

નવ જીવન

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

તંત્રી
મગનભાઈ મણુદાસ દેસાઈ

અંક ૩

નવજીવન

માર્ચ, ૧૯૬૧

વર્ષ ૨૦

અંક ૩

અનુક્રમણિકા

વિષય	ક્રમ	પૃષ્ઠ
વિચારતરંગિની	મગનભાઈ દેસાઈ	૪૧
૧. વિચારકલિકા	૮૧	
૨. ઉચ્ચ શિક્ષણનાં વહેણ	૮૨	
૩. શિક્ષણમાં હડતાલ	૮૨	
૪. કોલોમાં આંતર-વિમુક્ત	૮૩	
૫. પેટ્રોલ લુપ્તબા	૮૪	
૬. ચૂંટણી અને લોકશાહી	૮૪	
૭. પંચ ગોવિંદ વલ્લભ પંત	૮૫	
આંધીછને શ્રદ્ધાંજલિ	ડૉ. મુશીલા નાથર	૮૭
સંસ્થાના વિનયન	મગનભાઈ દેસાઈ	૮૯
દાસવેરી	મગ	૯૧
યુનિવર્સિટીમાં દિવિનું રથાન	૯૧	
પ્રમથેરી	મગ	૯૩
૧. આધુનિક ધનિકશાહી	૯૩	
૨. રવિવેળની પ્રાર્થના	૯૪	
૩. સિનેમાનો ઉપદેવ	૯૪	
સાપ્તમાય દિવિ	જનક દવે	૯૫
અની સિદ્ધાંતિ થા	સાંતનુ માટેશ્વર	૯૭
પ્રાણીશાસ્ત્રની પરિભાષા	બંમીધર ગોંધી	૯૮
દ્વિવિત ખેતરાક અને માનસિક ચિત્રિ	ગો.	૧૦૧
ચિત્રામુક્તિ	ગો.	૧૦૩
માધ્યમ વિષે યુનિ. માન્ટ્રસ કમિશન		
'વર્ડિંગ મપ'નો દેવાડ		૧૦૪
વિજ્ઞાનની રમેરી	ગો.	૧૦૬
નવું વાચન		૧૧૨
સ્વામજનની દવેરી ૧૧૨. સુવર્ણદેખા		
૧૧૨. પાટલે બેસી નાસી ૧૧૨. રેતીમાં		
વદાણુ ૧૧૩. ઠાઈ પદા ધનપાર ૧૧૩.		
પંખીનો મેચો અને પાવાનકા. ૧૧૪.		
નારી નમણું દુધ ૧૧૪.		
પિતૃવંદના ૧૧૪.		
મદાભારતની કથાઓ-૧ ૧૧૪.		
ગેરબીજ ૧૧૪. આપણી ધર્મકથાઓ ૧-૫		
૧૧૫.		
ભારતીય શિક્ષણના વર્તમાન પ્રશ્નો		
૧૧૬. અધ્યાપન કલ્પલક્ષ્ય ૧૧૭. ગામડીની		
દંભાણ ૧૧૭.		
છાત્રીવંદ	અનુ. નિમલ પટ્ટણ્ણર	૧૧૮
દરિદ્ર સોમોશ રામ!		૧૨૦

સૂચના

આ માસિક દરમદિનાની પંદરમી તારીખે બહાર પારી.

એક અઢવદિયામાં અંક ન મળે તેા માદકે ચેતાનો માદકનંબર લખી બજર આપવાથી તે અંક મેાડલી આપવામા આવશે. એ પદેમાં દાખાખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામાનો ફરકાર અમને તુરત જણાવશે કે તેથી નવો અંક નવા સરનામે મોકલી રાખાય.

માદકને પત્રવદેવાર કરતી વખતે ચેતાનો માદકનંબર અવશ્ય જણાવવા વિનંતી છે.

માદકો ચેતાનું લખાજમ નવજીવન દરરની સાપ્તામિમાં અમદાવાદ (કલ્યાણુ લુવન, ગિલીફરી); મુંબઈ (કે.એ.પ્રિન્સીપલ્સ રીડર); મુમ્બઈ (કે.એ.પ્રિન્સીપલ્સ રીડર); રાજકોટ (લખાજમ રીડર); નવી દિલ્લી (યુ.એસ. કલ્પુનિરેશન ડિપેટર બિલ્ડિંગ, કોનિટ સરકસ); ઉદોર (+, આંધીભવન, પસારત રીડર); વડોદરા (કોરી સમિ, રાવપુરા); લખનો (વિલ્લુઆમળ, અમીનુરીયા પાઈ); જલના (ગોવિંદ મિત રીડર, જલના-૪); મદાસ (૨૨/૧૧૧ માટે રીડર, જલના-૧); પાટના (૪૧, ઉદન હોમિયલ રીડર, જલના-૧૨) અને જલપુર (કોરી રેલા) કરી રાખી.

લખાજમના દર

રેલામાં રા. ૪; પત્રરેલામાં રા. ૧ અપરાશિન્ડસ. છટક નાક આજ આના

અપરાશિન્ડસ.

'નવજીવન'

નવજીવન દરેક.

ચેલ નવજીવન, અમદાવાદ-૧૪

ન વ જી વ ન

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

[૨૦ : અંક ૩]

અમદાવાદ

[માર્ચ, ૧૯૬૧]

“સત્યાગ્રહ એ મારે મન પોથી મહેલું વેળું નથી. મારું તો એ જીવન છે. સત્ય વિના સર્વે મને તો શૂંક લાગે છે. અસત્યથી દેરાને લાભ ન જ થાય એવી માત્રી ખાતરી છે. ખજ કદાચ અસત્યથી તાત્કાલિક લાભ વળાતો હોય તોપણ સત્યનો ત્યાગ ન જ કરાય, એમ હું દરતાપૂર્વક માનું છું. . . આ બધી મળ વગરની વાતો છે. બધે હોય. છતાં એ દિશામાં ધણેસા પ્રયત્ન નિષ્ફળ ન જ નવ એવું ધર્મવાદ્ય છે. એને હું વળગીશ.”

“સત્યનો જય થાઓ. અકષાત્રાને માપવાને સારું સત્યનો મજ કદી દૂકો ન બને.”

—ગાંધીજી

વિચારતરંગિણી

૧

વિચારકવિકા

“મૂળે જોતાં બે જ ધર્મો હોઈ શકે છે—એક કે જેની ઉત્પત્તિ માણસના નૈતિક સ્વભાવ કે અંતરત્યાગથી છે, અને તેથી જે નીતિધર્મની કે સદાચારની આજ્ઞાઓ રૂપે પ્રગટ થાય છે; અને બીજો એ કે જે બાહ્ય વ્યવસ્થામાં કામ કરતી સ્થૂળ સંસ્થાઓના નિરીક્ષણમાંથી પેદા થાય છે.” (જે ૦ એ ૦ ફૂંડ)

ઉપરનો ફૂંડના વિચારને મળતું ક્યન વર્ષો અગાઉ જર્મન તત્ત્વજ્ઞાની કાન્ટે જરા જુદા શબ્દોમાં કરેલું, અહીં યાદ કરીએ:—

“બે વસ્તુઓ એવી છે કે, તે અંતરમાં નિત્ય નવીન આશ્ચર્ય અને આદરભાવનાં પૂરે રેલાવી દે છે; અને જેમ જેમ તેમનું ચિંતન કરીએ છીએ, તેમ તેમ તે આશ્ચર્ય અને આદર વધુ ને વધુ ઊભરાય છે: એક—મારા માપા પરનું તારાઓથી જરૂર આભ, અને બીજું—મારા અંતરમાં વિરાજતો નીતિધર્મનો કાવટો.”

પરંતુ કાન્ટે અહીં બે ધર્મો નથી કહેતો; તે આ કહે છે કે, બધા વસ્તુઓ એક જ અદ્ભુતભાવ હૃદયમાં પ્રગટાવે, કે જે બાંધ માનવને તેના સર્વજાતીયતાની યાદ આપે. ફૂંડ આંતર ધર્મથી જુદો પડતો બાહ્ય ધર્મ ગણાવે છે, કે

જે ભૌતિક પદાર્થ-વિજ્ઞાનમાંથી જન્મે છે, જેણે વિજ્ઞાન-બળને જન્મ આપ્યો છે, જેને પ્રતાપે આજનો યુગ અંજલિને એક જાતની જુદી આસ્થાવાળી અને તેથી કરીને જુદો પડતો ધર્મ પ્રગટ્યો છે. ફૂંડ કહે છે કે, યા તો આંતરિક નીતિધર્મ અથવા તો બાહ્ય પદાર્થોની પ્રાપ્તિનો ઉપભોગધર્મ—એવા બે ધર્મો જ શક્ય છે.

કાન્ટ કહે છે કે, બાહ્ય જગત પણ એક આંતર-જગત જેવી જ બળતી છે; બેઉ અગાધ અદ્ભુત છે. વિજ્ઞાન દ્વારા આ અદ્ભુતતા સમજીને માણસ ચાલે તો, આંતર અને બાહ્ય બંને જગત એક જ ભાવ પ્રેરશે. એ ભાવને પામવા માટે દરેક માણસ પાસે બન્યાં બનાવ્યાં બે સાધનો પડ્યાં છે—અંદર જુઓ તો પોતાનું અંતર અને બહાર જુઓ તો સમગ્ર વિશ્વને આંખોને રહેલું વિષય—આકાશ. એ બેઉ એક જ સમજ પ્રેરશે.

ફૂંડ આવી એક અદ્ભુતતા નહિ, પણ શ્રેય અને પ્રેય એ દ્વંદ્વને મળતું દ્વેત જગતમાં રહેલું છે, તે બતાવે છે. તે કહે છે, જગતમાં આંતર નીતિધર્મનો ન્યાય છે, કે જે શ્રેયોગામી છે; અને બાહ્ય પદાર્થોની પ્રાપ્તિનો અને તેમના ઉપભોગનો ન્યાય છે, કે જે પ્રેયોગામી છે. આ જ બન્ને જોતાં ધર્મ છે,—નહિ કે ખિસ્તી બોલ્ડ, સિદ્ધ, ઈસ્લામ ઈ ૦ નામોથી ઓળખાતા ધર્મો. બધા ધર્મોનું સ્વસ્થ શ્રેય-પ્રેયની દ્વેત વાતમાં રહેલું છે. માણસ માટે એ બેમાંથી એકની પસંદગી કરવાની રહેલી છે.

૩-૩-૬૧

૨.

ઉચ્ચ શિક્ષણનાં વહેણ

દખખણ એન્જીનેયન સોસાયટી, પૂના, પશ્ચિમ હિંદની એક જૂની જાણીતી શિક્ષણ-મંડળી છે. લોકમાન્ય દિળક તેના સંસ્થાપકોમાંના એક હતા. તેને ૭૫ વરસ થયાનો ઉત્સવ ગયા વરસે ડિસેમ્બરમાં સમ્પતિના પ્રમુખ-પદે ઊજવાયો. તે પ્રસંગે એ મંડળીએ ‘કેળવણીના પ્રશ્નો’ ચર્ચાનો એક અનુભવગ્રંથ અંગ્રેજીમાં બહાર પાડ્યો છે, એની સમાલોચના જોવા મળી. સમાલોચકે એ પુસ્તકની ચર્ચામાંથી બેચાર બાબતોની નોંધ લેવા જેવી માની છે.

એક એ બાબત કે, ખાનગી રાષ્ટ્રે ચાલતી કોલેજોની મોટી પીડા નાણાબીડ છે. તેમની આવકના ૮૦ ટકા ફીમાંથી આવે છે. એટલે કોલેજે ઊંધું ઘાસીને વિદ્યાર્થી-સંખ્યા વધારવા તાકે છે. બીજી તરફથી કોલેજોની સંખ્યા પણ વધે જાય છે. આમ અત્યારની દશા થઈને ઊભી રહી છે. સરકારી ગ્રાંટ તો હતી એમ જ નાની ટૂંકડી ચાલ્યા કરે છે.

શિક્ષણના ગુણ કે તેના ધોરણની બીજી બાબત સમાલોચકે લીધી છે. તે કહે છે કે, આ પુસ્તકમાં સ્પષ્ટ સ્વીકાર કર્યો છે કે, ધોરણ ખૂબ જ ઊંચી જાયું છે. તેમાં એક કારણ વિદ્યાર્થીઓની પ્રત બદલાઈ ગઈ છે, તેવું જણાયું છે. કોલેજનાં વર્ષો દરમિયાન, વિદ્યાર્થીઓને માત્રાપના ગરીબ ઘર કરતાં વધારે લહેરથી રહેવાનું મળે છે, એનું આકર્ષણ મોટું છે. તેઓ જ્ઞાન કરતાં પદવીની પરવાવાજા વધારે બન્યા છે, કેમ કે તે સામાનિક પ્રતિષ્ઠાનું નિશાન ગણાય છે.

પુસ્તકકાર કહે છે કે, આ સ્થિતિમાં અધ્યાપકો સુધારો લાવી શકે. વાત સાચી છે, એમ જણાવીને સમાલોચક પૂછે છે, પણ તેઓનું જ ધોરણ જોઈએ નેવું છે કે? તેમની વિદ્યાપ્રેમ કેવો છે? તેમનો સ્વતંત્ર સમ્પ્રદાય કેવો છે? કોલેજ સંસ્થાવન મંડળો પાસે પૂરું આદર્શ બજા છે કે? આમ પૂછીને તે એમ અપેક્ષારવા સાથે છે કે, ઉચ્ચ શિક્ષણનાં બધાં જ પાત્રાંમાં—વિદ્યાર્થી, શિક્ષક, સંસ્થાવક અને સરકારમાં પણ—પ્રયત્ન તથા આદર્શ બાબતમાં ઉતાર-દશા પ્રવર્તે છે.

સમાલોચકે પુસ્તકમાંથી એક વાત ખાસ ટોંચે છે, તે અંગ્રેજી ભાષા વિષે. એક લેખમાં એક અંગ્રેજના અધ્યાપકે લખ્યું છે કે, “વિદ્યાર્થીઓનું અંગ્રેજી નમતું હોય છે. તે સુધારવા તે મફત શિખવાડવા છ વર્ષથી કોલેજનાં પ્રથમ બે વર્ષના ૬૦૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ માટે વર્ગો ચલાવવાનો અનુભવ એ મળ્યો કે, ભાગ્યે ૨૫ વિદ્યાર્થીઓ શરૂમાં આવ્યા અને તેજ ધીમે ધીમે બંધ થઈ ગયા. પદવી-પરીક્ષા માટે ઘેર કામ કરે તે દૃષ્ટિએ, ફરજિયાત ‘ટયૂટોરિયલ’ કામ અપાય, તેમાં એવું જોયું કે, કેટલાય ગાઈડમાંથી કે બીજા કોઠમાંથી કોપી કરી લાવના!

સમાલોચકે, છેલ્લે એક બાબત જો ચર્ચા છે, તે પ્રજા આગળ પૂરતી ધ્યાનપાત્ર ઢબે, હજી મુકાઈ નથી એવી છે. તે છે કોલેજોના સ્મૃતગમત અને નાટ્યપ્રયોગોના મેળાવડાની વ્યવસ્થા. આ વખતે ચિસ્તનું કામ અધ્યાપકોને અપાય છે. વિદ્યાર્થીઓના પોતાના મનોરંજન અને સ્મૃતના આવા કાર્યક્રમોમાં આજુ કરવું પડે છે, એ ખરેખર મોટી આપદા છે. આના ખર્ચનો મુદ્દો પણ નાનોસૂનો નથી. બીજા એક પત્રલેખકે આ વિષે મને લખ્યું છે, તે આની સાથે નહિ, પણ અલગ હવે પછી ચર્ચવા ધારું છું.

૧૧-૩-૬૧

૩

શિક્ષણમાં ઘટનાય

જયે મહિને બેએક ઘટનાઓ એવી બની કે જે ઉપરથી આ સવાલ ઉપર આવ્યો છે: એક—આણ-વેંદની કેટલીક શિક્ષણસંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓની ઘટનાય. બીન્ટું—અમદાવાદની એક શાળાના બે શિક્ષકોને સરકારી નિયમમાં રહીને છૂટા કરવામાં આવ્યા, તે સામે તેમનો ઉપરાસ-પ્રયોગ થાય, ત્યારે શિક્ષકોની સહાનુભૂતિની ઘટનાય પાડનાનો પ્રયોગ. આ બે બાબતોની ચર્ચા અહીં કરવી નથી. પણ તે બે ઉપરથી સવાલ એ થાય છે કે, શિક્ષણમાં ઘટનાવન સ્થાન ખરું?

શિક્ષણ એવું કામ છે કે, તેમાં વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક બેગા મળે છે; ઉદ્યોગવંશમાં શેઠ-મદદર હિંદ પેદ બે વચ્ચે કિતકિરોષ નથી. પછી ઘટનાવનાં ચો અર્થ? વિદ્યાર્થી જે ઘટનાય પાટે તો એનો અર્થ એમ નહિ કે, તેને જાણવાનું બીજા કરવું છે? એમાં એને

જ નુકસાન છે કે બીજને? અને શિક્ષક હડતાલ પાડે તો તેમાં તે કામ નથી કરવા માગતો એમ જ ને? વિદ્યાર્થીને આમ નુકસાન કરવાનો તેને હક ખરો?

શિક્ષકને કે વિદ્યાર્થીને પોતપોતાના કોઈક હિત અંગે વાંધો-વિરોધ હોય; પણ તે કાઢવા માટે કે તેની ચળવળ કરવાને માટે અભ્યાસક્રમ-પર કૂદી પડવું, એ કોઈ રીતે બુદ્ધિમુક્ત લાગતું નથી. ૧૯૨૧ના અસહકાર-યુગમાં પણ ગાંધીજીએ કહેલું કે, સરકારી શાળાનો ત્યાગ જ્યારે કરવો હોય તે કરે, પણ જ્યારે ત્યાં ભણવું હોય તે ભણે; ભણવાનું કામ હડતાલમાં ન સંશોધવું. ન ભણવાની કે કામ ન કરવાની છૂટનો અર્થ એ કે, તે છોડવું હોય તો છોડે; પરંતુ શાળામાં રહેવું અને તે કામમાં હડતાલ નાંખવી, એ શિક્ષણની, સમાજની કે સત્યાગ્રહની કોઈ દૃષ્ટિએ દુરસ્ત નથી.

૫-૩-૧૧

૪

કોંગ્રેસમાં આંતર-વિગ્રહ

બાંકિમાં બેલિજ્યત કોંગ્રેસ સામ્રાજ્યવાદમાંથી છૂટવું કંઠેવાયું, પણ ખરેખર છૂટે ત્યારે ખરું. અત્યારે ત્યાં તે પ્રદેશની જુદી જુદી હબસી જાતિઓ વચ્ચે ઘણું આંતર-વિગ્રહ જામ્યો છે.

બેલિજ્યતને 'યુનો'એ કહ્યું કે, કોંગ્રેસ છોડો. પણ તે પાછું આ તે બહાને ત્યાં ધૂસી ગયું છે. 'યુનો'ની શાંત-સરખાને નવી કોંગ્રેસ સરકારે મદદમાં બોલાવી ખરી. પણ ત્યાંની તળપદી સરકારમાં આંતરિક યથાપત્તી એવી છે કે, તેઓ 'યુનો'ને પણ પળવે છે! આશાનું કિરણ એટલું છે કે, તે છતાં 'યુનો' ત્યાં મક્કમપણે પોતાની ફરજ અદા કરવા અગીયમ ઊભું છે.

કોંગ્રેસની આ દયા થવામાં ઉઘાડું એક કારણ તો 'યુનો'માં જે જે માંધાતા-દળ છે તેમનું ઠંડું પુદ્ગ જે ચાલે છે તે જોઈ, તેનો ભોગ કોંગ્રેસને પણ બનવું પડ્યું. રશિયાએ 'યુનો'ના એક મહામંત્રીને કાઢીને ત્રણ જાસુને મૂકવાની વાત ઉપાડી. 'યુનો'ની અંદર ચાપ્લિનના ખૂબ જ વપતાં ત્રણ જૂથ બન્યાં છે: ૧. અમેરિકાના વળનું, ૨. રશિયાના વળનું, ૩. એશિયા-આફ્રિકાનાં તટસ્થ રાષ્ટ્રોનું. આ દરેક જૂથનો એક એક એમ ત્રણ મહામંત્રી હોય એ

વાત રશિયાએ ઉપાડી છે. અને તે કહે છે કે, કોંગ્રેસમાંથી 'યુનો' જ ખસી જાય! આજની 'યુનો'ની સ્થિતિ એવી છે કે, આમ કરીને તેને હચમચાવ્યા વગર ભાગ્યે જ રશિયા ત્યાં પોતાનું કાંઈક ચલણ મેળવી શકે.

બીજી તરફ અમેરિકાનું કામ હવે જુઓ. ખરી કટોકટી હતી ત્યારે તેણે પોતાનો હાથ 'યુનો'માં ઉપર રાખવાની વાત મુખ્ય માની. કોંગ્રેસ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર બન્યું, એટલે તે 'યુનો'નું સભ્ય થયું. એટલે તેનો પ્રતિનિધિ ત્યાં બેસી શકે. કોંગ્રેસમાં બે પક્ષ પડી ગયા હતા—૧. તેના રાષ્ટ્રપતિ કાસાવુબુનો, ૨. તેના વડાપ્રધાન લુમુબાનો. બંનેએ યુનો આગળ ખડ થઈ પ્રતિનિધિ તરીકે માન્યતા માગી. આ બાબત સીધી તે દેશની આંતરિક હતી. તેમાં અમેરિકાની દરમિયાન-ગીરીથી, 'યુનો'એ કાસાવુબુ પક્ષને માન્યતા આપી. લુમુબા અને તેના પક્ષ માટે આ મોટો ઘા નીપજ્યો. દેશના ભાગલા પાડનાર અને બેલિજ્યતનો વગેરે સામ્રાજ્યવાદીઓને મળીને વર્તનાર એવો કોંગ્રેસનો કાટંગા પ્રદેશ છે. કાસાવુબુએ તેના પ્રમુખ શોમ્બે તથા સેનાપતિ મોઝુટુ સાથે મળીને લુમુબા પક્ષ પર હવે હથ્થો શરૂ કર્યો. લુમુબાનું ખૂન કરવામાં આવ્યું. કોંગ્રેસનાં દળો માંહોમાંહે મારા-મારીએ ચડ્યાં. એક વાર તો એણે થઈ ગયું કે, 'યુનો' ત્યાં બેઠું છે એ કેવળ મજક છે કે શું!

પણ કાસાવુબુ પક્ષે 'યુનો'ની માન્યતાના છાકમાં લુમુબાનું ખૂન કરવા સુધીનું પગલું ભર્યું, તે અણધારી રીતે પાછું વળીને તેને જ વાગ્યું! આ હત્યાથી સમસમીને 'યુનો'એ ઠરાવ કર્યો કે, આંતરવિગ્રહને ખૂનરેજીરોકવા,—જેઈએ તો,—ને માટે 'યુનો'-દળ શસ્ત્રથી પણ કામ લે. રશિયા પણ આ વખતે પોતાનો 'વેટો'નો નનથો ભણતાં કદાચ શરમાયું. 'યુનો'ની શાંત-સરખા પાછી સતેજ થઈ શકે એમ લાગે છે. આશા રાખીએ કે, જગતમાં શાંતિસ્થાપન અર્થે રચેલી આ વિશ્વવસંસ્થા આ કાળે બળવાન બને. રશિયા તો એક જ તેની 'યુનો'ને તોડવાની કે નરમ કરવાની શરૂઆત ઉપર જણાવી તે વાત લઈને બેઠું છે. તેને ઝઝઝી સાથ નથી મળતો એ સારી વાત છે.

હિંદે તો 'યુનો'ને કોંગ્રેસમાં સશસ્ત્ર હિંદી દળ મોકલવા સુધીની મદદ કરવાનું જાહેર કર્યું છે. આ આખા પ્રકરણમાં 'યુનો'ના મહામંત્રીએ જે અડગ દૃષ્ટિ અને અહુતમ

ફરજબુલિ બતાવી છે, તેથી કરીને જીવનની શાંતિને બારે મદદ મળી છે.

સામાજ્યવાદની ચૂંટમાં છૂટતાં આફ્રિકન રાષ્ટ્રો માટે કોન્ગોનું પ્રકરણ સારો લાભ પહોંચાડ્યો એવી આશા રખાય. કોન્ગોની પ્રજા 'યુનો'ના પ્રતાપે એવી રાહત પામે, કે જેથી તે વડે એ પોતાનું ઘર વ્યવસ્થિત કરી શકે. લુમુંબાનું બલિદાન એ શુભ દિવસ દેખાડે એવું મહાન અને નિર્દોષ છે.

૫-૩-૬૧

૫

પેટ્રીસ લુમુંબા

કોન્ગોના સદ્ગત વડા પ્રધાન લુમુંબા ઔચિત્ય એક વિશ્વવિભૂતિ જેવા બની ગયા, એમ કહેવાય. તેમ જ કોન્ગો રાજ્ય પણ અણધારી રીતે એક વિશ્વપ્રશ્ન બન્યો. બંને બનાવો કાલગતિની બલિહારી બતાવે છે.

લુમુંબા એક સામાન્ય માણસ હતો. ટપાલ ખાતાની નોકરી અને તે પછી કોઈ દુકાનની ગુમાસ્તી કરતો હતો. આફ્રિકાની આઝાદીનો ઉદય થયો, તે નિમિત્તે ધાના રાજ્યની રાજધાની આકામાં ઈ. સ. ૧૯૫૮માં આફ્રિકન "ઉલુડુ" (આઝાદી)ના નિશાન તરીકે તે ખંડનાં રાષ્ટ્રોની પરિચદ મળી હતી. લુમુંબા તેમાં એક પ્રેક્ષક તરીકે ગયો હતો. ત્યાંથી તેને કોન્ગોની મુક્તિનો મંત્ર મળ્યો અને પોતાના દેશમાં સ્થિતિબદ્ધ, ૧૯૫૮માં તેણે "રાષ્ટ્રીય મુક્તિ આંદોલન સંસ્થા" સ્થાપી, તે મારફત હિલચાલ શરૂ કરી. તરત જ તેને પકડવામાં આવ્યો.

પણ કોન્ગોમાં પરિસ્થિતિ એવી થઈ કે, બેલ્જિયમને કોન્ગોની મુક્તિનો વિચાર કરવો પડ્યો. તે અર્થે બ્રસેલ્સમાં તેણે એક પરિષદ બોલાવી. તેને સફળ કરવી હોય તો લુમુંબા વગર ન બને, એ સમજીને તેને જંગમથી બંને-વારી ૧૯૬૦માં છોડવો પડ્યો. ત્યાંથી સીધો તે બ્રસેલ્સ ગયો અને જૂન, '૬૦થી કોન્ગો મુક્ત થયે, એવો ઠરાવ પકવીને પાછો આવ્યો. તેની રૂએ કોન્ગોની સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર-સત્તાની રચના થઈ, તેનો તે વડો પ્રધાન બન્યો, અને કાસાલુબુ પ્રમુખ થયો.

પરરાજ્યમાંથી છૂટતાં કોઈ પણ દેશમાં આંતરિક ખેંચાણેથી જાગે જ, એમ ઇતિહાસ બતાવે છે. કોન્ગોમાં

પણ એ શરૂ થયું. તેને કાબૂમાં લેવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા. બેલ્જિયમ આમાં અંદરખાનેથી કારણ પૂર્ણ કરતું હતું, તેથી કોન્ગોએ તેની જોડેનો આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધ છોડી નાંખ્યો, અને લુમુંબાએ યુરોપ અમેરિકાના પ્રવાસે નીકળી કોન્ગોને માટે મદદ મેળવવા મહેનત શરૂ કરી. આમાં કંઈક સફળતા મળી. પણ કાટંગા પ્રાંત જુદો પડ્યો અને આંતરિક વિખવાદ, — આંતરરાષ્ટ્રીય બળોમાંથી જેર પકડીને કે શાથી, — વધારે પ્રબળ રૂપ લેવા લાગ્યો. વડાપ્રધાન અને રાષ્ટ્રપ્રમુખ વચ્ચે પણ મતભેદ જાગ્યો. કસાલુબુને 'યુનો'ની માન્યતા મળી તેના જેરે તેણે લુમુંબાને કેદ કર્યો. તેમાંથી તે ભાગી ગયો, પણ પાછો પકડાયો અને કાટંગામાં તેને જકડવામાં આવ્યો. ત્યાં તેનું ખૂન થયું. આ ખૂન કેવળ રાજકીય હતું, અને કેદમાં પકડીને કરાવું તેથી સાવ હીન હતું. જગત આખું તેથી ખળભળી ઊઠ્યું. અને એની સાથે લુમુંબા અને કોન્ગો વિશ્વદરબારમાં નામાંકિત બની ગયાં. નિર્દોષ બલિદાન સામાજ્યમાં નવો ઇતિહાસ રચનાડું બળ ધ્રેરે છે, એ ઐતિહાસિક હકીકત છે. લુમુંબા એવું બલિદાન આપનાર તરીકે આફ્રિકાના ઇતિહાસમાં અમર થશે. કોન્ગોના તારણહાર તો તે બની જ ચૂક્યા છે.

કોન્ગોની સ્થિતિ આંતરવિગ્રહને લઈને જ્યારે ખરાબ થતી જઈ, ત્યારે કોન્ગોના વડા પ્રધાન તરીકે લુમુંબાએ 'યુનો'ની મધ્યસ્થીની માગણી કરી, તે દ્વારા જગતની શાંતિ સ્થાપવાના પ્રયત્નને પણ તેમણે અજાણપણે એક નવી ભૂમિકા પર મૂક્યો છે, એમ આજે 'યુનો'નું કામ-કાજ બતાવે છે. આ વસ્તુને માટે પણ લુમુંબા ઇતિહાસમાં યાદ રહેશે.

૬-૩-૬૧

૬

ચૂંટણી અને લોકશાહી

જર્ણધરમાં ગણે મહિને એક સભામાં પં. નહેરુએ કહ્યું, "અનેક રાજ્યોમાં જૂથવાદ તરફ વલણ જતું જોવા મળે છે. આથી સંસ્થા (એટલે કે, કોંગ્રેસ) વિચારો અને નીતિના પ્રશ્નો પર એકાગ્ર નથી થઈ શકતી." જૂથવાદ પછી ચૂંટણી વિષે બોલતાં કહ્યું, "ચૂંટણી માટે મને ખાસ મોહ નથી. તે આપણી સાર-માપસાઈને

જ બહાર લાવે છે એવું નથી. પણ લોકશાહીનો એ અનિવાર્ય ભાગ છે. ખાલી જીત કરતાં નીતિના પ્રશ્નોનો વિજય થાય, એના ઉપર ભાર મૂકવો જોઈએ. તેથી ચૂંટણી-આંદોલનમાં આ ટકે ભાર દેવાય તો સારું."

ચૂંટણીથી લોકોની અંદર વિખવાદ જાગે છે; માટે તેને વિરે અરુચિ કેળવવામાં આવે છે. આ કોના જેવું છે? પ્રપંચથી કંટાળી સાધુ થવા જેવી આ વાત છે, એમ આખરે જઈને જોતા લાગશે. લોકશાહી રાજ્ય-પદ્ધતિ પ્રતિનિધિ ચૂંટવા માગે તો તેની રીત ચૂંટણી જ આજે તો છે. પ્રતિનિધિ નીમો કે ચૂંટો; નીમવાનું કખૂલો તો તે કોણ નીમે? કોઈ જ નીમનાર બને તેને કોણ નીમે? એમ જોતાં, છેવટે યા તો દેશનો એક સર-મુખત્યાર માનો તો તે નીમે ને એમ નિમણૂક-પદ્ધતિ ચાલે; અથવા લોક મતદાન વડે ચૂંટે અને એમ ચૂંટણીની રીત મૂળ આધાર તરીકે લેવાય. આથી જ, લોકશાહીમાં ચૂંટણી અનિવાર્ય સમજવી જોઈએ. એટલે, તેને સાર-માણસાઈ વડે અંમલમાં મૂકવા માટે સામુદાયિક ગુણો અને નિયમનો આપણે કેળવવા રહ્યાં. આ કામ કરવા તરફ વિચારો ધ્રેરવા જોઈએ, નહિ કે ચૂંટણીને વિરે નાપક અવિચારભરી અરુચિ કે નફરત કેળવવી.

એક એવો વિચાર દેશમાં વહેતો મુકાળો છે કે, ગ્રામપંચાયતોમાં ચૂંટણીતત્વ અને પક્ષપદ્ધતિ ન રાખવાં. ઉપરની રીતે વિચારીશું તો જણાશે કે, તો કઈ રીતે કામ લેવું એ સ્પષ્ટ કહી નહીં ત્યાં સુધી તમે ભાગ્યે ચૂંટણી-રીતિ છોડી શકો.

આ બાબતમાં ગુજરાતની વિકેન્દ્રીકરણ સમિતિનો હેવાલ કરો છે કે,

"ઉમેદવારી-પત્રક મેંપવાથી માંડીને મતદાન દ્વારા ચૂંટણી કરવાની જે પદ્ધતિ છે, તેમાં ખાસ ફેરફાર રાખવાનું યોગ્ય નથી. . . . રાજકીય પક્ષોને માટે ગ્રામ-પંચાયતની ચૂંટણીમાં કાનદાથી પ્રતિભા મૂકવાના સૂચનનો સ્વીકાર પણ શક્ય જણાતો નથી. ગ્રામપંચાયત એ મુખ્યત્વે કરીને ગ્રામવિકાસની દૃષ્ટિએ કાર્ય કરનારી સંસ્થા હોઈને, બીજી કોઈ બાબતોને મહત્ત્વ આપવાને બદલે, ગામના હિતને ધ્યાનમાં લઈને પંચાયતની ચૂંટણી કે રચના થવી જોઈએ. પરંતુ કાનદા દ્વારા પ્રતિભા મૂકીને આ ન

થઈ શકે. રાજકીય પક્ષો પોતે જ ગ્રામપંચાયતને રાજકીય પક્ષાપક્ષીના વાતાવરણમાંથી મુક્ત રાખવા વિચારે એ આવશ્યક અને આવકારદાયક લેખાગ." (હેવાલ ૩-૧૦)

ઉપરના ફકરાની અંદર 'ગ્રામ' બદલે 'રાજ્ય' કે 'રાષ્ટ્ર' શબ્દ મૂકો, તો તે વસ્તુ આપણી ધારાસભા અને પાર્લમેન્ટ માટે પણ એટલી જ સાચી વાત નથી? તેથી, મૂળ વાત વડાપ્રધાને કહી છે તે જ છે કે, સત્તા માટે જૂથવાદ કે મોરચાભાષી રચવી એ ચૂંટણી નથી, પણ "બીજી કોઈ બાબતોને મહત્ત્વ આપવાને બદલે" દેશહિત કે ગ્રામહિતને નજરમાં રાખીને તે હિતના મુદ્દાઓ અને નીતિરીતિઓ આગળ કરીને લોકમાં ચૂંટણી થવી જોઈએ. એમાં જ પક્ષપદ્ધતિ અને તેના સિદ્ધાંતનું સહસ્ય રહેલું છે. સાર એ છે કે, આનું પાલન બરોબર થવું જોઈએ તો પછી ચૂંટણી એ ખરેખર લોકકેળવણી બનશે; અને લોકશાહીનો પ્રાપ્ત, તે રાજ્યપદ્ધતિથી લોકમાનસ અને નાગરિકધર્મ કેળવાય છે, એમાં રહેલો છે. આથી પણ "ધર્મો રક્ષતિ રાત્નતઃ" સાચું છે. લોકશાહીપર્મની રક્ષા કરીએ, તો તે લોકની રક્ષા કરશે.

૬-૩-૬૧

૭

૫૦ ગોવિંદ વલ્લભ પંત

આ અંકના પાનાં છેવટનાં તૈયાર થઈ છાપવા માટે ગોઠવાવા વાગ્યા છે, ત્યાં આજે સવારે ખબર પડી કે, વડી સરકારના ગૃહપ્રધાન શ્રી. ગોવિંદ વલ્લભ પંતે આજે પ્રાણ છોડ્યા છે. આમ કેટલાક વખતથી તેમની તબિયત નરમગરમ તો ચાલ્યા જ કરતી હતી. કંપન-વાયુ તેમને છેલ્લા કેટલાક વરસોથી હતો. પરંતુ તે મજબૂત બાંધનાં શરીર- અને મન- વાળા દેશભક્ત સેવક હાથ પરીલી મહા મોટી જવાબદારી અદા કરતાં જ રહ્યા હતાં. છેવટે ૧૫ દિવસ ઉપર તેમને મગજ પર લોહીના અતિ-દબાણનો ઇલ્લો થયો અને તે બેભાન થઈ ગયા. તેમાંથી તે ઊઠ્યા જ નહિ, અને આજે દેવલોક પામ્યા. આપણી જૂની પરિભ્રામાં કહ્યું તો, ગુહના મેદાન પર લડતા લડતા ટકી પડતા યોદ્ધા એ નીવડ્યા. એવાને માટે શાસ્ત્રમાં સ્વર્ગ લખાનું છે.

પં૦ પંત આજના હિંદની પિતામહ પેટ્રીના એક ગણાય. ૧૯૧૯-૨૦થી તેઓ ગાંધીજીની સાથે દેશની સેવામાં જતાયા તે જતાયા. આજે પણ તે પેટ્રી ભીષ્મ પિતામહ પેટે દેશના કામમાં કંધો દઈ રહી છે. જન્મ કે, તેમના ઉપરાંત શ્રી. રાજેન્દ્રભાષુ, શ્રી. જ્વાહરલાલ, શ્રી. બિધાનચંદ્ર રાય, શ્રી. રાજજી, શ્રી. અણ્ણે વગેરે. આ બધા વૃહ્દ-વીર પુરુષો ૭૦ની વયમાંથી પાર કરીને આગળ વધી રહ્યા છે. એટલે કાલધર્મે કરીને તેમનો વારો, ઈશ્વરી સંકેત મુજબ, આવતો જવાનો, એમ સામાન્યપણે સમજાનું જોઈએ. છતાં તેવાના જવાનું દુઃખ થાય એ સહજ છે. પં૦ પંત દેશની એક જબરી મોટી કામગીરી બજાવતા બજાવતા ગયા. તે કામકાળને હવે પછીની પેટ્રીએ સંભાળી લેવાનું સહજ કામે તેને ભાગે આવે છે.

પં૦ પંતનું મુખ્ય કાર્ય એમના પ્રદેશમાં રહ્યું. ઉત્તર પ્રદેશના મુખ્યતમ નેતા એ હતા. ૧૯૫૦ પછી દિલ્લી આવતાં છતાં, ઉત્તર પ્રદેશના કાર્યપ્રવાહ પર તે નજર રાખતા, અને જે સાથીઓને ત્યાંનું કામ સોંપીને પોતે દિલ્લી આવ્યા હતા, તેમને ઘટતી સલાહ સૂચના અને માર્ગદર્શન કરતા રહેતા હતા. છેવટના ભાગમાં તે પ્રદેશમાં એવી વિષમ સ્થિતિ થઈ ગઈ કે, તેને લઈને પંડિત પંતને કદાચ કારમો આઘાત લાગ્યો હોય.

ઉત્તર પ્રદેશનું રાજકારણ ૧૯૫૦ બાદ કાંઈક સંકુચિત ભાષાવાદ પર વળી ગયું તથા, ખાસ એ કે, તેના સેવકદળમાં બે ભાગ પડી ગયા, એમ કહેવું પડે. શ્રી. ટંડનજી વગેરેએ ઉઠૂને અજળી કરી હિંદીને અજણું પણ નબળી કરી. તેમાં રહેલી અરાષ્ટ્રીય કોમવાદી દૃષ્ટિ આજે સાફ દેખાય છે. પરિણામે, ઉત્તર પ્રદેશમાં યાજ્ઞાઓમાં ઉઠૂના શિક્ષણ પર ગેરવાળબી રોકાણે નંખાવા લાગ્યાની ફરિયાદ જાગી. આમ જે નીતિ ચાલી, તે સામે ત્યાંની વસ્તીને રાષ્ટ્રપતિ પર અરજી કરવી પડી. પં૦ પંતે ગૃહપ્રધાન તરીકે, આ અતિ કદરૂપ કોયડાનો ઉકેલ કરી જાહેર કર્યું કે,

“ઉઠૂ અને હિંદી બહુ જ નિકટ સંબંધવાળી ભાષાઓ છે અને મૂળે તે એક જ ભાષા છે, એમ ગણવું જોઈએ. પરંતુ ઉઠૂના ખાસ અમુક વલણ

છે, એ ખરું. તેની ઉઠૂ વિધિ ઉપરાંત તેની શૈલી અને શબ્દાવલી પણ હિંદીથી કાંઈક જુદી છે. બીજા દેશોના વિવિધ સાંસ્કૃતિક પ્રવાહોની અસરથી હિંદીની એક ભાત કે પ્રકાર તરીકે ઉઠૂ હિંદમાં જ જન્મી છે. પરંતુ મૂળમાં તે આપણા દેશની જ એક ભાષા છે; હિંદ તેનું વતન છે. હિંદના બંધારણે આ યાજ્ઞાની હકીકતનો એ રીતે સ્વીકાર કર્યો છે કે, ઉઠૂને તેની ૮મી પાદીમાં એક રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે ગણાવી છે...” (ગૃહખાતાની જાહેર પાદી તા. ૧૪-૭-૫૮માંથી)

આ જાહેરાતનો યથા ગૃહપ્રધાન તરીકે પં૦ પંતને મળે છે. પોતાના પ્રદેશને આ કડવો ઘૂંટણો તેમના જવા ધીર પીક પુરુષ જ પાઈ શકે.

૧૯૫૦ બાદ હિંદની આંતરિક વ્યવસ્થા સંભાળવાનું કામ પણ મોઢું હતું. અનેકાનેક એવાં પ્રબળ કંદણો આવતાં જ ગયાં, જેને લઈને આંતરિક શાંતિ અને સલામતી તથા વ્યવસ્થા ગરબડમાં અવી જાય. સરદારશ્રી બાદ, એક વર્ષ પછી, તેનો ભાર આજ સુધી પં૦ પંતે ઉપાડ્યો અને તેને શોભાવ્યો. આવી અથાક સેવા-ભરી જિંદગી જીવવી, એ પણ એક સેવાયોગ જ છે. નવી પેટ્રીને એનો બોધ આપીને પં૦ પંતે હવે પછીનું કામ તેને સોંપીને વિદાય લીધી છે. પ્રભુ નવી પેટ્રીને એવાંઓને પાત્ર થવાનું બળ આપો.

૭-૩-૬૧

મગનભાઈ દેસાઈ

નવાં પ્રકાશનો

બા અને બાપુ

સંખાં સુકુલભાઈ કલાર્થા

કિં. રૂ. ૧-૫૦

ટપાલરવાનગી ૦-૫૦

આપણો ખોરાકનો પ્રશ્ન

લે. ગાંધીજી

સંખાં આર. કે. પ્રભુ

કિં. ૦-૪૦

ટપાલરવાનગી ૦-૧૩

આરોગ્યની ચાવી

ગાંધીજી

કિં. રૂ. ૦-૪૫

ટપાલરવાનગી ૦-૧૬

ગાંધીજીને શ્રદ્ધાંજલિ

[સુરત જિલ્લાનો ૧૩મો ગાંધીમેળો કછોલીમાં તા. ૧૨-૨-'૬૧—બાપુના શ્રાદ્ધદિને મળ્યો હતો. તેના પ્રમુખસ્થાનેથી ડૉ. સુશીલાબહેન નાથરે પ્રવચન કર્યું હતું, તેમાંથી નીચે આપ્યું છે.]

આજે ૧૩ વર્ષ પૂરાં થયાં. બાપુજીનાં અસ્થિ-વિસર્જનના દિવસે આજે આજે ૧૩મા ગાંધીમેળાના નિમિત્તે મને અહીં બોલાવી છે. હું હૃદયતરામભાઈ અને આપ બંધાની ઘણી જ આભારી છું કે, આજે મને આ તક આપી — આપ બંધાને મળવાની અને સાથે બેઝી આપણા બાપુને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરવાની. પણ બાપુને શ્રદ્ધાંજલિ આપવી એટલે શું?

આજે જ્યાં જાઓ, હિંદમાં કે હિંદની બહાર વિચારકો મહાત્મા ગાંધીના વિચારો તરફ ખેંચાય છે. અંગ્રેજોથી યુદ્ધમાં હારેલા દેશો વિશેષ કરી તે સમજવા માગે છે કે, ગાંધીજીએ કેવી રીતે હિંદુસ્તાનના સૂત્રેલા કસોડો લોકોને જાગૃત્ત્યા, કેવી રીતે હિંદના નિઃશસ્ત્ર લોકોને અપાર શક્તિશાળી બ્રિટિશ સરકાર ઉપર વિજય અપાઈ્યો અને તે સરકારને હિંદુસ્તાનથી પોતાની મેજે પોતાનું રાજ્ય સંકેલી શાલતી થઈ.

જૂન ૧૯૪૮માં હું સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની એક સ્પેશિયલ મેમ્બર અમેરિકા ગઈ. એ દેશમાં મને ખૂબ જ ફરવાનું મળ્યું. ડોહટરી અભ્યાસ ઉપરાંત બાપુના શિષ્ય-ને સમજવાની ઈચ્છા ધરાવનાર લોકોની સભા ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં પણ દીક દીક ભાગ લીધો હતો! મને એ જોઈ ખૂબ આનંદ થયો કે, જે લોકોએ કોઈ દિવસે હિંદુસ્તાનનું નામ પણ સાંભળ્યું નહતું, તેઓ પણ ગાંધીજીનું નામ જાણના હતા!

પાછા વળતાં મને જર્મનીમાં જવાની તક મળી. ત્યાં કેટલાક શાંતિની શોધમાં ખૂંપેલાં નવયુવકો ને નવ-યુવતીઓ, અને કેટલાક હિટલરની ફોજમાં રહેલા કમ-ઉંમર ઓફિસરો મને મળવા આવ્યા. બધા એક જ સવાલ કરતા કે, મહાત્મા ગાંધીએ જે શાંતિનો મંત્ર હિંદુસ્તાનને આપ્યો, જેથી બ્રિટિશ સરકાર સામે હિંદ વિજયી થયું અને સ્વતંત્ર થયું, એ જ ખરી શક્તિ છે! અમારા દેશમાં અપાર અસહાયના બળ છતાં અમે બેવાર અંગ્રેજ સામે હાર્યા અને પાપમાલ થયદ હવે

અસહાયની શક્તિ અમને નથી મળતી; અમે ગાંધીના માર્ગ સમજવા માનીએ છીએ, ગાંધીએ બતાવેલી શક્તિ અમને જોઈએ છે! એ વિષે અમને જણ કરી આપો!

ગાંધીજીનું આખું જીવન અને સાધના માનવની સદ્ગુણિઓને જાગૃત્તવા, મનુષ્યને પોતાના હૃદયમાં રહેલી ભગવાનની જ્યોતિને ચમકાવવાના પ્રયાસરૂપે હતી. તેઓ કહેતા, “મારી સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓ મારા માનવમાત્ર પ્રતિ પ્રેમમાંથી ઊપજે છે.” એમાંથી જ સત્યાગ્રહનો જન્મ થયો. ખોટું માર્ગ જતા માણસને સીધું માર્ગ દોરવો, અન્યાયીને ન્યાયના માર્ગે લઈ જવો, એ એના હૃદયમાં સૂતેલી સદ્ભાવનાને જાગૃતિને જ થઈ શકે, અને તે જૈર-જૈરજલ્લીથી ન થાય, યુદ્ધથી ન થાય, પણ આપણા પોતાના જીવનની સામિવાજા ઉપર અસર પાડીને થઈ શકે.

ગાંધીજીએ કહેલું: “હું જાતને કંઈ જ નહું ચીખ-વવા નથી આવ્યો. સત્ય અને અહિંસા પર્વતોની જેમ પુરાણ છે.” પણ ગાંધીજીએ એના અમલમાં નવીનતા દાખવ કરી. પહેલી જ વાર ગાંધીજીની દોરવણીમાં સત્ય અને અહિંસા વ્યક્તિની આત્મોન્નતિનાં સાધન માત્ર ન રહ્યાં, સામાજિક અને રાજનૈતિક સમસ્યાઓને ઉકેલવાનાં સાધન અને સદૃશ સાધન બન્યાં.

કેટલાક મિત્રોએ ગાંધીજીને શમજાવવાનો પ્રયત્નો કર્યો કે, સત્ય અને અહિંસાનો રાજનીતિ અને સાંસાદિક સમસ્યાઓ સાથે મેળ ન ખાઈ શકે. ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો, “જે સત્ય અને અહિંસા માત્ર વ્યક્તિની મુક્તિનાં સાધન હોય, તો મને એમાં રસ નથી. માત્ર આખું જીવન સત્ય અને અહિંસાને જીવનની બધી સમસ્યાઓ માટે વાપરવાનો પ્રયોગ છે. રાજનીતિમાં પણ આપણે ઈશ્વરીય સામ્રાજ્ય સ્થાપવું છે.”

પણ આજે આપણે પશ્ચિમની પાછળ ચાલવાના મોહમાં ફસાઈ ગયા છીએ. આપણી રાજનીતિ, આપણી

અર્થનીતિ, અને આપણી શિક્ષાપ્રણાલી, બધામાં આપણે પોતાની નવી અને મૌલિક વિચારધારા અને કાર્યપ્રણાલી રજૂ કરવામાં અસમર્થ થયા છીએ. આપે ઘણી વાર છાપામાં જોખું હશે કે, કેટલાક પોતાને બુદ્ધિમાન માનનારા લોકો કહે છે, દારૂબંધીના પ્રયાસ નિષ્ફળ થયા છે, એમને મૂકી દેવા જોઈએ. કેટલાક મીઠાનો કર પાછો દાખલ કરવાની ભલામણ કરે છે. બધાને એક જ ચિંતા છે કે, કેવી રીતે વધુ પૈસા મેળવી શકીએ. પૈસા મેળવીને કરવું છે શું? પૈસાથી આપણે બાળકોના શિક્ષણનો પ્રબંધ કરવા માગીએ છીએ, અનાથ બાળકોની સંભાળ માટે આશ્રમો સ્થાપવા માગીએ છીએ. પણ દારૂબંધી રદ કરવાથી આવી સહાયની આવશ્યકતાવાળાંની સંખ્યા વધશે એનો વિચાર નથી કરતા. માબાપ પોતે પોતાનાં છોકરાંની સંભાળ, શિક્ષણ ઇત્યાદિનો ભાર ઊંચકી લે એવી પરિસ્થિતિ પેદા કરવી એ વધુ સારું નથી કે? દરેક ગામડાના લોકો ગામડાના અનાથની જવાબદારી લઈ લે એ વધુ સારું નથી કે?

રાજનીતિમાં પણ આવાં સ્વાવલંબી સ્વતંત્ર ગામડાંઓ પ્રજાની ખરી હકૂમત સ્થાપવામાં મદદ કરશે, એ વિશે દલીલ કરવાની જરૂર ન હોય! આજે તો જતપાત અને બિરાદરીના નામથી વોટ અપાય છે! જતપાતની દીવાલો જે નૂટી રહી હતી, એને આપણી ચૂંટણીની પદ્ધતિથી નવું જીવન મળ્યું છે! પરિણામે હિંદુસ્તાનના કટકા થઈ રહ્યા છે. ભાષાના નામે! પ્રાંતના નામે! ધર્મના નામે! જત-બિરાદરીના નામે!

બાપુના જીવનના છેલ્લા દિવસોમાં એક દિવસ સવારની પ્રાર્થના પછી બાપુજીએ મને કેટલાક કાગળો જવાબ લખવા માટે આપ્યા હતા, તેમાં એમના એક સાથીના દીકરાનો કાગળ હતો. એ ભાઈએ પૂછેલું કે, સ્વતંત્રતા આવ્યા પછી ખાદી પહેરવાની શી જરૂર છે? દેશમાં કાપડની અછત હતી; એ ભાઈ વિલાયતથી સૂટ ઇત્યાદિ લાવેલા; એ પહેરવામાં શું વાંધો હોય એમ તેઓએ પૂછેલું. બાપુએ મને કહ્યું, એને લખ, “બાપુ કહે છે, જે સીડીથી માણસ ઉપર ચડે તેને ફૂંકી દે તો તે ઝાઝો ન જ કહેવાય; બાપુ તો કોઈ દિવસ ખાદી મૂકી દેવાની ભલામણ નથી કરવાના. એને જમે તેમ કરે. છેવટે તો દરેકને પોતાનો ધર્મ નક્કી કરવાનું રહ્યું; માતા-

પિતા પણ પોતાના દીકરા કે દીકરીનો ધર્મ નક્કી ન કરી શકે.”

થોડી વાર રહીને બોલ્યા, “હા એક અપવાદ છે; તે છે ગુરુ. ગુરુ ધર્મ બતાવી શકે.”

મેં કહ્યું, “બાપુજી, એ ભાઈ આપને ગુરુભાવથી જ પૂછતા હશે. આપણા દેશમાં ઘણા લોકો આપની તરફ ગુરુભાવથી જુએ છે.”

બાપુ બોલ્યા, “તો પછી ગુરુ સાથે દલીલ ન હોય. ગુરુ કહે તે તરત જ હૃદયમાં ઊતરી જાય.”

હિંસાનો પ્રકોપ જગતમાં એટલો વધી ગયો છે કે, એના નિરાકરણ માટે અહિંસાનો આશ્રય લીધે જ છૂટકો. અણુશક્તિનો જવાબ આત્મશક્તિ જ આપી શકશે. અને એ આત્મશક્તિના વિકાસ માટે બાપુજી સત્ય અને અહિંસાનો માર્ગ અને સત્યાગ્રહનું અચૂક શસ્ત્ર આપણને આપી ગયા છે. એ સ્મરણ રાખવા માટે જ આપણે ગાંધીમેળો ઊજવીએ છીએ. ગાંધીજીની પૂજા કરવી, પૂજામાં સ્થાપવાં, અથવા બીજાં ઈંટચૂનાનાં સ્મારક સ્થાપવાથી આપણે ગાંધીજીને શ્રદ્ધાંજલિ નહીં આપી શકીએ. પણ જે થોડાઘણા એમના શિક્ષણ પ્રમાણે ચાલી શકીએ, પોતાના હૃદયમાં ભગવાનની જ્યોતિને પ્રગ્વવિત કરી શકીએ, તો એને ખરી શ્રદ્ધાંજલિ કહી શકીએ.

હિંદુસ્તાન ગરીબ દેશ છે તેથી ગભરાવાની જરૂર નથી. પણ જે એમ પોતાપણું જ ખોઈ બેસીશું, તો ચિંતાનું કારણ ખરું. પૂ. બાપુ હંમેશ પ્રાર્થનાના અને ઉચ્ચારતા—

વિપદો નૈવ વિપદઃ સંપદો નૈવ સંપદઃ ।

વિપદ્વિસ્મરણં વિષ્ણોઃ સંપન્નારાયણસ્મૃતિઃ ॥

એટલે ભગવાન આપણને તે શક્તિ આપો કે, આપણે પોતાના હૃદયમાં બેઠેલા ભગવાનની જ્યોતિનું સદા સ્મરણ રાખીએ, અને આપણા દરેક વિચાર અને કાર્યમાં એ જ્ઞાનની ઝાંખી જેવામાં આવે. તો ગ્રામ-કુટુંબ સ્થાપવામાં મુશ્કેલી નહિ આવે. મારા મનમાં શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ છે કે, આ ઓલવાઈ ગયેલા દીવાનો પ્રકાશ આપણું અને આખા જગતનું પથપ્રદર્શન કર્યા જ કરશે!

ડૉ. સુશીલા નાયર

સંશયાત્મા વિનશ્યતિ

૧

ગીતા ૮-૪-૪૦નું આ ચરણ જોવા જેવું છે. ગીતાના કેટલાક ખાસ શબ્દોમાં ‘સંશય’ અને ‘નિશ્ચય’ એ બે છે. તેમાં સંશયનું લક્ષણ તે કહે છે કે, સંશય એવી મનોવૃત્તિ છે કે તેથી વિનાશ થાય છે. તેથી બ્રિહદ્ ‘નિશ્ચય’ને માટે છે: કોઈ બાબતમાં જો મન નિશ્ચય પર ન પહોંચે, તો એ બાબતમાં અફળતા કે વિનાશ જ થાય; માટે નિશ્ચય કરવો જોઈએ.

ઉપરની વાત સંસ્કૃતમાં કહેલી છે. તેનો સાર આપણી પેલી ગામઠી કહેવતમાં છે તે જ છે—

“રડતો જાય તો મર્યાની જ ખબર લાવે.”

સંશય—નિશ્ચય વિષે આ વિચાર મને આવ્યો, ગ્રાન્ટ્સ કમિશનના ‘વકિન્ગ ગ્રૂપ’નો હેવાલ વાંચતો હતો તે પરથી. એ હેવાલમાં થઈમાં કહ્યું છે કે, “અમારું કામ માધ્યમ ફેરવવું કે કેમ એની ઇષ્ટાનિષ્ટતા વિષે મત આપવાનું નથી; પણ જો કોઈ મુનિઑ ફેરવવા વિચારે તો કયાં કમિક પગલાં ભરીને વ્યવસ્થિત રીતે તેમ કરે, તે વિષેનું છે.”

પણ આમ કહીને બીજા જ પેરામાં તે કહે છે કે “માધ્યમ બાબતમાં દેશમાં ચર્ચા ચાલ્યા જ કરે છે; એ બતાવે છે કે, બેઉ બાજુ કાંઈક કહેવા જેવા મુદ્દા છે. એ ચર્ચામાં પડવાનું અમારે માથે નથી; છતાં આ પ્રશ્ન પરન્વે બંને બાજુએ જે હકીકતો જોવા મળે છે તે નોંધીએ છીએ.” (શું કામ? ખેર!)

અને આમ કહીને તે હેવાલ, બેઉ પક્ષના લોકો માધ્યમફેરનો નિશ્ચય કરી તે કરવા લાગે તેને બદલે, સંશયમાં પડી જઈને, પંડિત-ન્યુલબ પ્રજાવાદી વાતનાં વગ્ન કરવા લાગી જઈ શકે, તે માટે અનુકૂલ પ્રતિકૂલ દલીલની યાદીઓ આપે છે. સંશયાત્માને પેદા કરવાને માટે આના કરતાં બીજી સારી કોઈ ગુઝિ હશે?

ખરું જોતાં, આમ કરવું જ હોય તોપણ આ મંડળીએ છેવટે એમ કહેવું જોઈએ કે, “આથી કરીને, પહેલા પગલા તરીકે અમે એમ જણાવીએ છીએ કે, આ ચર્ચા-સ્પદ બાબતો વિષે સ્પષ્ટ અને મક્કમ નિશ્ચય કરી લેવો જોઈએ. નહિ તો માધ્યમ-પડતાનું કામ સંશયથી શરૂ

જ નહીં થાય, અથવા કાંઈક અંશે તો રડતો ગયેલો જે ખબર લાવે તેવા એના હાલ થશે.”

— હેવાલ પોતે જ શંકામાં પડેલો હોઈ, આવી વાત કેમની કરે?—અને હિદમાં આજે અંગ્રેજી મુનિઑમાં આ દશા જ ચાલે છે, જેને સુવર્ણમય પાત્રથી મઢી આપવાનું દુષ્કર્મ આ મંડળીએ કર્યા જેવું ક્યું છે.

૨

આવા સંશયાત્માને માટેના ખોરાક જેવા મુદ્દામાં એક મુદ્દો એ છે કે, બધે હિદી માધ્યમ રાખો તો દેશની એકતાને માટે સારું છે. અને હિદી હાલમાં સૌને આવડે નહિ, તેથી અંગ્રેજી ચાલુ રાખો, તેમ તે પછી ધીમે રહીને કહેવાય છે. અને એમ ‘વકિન્ગ ગ્રૂપ’ કહે છે.

ડૉ. શ્રીમાળીએ શાંતિનિકેતન મુનિઑના પદવી-દાન પ્રસંગે આ બાબતમાં કહ્યું હતું, “કેટલાકને એમ લાગે છે કે, જો પ્રદેશભાષાઓનું માધ્યમ થાય તો વિદ્યાર્થી તથા શિક્ષકોની એકથી બીજી મુનિઑમાં અવરજવર ન સંભવે; આથી ઉચ્ચ શિક્ષણ સંકુચિત બને એટલું જ નહિ, રાષ્ટ્રીય એકતાનેય જોખમ આવે.”

આમ પ્રશ્ન કરીને તેમણે જ જવાબ આપ્યો કે, “બીક સાચી છે,” પણ તેનો ઉપાય સૂચવાય છે (અંગ્રેજી માધ્યમ ચાલુ રાખવું એ) તે નરી નિરાશા ભરેલો છે; તેથી તો કેવળ વ્યર્થતા અને રાષ્ટ્રીય તેજોવધ જ નીપજે.”

આ સાવ સાચું છે. અંગ્રેજી માધ્યમ એક દોઢ સેકા સુધી ચાલુ રહેવાથી એમ થયું જ છે, એ આજે આપણે જોઈએ છીએ. તેથી તો તેને ફેરવીને દેશની ભાષાઓ અપનાવવાની વાત રાષ્ટ્રીય બંધારણે ફરમાવી છે.

પરંતુ, ડૉ. શ્રીમાળી કહે છે એ બીક ખરી છે શું? આજે અંગ્રેજી દ્વારા ભણેલા લોકો ઓછા સંકુચિત છે શું? તેઓમાં કોમવાદ, ઘાતિવાદ ઈઠ નથી જોતા આવ્યા? આપણી ભાષાઓ તો હજી કયાં માધ્યમ તરીકે ચાલુ થઈ છે, કે જેથી આવાં પરિણામનો આશ્રેપ તેમના પર મુકાય છે? સંકુચિતતા તો અંગ્રેજી માધ્યમથી ભણવા છતાં હિદમાં ચાલુ છે. અંગ્રેજી તેને દૂર નથી કરી શકી. આ ખોટો બીકો દેખાડીને નાહક મતિભ્રમ કરવાનું ભણેલાઓએ છોડવાની જરૂર છે. તેઓએ હવે એ સમજવું જોઈએ

અને એમ કબૂલ કરવું જોઈએ કે, અંગ્રેજી વડે દેશમાં તેઓએ આમ-પ્રજા પર જે જોહાકી હોકી મારી છે, તેથી જે કેવળ એક-ટકા વસ્તીએ પોતાનો સંકુચિત સ્વાર્થ સાધ્યા ક્યોં છે, તેથી જ સામે હવે સ્વરાજ આવતાં સ્વભાષાની પ્રતિષ્ઠા અને તેનું યોગ્ય અને સ્વાભાવિક ચલણ થાય, એવી પ્રજાકીય માગણી આકાર પકડે છે. તેને ભાષાવાદ અને સંકુચિતતા કહીને ભણેલાઓ નિંદી કાઢવા માગે છે—ઉતારી પાડવા માગે છે, એ તેમણે સ્પષ્ટ સમજવું જોઈએ. પોતાની ભાષા દ્વારા કામ કરવામાં સંકુચિતતા કે કચી જ એબ ક્યાંથી સંભવે, એ જ નથી સમજાતું. બહાર, એ જ સ્વમાન અને સહજ વિકાસનો માર્ગ છે. તે સત્યને ખોળે માથું મૂકીને ચાલવામાં જ હેમજેમ છે; એ કાલા વગર હવે દેશની પ્રગતિ નહિ થઈ શકે. હિંદના અંગ્રેજના વાલી બનેલા વર્ગો પોતાનો સ્વાર્થ અને સંઘયવૃત્તિ છોડીને આ સાદું સત્ય સમજે, તો તેમના પોતાના પર પણ ઉપકાર કરશે.

૩

સ્વભાષાઓ માધ્યમ બને તેમ છતાં યુનિઑઓમાં આંતર-પ્રાદેશિક વહેવાર પણ થું કામ ન સંભવે? આજે અંગ્રેજીથી તે સાવ સંકુચિત બન્યો છે; તે દૂર કરી અંગ્રેજીને બદલે આંતરભાષા હિંદીને અપનાવો, એમ રાષ્ટ્રીય બંધારણ કહે છે તે એટલા જ માટે. તેથી કરીને જ કહેવાય છે કે, શાળા-મહાશાળાઓમાં હિંદી ભાષા શીખવવા લાગો, જેથી કરીને હિંદીનું આંતર-પ્રાદેશિક વ્યવહારનું માધ્યમ સાબૂત થઈ જાય.

અને દુનિયાના દેશોની યુનિઑઓમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વહેવાર નથી ચાલતો? આપણે તો તે માટે એક આંતર-ભાષા વિચારીએ છીએ; મુરોપાદિ ખંડોમાં તો એવી આંતર-ભાષા પણ નથી. અસ્તુ.

૪

આ વાતનો પણ ભણેલાને વાંધો છે. આમ જ્યારે હિંદીનું કહેવામાં આવે છે, ત્યારે બે રીતના વાંધા ઠેકવણમાં આવે છે. બંને રાષ્ટ્રીય એકતાના ધાતક છે, એ તેઓ જોતા નથી. તેઓ ઊલટા અંગ્રેજ દ્વારા રાષ્ટ્રીય એકતા છે, એવી વાલિયાત વાત કરે છે. અંગ્રેજીની જૂનથી ચાલુ બોલબાલને જવાહર-સરકાર હજી ચાલવા દે છે,

તેને- હઈને જ આ લોકો આવી અધર અને અનેતિલાસિક વાત બોલી પણ શકે છે, અને સામેથી વાંધા કાઢે છે, કે જે ખરેખર આજે રાષ્ટ્રને ધાતક અને એકતાને ધ્વંસક બનેલા છે, એ જોઈ શકાય છે.

૫

એક વાંધો એમ કહેાય છે કે, હિંદી-ભાષી લોકો અહિંદી-ભાષી કરતાં આગળ થઈ જાય! શેમાં? સરકારી નોકરીમાં. આનો ઉપાય થોજી શકાય; તે વિચારીને હિંદી અપનાવતા જાયો, એમ બંધારણે કહ્યું જ છે.

પરંતુ, વાંધો વળી આગળ કરીને કહેવાય છે કે, “હિંદી ભાષામાં એવું થું છે? અમારી ભાષા થું ઓછી છે? અને અંગ્રેજી જેવી ભાષામાંથી મળતું જ્ઞાન ક્યાં અને આ હિંદી ક્યાં!” આ રીતે આ અંગ્રેજના વાલીઓ પોતાની રાષ્ટ્રીય ભાષાઓ વચ્ચે જ વિખવાદ જગવે છે અને પોતાના જ ભાઈ-ઓની અદેખાઈ કરીને અંગ્રેજીની ફાવી ગણેલી ચાલુ વફાદારીને રાષ્ટ્રીય માનવાના મોહમાં પડીને, તેમાં રહેલી ધોર ગેર-લોકશાહી અને પરંગતિને જોતા નથી.

૬

અને હવે કેટલાક લોક ગુજરાતમાંથી ઉપરના મોહમાં ફસાવા લાગ્યા છે. હમણાં ગુઝા યુનિઑમાં તેની વિદ્યા-સભાની બેઠકમાં એક ચર્ચામાં એ પહેલું જોઈ નવાઈ લાગી. એક જાણીતા અધ્યાપક કહે કે, શિક્ષણમાં હિંદીને ન સખો; હિંદીથી કંઈ રાષ્ટ્રપ્રેમ નથી પેદા થતો. એક બાજુ આવો વિચિત્ર સૂર જેવા મળ્યો; બીજી બાજુ અંગ્રેજી અને ગુજરાતીનાં ગુણગાન થયાં!

૭

વાત એમ છે કે, આપણા દેશમાં મુખ્ય કામ થું છે, તે વિષેની અસ્પષ્ટતામાંથી જ આવા પ્રજાવાદી વિકારો થયા કરે છે. અંગ્રેજીને બદલે દેશની સ્વભાષાઓ કે માનુભાષાઓનું ચલણ કરવું છે. પરરાજ્યમાં આમ ન થવાથી જે સાંસ્કૃતિક માનુદ્રોહનું પાતક થનું જ રહ્યું છે, તે હવે આપણે સમજાવવું ધીવું છે. આંતરપ્રાંતીય કે અખિલ ભારતીય લોકવ્યવહાર માટે અંગ્રેજીને બદલે હિંદી આણવી છે; તેથી એ ભાષાનું જ્ઞાન બરોબર મેળવવું

જોઈએ. દેશનું શિક્ષણનંત્ર આ સમજે અને તેમ સાધવા સક્રિય ઉપાયો લે. પ્રદેશના કે રાજ્યોના લોકજીવનમાં ઉપરના પોષણ પેઠે અંગ્રેજીનો ચાપડો મેઢેલો છે, તે પ્રદેશભાષા વડે હકાવતો જોઈએ. આમ સ્વભાષા અને આંતરભાષાના ઉભાના-વચી સાધન વડે માનુદ્રોહ કરેલું પાતક ધોઈ કાઢવું છે. આને બદલે, રૂપાણી અને સુક્રિયાણી ભણેલી ભાષામાં કહેવાય છે ઊલટું જ! — “અંગ્રેજી રાખો તો રાષ્ટ્રની એકતા, વિશાળતા, આંતરરાષ્ટ્રીયતા, ઈંઠ અનેક સારાં વાનાં જ થશે. સર્વે ગુણો અંગ્રેજીમાં છે; સ્વભાષા ચાલી ખરી, પણ તે એવી સર્વગુણસંપન્ન ન ગણાય!”

૯

હિંદી એકતા સાધેલી હોય તો દેશની બધી માનુ-

ભાષાઓનો દ્રોહ બંધ થવો જોઈએ; હિંદી સામે સ્વાર્થ-જન્ય દ્રોષની ઈતરાજ-ભરી કટાક્ષતા મટવી જોઈએ; અને એક નીજ ભાષાના સાધન તરીકે અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ સારી રીતે આપવું જોઈએ. આજે ભાષા-શિક્ષણને નામે જે ઝોટાળો ચાલે છે, એ અંગ્રેજી વિરોધે સ્પષ્ટ રાષ્ટ્રીય આદિષ છે, તેની અવગણના થાય છે, તેને આભારી છે. નહેરુ-સરકારે આ બાબતમાં વેળાસર સજાગ બનવું જોઈએ. નહિ તો દેશમાં પાર વિનાશ ઉપદ્રવો હજી વધશે. બંધારણે એકતાને અર્થે જ ઉપરની ભાષાકીય નકલો દેશની આજળ રજૂ કર્યા છે, જેથી સ્વાભાવિક રીતિના પાયા પર આપણું સાંસ્કૃતિક અને ભાષાકીય નવનિર્માણ ચાલુ કરી શકાય.

૨૧-૨-૬૧

મજનભાઈ દેસાઈ

ટપાલપેટી

૧

૨

એક શાળાના આચાર્ય નીચેની ખબર લખી જણાવે છે—

“અમદાવાદમાં S.T.C. નો વર્ગ ચાલે છે, ત્યાં શિક્ષકો પાઠ આપે છે. કેટલીક શાળાઓમાં પણ પાઠો અપાય છે. નિરીક્ષકો પાઠ જુએ છે. તેમની નોંધ-પીઠા વગેરે પાઠની નીચે લખે છે.

“નિરીક્ષકો પોતાને પ્રભાવ પાડવા મિથ્યાભિમાની બની નોંધ-પીઠા વગેરે મંત્રેલીમાં લખે છે. પાઠની નોંધ શિક્ષક શુભચાલીમાં કાઢે, પાઠ શુભચાલીમાં અપાય, છતાં નિરીક્ષકની નોંધ અંગ્રેજીમાં હોય!

“જુદીની વાત તો એ છે કે, પાઠ આપનાર બહાને અંગ્રેજી ભાષા કાં તો આવડતી હોતી નથી, કાં તો તે સમજવા પરત્વે જ્ઞાન અને પ્રસન્ન હોતું નથી. છતાં પણ કોણ નહિ જાણે શા શરણથી નિરીક્ષકો મંત્રેલીમાં લખ લખ કરે છે. આમાં નિરીક્ષકો, અંગ્રેજી તરીકે મજબૂતો ઉપર ઓટો પ્રભાવ પાડવા મિથ્યાભિમાની પ્રેરાય છે. આપને થોડું લાગે તો ‘નવજીવન’માં નોંધ લેશો.”

લેખકે જ ટીકા કરી છે, તેમાં ઉમેરવાનું કંઈ જ રહેતું નથી. જ્ઞાન માટે નહિ, પણ તેના મિથ્યાભિમાની મોહને વશ થઈને અંગ્રેજી ચાલે છે અને તેથી આજે તે અજ્ઞાન દેવાવવાનું માધ્યમ બની ચૂકું છે, એનો આ સચોટ દાખલો નહિ તો બીજું શું કહેવાય?

૧૫-૨-૬૧

મુનિરાજીની હિંદીનું જ્ઞાન

એક ભાઈ નીચે મુજબ લખે છે તે મૂળ હિંદીમાં જ ઉતારું છું:—

“સેવામં, સંપાદક, ‘નવજીવન’,

“‘ગુજરાત સમાચાર’ મેં તા. ૨૦-૨-૬૧નો પ્રકાશિત મૂલનાંકે આધાર પર તથા કુછ પ્રાધાન્યક મિત્રો-કે પત્રોએ પત્રા ચલાવે કે, ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયમે’ સન ૧૯૬૨એ લાનું હોનેવાલે ત્રિવર્ષીય ‘પાઠકમયમે’ પ્રિપેટેરી ઔર પ્રથમ વર્ષમે’ બી હિંદીમે અનિર્ણય વિષયકે ફરમે’ મુનિરાજીએ કોલિય દ્વારા સ્વીકારે નથી કિયા જયા. મુજે લગતા હું, જમ અગ્રમ નાથી મુજા કમશે કમ પ્રિપેટેરીમે’ વિજ્ઞાન, વામિજન એવં કમ શાખાઓમે’ ઔર પ્રથમવર્ષમે’ કયા શાખામે’ (ફર્ક ઈપર આદેસ) હિંદીમે અનિર્ણય વિષયકે ફરમે’ ફરમા નમા હોમા તો હિંદીન હોમા પ્રક્ટે તથા અગ્રમ વિજ્ઞાન-વિદ્યાવર્ષોમે’ બી એકા હો હું ત્રિવર્ષમે’ આપ મનમે વિચાર પ્રક્ટ કરેને નો અગ્રે ફરમા હોએ.”

ઉપર લખેલું હું જાણું છું ગુજરાત મુનિરાજીની વિશ્વવિદ્યાલયમે’ મિત્રો-કે કમિટીમે’ આવી બાબતમાં હિંદીમે કરે કરે છે.

આ બાબતનો વિચાર પહેલો તેની વિનયન વિદ્યા-
શાળા કે આર્ટ્સ કૅલેજમાં આવ્યો હતો. ત્યાં મેં તેના
એક સભ્ય તરીકે એવી સૂચના કરી હતી કે, અભ્યાસનાં
ચારે વર્ષ હિંદી ભાષા (સાહિત્ય નહિ) વિષય (૧૦૦ ગુણનો)
રહે, એ ઉત્તમ છે. તે પરથી વિદ્યાશાળાની સભાએ પહેલાં
બે વર્ષ આજે જેમ છે તેમ ત્રિવાષિક પદવી-પરીક્ષાક્રમ
ઈ. સ. ૧૯૬૨માં ચરૂ થાય ત્યારે પણ ચાલુ રાખવું,
એમ ઠરાવેલું. આ બાબત તે વિદ્યાશાળાની ઉપરની
અધિકારી એવી વિદ્યાસભામાં ગઈ, ત્યાં તેને પત્રલેખક
કહે છે તેવી રીતે નકારાઈ હતી.

આ સવાલ, મૂળે જોતાં, હવે પછી મુનિવર્સિટી-
શિક્ષણમાં હિંદીના સ્થાન પરવેનો ભાવી વિચાર કરવાનું
જરૂરી બતાવે છે. તે વિષે નીચે મુજબનાં મંતવ્યો
ટૂંકમાં વિચારણા માટે રજૂ કરું છું :-

૧. અહિંદીભાષી પ્રદેશોમાં હિંદી ભાષા ઉચ્ચ શિક્ષણનું
માધ્યમ ન હોઈ શકે; માધ્યમ તો તે તે પ્રદેશની ભાષા
જ હોય, એ સિદ્ધાંત આજે સર્વમાન્ય થયો છે એમ
મંજૂર. બદ્દે, જો એમાં ભૂલ થઈ, તો હિંદી આંતરભાષા
સામે જ વિરોધ જાગશે અને અંગ્રેજી કાયમ રહેશે, એમ
પૂર્વ અને દક્ષિણ ભારત બતાવે છે. પશ્ચિમ ભારતમાં
એ ભૂલ કરવાથી સાવધ રહેવું જોઈએ.

૨. બંધારણે ક્યાવું છે કે, હિંદી આપણી રાષ્ટ્રીય
આંતરભાષા તરીકે ખીલશે અને ચાલશે. એટલે તે
તરીકેનું તેનું સ્થાન સીએ બરોબર માનવું જોઈએ. પણ
તે સ્થાન શિક્ષણના માધ્યમનું નથી, પરંતુ તે ભાષા
શીખીને ઉપયોગ કરવાનું છે.

૩. આ સ્થાન બે રીતે જોવાનું આવે છે :-

(૧) જેઓ કોઈ અમુક ભાષાપ્રદેશના નથી, પણ તે
પ્રદેશમાં પોતાના બીજા ભાષાપ્રદેશમાંથી ભણવા આવે,
તેઓને પરીક્ષામાં આંતરભાષાની ઉપયોગ કરવાનો હક
રહે છે. બદ્દે, આંતરભાષાની કલ્પના જ આજ
અવરજવર માટેના આંતર-વ્યવહારની જરૂરને બરોબર
જાગવવામાંથી છે. એટલે જ, દા. ત., ગુજરાત મુનિ-
વર્સિટીમાં સાધારણ માધ્યમ ગુજરાતી હતી, જેઓ બિન-
ગુજરાતી છે, તેમને હિંદી માધ્યમની છૂટ હમિશને માટે
ખવામાં આવી છે. કોલેજો તે સવડ તેમને આપી

શકે છે.

(૨) પરંતુ જેઓ ગુજરાતના છે, તેમને માટે એ
જરૂરનું છે કે, તેઓ બીજા ભાષા તરીકે હિંદી બરોબર
ભણે. આ ભાષા હિંદના હવેના લોકજીવનમાં આપણા
બધા આંતરપ્રાદેશિક અને અખિલ ભારતીય વ્યવહારની
ભાષા બનશે. તેથી દરેક ઝોન્યુએટ પાસે તેની દીક
દીક આવડત આવી જવી જોઈએ. આ ભાષા માત્ર
સમજ પૂરતી જ નહિ, આજે અંગ્રેજી છે તેમ બોલવા
લખવા મધ્ય જરૂરની બનશે. તેથી તેનો અભ્યાસ
શાળા-કક્ષાથી આગળ પણ ચાલવો જરૂરી છે. એમ ન
કરીએ, તો તે ભાષા ધર મૂલતો કંઝૂ ન આવી શકે.

૪. ઉપરની ઉભયપદી જરૂર સમજીને ચાલતાં, એ
વસ્તુ જરૂરી બને છે કે, મુનિવર્સિટીમાં આવરણક
મનાતા ભાષાશિક્ષણમાં હિંદી દાખલ કરવું જોઈએ.

૫. સમજવા પૂરનું અંગ્રેજી પણ ચાલે, એ
બાબતમાં મંતવિદ અત્યારે નથી.

૧-૩-૬૧

મ૦

કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

શિક્ષણનું માધ્યમ

ગાંધીજી

સંપા. ભારતન કુમારરખા

કેળવણીના માધ્યમના સવાલ વિષે રાષ્ટ્રપિતાના વિચારો
દર્શાવતી પુસ્તિકા.

ફિ. ર. ૦-૧૬

ટપાલસ્વાનગી ૦-૦૧

અંગ્રેજી અને સાંસ્કૃતિક સ્વરાજ

મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ

રાષ્ટ્રીય પુનર્વિદ્યાના દિશ્વે ભાષાશિક્ષણના પ્રસંગે ચર્ચા.
ફિ. ર. ૦-૩૭

ટપાલસ્વાનગી ૦-૧૩

મેકેલે કે ગાંધીજી ?

[ભારતમાં અંગ્રેજીના સ્થાન વિષે ચર્ચા કરતા લેખોનો સંગ્રહ]

મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ

રાષ્ટ્રીય કેળવણીની નવરચનાના દિશ્વે મુદ્દા શિક્ષણમાં
અંગ્રેજી માધ્યમના પ્રશ્ન વિષે રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીએ દર્શાવેલા
વિચારોનો દ્રવ્યનાત્મક અભ્યાસ આ પુસ્તકમાં રજૂ થયો છે.
ફિ. ર. ૧-૧૦

ટપાલસ્વાનગી ૦-૩૦

પ્રશ્ન પેટી

૧

આધુનિક ધનિકશાહી

એક વિનોદી પ્રશ્ન છે: “તમે ધનિકશાહી પ્રત્ને કટાક્ષ કરો છો! ધનની શક્તિ તમે નથી જાણતા એમ્મ નથી લાગતું. અરે, મહા પ્રબળ એવા આત્માને પણ મારી નાંખે એવું મહાબળ ધન છે. તો પછી, તેના પણ જે સ્વામી છે, એવા ધનપતિઓની ધનિકશાહી કેટલી બધી જબરો માનવી જોઈએ?”

ઉત્તર— ખરી વાત છે કે, ધન આત્માને હણે એવું પ્રબળ મોહબળ છે. તે વડે ભોગવિલાસ અને એશ્વર્ય માણવા મળી શકે છે, અને તેની લાલસા કે લોભ ઓછાવત્તાં સૌને હોય છે; ધનિકને તે અતિ ભારે હોય છે. તેથી તે આત્માને હણે, પણ ધન અને ભોગેશ્વર્યની લોભલાલચને ન હણી શકે. એશ્વર્યમાય અને ભોગને તે યથેચ્છ માણે, પણ રોગ, જ્વા, અને મૃત્યુને ન હણી શકે.

ધન આત્માને હણે; તેથી જ ધનિકોને માટે કહેવાયું છે કે, સૌથના નાકામાંથી ઊંટ કદાચ નીકળી શકે, પણ ધનિકથી સ્વર્ગનાં દ્વારમાં ન પેસી શકાય. પરંતુ એવું આત્માહનું ધન ધનિકોની તેને માટેની લાલચ અને મરણને નહિ હણી શકે.

હું ધનિકોને વ્યક્તિ તરીકે નથી નિહતો; પણ સમાજમાં ધનબળ વડે જે ધનિકશાહી ચલાવાય છે, તે ત્યાજ્ય છે, એમ બતાવવા પ્રયત્ન કરું છું. મૂડીવાદમાં ખરાબ અંશ હોય તો તે આ (જેને અંગ્રેજીમાં ‘પ્લ્યુરોક્રસી’ કહે છે તે) છે. અને આ વસ્તુ યંત્રોદ્યોગવાદ અને વિજ્ઞાનની મદદથી વળી વધારે પ્રબળ બન્યે જાય છે.

અમેરિકાને અંગે લખતાં ત્યાંનો એક વિચારક લખે છે, તેમાં તે સાચું કહે છે કે,

“અત્યાર સુધી અસ્તિત્વમાં આવી ગયેલી બીજી સંસ્કૃતિઓ કરતાં અત્યારની નવી મૂડીવાદી સંસ્કૃતિને બે વિશેષ લક્ષણો જુદી પાડે છે. એક, તે વૈજ્ઞાનિક છે; અર્થાત્ તે વિજ્ઞાન તથા તેના પ્રયોગ દ્વારા કુદરત ઉપર મનુષ્યનું વર્ચસ્વ સ્થાપવા

ઉપર કેન્દ્રિત થાય છે. કુદરત ઉપર મનુષ્યના આ વર્ચસ્વનો અર્થ એ છે કે, આપણે ઇતિહાસમાં પૂર્વે કદી નહોતા કરી શકતા તે પ્રમાણમાં ઓછી મહેનતે વધુ માનવ જરૂરિયાતોને સંતોષી શકીએ છીએ. આપણા સમાજનું આ લક્ષણ તો સામાન્ય રીતે માન્ય રખાય છે. જે ઓછું માન્ય રખાય છે તે બીજું લક્ષણ એ છે કે, આ સમાજ પણ બીજા સમાજોની પેઠે માણસના માત્ર કુદરત સાથેના સંબંધના આધાર પર કરતાં કંઈક વધુ છે; તે માણસના માણસ સાથેના એક વિશેષ પ્રકારના સંબંધને પ્રગટ કરે છે: અર્થાત્ થોડાંક માણસોના બીજાં માણસો ઉપરના વર્ચસ્વને, અમુક ધ્યેયોને વરેલા મનુષ્યોનો એક વર્ગ બીજા મનુષ્યો ઉપર પોતાનું વર્ચસ્વ થી રીતે જમાવે છે, તે આપણી બધી સંસ્થાઓ દર્શાવી આપે છે. આપણો સમાજ મુખ્યત્વે મોટા પાયા ઉપર ઉત્પાદન કરનારા મૂડીદારના બીજાં બધાં માણસો ઉપરના વર્ચસ્વના જ આધાર પર છે. અને જેમના હાથમાં આર્થિક, રાજકીય અને લશ્કરી સત્તા કેન્દ્રિત થાય છે, એવા પર્સનલિટીના આ માણસો વ્યક્તિ ઉપર સામાજિક વર્ચસ્વ જમાવવાના જે નવા માર્ગો અપનાવી શકે છે, તેનાથી જ આપણો આધુનિક સમાજ ઇતિહાસમાં નવા તરીકે જુદો પડે છે.

“નવાઈ જેવું તો એ છે કે, વ્યક્તિ ઉપર સમાજ એટલી બધી સત્તા હવે ભોગવી શકે છે કે, શાસન કરતા દેખાતા પેલા પર્સનલિટીના સત્તાધારીઓને પણ તે વર્ચસ્વ હેઠળ લાવી શકે છે. આમ ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિના આ તબક્કે સત્તા વળી વધુ અપોરુપેય બની જાય છે—અર્થાત્ કોઈ પણ વ્યક્તિની પકડ બહારની બની જાય છે. આપણો સમાજ હવે રાષ્ટ્રીય મૂડીવાદી સમાજ બની રહ્યો છે, એમ જે કહેવાય છે, તેનો અર્થ આ છે.”

* Philosophy in the Mass Age: George P. Grant, P. 15-6.

ધનિકશાહીનું ટૂંકમાં આ સ્વરૂપ છે. ધન કમાવું, યંત્ર વડે કામ લેવું, વખત બચે તેમાં નાટક-સિનેમા દ્વારા કામભોજને તેજ કરતા રહેવું, અને ધન વડે એ કામ-સંસ્કૃતિમાં રમવું; તે અર્થે કપાને ભ્રષ્ટ કરવી. આ યુગ આજે છે, જેના નેતા ધનપતિઓ છે.

૨૦-૨-૬૧

મ૦

૨

રંતિદેવની પ્રાર્થના

પ્રશ્ન - આશ્રમના પ્રાતઃસ્મરણના શ્લોકોમાં નીચેનાં શ્લોક છે, તે મૂળ ક્યાંથી છે ?

“ન ત્વહં કામયે રાજ્યમ્
ત સ્વર્ગં નાપુનર્નવમ્ ।

કામયે દુઃસ્વત્પાનામ્ ।

પ્રાણિનામ્ આતિનાશનમ્ ॥

[ન મારે રાજ્ય જેઈએ, ન સ્વર્ગ કે ન મોક્ષ પણ. હું તો એટલું જ માગું છું કે, દુઃખથી પીડિતા જીવોની પીડા કેમ કરતાં દૂર થાય.]

ઉત્તર - આ સુંદર પ્રાર્થના મૂળ ક્યાંથી છે તેની તપાસ કરી. તે પશ્ચી એટલું મળ્યું કે, ભાગવતમાં રંતિદેવની કથા છે (સ્કંધ ૯, -અં ૨૧), ત્યાં આ ભાવનો શ્લોક રંતિદેવના મુખમાં મૂકેલો મળે છે, પણ તેનો પાઠ બીજો છે. છતાં એ શ્લોક અહીં ટાંકું છું. ઉપરનો શ્લોક અક્ષરશઃ ક્યાં હશે તે હજી જાણું છે. જે કોઈ આ ખોળમાં મદદ કરી શકે તેને તેમ કરવા વિનંતી છે. ભાગવત (૯-૨૧-૧૨)નો શ્લોક આમ છે -

ન કામયેઽર્હં ગતિમોશ્વરાત્ પરમ્

અષ્ટાદિપુક્તમપુનર્નવં વા ।

આર્તિ પ્રવચ્ચેઽલિલદેહમાજામ્

અન્તઃસ્થિતો યેન મર્વલ્યદુઃખાઃ ॥

(ઈશ્વર પાસેથી હું અષ્ટ રિદ્ધિવાળી પરમ ગતિ કે મોક્ષ પણ ઇચ્છતો નથી; હું તો એટલું જ ઇચ્છું છું કે, બધા જ દેહધારીઓની અંદર રહીને તેમનાં બધાં જ દુઃખ હું પામું, જેથી તેઓ દુઃખરહિત બને.)

૩-૩-૬૧

મ૦

૩

સિનેમાને ઉચ્છેદન

પ્રશ્ન - લોકો ઉપર - ખાસ કરીને યુવાનો અને કિશોરો ઉપર - ફિલ્મોની અસર પ્રબળ છે; એને પરિણામે સમાજમાં એક દૂષિત વાતાવરણ રચાય છે. તો આ પરિસ્થિતિ સુધારવા, સમાજ તેમ જ સરકાર અમલમાં મૂકી શકે તેવાં વ્યવહારુ સૂચનો કરશો.

ઉત્તર - તરત અમલમાં મૂકી શકાય એવી વાત તો એ છે કે, જે સિનેમા બૂરી વસ્તુ લાગે, તો ત્યાંથી દૂર રહેવું. આથી પૈસો અને મન બંને બગાડતાં બચશે.

પણ આજનો જમાનો કદાચ આને અશક્ય કે અવ્યવહારુ માને; બાકી સચોટ રસ્તો તો પરાપૂર્વથી માણસને માટે આ જ છે. તો પછી સમાજ અને સરકારે દબાવવાના - રોકવાના રસ્તા યોજવા રહ્યા. એ રસ્તા પણ વહેવારુ જ હોય, એમ ન માનવું જોઈએ. છતાં, પારકી મા નાક વધે તે ન્યાયે આજે લોકો પોતા પર રાખવો જોઈતો સંયમ પણ સમાજ અને સરકાર રાખે - રખાવે, એવી વ્યર્થ આશા રેવે છે. તેમાં તેઓ સહકાર ન આપે તોય સરકાર ને સમાજ એ કામ કરે, એટલે સુધી આ વ્યર્થ આશાના મિનારા ઊંચે જાય છે. અરુન.

સરકાર ફિલ્મ બોર્ડ રાખે છે, જે દરેક ચિત્ર જેઈ જઈ પાસ કરે, પછી જ બતાવી શકાય. આ બોર્ડનું કામ સુધરી શકે તો કાંઈક ફેર પડે.

સમાજ તરફથી કાંઈક કરવાને માટે શ્રી. વિનોબાએ સિનેમાની ગંદી જાહેરાતનો વિરોધ કર્યો. સમાજનાં મૂલ્યપરિવર્તનનો આ સવાલ છે. ચારે તરફ કામ-ચાચના જ ચાલ્યા કરતી હોય, ને જાતના વાપરા આજે વાય છે. તેમાં ઊંચી ન જવાય એમ રહેવું હોય, તો જાત ઉપર કાબુ કેળવ્યા વિના આરો નથી. અહીંયાં પણ પેલા વૃદ્ધ મોચીની ‘જેપ્રનો જન્મ’ વાત જવા ઘટ છે. દુનિયાની ધૂળ પગે ચોટે તે દૂર કરવા આખી દુનિયાને ચામડે મઠવા કરતાં આપણે પગરખું પહેરી લીધું એટલે થયું! સૌ એમ કરી જ શકે છે.

૪-૩-૬૧

મ૦

રાષ્ટ્રભાષા હિંદી

૧. બુદ્ધિભેદ

ઈ. સ. ૧૯૩૪માં હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ હિંદીનો રાષ્ટ્રભાષા તરીકે પ્રચાર કરવાના કામને પોતાના રાષ્ટ્ર-યડતરના (રચનાત્મક) કાર્યક્રમમાં સ્થાન આપવાનો ઠરાવ કર્યો. એ પછી દેશભરમાં હિંદીના પ્રચારને ખૂબ વેગ મળ્યો. પરંતુ કમનસીબે એ પ્રચારકાર્યની માંડણી એવી ખોટી રીતે થઈ કે, થોડાંક જ વર્ષોમાં રાષ્ટ્રભાષા હિંદીના સ્વરૂપ વિષે લોકોમાં બુદ્ધિભેદ ઊભો થયો. વારંવાર ચેતવણીઓ ઉચ્ચારાયા છતાં એ જ માંડણી ઉપર આગળ વધવાનો આગ્રહ ચાલુ રાખવામાં આવ્યો. એમાંથી આજે પરિસ્થિતિ એ થઈ છે કે, હિંદીને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકારવા સામે પણ વિરોધ જાગ્યો છે. આને લીધે રાષ્ટ્રભાષાના પ્રચારના કામમાં અંતરાયો ઊભા થાય છે અને રાષ્ટ્ર-યડતરનું કામ જાેખમાય છે. સૌથી ચિતાજનક વાત એ છે કે, પરિસ્થિતિ એ યાદ લઈ રહી છે કે ઉપર્યુક્ત વિરોધ વધતો જ રહે. એકબાજુથી રાષ્ટ્રભાષાના પ્રચારકો-માં ભાષાના સ્વરૂપ વિષે બુદ્ધિભેદ ચાલુ રહ્યો છે, બીજી બાજુથી હિંદીના યસવેવાઓના બુદ્ધિભેદને પરિણામે એ ભાષાએ એક એવી દિશા પકડી છે કે જેથી રાષ્ટ્રભાષા તરીકેની એની ક્ષમતા શીસુ થતી જાય.

હિંદીની રાષ્ટ્રભાષા તરીકેની શક્તિ ટકાવવી હોય અને વિકસાવવી હોય તો આ બુદ્ધિભેદ દૂર કરે, જ છૂટકો. એ દૂર કરવા માટે કેટલીક તદ્દન સામાન્ય વાતોને પણ નવેસરથી વિચારી યા તો યાદ કરી જવી પડ્યો.

૨. એક રાષ્ટ્રભાષાની જરૂર

ભારત એક એટલો વિશાળ દેશ છે કે, એને ઉપ-ખંડ પણ કહેવામાં આવે છે. આ વિશાળ ભૂમિભાગમાં વિવિધ ભાષાઓ બોલતા અને વિવિધ રિવાજોને અનુસરતા લોકો વસે છે; આજકાલથી નહિ, પ્રાગ-એતિહાસિક કાળથી દુનિયાભરની આબોધવા ભારતમાં મળે છે એમ પણ કહેવાય છે. અને છતાં, એક પ્રકારની સાંસ્કૃતિક એકતા ઘણા જૂના કાળથી આ લોકોમાં જળવાઈ રહેલી છે, જેને કારણે પતન-અભ્યુદયથી ભરેલા એના લાંબા ઇતિહાસમાં આ ભૂમિભાગનું ક્યારેક ઘટ્ટ, ક્યારેક પાનનું, છતાં ચાતત રાષ્ટ્રીય એકત્વ મળેલું છે.

આ સાંસ્કૃતિક એકતા ઘડવાનું અને જાળવવાનું કામ જુદા જુદા યુગમાં જુદી જુદી ભાષાઓએ કર્યું છે. એનો એક રસિક ઇતિહાસ છે, જેની કેટલીક વિગતો આપણે આગળ ઉપર જોઈશું. પરંતુ મુસલમાની રાજ્ય-કાળ તેમ જ અંગ્રેજી રાજ્યકાળ દરમિયાન પરદેશી ભાષાઓ રાજભાષા બનતાં, સાંસ્કૃતિકતા વાહનની ભાષા કુંકિત થવા લાગી અને તેને કારણે દેશની એકતાનું પોત ઘણું શીંમું પડ્યું. આપણી પ્રજાના હિતચિત્તકો માટે આ વાત ચિતાનો વિષય બની હતી. અને આપણી રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા જેમ જેમ ફરી જાગવા લાગી, તેમ તેમ આખા દેશ માટે એક દેશી ભાષાની જરૂરિયાત આગળ આવવા લાગી.

૧૯૦૭માં મહાત્મા ગાંધીએ ‘હિંદ સ્વરાજ’ લખ્યું ત્યારે તેમાં એમણે રાષ્ટ્રભાષાના પ્રશ્નનો પણ નિર્દેશ કર્યો હતો. પરંતુ, તેની પણ લગભગ અડધી સદી પહેલાંથી આવી કોઈક ભાષાની આવશ્યકતાના વિચારનો ઊગમ તો થઈ ગયો હતો. એનો જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ મને જે મળ્યો છે તે ઈ.સ. ૧૮૭૦ની આસપાસનો છે.

ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ સાક્ષર શી. નવલરામે ૧૮૭૧માં ‘હિંદુસ્તાનમાં એક ભાષા’ એ નામનો લેખ લખ્યો હતો (જુઓ ‘નવલચંદાવલી’). એ લેખમાં તેઓ જણાવે છે કે—

“દરેક દેશનું પ્રબળ તેના એકય ઉપર આધાર રાખે છે. અને તે એકય ભાષા, જાતિ, ધર્મ, રીતભાત અને રાજ્ય એક હોવાથી ઉત્પન્ન થાય છે; માટે દેશાભિમાની પુરુષોનું મન સ્વાભાવિક રીતે એ સાધનો તરફ જઈને તેમાં જે જે વાતની ન્યૂનતા માલમ પડે છે તે ટાળવાની વૃત્તિ પેદા કરે છે. આખા ભરતખંડમાં એક ભાષાની જરૂર છે ગણપતરામ શાસ્ત્રીએ કેટલાક મહિના પર ચોપાનિયાના આકારમાં એક કાગળ છપાવીને હિંદુસ્તાનના બધા ભાગમાં કેળવાયેલા ગૃહસ્થ (સ્થો) ઉપર મોકલ્યો હતો. એ વિચારને ઉત્તર હિંદુ-સ્તાનનાં યજ્ઞાંબરો વર્તમાનપત્રો તરફથી પ્રુટિ મળી છે.

“મુસલમાનો આવ્યા તે વખતે તો પ્રાંત પ્રાંતની નિરાળી ભાષા થઈ ગઈ હતી, તોપણ પ્રજાભાષા કેટલેક

દરજે દેશભાષા પધારે હતી. . . . દિલ્હીની આસ-
પાસનાં ગામોમાં તો મિશ્રભાષી એક નવી જ ભાષા
ઉત્પન્ન થઈ. પ્રથમ એનું નામ ઉર્દૂ પડ્યું. . . શાહ-
જહાને અર્પણ કીધેલા ‘સુંદર શૃંગાર’ અને કેશવદાસની
ભાષામાં આસમાન જમીનનો ફેર માલૂમ પડે છે. . .
ધીમે ધીમે વ્રજભાષા ઉર્દૂમાં ભળી જવા લાગી અને
હાલ તે હિંદી નામે ઓળખાય છે. તેમાં અને ઉર્દૂમાં
થોડો જ ફેર છે. એ બંને હિંદુસ્તાની કહેવાય છે. . .
જ્યારે ઈંગ્લેન્ડ સરકારનું રાજ્ય બધા મુલકમાં થયું, ત્યારે
જનભાષા હિંદુસ્તાની હતી. . . કેટલાક લોક એમ
સમજે છે કે, જતે દહાડે અંગ્રેજો દેશભાષા થયે. એ
વાત અમને તો કોઈ પ્રકારે સંભવિત લાગતી નથી. . .
જેઓને એ બાબત (દેશભાષા કઈ હોવી જોઈએ તે)
સમજાય છે, તેમાંના ઘણાખરા તો હિંદુસ્તાનીને જ
દેશભાષા થયેલી જોવા ઇચ્છે છે.”

શ્રી. ગણપતરામ શાસ્ત્રીના પત્રને કેટલાક મહિના
પહેલાંનો કલ્પો છે. એટલે તે ૧૮૯૯ કે ૭૦ની સાલ
હશે એમ કલ્પી થકાય.

૩. કઈ ભાષા રાષ્ટ્રભાષા બની શકે

આ લેખમાં રાષ્ટ્રભાષાની જરૂર શા માટે છે તે સ્પષ્ટ
રીતે જણાવવામાં આવ્યું છે. સ્વાભાવિક રીતે જ, એમાંથી
એ વાત પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, કેવી ભાષા રાષ્ટ્રભાષા
બનવાનું સામાન્ય ધરાવી શકે. એઓ કહે છે, “દરેક
દેશનું પ્રબળ તેના એકય ઉપર આધાર રાખે છે. અને
તે એકય ભાષા, જાતિ, ધર્મ, રીતભાત અને રાજ્ય એક
હોવાથી ઉત્પન્ન થાય છે.” આમાંથી આપણા દેશમાં
તો જાતિ, ધર્મ અને કેટલેક અંશે રીતભાતનો પણ વિવિ-
ધતા રહેવાનો. એ જોતાં રાજ્યીકય અને ભાષાની એકતાની
સવિશેષ જરૂર રહેવાની.

આ પછી તો અનેક વિચારોએ આ દિશામાં વિચાર
કર્ષે. શ્રી. દયાનંદે પોતાનો ધર્મ પ્રતિપાદન કરતો
‘સત્યાર્થ-પ્રકાશ’નો ગ્રંથ સંસ્કૃત જોમ જ હિંદીમાં પ્રગટ
કરી હિંદીને રાષ્ટ્રભાષાનું ગૌરવ આપ્યું. આર્યસમાજના
પ્રચારની ભાષા પણ એમણે હિંદી રાખી અને એ દ્વારા
પંજાબથી માંડીને ગુજરાત સુધીના પશ્ચિમ ભારતમાં
એમણે હિંદીના પ્રચારને વેગ આપ્યો.

૧૮૧૭માં મહાત્મા ગાંધીએ ‘રાષ્ટ્રીય ભાષાનો વિચાર’
એ લેખમાં રાષ્ટ્રીય ભાષાનાં શાં લક્ષણો હોવાં જોઈએ એ
સ્પષ્ટતાથી દર્શાવ્યું છે. એમણે લખ્યું છે:

૧. તે ભાષા અમલદાર સારુ સહેલી હોવી જોઈએ.
૨. તે ભાષાની મારફત ભારતવર્ષનો પરસ્પર ધાર્મિક,
આર્થિક, અને રાજ્યપ્રકારથી વ્યવહાર શક્ય હોવી જોઈએ.
૩. તે ભાષા ભારતવર્ષના ઘણા લોકો બોલતા હોવા
જોઈએ.

૪. તે ભાષા રાષ્ટ્રને સારુ સહેલી હોવી જોઈએ.
૫. તે ભાષાનો ખ્યાલ કરતાં શાલિક કે અલ્પસ્થાયી
સ્થિતિ ઉપર વજન ન મૂકવું જોઈએ.

૪. રાષ્ટ્રભાષાએ શું કાર્ય બજાવવાનું હોય

આ લક્ષણોનું મહત્ત્વ સમજવા માટે રાષ્ટ્રભાષાએ
જે કાર્ય કરવાનું છે તે અંગે થોડીક ચર્ચાની જરૂર છે.

બધી સુસંસ્કૃત ભાષાઓએ ઓછામાં ઓછા બે કાર્ય
કરવાનાં હોય છે. અને એ કાર્ય પ્રમાણે એનાં બે કે
તેથી વધારે સ્વરૂપો હોય છે. પહેલું કાર્ય તે લોકોના
સામાન્ય રોજબ-રોજના વ્યવહારે સરળ બનાવવાનું
અને બીજું કાર્ય તે લોકોના સામાન્ય સંસ્કારને જાળવ-
વાનું અને યુષ્ટ કરવાનું. પહેલું, એનું વ્યાવહારિક કાર્ય
છે અને તે માટે ભાષાનું એક શિથિલ કે મુલાયમ સ્વરૂપ
બને છે, જેને આપણે બોલી કહીએ છીએ. જ્યારે કોઈ
ભાષા વધારે વિસ્તૃત પ્રદેશમાં બોલાતી હોય ત્યારે સ્થાનીય
વિશિષ્ટતાઓને કારણે એક જ ભાષાની એક કરતાં વધારે
બોલીઓ પણ બને છે. ભાષાનું બીજું કાર્ય ઐતિહાસિક
છે; અને તે જે લોકની એ ભાષા છે તેની સંસ્કૃતિના
વાહન બનવાનું છે. તે સુશ્લિષ્ટતા માંગી લે છે, જેને
કારણે ભાષાનું એક પરિમાળિત સ્વરૂપ અસ્તિત્વમાં
આવે છે, જે સાક્ષરી ભાષા અથવા શિષ્ટ ભાષાને નામે
ઓળખાય છે. ઘ. ત., ગુજરાતી—એટલે સાહિત્યિક
ગુજરાતી એ ગુજરાતની ભાષા છે, જ્યારે સુરતી, ચરો-
તરી, કાઠિયાવાડી, કચ્છી, પારસી ગુજરાતી વગેરે એ જ
ભાષાની જુદી જુદી બોલીઓ છે.

પરંતુ જ્યારે કોઈ ભાષા પોતાના પ્રદેશની પ્રદેશભાષા
મટી વધારે વિસ્તૃત ભૂમિભાગમાં વસતા અને જુદી
જુદી ભાષાઓ બોલતા લોકોની આંતરભાષા બને છે,

ત્યારે તેનું એક ત્રીજું સ્વરૂપ બને છે. એ તો સમગ્રય એવું છે કે કોઈ પણ ભાષા જ્યારે આ પ્રમાણે જે લોકોની આ ‘માનુભાષા’ હોય તેમની જ ભાષા ન રહેતી વધારે વિશાળ પ્રદેશના લોકોની આંતરભાષા બને, ત્યારે મૂળ ભાષાની શુદ્ધિ એટલી બધી સચવાતી નથી. જેમ યાત્રાએ નીકળેલો પ્રવાસી, ગમે તેટલા પ્રપન્ન છતાં, પૂરેપૂરો મરજદ ધર્મ પાળી શકતો નથી — અને એને આપદ્ધર્મ સ્વીકારવો પડે છે; જે મરજદધર્મનો અત્યાગ્રહ સેવવા જાય, તો થોડા જ વખતમાં પ્રવાસ છોડી એને ઘર ભેગા થઈ જવું પડે છે; — તે જ રીતે જ્યારે ભાષા પણ ‘વતન’ અને જાતિ છોડી વ્યાપક ક્ષેત્રમાં વિહાર કરવા માંડે છે, ત્યારે તેને અંગે વિશુદ્ધિનો અત્યાગ્રહ છોડવો જ પડે, અને નહિ તો એ એનું આંતરભાષા અથવા રાષ્ટ્રભાષા તરીકેનું ગૌરવયુક્ત સ્થાન ગુમાવે છે.

આ અંગે શ્રી. રામનરેશ ત્રિપાઠી એમના ‘કવિતા કૌમુદી’ના થોડા ભાગમાં એક સરસ દૃષ્ટાંત આપે છે. તેઓ કહે છે કે, “શકુંતલા કલ્પ ઋષિના આશ્રમમાં જન્મી અને મોટી થઈ એ વખતે એ આશ્રમનું સરળ જીવન જીવતી અને વક્ત્રવ ધારણ કરતી. પરંતુ, દુષ્યાંતને પરણીને રાજરાણી બની, ત્યારે તેણે વક્ત્રવ ઉતારી

રાણીને યોગ્ય આભૂષણો ધારણ કર્યાં અને બીજી રાણીઓ સાથે પ્રિયસખીની વૃત્તિ રાખીને રહેવા માંડ્યું. વળી, આખા ભારતમાંથી આવતી ભેટો અને નજારાણાંઓનો એ સહર્ષ સ્વીકાર કરતી. એ જ રીતે, હિંદી ગરીબ કિસાનોના - ધરમાં જન્મી, સંતોને હાથે પોષાઈપળાઈ આજે રાષ્ટ્રભાષાને પદે અભિષિક્ત થઈ છે, ત્યારે એ પોતાની સાહેલી બધી ભાષાઓ સાથે સહકાર રાખે એટલું જ નહિ, દેશભરમાંનાં સાંસ્કૃતિક જીવનમાંથી જે ભેટ નજારાણાંઓ મળે, તે બધાં સ્વીકારીને સમૃદ્ધ બને એ જ યોગ્ય છે. જેમ શકુંતલાની બાબતમાં રાજરાણી બન્યા પછી પણ એણે વક્ત્રવ જ પહેરવાં જોઈએ એવો આગ્રહ આશ્રમવાસીઓએ રાખ્યો હોત, તો તે અયોગ્ય ગણાત; તેમ જ હિંદીને વિષે એ રાષ્ટ્રભાષાને પદે આરૂઢ થયા પછી પણ એને સાંસ્કૃતિક (પ્રાંતીય) હિંદીના ચોકકામાં જકડી રાખવી એ અયોગ્ય છે.”

આ રીતે આંતરભાષાનું એક ત્રીજું વ્યાપક સ્વરૂપ બને છે, અને જે ભાષા આવું સ્વરૂપ ધારણ કરવાની ક્ષમતા ધરાવતી હોય, તે જ રાષ્ટ્રભાષાનું પદ સંભાળી શકે.

—કમથ:

—જનક દવે

સતી-શરોમણિ વા

ત્રિનેત્ર ખોલી કરી કામ ભસ્મ
શિવે ગ્રહી’તી હિમકન્યકાને;
તપસ્વીએ તેમ થઈ વિશુદ્ધ
કલ્યાણ-મૂર્તિ સરજી ગ્રહી’તી વા.
પત્ન્યાં હતાં ઘોર વનો મહીયે
સુખો તજી રાઘવ સાથ સીતા;
છાયા બની, વૈભવ સૌ ત્યજીને
ખાપુ પૂંઠે તેમ ભગ્યાં હતાં વા.
સતીત્વ કેરા બલથી પ્રચંડ
સાવિત્રી લાવી પતિ સત્યવાન;

ચાએ લડીને યમરાજ સાથ
ખાપુ જિવાડયા સતના બળેથી.
ત્રિદેવ જેવા બની બાળરૂપ
સતી તણા ખારણિયે જૂલ્યા’તા;
મહાદેવ ને વલ્લભ ને જવાહર
વા — અંકમાં બાલસ્વરૂપ ખેલ્યા.
પાતિ તણા અંક મહી’ બિરાજ
છોડયા મહાપ્રાણ પવિત્ર દેહ;
ચિતા મહી’ કંકણ જે બચ્યાં તે
સતીત્વની સાખ પૂરે હજીયે.

શાંતનૂ આદેશ્વર

प्राणीशास्त्रनी परिभाषा

[सप्टेम्बर १९१० थी मास]

To Macerate समारु

Maceration समार (पुं०)

Macraner मोटी कीडी

Macrocyte गुरु श्वेत-कण

Macrogamet गुरु गेमेट

Macromere गुरु बंडकोष्ठ

Macronucleus गुरु केंद्र

Macrosmatic दूर-घासिक

Macrosplanchnic स्तुपाद

Macrospore गुरु खोरे

Macrotoous लंबकणी

Macrotrichia पक्षकेश

Macula } मलक

Macule }

— Lutea पित्त कलक

Madreporic Canal } माद्र नलिका

(Stone canal) }

Madreporic Vesicle माद्र गुहा

Madreporite माद्र-निर्गलिका, माद्र-क्षारिका

Maggot कणो

Mala कबोल

Malacostraca कफाज

Malacostracous मृदुकोष्ठि

Malar कपोलवर्ती

Male नर

Malleolar घणिसार

Malleolus } कण

Malleus }

Malpighian माल्पीगियन

— body — काय

— corpuscle — कण

— layer — पट

— pyramids — सूची

— tubes — नाड

Mamillate स्तनाकारी

Mamma स्तन

Mammalia सस्तनवर्ग, धवडावनारा प्राणी

Man माणस

Mandible नीचलु जडलु, हतु

Mandibular इन्वीम

Mantle मेन्टल, ढाप

— Cavity ढाप-गुहा

— lobes ढाप-पिंड

Manubrium हस्त

Manus पंजी

Marginals पार्श्विनी

Marrow मज्जा

Marsupium शिशुधान

Marsupial शिशुधानी

Mask पकड

Mastax दळणी, कर्वणनाळ

Mastication कर्वणविधि

Masticatory चालनारा

Mastidian स्तनिका

Mastoid स्तनिकारिष

Matrix पावी, चालुणी

Maturation period पुस्तकाल

— Division पुस्तकाल विभाजन

— Phase पुस्तकावस्था

Mature पुस्त

Maxilla उपलुं जडलुं

Maxillary जडबाई

— Teeth हतुदंत

Maxilliped जडबापदी, हतुपदी

Maxilloturbinal घ्राणघर

Measure उपाय, पगळी

Control — नियंत्रण माटेनां पगळां, नियमन माटेनां पगळां

Meconium डिममळ, पूर्वमळ

Media मध्य, मध्यगा

Mediastinum मध्यकला

Medulla (१) लाट (२) मज्जा

— oblongata लंबमज्जा

Medullary मज्जाई

— Sheath मज्जावरण, मज्जाखोळ

Medullated मावृत, खोळियातु

Medusa छत्रिक

Medusoid संवत्स छत्रिक

Mega गुरु

Megachromosomes रंगम्राही गुरुस्र

Megadont बृहद् दंती, बडदंती

Megalecithal बहुअदीय
 Megaloblast सकेन्द्री रक्तकण
 Megalopore महाछिद्र
 Megalops दीर्घशृङ्ग
 Megaloptera दीर्घ पांखावा
 Megalospherie गुरु कवची
 Meibomian glands पोषवाहक ग्रन्थि
 Meiomorous अल्पांगी
 Meiomery अल्पान्तरा
 Melanism श्यामिका, श्यामत्व
 Melanocyte श्याम-कोश
 Melanophore (१) श्यामाशय, (२) श्यामाशयी कोश
 Mellivorous मधुभक्षी
 Membrena कला, पटल
 — granulosa अंडाशयी कला
 — tectoria कर्ताकला
 (organ of corti = कर्ती)
 — tympani ढोल, काननी पत्रो
 Membranella रक्तकेरीकला
 Membranous labyrinth परलित अंतःकण
 Meninges आवरण
 Meniscus चासपट्टी, तदवयव
 Mensa दंतपट्ट
 Menopause कृत्रुनिर्वाच
 Menstruation कृत्रुजाव
 Mentum हृत्पथी, चिबुक
 Meosis स्र्वाधनविधि
 Meristic विभाजित
 Mermis मरमीक्ष
 Mermithaner मरमीक्षदग्ध नरकीडी
 Mermithergate मरमीक्षदग्धकीडी
 Mermithogyne मरमीक्षदग्ध कीडीराणी
 Meroblastic अंश-विभाजनशील
 Merocerite चतुर्थ-स्पर्शिका
 Merogamy छुपुपेन, छुपु-गोमट योग
 Merogenic आंशिक, अंशदग्ध
 Merogony केंद्रांगी विभाजन
 Merome देहांश, देहकडी
 Meron कोष्ठअंग
 Meropodite अंश पादक
 Merosomatous वंशःउदरी
 Merosthenie मेढकपादी

Merozoon विमक्तकोशांश
 Mesadenia मध्यत्वचाई कीटग्रन्थि
 Mesencephalon वचंशु मगज
 Mesenchyma गर्भाय मध्यतर
 Mesenteric आंत्रकला विषयक
 Mesenteron मध्यांत्र
 Mesentery आंत्रधारिणी कला
 Mesethmoid मध्य-नाडनी
 Mesiad मध्यवर्ती
 Mesoblast मध्यपट
 Mesocoele मध्य मगजनी शुदा
 Mesogaster जठरधारिणी (कला)
 Mesohepar यकृतधारिणी (कला)
 Mesolecithal सप्त-अदीय
 Mesomere मध्यमंडल
 Mesometrium गर्भाशयधारिणी
 Mesomyodian मध्यलासुन (पथी)
 Mesopodium पादमध्यांश
 Mesorehium वृषणधारिणी (कला)
 Mesorectum शुदधारिणी (कला)
 Mesosoma महादेह
 Mesostate मध्यपद
 Mesosternum उरोस्थिमध्य
 Mesothorax मध्यवक्ष
 Mesotie मध्यरूपी कृत्रुबोड
 Mesotrocheal कटिकेशधारी
 Mesovarium अंडकोषधार
 Metacarpal पंजाई
 Metacarpus हथेली
 Metachrosis रंगवट्ट शक्ति, रंगपरिवर्ती शक्ति
 Metamerism अंग-विकर्तन
 Metamorphosis कायापलट, रूपांतर
 Metaphregma वक्षपट्ट
 Metaplasis पत्रकाल, पुस्तकाल
 Metapodium मध्यपादक
 Metasoma उदरोत्तरांग
 Metasternum उपरवक्षारिष
 Metastigmate कर्षकेश्मी
 Metastoma श्वाप, श्वापरोष्ठ
 Metatarsus पानी
 Metatheria कीपञ्चिया, शिशुधान
 Metathorax कीटोत्तर
 Metatroch रक्तकेश्म

Metenteron मात्रावकाश
 Metoestrus जेष्ठकाव
 Metotic मातृकोश
 Micraner बानगी कीडी
 Microchromosm लघुकेन्द्री रंगद्रवी द्रव
 Microgametangium लघुगेमेटाशय
 Microgameti लघुगेमेट
 Microgametocyte नलेमेट जनक
 Microgonidium लघुगेमेट जनक
 Microgynce लघु कीडीरागो, बामणी कीडी रागी
 Micromere लघुकोष
 Micronucleus लघुकेन्द्र
 Microphage लघुशोषकण
 Micropodous लघुपाद
 Micropore लघुरंध, लघुछिद्र
 Micropterous लघु-मालि पक्षारी, लघु-मीन पक्षाल
 Microsmatic बल्यमान्मालि
 Microsplanchnic रंक्षारी
 Microthorax लघु-उरल
 Microtrichia लघुकेरी
 Mid-brain मध्यम-मग्न
 Mid-gut मध्यांत्र
 Migration द्विगते, मोक्षनी प्रवास
 Milk-teeth दूधिया दांत
 Mimicry नकल, वैय
 Mitral मित्रल
 Mixotrophic मिश्रहारि
 Monaxon (Having only 1 Axis) एकाक्ष
 Mongrel मीनमिश्र
 Monilicorn मायरी सार्ज-शूङ्काव
 Moniliform मायरीकार
 Monocardium निर्योत हृदय
 Monocercous (uniflagellate) एक चातुर्द्वि
 Monocercous चातुर्द्वि
 Monocule एकचक्षु
 Monocyte मातृकोशिक
 Monodont एकदंती
 Monoestrous एकदंती (Polyestrous अनेकदंती)
 Monogony बलिही नरसहस्र
 Monomorphic निरस्तराव
 Mononychous एकचर्म

Monophyodont कायमीदांतवाली धातु
 Monorhinal एक नडफोरावाली
 Monospermy एककी-फलन
 Monothalamous एक कमराव
 Monotocous एकफलप्रसूती
 Monotrochous मुवांगी द्वितीय संदवाली (trochanter द्वितीयसंद)
 Monticolous पर्वतवासी
 Morphogenesis स्वरूप-जनन
 Morphography स्वरूप-वर्णन रूपरेखन
 Morphosis रूप विकास
 Morula छीलापत्र जेवी अवस्था, छीलापत्र
 Mothercell मातृकोश
 Motor चलनच्छात्री, चल, चालक
 Motor area चालनक्षेत्र, संचालनक्षेत्र, गतिक्षेत्र
 Mucigen स्लेष्मजनक
 Mucin स्लेष्मद्रव्य
 Multiarticulate घना छीलावाली
 Multiceuspidate बहुदंती
 Multiparous बहुमली
 Multipolar बहुरासी
 Multituberculata बहुदोमनाल
 Multivincular बहुबंधनी
 Multivotrine अनेकखेदरी, बहुखेदरी
 Muscle मांस
 Musculature मांस पदति
 Musc glands कछूरी ग्रंथी
 Mutant नवरत
 Mutation नवरत विचार
 Mutation theory विविधता
 Myarian मांसु अमुसासु बगदिरण
 Myelencephalon पाठु मग्न
 Myelin मांसुद्रव्य
 Myelination रोगविधि
 Myeloplasi मांसु स्नेहल
 Myeloplor मांसुद्रव्य
 Myoblast मांसु स्नेहल
 Myocardium हृदयमांसु
 Myocomma मांसुद्रव्य
 Myocyte मांसुद्रव्य
 Myofibrillar मांसुद्रव्य, मांसुद्रव्य
 Myogenic मांसुद्रव्य (संक्षिप्त)

Myology સ્નાયુવિજ્ઞાન, સ્નાયુવિદ્યા

Myomere શંકુવર્તીસ્નાયુ

Myopia નજીક દેખાવણું (short sight)

Myriapoda મૈથુવાદી

Myrmecophagous કીડીલાલ

-ચાહુ]

—બંસીધર ગાંધી

દૂષિત ખોરાક અને માનસિક વિકૃતિ

આપણાં આજકાલનાં જુવાનો અને કિશોર-કિશોરીનાં મન જે વિકૃત કે ઉન્મત્ત જેવી અવસ્થામાં આવી પડ્યાં છે, તથા તેમનાં તોફાનોએ જે કટોકટીનું સ્વરૂપ અપત્યાર કર્યું છે, તેનાં કારણ અને ઉપાય જુદી જુદી રીતે ચોધવામાં આવે છે.

અમેરિકામાં ૧૯૫૮ના વર્ષમાં ૪૧ ૧૮ વર્ષની નીચેનાં ૨૦ લાખ કિશોર-કિશોરીઓ સામે પોલીસને કારવાઈ કરવી પડી હતી અને ૬ લાખને તો બાળ-અદાલતો સમક્ષ રજૂ કરવાં પડ્યાં હતાં.

અત્યાર સુધી આ કોષણના ઉકેલ માટે જુદા જુદા અનેક ઉકેલો સૂચવાયા છે અને પ્રયોગો કરાયા છે. પણ એ પ્રશ્ન સુધરવાને બદલે બગડતો જાય છે. એટલે આ પ્રશ્નનાં બાહ્ય લક્ષણોનો જ ઉપચાર કરવાની રીતને બદલે તેનાં કારણોની તપાસમાં જ ઊતરવું જરૂરી મનાવું જાય છે.

માનસ-વિકૃતિ-શાસ્ત્રના નિષ્ણાતોએ લેવા માંડેલા ઉપાયો આ પ્રશ્નમાં અગ્નિમાં પેટ્રોલ છાંટવા જેવા જ નીવડ્યા છે. એટલે આ પ્રશ્નમાં શારીરિક પોષણની ખામીને કંઈક લેવાડેલા છે કે કેમ એ તપાસ થઈ શકે, હવે લગભગ ખાતરી થવાની હદે પહોંચી ચકામું છે કે, જુવાનોની માનસિક વિકૃતિનું અને અવનતિનું કારણ દૂષિત અને અ-પૂરતો ખોરાક છે!

અમેરિકાની પ્રજા અનાજ-માંસ વગેરેનાં ઉત્પાદનની બાબતમાં મોખરે છે; અને ત્યાંના લોકો બીજા દેશને મુકાબલે ખાય છે પણ બહુ. છતાં તેઓ કૃત્રિમ રીતે સંસ્કરેલા, રંગેલા કે સ્વાદુ બનાવેલા ખોરાકો વધુ ખાય છે. અને તે ખોરાકોમાંથી તેમનાં શરીર પોષણ મેળવી શકતાં નથી. ખોરાક બહારથી તો વૈજ્ઞાનિક રીતે પૂરતાં વિટામિન વગેરે તત્વોવાળો લેખાય છે; પણ શરીર તે

વિટામિનોને ઉપયોગમાં લઈ શકતું નથી. પાચનક્રિયા વિપેનું આપણું અજ્ઞાન ભયંકર છે. કયા ખોરાકમાંથી શરીર કેવી રીતે કમું તત્ત્વ આત્મસાત્ કરે છે, તેની આપણને કશી ખબર નથી. એટલે ડૉ. પેન જણાવે છે તેમ, કરોડો માનવ-શરીરો આજે માત્ર ભૂખમરણે કારણે જ પૂરતું કામ આપી શકતાં નથી. બધા પોષણ-નિષ્ણાતો એક બાબતમાં સહમત થાય છે કે, વિટામિનો અને ખનિજ દ્રવ્યો ખરીદવાનો સારામાં સારો માર્ગ કુદરતે વાળી આપેલાં પડીકાં ખરીદવાં એ (એટલે કે, કુદરતી ખોરાક) જ છે!

ડૉ. કિર્નર જણાવે છે કે, અમેરિકામાં ભેદાંશ વધતી બાળ-ગુનાખોરી, ગુનેગારી અને માનસિક વિકૃતિઓનું કારણ પૂરતા પોષણના અભાવ સાથે સંકળાયેલું છે. પોતાની દલીલને તે આ રીતે રજૂ કરે છે—

“નેતિક આચરણ ત્રણ શક્તિઓ ઉપર આધાર રાખે છે—બુદ્ધિશક્તિ, વિવેકશક્તિ અને સંકલ્પશક્તિ. આ ત્રણે શક્તિઓ મગજની કારવાઈ અને તાકાત ઉપર આધાર રાખે છે. કારણ કે મગજની શક્તિ ઓછી હોય તો બુદ્ધિશક્તિ બધું સમજીને પૂરતી છણાવટ ન કરી શકે; અને વિવેકશક્તિ એટલે સારા અને નરસા વચ્ચે ભેદ પાડવા—સમજવાની શક્તિ. પરંતુ સમજવા ઉપરાંત તેમાં તે પ્રમાણે કરવાની ઈચ્છાનો પણ સમાવેશ થાય છે. અને મગજ નબળું હોય, તો એની ક્રિયાઓ પણ નબળી જ બને. અને બુદ્ધિ તથા વિવેકે જે નિર્ણયો બાંધ્યા, તેમને અમલમાં મૂકવાની ઈચ્છા અને તાકાત એ જ સંકલ્પશક્તિ છે.

શારીરિક શક્તિ બરાબર ન હોય, તો નેતિકઆચરણ પણ કીધું જ પડી જાય. આપણી પાચનશક્તિ બગડી ગઈ હોય છે, ત્યારે આપણું માથું કેવું બડ બની જાય

ચિંતા મુક્તિ !

ચિંતામુક્તિની ગોળીઓ હવે જગતમાં જલ્દીમાં જલ્દી વેચાતી દવા બની રહી છે. તે દવાઓ સામાન્ય રીતે ચિંતા અને ક્ષોભ દૂર કરી, માણસને ઊંઘમાં નાખ્યા વિના શાંત પાડતી મનાય છે. ઊંઘની ગોળીઓ કે નશાની ચીજો તો માણસને બિલકુલ ઘેનમાં નાખી દઈને તેનું દુઃખ ભુલાડે છે; ત્યારે આ ગોળીઓ તો તેને વ્યાકુળતાના સંજોગોમાં સ્વસ્થ રાખે છે. આ ગોળીઓ દાડ કરતાં ઓછી નુકસાનકારક અને સિગરેટો કરતાં ઓછી ટેવ-ઉત્પાદક છે, એમ પણ કહેવાય છે.

૧૯૫૩થી માંડીને આ ગોળીઓની લોકપ્રિયતા વધતી ચાલી છે. એક જ બનાવટની ૩૦ અબજ ગોળીઓ અમેરિકામાં બે વર્ષ કરતાં ઓછા સમયમાં વેચાઈ હતી. અને એવી તો ૬૬ જાતો બજારમાં મુકાઈ છે. ૧૯૫૭થી ૧૯૬૦માં આ ગોળીઓનું વેચાણ ભમણું થઈ ગયું છે. અર્થાત્ ૧૫ કરોડ ડૉલરથી કૂદીને ૨૮ કરોડ ડૉલર !

આ દવાઓનો મુખ્ય ઉપયોગ માનસિક અસ્વસ્થતાની ઈસ્પતાલોમાં થવો જોઈએ. એનાથી માનસિક ગાંડપણના તીવ્ર આધિકારો શાંત થાય છે. પરિણામે ગાંડાઓ વધુ શાંત, વધુ સ્વચ્છ અને વધુ સહકાર આપનારા બને છે. પરંતુ આ દવાઓ ગાંડપણનો ઉપાય નથી. ગાંડપણની પાછળ કેટલાંય સામાજિક અને પ્રાણી-શરીરને લગતાં કારણો હોય છે, જે માત્ર દવાઓ એકલીથી ન મટે.

પરંતુ આ ગોળીઓનો મુખ્ય ઉપયોગ ચિંતા, ખેંચાણ અને લાગણીના કોભો દૂર કરવા માટે મુખ્યત્વે ઘસણા રીતે જ હવે થવા લાગ્યો છે. કુલ ઉત્પાદનનો અર્ધા ભાગ સાજા લોકો જ ખાઈ જાય છે !

બીજી દવાઓની જેમ આ દવાઓની પણ આડ-અસરો થોડી ઘણીય હોય જ છે. તેમનો પૂરતો અભ્યાસ હજુ થયો નથી. ઉપરાંત 'એક માણસનું અમૃત તે બીજાનું ઝેર'—થાય, એ કહેવત પણ આ બાબતમાં સાચી દરી છે. કેટલાય લોકો એ ગોળીઓ લીધા પછી એવા તો ખિન્ન થઈ જાય છે કે પછી આપઘાત જ કરી બેસે છે ! કેટલાકમાં લોહીનો 'ક્રૉટ' જોખમકારક કહેવાય તેટલો નીચો બેસી

જાય છે; ત્યારે બીજા કેટલાકને તે રીતની કશી અસર નથી થતી. ઊંચા બ્લડ-પ્રેસરમાં પણ આ દવાઓ અપાય છે; પણ મિનેસોટાની રોચેસ્ટર હોસ્પિટલમાં એવો અનુભવ છે કે ત્યાં દાખલ થતા દરદીઓમાંથી ૮૦ દરદીઓને આ ગોળીઓથી ઊલટું જ પરિણામ આવ્યું હતું.

કેટલાય લોકોને આ ગોળીઓથી તમ્મર, ઊલટી, સાંધાઓનો સોજો, વજૂર, કમળો, અને એવી બીજી આડ-અસરો થાય છે.

૮૨૦૦ ચિંતાગ્રસ્ત દરદીઓ ઉપર આ દવાઓનો પ્રયોગ કરી તપાસ કરવામાં આવી, તો પોર્ટલેન્ડની મુનિ-વર્સિટી ઓફ ઓરેગોન મેડિકલ સ્કૂલના ડાક્ટરોને જણાયું કે, ૮૨૦૦માંથી ૪૦૦ જણને ગંભીર ઊલટી અસરો થઈ હતી. જેવી કે, બરોજ, ચામડીની લૂખસ, જઠર-આંતરડાંની તકલીફ ઇ.વ. ૧૭૦૦ દાખલાઓમાં તો હળવા જણાતા પ્રશ્નો વધુ વિકટ બન્યા હતા. ૧૨૦૦ થી ૧૩૦૦ દાખલાઓમાં આ ગોળીઓએ પારેલો ગુણ દીધો. પણ તેથી કરીને આ દરદીઓ પહેલા કરતાં વધુ સુખી બન્યા એમ હરિજન નહોતું. તેઓ પોતાની નોકરીએ શાલુ રહ્યા, પણ તેઓ આખા દિવસનું પૂરતું કામ આપી શકતા નહોતા. ૮૨૦૦માંથી આમ કુલ ૧૦ ટકા જેટલાં આ ગોળીઓથી કશો સાચો ફાયદો થયો, એમ ન કહી શકાય.

ઉપરાંત માનસિક ખેંચાણનું શમન કરવા લેવાતી આ ગોળીઓ, જીવનમાં અતિ આવશ્યક એવાં પ્રેમ, ક્રોધ, આવેગ વગેરે જેવાં ખેંચાણો પણ હળવાં પાડી દઈ, મરદને એટલા પૂરતો ના-મર્દ બનાવે છે. તે લોકો પોતાની જાતને તેમ જ પોતાના સમાજને માટે ન-કામ બનતા જાય છે. જીવનના કેટલાય પડકારો માનવજીવનને આગળ ધપાવવા માટે—તેની શક્તિઓને કસવા માટે કુદરતે યોજ્યા હોય છે. એ કસોટીમાંથી પ્રપન્નપૂર્વક પાર પડવાને બદલે એ કસોટીમાંથી છટકી જઈ, એ હરિજન ઉત્પત્તિકર નથી.

— 'અવેક', ૨૨-૧૨-૬૦]

ઉત્સાહ ધરાવવાનું મૂકી વકિલ ગ્રૂપે નિરાશાભરી ભલામણ કરી છે, તે જરા પણ વળન આપવા લાયક નથી.

અંગ્રેજી પ્રત્યેનો અહોભાવ

અંગ્રેજી પ્રત્યેનો પોતાનો અહોભાવ પ્રદર્શિત કરતાં વકિલ ગ્રૂપનો રિપોર્ટ કહે છે :—

“આ દેશમાં અંગ્રેજીનું શિક્ષણ મૂળે કયા હેતુથી દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું અને આ દેશની ભાષાઓના ગૌરવને જાણીબૂઝીને ઉતારી પાડવામાં આવ્યું હતું કે કેમ એની ચર્ચામાં કિતરવું એ આજે આ વકિલ ગ્રૂપ માટે જરૂરનું નથી. ભૂતકાળમાં જે બન્યું હશે તે હશે, પણ આજે આ દેશની અંદર આપણે જે અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન ધરાવીએ છીએ, તે અર્થકારણી, સામાજિક, બીજાં એ સર્વ દૃષ્ટિએ આપણા દેશની મોંઘી મૂંઝી-ઓમાંની એક છે. તે મૂંઝીને આપણે જાણી જોઈને ફેંકી દેવી ઘટતી નથી.”

ગુ. ન. તા. સંઘની કાર્યવાહક સમિતિ આ સંબંધમાં માને છે કે આ મોંઘી મૂંઝી એટલે દેશના ધોર ટકા અંગ્રેજી ભણેલા જૂની પેઢીના માણસોની અંગ્રેજી ભાષાની આવડત. આ દિવસે દિવસે શીલ્પ થતી પેઢી, જેના આ વકિલ ગ્રૂપના સજ્જનો પ્રતિનિધિઓ છે, તેમની આવડત ગમે તેટલી કીમતી મૂંઝી હોય તો પણ તે અતિ અલ્પ છે. તેટલી અલ્પ પૂંજી મૂંઝી ઉપર આધાર રાખીને બેસીએ, તો આપણે સો વર્ષો પણ ધારેલી પ્રગતિ કરી શકીએ નહિ.

પર-સ્ત્રોતમાં હસ્તક્ષેપ

વકિલ ગ્રૂપ રિપોર્ટ કંબૂલ ક્યું છે કે માધ્યમ વિષે અભિપ્રાયો આપવાનું તેનું કામ નથી; છતાં તેણે ભલામણ કરી છે કે અંગ્રેજીના માધ્યમને બદલવામાં પૂરતી તૈયારી કરવામાં નહિ આવે, તો વિજ્ઞાન-ટેકનોલોજીનું ધોરણ કિતરી જવાનું જોખમ છે; તેથી જો કોઈ યુનિવર્સિટી ફેરફાર બાબતમાં પૂરતી તૈયારીઓ ન કરે, તો યુનિ૦ ગ્રાન્ટ્સ કમિશનને વચ્ચે પડવું વાજબી ગણાશે.

આમ જે પોતાનું ક્ષેત્ર નથી તેમાં હસ્તક્ષેપ કરી વકિલ ગ્રૂપ સૂચવે છે કે, “અંગ્રેજીનું ધોરણ સુધારવા માટે જરૂરનું છે કે હાઈસ્કૂલોમાં અંગ્રેજી ભાષાના ભણતરને વધારે વર્ષો આપવા જોઈએ, અંગ્રેજી શીખવવાની વધારે સારી પદ્ધતિઓ સ્વીકારવી જોઈએ, અને વધારે લાયકાતવાળા શિક્ષકો રાખવા જોઈએ.”

ગુલામી જમાનાનાં સ્વપ્નાં

ગુ. ન. તા. સંઘની કાર્યવાહક સમિતિને ઘણું જ વિચિત્ર લાગે છે કે આપણા વિદ્વાનો ભૂતકાળનાં સ્વપ્નોથી આટલી હદે ઘેરાયેલા રહે છે. જે જમાનામાં ચોથા ધોરણથી અંગ્રેજીને જ માધ્યમ બનાવીને ચાલતા અને ઈતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત અને સંસ્કૃત-ગુજરાતી ભાષાઓ પણ અંગ્રેજી મારફત ભણાવવાનું ગાંડપણ ચાલતું, તેનાં સ્વપ્નમાં જ રાચવું હજી તેમને પસંદ છે.

કાર્યવાહક સમિતિ માને છે કે દેશની વિશાળ વિદ્યાર્થીવર્ગ લાંબાં વર્ષોની મહેનત કરી અંગ્રેજી જેવી દૂર દેશની ભાષામાં પારંગતતા મેળવે અને પછી તે દ્વારા વિદ્યાઓ ભણે, તેના કરતાં તેમને માતૃભાષાઓ દ્વારા વિદ્યાઓ ભણાવવાનું ઘડ કરી દેવું અને સાથે સાથે વિવિધ વિદ્યાઓનું સાહિત્ય આપણી ભાષાઓમાં ઉતારવાનો મહાપુરુષાર્થ આદરવો, એ જ વધારે સાચો અને ટૂંકો રસ્તો છે; અને તે રસ્તો જ આપણા પ્રાચીન અને સંસ્કાર-પ્રીક રાષ્ટ્ર માટે સ્વમાન ભરેલો છે.

સ્વતંત્રતાની નકલ ભાષા

વકિલ ગ્રૂપ ભારપૂર્વક કહે છે કે “અંગ્રેજીને એકમાત્ર માધ્યમ તરીકે સ્વીકારવું કે અંગ્રેજી અને બીજી કોઈ ભાષા એમાંથી ગમે તેની પસંદગી કરવી એની સંપૂર્ણ છૂટ કોલેજોને હોવી જોઈએ. તેમની આ છૂટ ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું બંધન કે દબાણ કોઈના તરફથી આવવું ન જોઈએ.”

ગ્રૂપ એમ પણ સાફ સાફ કહે છે કે, “માધ્યમ ઠરાવવાની જવાબદારી પૂરેપૂરી યુનિવર્સિટીઓની જ છે. એ જવાબદારીમાં તેઓ સરકારને કે બીજા કોઈને ભાગીદાર કરી શકે નહિ.”

ગુ. ન. તા. સંઘની કાર્યવાહક સમિતિ માને છે કે આ સલાહ સ્વીકારવામાં કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓનું છૂટાપણ નથી પણ અંગ્રેજીની ગુલામી લાથે કરી કાપતી બનાવવાપણું જ છે. વકિલ ગ્રૂપના પંડિતોએ વાપરેલી ભાષા ઉપર ઉપરથી સ્વતંત્રતાની ભાષા ભણે છે. પરંતુ સમિતિના મતે તે પરતંત્રતાના દિવસોમાં વપરાતી ભાષાની નકલ છે, જ્યારે આપણે ત્યાં સામ્રાજ્યવાદી ચાલતી હતી અને આપણે ડગલે ને પગલે પરદેશી સરકાર સાથે લડવું પડતું હતું. સ્વતંત્ર લોકચાહીના દિવસોમાં આવું વલણ શોભતું નથી.

નીતિ તો લોકશાહી જ ઘડશે

લોકશાહી રાજ્યરચનામાં રાષ્ટ્રની મૂળભૂત નીતિઓ ધડવાની જવાબદારી લોકનિર્વાચિત લોકશાહીની જ હોઈ શકે. લોકશાહી રાજ્ય પોતાની યુનિવર્સિટીઓને શિક્ષણ-ક્ષેત્રની નિષ્ણાત સંસ્થાઓ તરીકે શિક્ષણનું રોજ-બ-રોજનું કામ સોંપી શકે, પણ દેશનાં બાળકો શું ભણે, કઈ પદ્ધતિએ ભણે વગેરે મૂળભૂત નીતિઓ દર્શાવવાનું કામ કોઈ પણ સ્વનંત્ર રાષ્ટ્રમાં લોકશાહીના જ હાથમાં હોઈ શકે.

છતાં યુનિવર્સિટીઓ અને કોલેજો પોતે અંગ્રેજી માધ્યમમાં જ શીખવવાનું ઇચ્છે તો તેમ કરવાની છૂટ તેઓ ભોગવી શકે છે, માત્ર — તો તેમણે તે માટે દ્રવ્ય કે બીજી કોઈ મદદ લોકશાહી પાસેથી મળવાની આશા રાખવી ન જોઈએ. લોકશાહી રાજ્ય પોતાની ઈસવેલી નીતિ પ્રમાણે શિક્ષણતંત્ર ચલાવી શકે તેવા નિષ્ણાતોની નવી યુનિવર્સિટીઓ અસ્તિત્વમાં લાવશે.

યુ. ગ્રાં. કમિ.નો અંગ્રેજી-તરફી પ્રચાર

યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશને વર્કિંગ ગ્રૂપની ભલામણો ઉપર દેશની સર્વ યુનિવર્સિટીઓના અભિપ્રાયો માગ્યા છે. ખરું જોતાં આમાં અભિપ્રાય લેવાનો તો ઉપર ઉપરનો

દેખાવ જ છે, બાકી આ તો દેશનાં યુનિવર્સિટી મંડળોમાં અંગ્રેજી માધ્યમની તરફેણનો મત પ્રસારિત કરવાનો પ્રયત્ન જ છે. માધ્યમ વિચારવાનું યુનિવર્સિટીઓ માટે બાકી રાખવામાં આવ્યું જ નથી. લોકશાહી રાજ્યે લોક-હિતની પાયાની જરૂરિયાત સમજી પોતાના અંધારણ દ્વારા તે બાબતનો આદેશ ક્યારનો આપી દીધો છે.

માનુભાષામાં ભણાવવાનું વચન માગે

છતાં આપણે જેઈએ છીએ કે, કેન્દ્ર સરકાર તેમ જ રાજ્ય સરકારોએ જે આદેશને વફાદાર રહેવામાં વખતોવખત ડગમગપણ બતાવ્યું છે, તેથી ગુજરાત નઈ તાલીમ સંઘની આ કાર્યવાહક સમિતિ ગુજરાતની અને સમસ્ત ભારતની જનતાને આ તકે આજ્ઞાન કરવા ઇચ્છે છે અને આગ્રહભર્યું સૂચન કરે છે કે તેણે નવા ચૂંટનાર રાજ્યને ફરીથી સ્પષ્ટ અને અસંદિગ્ધ આદેશ આપવો કે તેણે દેશનાં બાળકોને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ પણ તેમની માનુભાષાઓમાં જ આપવાનું છે. રાજ્યની લગામ હાથમાં લેવાની ઉમેદવારી કરનાર પક્ષો પાસે જનતાએ અસંદિગ્ધ ભાષામાં આ મતલબનું વચન માગવું જોઈએ.

૩૧-૧-૬૧

વિજ્ઞાનની રજોટી

૧

ગુનાખોરી — મોટો ધંધો!

ગુનાખોરીના અભ્યાસી નિષ્ણાત ડૉ. પૉલ એલ. કર્ક જણાવે છે કે, અમેરિકામાં ગુનાખોરીના ધંધો દુનિયામાં સૌથી મોટો ધંધો બની રહ્યો છે. અમેરિકાને ગુનેગારો પાછળ ૧૯૫૮માં ૨૨ અબજ ડૉલર ખર્ચ થયું હતું, છતાં ગુનાખોરી હજુ વધતી જાય છે.

ગુનાનો મિત્ર અંધારું છે. દિવસ કરતાં રાતે ૧૨ ગણા વધુ ગુના થાય છે. અમુક શહેરોની તપાસમાં તો જણાયું કે, બધાં ખૂન રાતે જ થયાં હતાં અને ૮૦ ટકા લૂંટફાટ પણ રાતે જ ન્યૂ યૉર્કમાં તો ગુનાઓ અટકાવવા ભારે પ્રયત્ન કરવા છતાં ગુના ઓછા થયા નહોતા. છેવટે ત્યાં ૧૧૧ અંધારિયા અડુઓને માત્ર ધોળા-દિવસ જોવા વિદ્યુત-પ્રકાશથી ફરજિયાત ઊજળા કરી નાખ્યા; એટલે પ્રોડોના ગુનાઓ ૧૮-૩ ટકા ઘટ્યા,

અને બાળગુનાખોરી ૩૦ ટકા ઓછી થઈ! ખૂન અને બળાંકારના ગુના તો ૪૯ ટકા ઘટી ગયા!

ટેનેસી રાજ્યના ચટ્ટૂનામાં ૧૨ બ્લોકનો એક હિસ્સો ખૂનો માટે જાણીતો હતો. એ ભાગને ખૂબ પ્રકાશિત કરી દેવામાં આવ્યો, એટલે હુમલાખોરીના ગુના ૭૭ થી ૮૦ ઘટી ગયા.

તેમ છતાં લોકોનાં મનમાં પેટેલો અંધકાર દૂર ન થાય ત્યાં સુધી ગુનાઓ દૂર નહીં જ થવાના. ૧૯૬૦ના છ માસમાં જ અમેરિકામાં મુખ્ય ગુનાઓનું પ્રમાણ ૯ ટકા વધ્યું છે.

લોકોના મનનો અંધકાર દૂર કરવો, એ વધુ કપડું કામ છે. ત્યાં બહારની વીજળીનો પ્રકાશ કારગત નીવડતો નથી!

મનમાં અંધારું કોણ ભરે છે?

કળા, વિજ્ઞાન અને ધર્મ મુખ્યત્વે માનવ મનને પ્રકાશિત કરવા માટેનાં બળ ગણાય છે. કળા સુંદર-ધિવના

આદર્શનિ મન સમક્ષ ધરે છે; વિજ્ઞાન જ્ઞાન-સમઘટી માનવ મનને વહેમ-અજ્ઞાનના અંધકારમાંથી મુક્ત કરે છે; અને ધર્મ પરમ પ્રકારરૂપ પરમાત્માના સંપર્કમાં માનવ મનને ધાવીને તેને પ્રકાશિત કરે છે.

તેમ છતાં આ ત્રણે વસ્તુઓ દ્વારા માનવ મનને મારી નાખે તેવું એર પણ રેડી શકાય! આજની કળા—સંગીત, નાટ્ય, સાહિત્ય વગેરે—માનવ મનના વિકાસને જ વકરાવવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે; વિજ્ઞાનની મદદથી કળા સિનેમા ઊભી કરે છે; અને એ સિનેમા તો અત્યારે નર્થ મારક એરની વૃષ્ટિ જ કરી રહ્યો છે. ઉપરાંત વિજ્ઞાન પોતે ઈશ્વરના લેખાને માનવ મનમાંથી દૂર કરી, ભીતિકવાદનું એર પૂરતા પ્રમાણમાં રેડી શકે છે. આજે મજા કરાય તેટલી કરી લો! કલે કબરમાં જ દટાવાનું છે! પછી પુનર્જન્મ જેવું કંઈ નથી ઈં.

અને ધર્મ? ધર્મ કેટલું બધું મારક એર ઊભું કરી શકે? મોટાં મોટાં મુલ્કો, કારમા સંસ્થાનવાદો, કાળાગોરાનો ભેદ, કે કાળાઓની સાથે ગમે તેમ વર્તી શકાય, ધર્મગુરુને કે ધર્મસ્થાનને ભેટ ચણવી ગમે તેવાં પાપો ધોઈ કાઢી શકાય, ધર્મને નામે ગમે તેવી હિસા કે લૂંટ કરી શકાય, કાફરને મારવામાં પાપ નથી ઈં માન્યતાઓ—એ બધું ફેલાવવામાં ધર્મ ઓછો ભાગ ભજવ્યો છે?

—‘અવેક’, ૨૨ જાન્યુ., ‘૬૧]

૨

કિમતો!

સોવિયેટ રશિયા બંધી પેદાશો સસ્તે ભાવે જગતના બજારમાં દાખલ કરી રહ્યું છે. દુનિયામાં ખાંડનો ભાવ એક ટનના ૯૮ ડોલર ચાલે છે. રશિયાએ તેની ખાંડ ૮૪ ડોલરે ટનના ભાવે બજારમાં મૂકી છે. પશ્ચિમ યુરોપમાં રશિયાની લેથ ૩૦૦૦ ડોલરે વેચાય છે; અમેરિકાની લેથ ૧૦,૦૦૦ ડોલરની હોય છે. બોરિંગ-મશીન અમેરિકાનું ૪૬૦૦૦ ડોલરનું આવે છે; ત્યારે રશિયા એ જ જાતનું મશીન ૨૧૦૦૦-ડોલરે વેચે છે.

ઈન્જિનનો ફનો પાક

૧૯૫૯માં ૩ હેક્ટરની ખેતી ૪,૪૧,૦૦૦ એકર હતી; ત્યારે ૧૯૫૩માં માત્ર ૪૫૦૦૦ એકર. ઈન્જિનની સૂતર

અને કાપડની નિકાસ ૧૯૫૨માં ૧૯૦૦૦ ટન હતી, તે ફરીને ૧૯૬૦માં ૧૦,૦૦૦ ટને પહોંચી છે. ઈન્જિનની કુલ નિકાસનો ૭૦ ટકા ભાગ રૂ છે; તે હવે ૯૦ ટકાએ પહોંચે તેવી ધારણા છે.

નાસભાગ

પૂર્વ જર્મનીમાંથી ૧૯૬૦માં ૨ લાખ જર્મનો પશ્ચિમ જર્મનીમાં ભાગી આવ્યા. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી કુલ નાસી આવેલાંની સંખ્યા ૩૦ લાખ થઈ છે. પશ્ચિમ પશ્ચિમ જર્મનીની વસ્તી છેલ્લાં ૧૦ વર્ષમાં ૮.૩ ટકા વધી છે; ત્યારે પૂર્વ જર્મનીની ૧૧.૪ ટકા ઘટી છે. પૂર્વ જર્મની જ યુરોપમાં એકમાત્ર એવો દેશ છે કે, જર્મની વસ્તી ઘટતી જાય છે.

રશિયન ચોપડીઓ

‘રશિયનો હિદમાં દર વર્ષે ૪૦ લાખથી વધુ પુસ્તકો મોકલે છે. એની સરખામણીમાં ખ્રિસ્તીઓએ હિદમાં ૧૯૫૦માં ૧૩ લાખ ૫૦ હજાર બાઈબલો વહેંચ્યાં હતાં.

મોટી ઉંમરે બાળકો

ડૉ. ડી. ફ્રેંક કાન્ડ્રીડર (મુનિંઝ ઓફ મેરીલેન્ડ) જણાવે છે કે, ૩૫ વર્ષ અને ત્યાર પછી જે માતાઓને બાળકો થાય, તેમને બ્લડપ્રેશર થવાની વધુ શક્યતા છે. જુવાન સ્ત્રીઓ માતા બને તેના કરતાં આ ઉંમરે માતા બનનારી સ્ત્રીઓમાં મધુપ્રમેહ—‘ડાયાબીટીસ’નું પ્રમાણ ત્રણ ગણું વધુ હોય છે. મોટી ઉંમરે જ્વેડકાં બાળકો જન્મવાનું પ્રમાણ પણ વધુ હોય છે; તેમ જ મૃત્યુનું જોખમ પણ.

દાંતનું આરોગ્ય

ઈંગ્લેન્ડનાં બાળકોમાં છમાંથી પાંચને ખરાબ દાંત હોય છે; અને દસમાંથી ત્રણ બાળકો ભાગ્યે ટૂંચ-બ્રથ વાપરે છે. ૧૨ વર્ષની ઉંમરનાં બાળકોમાં ૨૦૦માંથી ૧ને જ સારા મજબૂત દાંત હોય છે. માબાપો જો જાગ્રત નહીં રહે, તો પાંચ વર્ષની નીચેનાં દર ચાર બાળકોમાંથી એકને ૨૦ વર્ષની ઉંમર થતાંમાં બનાવટી દાંત આવી ગયા હશે.

દાંત બચડવાનાં ત્રણ કારણો નક્કી કરાયાં છે—

વધુ પ્રમાણમાં પોચા-પ્રવાહી ખોરાક; સફરજન વગેરે ફળો પૂરતાં ન ખાવાં; અને કાચાં શાકભાજીનો અભાવ.

નીતિ તો લોકશાહી જ ધણે

લોકશાહી રાજ્યરચનામાં રાષ્ટ્રની મૂળભૂત નીતિઓ ઘડવાની જવાબદારી લોકનિર્વાહિત લોકશાહીની જ હોઈ શકે. લોકશાહી રાજ્ય પોતાની યુનિવર્સિટીઓને શિક્ષણ-ક્ષેત્રની નિષ્ણાત સંસ્થાઓ તરીકે શિક્ષણનું રોજ-બ-રોજનું કામ સોંપી શકે, પણ દેશનાં બાળકો શું ભણે, કઈ પદ્ધતિએ ભણે વગેરે મૂળભૂત નીતિઓ ઠરાવવાનું કામ કોઈ પણ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમાં લોકશાહીના જ હાથમાં હોઈ શકે.

છતાં યુનિવર્સિટીઓ અને કોલેજો પોતે અંગ્રેજી માધ્યમમાં જ શીખવવાનું ઈચ્છે તો તેમ કરવાની છૂટ તેઓ ભરોજથી થકે છે, માત્ર — તો તેમણે તે માટે ટ્રસ્ટ કે બીજી કોઈ મદદ લોકશાહી પાસેથી મળવાની આશા રાખવી ન જોઈએ. લોકશાહી રાજ્ય પોતાની ઠરાવેલી નીતિ પ્રમાણે શિક્ષણનંતર ચલાવી શકે તેવા નિષ્ણાતોની નવી યુનિવર્સિટીઓ અસ્તિત્વમાં લાવશે.

યુ. ગ્રાં. કમિ.નો અંગ્રેજી-નરહી પ્રચાર

યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશને વકિગ શૂપની ભલામણો ઉપર દેશની સર્વ યુનિવર્સિટીઓના અભિપ્રાયો માગ્યા છે. ખરું જોતાં આમાં અભિપ્રાય લેવાનો તો ઉપર ઉમરનો

દેખાવ જ છે, બાકી આ તો દેશનાં યુનિવર્સિટી મંડળોમાં અંગ્રેજી માધ્યમની તરફેણનો મત પ્રસારિત કરવાનો પ્રયત્ન જ છે. માધ્યમ વિચારવાનું યુનિવર્સિટીઓ માટે બાકી રાખવામાં આવ્યું જ નથી. લોકશાહી રાજ્યે લોક-હિતની પાયાની જરૂરિયાત સમજી પોતાના બંધારણ દ્વારા તે બાબતનો આદેશ કયારનો આપી દીધો છે.

માનુભાષામાં ભણાવવાનું વચન માગો

છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે, કેન્દ્ર સરકાર તેમ જ રાજ્ય સરકારોએ જે આદેશને વફાદાર રહેવામાં વખતોવખત ડગમગપાણું બતાવ્યું છે, તેથી ગુજરાત નઈ તાલીમ સંઘની આ કાર્યવાહક સમિતિ ગુજરાતની અને સમસ્ત ભારતની જનતાને આ તકે આહવાન કરવા ઈચ્છે છે અને આગ્રહભર્યું સૂચન કરે છે કે તેણે નવા ચૂંટનાર રાજ્યને ફરીથી સ્પષ્ટ અને અસંદિગ્ધ આદેશ આપવો કે તેણે દેશનાં બાળકોને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ પણ તેમની માનુભાષાઓમાં જ આપવાનું છે. રાજ્યની લગામ હાથમાં લેવાની ઉમેદવારી કરનાર પક્ષો પાસે જનતાએ અસંદિગ્ધ ભાષામાં આ મતલબનું વચન માગવું જોઈએ.

૩૧-૧-૬૧

વિજ્ઞાનની રજોટી

૧

ગુનાખોરી — મોટો ધંધો!

ગુનાખોરીના અભ્યાસી નિષ્ણાત ડૉ. પૉલ એલ. કર્ક જણાવે છે કે, અમેરિકામાં ગુનાખોરીના ધંધો દુનિયામાં સૌથી મોટો ધંધો બની રહ્યો છે. અમેરિકાને ગુનેગારો પાછળ ૧૯૫૮માં ૨૨ અબજ ડૉલર ખર્ચ થયું હતું, છતાં ગુનાખોરી હજુ વધતી જ જાય છે.

ગુનાનો મિત્ર અંધારું છે. દિવસ કરતાં રાતે ૧૨ ગણા વધુ ગુના થાય છે. અમુક શહેરોની તપાસમાં તો જણાવું કે, બધાં ખૂન રાતે જ થયાં હતાં અને ૯૦ ટકા લૂંટફાટ પણ રાતે જ. ન્યૂયૉર્કમાં તો ગુનાઓ અટકાવવા ભારે પ્રયત્ન કરવા છતાં ગુના ઓછા થયા નહોતા. છેવટે ત્યાં ૧૧૧ અંધારિયા અડાઓને માત્ર ધોળા-દિવસ જેવા વિદ્યુત-પ્રકાશથી ફરજિયાત ઊલ્લેખ કરી નાખ્યા; એટલે પ્રોડોના ગુનાઓ ૧૮-૩૦ ટકા ઘટ્યા,

અને બાજગુનાખોરી ૩૦ ટકા ઓછી થઈ! ખૂન અને બળાન્કારના ગુના તો ૪૯ ટકા ઘટી ગયા!

ટેનેસી રાજ્યના ચટ્ટુનૂગામાં ૧૨ બ્લૉકનો એક હિસ્સો ખૂનો માટે જાણીતો હતો. એ ભાગને ખૂબ પ્રકાશિત કરી દેવામાં આવ્યો, એટલે હુમલાખોરીના ગુના ૭૦ થી ૯૦ ઘટી ગયા.

તેમ છતાં લોકોનાં મનમાં પેકેલો અંધકાર દૂર ન થાય ત્યાં સુધી ગુનાઓ દૂર નહીં જ થવાના. ૧૯૬૦ના છ માસમાં જ અમેરિકામાં મુખ્ય ગુનાઓનું પ્રમાણ ૯ ટકા વધ્યું છે.

લોકોના મનનો અંધકાર દૂર કરવો, એ વધુ કષ્ટનું કામ છે. ત્યાં બહારની વીજળીની પ્રકાશ કારગત નીવડતો નથી!

મનમાં અંધારું કોણ ભરે છે?

કળા, વિજ્ઞાન અને ધર્મ મુખ્યત્વે માનવ મનને પ્રકાશિત કરવા માટેનાં બે ગણાય છે. કળા સુંદર-શિવના

આદર્શને મન સમક્ષ ધરે છે; વિજ્ઞાન જ્ઞાન-સમજથી માનવ મનને વહેમ-અજ્ઞાનના અંધકારમાંથી મુક્ત કરે છે; અને ધર્મ પરમ પ્રકાશરૂપ પરમાત્માના સંપર્કમાં માનવ મનને લાવીને તેને પ્રકાશિત કરે છે.

તેમ છતાં આ ત્રણે વસ્તુઓ દ્વારા માનવ મનને મારી નાખે તેવું એર પણ રેણી શકાય! આજની કળા—સંગીત, નાટ્ય, સાહિત્ય વગેરે—માનવ મનના વિકાસને જ વકરાવવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે; વિજ્ઞાનની મદદથી કળા સિનેમા ઊભી કરે છે; અને એ સિનેમા તો અત્યારે નર્મ્ય મારક એરની વૃષ્ટિ જ કરી રહ્યો છે. ઉપરાંત વિજ્ઞાન પોતે ઈશ્વરના લેખાને માનવ મનમાંથી દૂર કરી, ભૌતિકવાદનું એ પૂરતા પ્રમાણમાં રેણી શકે છે. આજે મજા કરાય તેટલી કરી લો! કાલે કબરમાં જ દટાવાનું છે! પછી પુનર્જન્મ જેવું કંઈ નથી ઈં.

અને ધર્મ? ધર્મ કેટલું બધું મારક એર ઊભું કરી શકે? મોટાં મોટાં મુલો, કારમાં સંસ્થાનવાદો, કાળાગોશનો ભેદ, કે કાળાઓની સાથે ગમે તેમ વર્તી શકાય, ધર્મગુરુને કે ધર્મસ્થાનને ભેટ ચણવી ગમે તેવાં પાપો ધોઈ કાઢી શકાય, ધર્મને નામે ગમે તેવી હિંસા કે લૂંટ કરી શકાય, કાફરને મારવામાં પાપ નથી ઈં માન્યતાઓ—એ બધું ફેલાવવામાં ધર્મ ઓછો ભાગ ભજવ્યો છે?

—‘અવેક’, ૨૨ જાન્યુ., ‘૬૧]

૨

કિંમતો!

સોવિયેટ રશિયા બધી પેદાશો સસ્તે ભાવે જાતના બજારમાં દાખલ કરી રહ્યું છે. દુનિયામાં ખાંડનો ભાવ એક ટનના ૯૮ ડૉલર ચલે છે. રશિયાએ તેની ખાંડ ૮૪ ડૉલરે ટનના ભાવે બજારમાં મૂકી છે. પશ્ચિમ યુરોપમાં રશિયાની લેથ ૩૦૦૦ ડૉલરે વેચાય છે; અમેરિકાની લેથ ૧૦,૦૦૦ ડૉલરની હોય છે. બોરિંગ-મૅન્ટ અમેરિકાનું ૪૬૦૦૦ ડૉલરનું આવે છે; ત્યારે રશિયા એ જ જાતનું યૅન્ટ ૨૧૦૦૦ ડૉલરે વેચે છે.

ઈન્જિનનો ફનો પાક

૧૯૫૯માં ૩ લેકનની જેતી ૪,૪૧,૦૦૦ એકર હતી; ત્યારે ૧૯૫૩માં માત્ર ૪૫૦૦૦ એકર. ઈન્જિનની સૂતર

અને કાપડની નિકાસ ૧૯૫૨માં ૧૯૦૦૦ ટન હતી, તે કુદીને ૧૯૬૦માં ૫૦,૦૦૦ ટને પહોંચી છે. ઈન્જિનની કુલ નિકાસનો ૭૦ ટકા ભાગ ૩ છે; તે હવે ૯૦ ટકાએ પહોંચે તેવી ધારણા છે.

નાસભાગ

પૂર્વ જર્મનીમાંથી ૧૯૬૦માં ૨ લાખ જર્મની પશ્ચિમ જર્મનીમાં ભાગોં આવ્યા. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી કુલ નાસી આવેલાની સંખ્યા ૩૦ લાખ થઈ છે. પરિણામે પશ્ચિમ જર્મનીની વસ્તી છેલ્લાં ૧૦ વર્ષમાં ૮.૩ ટકા વધી છે; ત્યારે પૂર્વ જર્મનીની ૫.૪ ટકા ઘટી છે. પૂર્વ જર્મની જ યુરોપમાં એકમાત્ર એવો દેશ છે કે, જ્યાંની વસ્તી ઘટતી જાય છે.

રશિયન ચોપડીઓ

રશિયનો હિંદમાં દર વર્ષે ૪૦ લાખથી વધુ પુસ્તકો મોકલે છે. એની સરખામણીમાં ખ્રિસ્તીઓએ હિંદમાં ૧૯૫૦માં ૧૩ લાખ ૫૦ હજાર બાઈબલો વહેંચ્યાં હતાં.

મોટી ઉંમરે બાળકો

ડૉ. ડી. ફ્રેંક કાલ્ડીઝર (યુનિ૦ ઓફ મેરીલેન્ડ) જણાવે છે કે, ૩૫ વર્ષ અને ત્યાર પછી જે માતાઓને બાળકો થાય, તેમને બ્લડપ્રેશર થવાની વધુ શક્યતા છે. જુવાન સ્ત્રીઓ માતા બને તેના કરતાં આ ઉંમરે માતા બનનારી સ્ત્રીઓમાં મધુપ્રમેહ—‘ડાયાબીટીસ’નું પ્રમાણ ત્રણ ગણું વધુ હોય છે. મોટી ઉંમરે જોડકાં બાળકો જન્મવાનું પ્રમાણ પણ વધુ હોય છે; તેમ જ મૃત્યુનું જોખમ પણ.

દાંતનું આરોગ્ય

ઈંગ્લેન્ડનાં બાળકોમાં છમાંથી પાંચને ખરાબ દાંત હોય છે; અને દસમાંથી ત્રણ બાળકો ભાગ્યે દૂધ-બ્રશ વાપરે છે. ૧૨ વર્ષની ઉંમરનાં બાળકોમાં ૨૦૦માંથી ૧ને જ સાચા મજબૂત દાંત હોય છે. માબાપો જે અગ્રત નહીં રહે, તો પાંચ વર્ષની નીચેનાં દર ચાર બાળકોમાંથી એકને ૨૦ વર્ષની ઉંમર થતાંમાં બનાવટી દાંત આવી ગયા હશે.

દાંત બગડવાનો ત્રણ કારણો નક્કી કરાયા છે—

વધુ પ્રમાણમાં પોચા-પ્રવાહી ખોરાક; સફરજન વગેરે કૃત્રી પૂરતી ન ખાવાં; અને કાંચા શાકભાજીનો અભાવ.

અહેવાલ જણાવે છે કે, કાચા ફળ અને શાકભાજીના રસ દાંતને સાફ કરવામાં અતિ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

ઓછામાં ઓછી ઝડપ!

‘સ્નેઈલ’ નામનું જંતુ ઘણું ધીમું ચાલનાર ગણાય છે. તેથી અંગ્રેજીમાં ધીમી ગતિ માટે ‘સ્નેઈલ્સ પેસ’ શબ્દ કહેવતરૂપ બની ગયો છે. મેરીલેન્ડ યુનિવર્સિટીએ હવે નક્કી કર્યું છે કે, તે જંતુ કલાકના ૨૩ ફીચ ચાલે છે. પરંતુ પોતાના વજનથી ૨૦૦ ગણો વધુ ભાર તે ખેંચી શકે છે, અને અસાની ધાર ઉપર પણ તે કપાયા વિના ચાલી જાય છે!

— ‘અવેક’, ૨૨, જાન્યુઆરી, ૧૯૧૭]

૩

આણ્વશસ્ત્ર-સંજ્ઞાન સભમરીનો

અમેરિકાએ આણ્વશક્તિ-સંચાલિત સભમરીનો બનાવવા માંડી, અને પછી હવે તેમને આણ્વશસ્ત્ર-સંજ્ઞાન પણ કરવા માંડી છે. એવાં ૧૬ આણ્વશસ્ત્રો દૂરથી છોડી શકાય એવાં સાધનોથી સુસંજ્ઞાન એક સભમરીનની કિંમત ૧૧ કરોડ ડોલર થાય છે. (૫૫ કરોડ રૂપિયા!) અને ૧૯૬૫ના અંત સુધીમાં અમેરિકાની સરકાર એવી ૪૫ સભમરીનો બાંધવા માંગે છે.

આ બધી અણુ-દોટ સામે હવે સામાન્ય નાગરિક કથો પોકાર ઉઠાવી શકે તેમ રહ્યું નથી; અને છતાં દરેક જણ આ પરિસ્થિતિ અંગે વિચાર કરવું તો થઈ ગયું છે. છાપાને ચર્ચાપત્રો મોકલવામાં આવે છે, તો તે લેવામાં આવતાં નથી; અને સરકારી તંત્રને કાગળો લખવામાં આવે છે, ત્યારે છાપેલા સુદર એકધારા જવાબો મળે છે કે, “તમારી લાગણીઓ રાજ્યતંત્ર બરાબર સમજે છે અને તેમાં સહભાગી છે; તથા તમામ તાકાતથી જગતમાં શાંતિ અને સમગ્ર દુનિયાના લોકો માટે ‘સારું જીવન’ સ્થપાય તે માટે પોતે પ્રયત્નો કરી જ રહ્યા છે.”

— આ બધાથી ત્રાસી છેવટે ૨૮ વર્ષના વિવિયમ હેન્ડ્રી નામના એક જુવાનિયાએ જ્યારે આવી એક સભમરીન તરતી મૂકવામાં આવી, ત્યારે તેના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે તેના રસ્તામાં જઈને પડવાનું નક્કી કર્યું. તે પ્રમાણે તે તરતો તરતો તેના રસ્તામાં જવા લાગ્યો, પણ તેને પકડી લેવામાં આવ્યો. છાપાએ જણાવ્યું કે આ એકલા બનાવથી આખા પ્રસંગની ભવ્યતા સહેજ ‘બગડી’ એટલું જ.

— ‘મનસ’, ૨૧-૧૨-૧૯૦]

૪

અમેરિકાનું સોનું

૧૯૪૫થી અમેરિકાએ સામ્યવાદી દેશોની સામે લગ્ગઈમાં પગભર થવા પરદેશોને ૭૩ અબજ ડોલર મદદ તરીકે આપ્યા છે.

પરંતુ એ પગભર થયેલા દેશોએ થોડા વખતમાં જ અમેરિકાનાં પરદેશોનાં બજારો ઝૂંટવી લીધાં; એટલું જ નહિ પણ અમેરિકામાં જ કેટલીય બનાવટોને સસ્તે ભાવે દાખલ કરીને તે દેશના જ ઉદ્યોગોને ધોકો પહોંચાડવા માંડ્યો. પરિણામે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન અમેરિકાની આયાત-નિકાસ વચ્ચે ૧૧.૫ અબજ ડોલરનો અવળો તફાવત પડી ગયો છે! અર્થાત્ તેણે બહાર મોકલેલા ડોલર કરતાં એટલા ઓછા દેશમાં આવે છે.

કેટલાક દાખલામાં તો ઉધાડો વિપરીત વેપાર થયો છે. યુલ્લવિજેતા અમેરિકાએ હારેલા જર્મનીનું દેવું માફ કર્યું. એ જર્મનીએ માફ થયેલા દેવાની મૂડીમાંથી પોતે જ બરબાદ કરેલા ગ્રીસને ૬ ટકા વ્યાજ લેવા આપી!

૧૯૫૮માં અમેરિકાએ પરદેશથી ફોડસ-વેગન મોટરો, લાયકા ક્રેસર, ટેલિફોન રેડિયો વગેરેની આયાત પાછળ ૧૫ અબજ ડોલર ખર્ચ્યા; પરદેશમાં રાખેલાં પોતાનાં લદ્દકરો અને બીજા આર્થિક મદદ પાછળ ૬.૬ અબજ ડોલર ખર્ચ્યા; અને પરદેશી રોકાણો અને પ્રવાસ પાછળ ૬ અબજ ડોલર ખર્ચ્યા. કુલ તેણે પરદેશ ૨૯.૬ અબજ ડોલર મોકલ્યા; પણ તેને પાછા આવ્યા ૨૫.૮ અબજ. અર્થાત્ ૩.૮ અબજની ખાધ. ૧૯૫૮માં તે ખાધ ૩.૪ અબજની હતી; અને ૧૯૬૦માં તે ૪.૩ અબજની ઓછામાં ઓછી હશે.

અમેરિકાનો સોનાનો જથ્થો અખૂટ તો નથી જ. ૨૫ અબજની ટોચેથી તે આવા અવળા ધંધાઓથી ૧૮ અબજ ઉપર આવી ગયો છે. તેના પોતાના જ કાયદા પ્રમાણે ૧૧.૬ અબજનો જથ્થો તો તેણે પોતાના આંતરિક નાણાંતંત્રના તારણ માટે (૨૫ ટકા જેટલા આધાર તરીકે) રાખી મૂકવો જોઈએ. આમ તેની પાસે હવે ૬.૪ અબજ જેટલું સોનું ફાંજલ રહે છે, જેમાંથી તેને અમેરિકા બહારના દેશો તથા વ્યક્તિઓના ૨૦ અબજથી વધુના દાવાઓ ચૂકવવાના છે!

શસ્ત્રસંરંજનમ્ !

૨૧મી નવેમ્બરે જનરલ એસેંબ્લીની આર્થિક સમિતિ-એ ૪૦,૦૦૦ ડોલર નિઃશસ્ત્રીકરણની આર્થિક પરિણામો બાબત અભ્યાસ કરવા મંજૂર કર્યાં. મહામંત્રી દાર્જ હેમરશીલ્ડના અંદાજ મુજબ દુનિયા શેઠના ૩ કરોડ ૨૦ લાખ ડોલર અથવા વરસે આશરે ૧૧૭ અબજ ડોલર શસ્ત્રો પાછળ ખર્ચ કરે છે.

લૂટફાટનો ધંધો

કેમિશ્નર યુનિવર્સિટીની ગુનાખોરીના અભ્યાસ માટેની નવી સ્થાપેલી સંસ્થાએ કરેલાં નિરીક્ષણો મુજબ, લંડન એકલામાં જ છેલ્લાં દસ વરસમાં લૂટફાટ ૧૬૧ ટકા વધી છે; અને ૧૦માંથી આઠ ગુના પકડાયા વિના જ રહે જ છે.

ખાવાના રંગ!

૨૨મી નવેમ્બરે અમેરિકાના ખોરાક ખાતાના નિયામક તંત્રે ઘમરમાંથી બનાવેલા, પાણીમાં ઓળવતા, અને ખોરાકમાં ભેળવવા વપરાતા લાલ રંગ 'રેડ નં. ૧'ને વાપરવાની મનાઈ કરી છે. એ રંગ આઈસક્રીમ તથા બીજા ખાવાની ચીજે રંગવા માટે વપરાતો હતો. પ્રારંભિક તપાસમાં જ માનૂમ પડ્યું છે કે, તેનાથી લીવર-કાળજને હાનિ થાય છે.

ફ્રાન્સના બે ફૂટ પ્રશ્નો

ફ્રાન્સના આજના બે સામાજિક ફૂટપ્રશ્નો તે શસ્ત્રખોરી અને વેશ્યાખોરી છે. શરાબખોરીથી દર વર્ષે તે દેશમાં ૧૭,૦૦૦ મરણ નીપળે છે. આખા ફ્રાન્સ દેશમાં દર ૧૮૦ માણસે એક દારૂની દુકાન છે; અને ૧૦ લાખ માણસો અથવા વસ્તીના ૧૦ ટકા લોકો દારૂ અને મદ્ય તેપર કરવાના ઉદ્યોગમાં જ લાગેલાં છે.

દારૂના દુકાનદારો વેશ્યાઓને પણ મુલાકાતે બોલાવીને પોતાનું વેચાણ વધારવા પ્રયત્નો કરે છે. નવા કાયદા મુજબ એ રીતે દારૂની જાહેરાત માટે બીજા કોઈ જાતનું આવું આકર્ષણ કામે લેવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું છે.

— 'અવેક', ૮, જાન્યુ., '૬૧]

પ

વૃદ્ધો અને વૃણાવસ્થા

જાતની મોટામાં મોટી સિદ્ધિઓનો ૬૪ ટકા જેટલો ભાગ ૬૦ વર્ષ વટાવી ગયેલા માણસોએ પ્રાપ્ત

કરેલો છે. અમેરિકામાં ૬૫ વર્ષની ઉપરના ૩૦ લાખ કારીગરો દેશને ૧૨ અબજ ડોલર કમાઈ આપે છે. અને ૬૫ વર્ષની ઉપરનાઓને જો કામ કરવા દેવામાં આવે, તો બીજા ૪ અબજ ડોલર વધે.

વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓને કારણે આયુષ્યમર્યાદા ૪૮.૨ વર્ષની હતી તે ૧૯૬૧માં ૬૬.૭ થઈ છે. અને હવેની ગણતરીમાં તો તે કરતાંય વધેલી જણાયે.

અમેરિકામાં ૬૫ વર્ષ અને તેથી ઉપરના ૧૧૧ કરોડ માણસો છે, જેઓનું પ્રમાણ કામ કરતા ચાર કે પાંચ દીઠ એકનું આવે છે. પણ ૧૯૭૫માં તો તે સંખ્યા ૨ કરોડ જેટલી પડે!

કેનેડામાં જ જુઓ. ત્યાં પુરુષની આયુષ્યમર્યાદા ૬૭.૭ વર્ષની છે અને સ્ત્રીની ૭૩ વર્ષની છે. ૧૯૫૫માં કેનેડામાં ૧૭ લાખ ૩૦ હજાર માણસો ૬૦ વર્ષ અને તેથી ઉપરની ઉંમરનાં હતાં. ૧૯૮૦માં એ સંખ્યા ૩૩ લાખ, ૪૫ હજાર થયે — અર્થાત્ ૮૩ ટકા વધુ!

આ બધાનો અર્થ શો છે? એ જ કે, જેમ તમે ઉંમરને કારણે અમુક લોકોને ફરજિયાત નોકરીમાંથી બાતલ કરો, તેમ જુવાન કરવેરો ભરનારાઓને માથે એમની સંભાળ માટે વધુ બોજે ઊભો થાય! અમેરિકામાં નિવૃત્ત કરાતા માણસોના ૪/૫ ભાગની કુલ આવક વર્ષે ૨,૦૦૦ ડોલરથી ઓછી છે — અર્થાત્ તેઓને સગાં-સંબંધીની કે સરકારી મદદ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે.

કમનસીબ સમુદાય!

"અમેરિકામાં મોટરો આવી ત્યારથી ધાયલ થયેલા અને મરેલા, બેદરકાર અને નિર્દોષ, જુવાન અને જુદા મળીને દર વર્ષે એક મોટો પીડિત માનવસમુદાય ઊભો થાય છે. આવા અર્પંગ કે મૃત માનવોની સંખ્યા હવે ૬ કરોડનો આંકડો વટાવી ગઈ છે!" — એમ પ્રવાસી-ઓના વીમાઓની કંપનીઓએ પ્રસિદ્ધ કરેલી 'ધ લક્વેસ લિન્ગ્વિન' નામની પુસ્તિકામાં જણાવ્યું છે.

મધુ દ્વીપ!

અમેરિકાએ તેના ૫૫ લાખ મધપ્રેમીઓમાંથી ૧૯૬૦-માં ૨૫ કરોડ ૩૫ લાખ રતલ મધ પેદા કર્યું.

આકાશયાત્રા!

અમેરિકાનો વિમાન-વ્યવહાર છેલ્લાં દશ વર્ષમાં ચાર ગણો વધ્યો છે. ૧૯૬૦માં ૫ કરોડ ૮૪ લાખ

મુસાફરોએ ૩૯ અબજ, ૩૩ કરોડ, ૯૭ લાખ માર્ચિલ મુસાફરી કરી હતી.

પાણી ! પાણી !

અમેરિકાની મીઠા પાણીની વપરાશ ૧૯૮૦ સુધીમાં રોજના ૫૫૯ અબજ ગેલન થશે. અર્થાત્ અત્યારની વપરાશ કરતાં બમણી. એ વપરાશ અમેરિકામાં વરસાદ કે બરફ દ્વારા વરસતા કુલ પાણીના લગભગ અર્ધા ભાગ જેટલી હશે ! આગામી ૨૦ વર્ષમાં અમેરિકા દેશને પૂરતું પાણી પૂરું પાડવા માટે દેશના કરવેરા ભરનારને ૫૪ થી ૭૪ અબજ ડોલર ખર્ચવા પડશે.

૧૯૪૫નો ઍટમ-બૉમ્બ

૧૯૪૫માં હિરોશિમા ઉપર નખાવેલા ઍટમ-બૉમ્બથી નીપજેલી બીમારીથી વધુ ૪૭ માણસો મરણ પામ્યાં એમ ૨૭મી ડિસેમ્બરે જાપાનના 'અસાકી' છાપાએ જાહેર કર્યું છે.

'અવેક', ૮-૨-૬૧]

૬

સિગરેટની ધૂણીમાંનું નિક્ષ

જેફરસન મેડિકલ કોલેજના ડૉ. સન્ડરમન જણાવે છે કે, સિગરેટની ધૂણીમાંનું નિક્ષ ફેફસાંનું કેન્સર ઊભું કરવામાં કારણભૂત હોઈ શકે. આ ધૂણી ફિલ્ટરવાળી અને ફિલ્ટર વગરની બંને સિગરેટોની ગણવી. સિગરેટની ધૂણી સાક્રિય નિક્ષને ફેફસાં અને ત્વાક્તનળીમાં લઈ જાય છે. રોજનાં સિગરેટનાં બે પેકેટ ફક્તારો વરસે નિક્ષ-કાર્બોનિકના ૫૪૦૦ માર્કોગ્રામ ફેફસાંમાં લે છે.

અને નિક્ષ-કાર્બોનિકની આવી કારમી અસર ઘણા વખત અગાઉથી પુરવાર થઈ છે. વેક્ષના નિક્ષની ખાણોના ખાણિયાઓમાં ફેફસાંનું કેન્સર વધુ પ્રમાણમાં હોય છે. ઉદરોને આ જાતનું કેન્સર સામાન્ય રીતે નથી થતું, પણ તેમનેય સિગરેટોની ધૂણીમાં રાખતાં આ કેન્સર થઈ જાય છે.

— 'ન્યૂ આઉટલુક', ડિસે ૧૯૬૦]

૭

વેપાર ! વેપાર !

જાપાને માલ-ઉત્પાદન વધારીને વેપાર વધારવા માંગ્યો છે. લાલ ચીન સાથે જ તેની વેપાર વર્ષે ૧૫ કરોડ ડોલરનો થયો છે; પણ અમેરિકા સાથેનો વેપાર તો (જ્યાં વરસે) ૨ અબજ ડોલરનો હતો.

જાપાની પ્રજામાં આમોદ-પ્રમોદ માટેની દોટ પણ વધતી જાય છે. રમતગમતનાં સાધનો, કેમેરા, ટેપ-રેકોર્ડર, ફોનોગ્રાફ, અને રેડિયોનું વેચાણ એકદમ ટોચે પહોંચ્યું છે. આમોદપ્રમોદનાં સ્થળો ભરાયેલાં રહે છે. દરેક જાપાનવાસી એક મોટરગાડી વસાવવાની ધારણા સેવે છે.

૧૯૫૯ના અંત સુધીમાં ટોકિયોનાં ૫૦ ટકા ઘરોમાં ટેલિવિઝન સેટ હતા, ૫૦ ટકા ઘરોમાં ધોવાનાં યંત્રો હતાં, ૨૦ ટકા ઘરોમાં રેફ્રિજરેટરો હતાં, અને ૧૫ ટકા ઘરોમાં વેક્યુમ-ક્લીનર (કચરો વાળવાનાં યંત્ર) હતાં. જાપાનના દરેક ઘરને વીજળી પહોંચેલી છે; એટલે કોઈ પણ માણસ રેડિયો અને વીજળીની ઈસી રાખી શકે છે. સામાન્ય કારીગર-મજૂર મહિને ૧૦૦ ડોલર (૫૦૦ રૂપિયા) કમાઈ શકે છે. તેઓ કપડાં તથા ફર્નિચર પાછળ બહુ ખર્ચ કરતા નથી. ત્યાં મકાનનાં ભાડું ઓછું હોય છે તથા ખોરાક બહુ સસ્તો છે. તેથી બધા તેમની આવકનો મોટો ભાગ મોજશોખની ચીજો પાછળ ખર્ચે છે.

— 'અવેક', ૮-૧૨-૬૦]

૮

પ્રવાહી આગ !

અત્યારે ગોરાં રાજ્યોનો આર્થિક, લશ્કરી તથા ઔદ્યોગિક વિકાસ પેટ્રોલ અને તેની પેદાશો ઉપર એટલો બધો અવલંબી રહ્યો છે કે, એ વસ્તુ જ તેઓની અંદર કંટોકટીની આગ સળગાવી મૂકે !

નીચેના કેટલાક આંકડા આ અંગે રસિક થઈ પડશે.

દેશનું નામ	ઉત્પાદન	આખા જગતને (૧૦૦૦ મેટ્રિક ટન) વિસાથે (ટકા)
ઉત્તર અમેરિકા	૩,૪૯,૮૦૦	૪૫.૯
લેટિન અમેરિકા :		
કેરિબિયન સમુદ્ર	૧,૨૦,૦૫૦	૧૫.૮
બ્રીજ દેશો	૨૦,૯૫૦	૨.૭
મધ્યપૂર્વ	૧,૬૧,૫૫૦	૨૧.૨
દૂર પૂર્વ	૧૮,૦૫૦	૨.૪
યુરોપ	૯,૪૧૫	૧.૨
પૂર્વ યુરોપ અને ચીન	૮૩,૩૦૨	૧૦.૮
	૭,૬૩.૧૧૭	૧૦૦.૦

આખા જગતનો અનામત જથ્થો

દેશનું નામ	અબજ મેટ્રિક ટન	આખા જગતને હિસાબે ટકા
અમેરિકા	૪.૧	૧૮.૪
વેનેઝુએલા	૧.૬	૭.૦
કેનેડા	૦.૪	૧.૮
બીજા પશ્ચિમી દેશો	૦.૫	૨.૨
કુલ પશ્ચિમવિભાગ	૬.૬	૨૯.૪
ઈરાન	૨.૧	૯.૫
ઈરાક	૨.૦	૯.૦
સાઉદી અરબિયા	૫.૧	૨૯.૯
કુવૈત	૪.૩	૧૯.૧
કતાર	૦.૨	૦.૯
બીજા મધ્યપૂર્વીય	૦.૧	૦.૪
કુલ મધ્યપૂર્વ	૧૩.૯	૬૧.૯
સોંઠ રશિયા અને પૂર્વ યુરોપ	૧.૫	૬.૧
દૂર પૂર્વ અને ઓસ્ટ્રેલિયા	૦.૪	૧.૭
યુરોપ અને ઉત્તર આફ્રિકા	૦.૧	૦.૫
કુલ	૨.૦	૮.૮
મહાસરવાળો	૨૨.૫	૧૦૦.૦

લશ્કરી તૈયારીની દૃષ્ટિએ પેટ્રોલના જથ્થાઓ દરેક દેશ પાસે અનામત હોવા જોઈએ. અને હવેનાં લશ્કરી પેટ્રોલથી ચાલતી ગાડીઓ, યજ્ઞગાડીઓ તથા વિમાનો વગર પાંગળાં જ ગણાવ. પરિણામે દરેક લશ્કરી સત્તા હવે પેટ્રોલની બાબતમાં સ્વાયત્ત થવા-રહેવા પ્રયત્ન કરે છે. વિશ્વવિદ્ય પહેલાં જપાન, જર્મની વગેરેની લશ્કરી ક્ષિયવાદો આ અંગે નોંધવા લેતી છે. ગયું વિશ્વવિદ્ય પણ મુખ્યત્વે પેટ્રોલના જોરે જ જીતી શકાયું હતું.

અમેરિકા પાસે પોતાની ભૂમિમાં જ ૩૦ ટકા જેટલો આખા જગતનો પેટ્રોલનો જથ્થો છે. પણ તેનું ઉત્પાદન આખી દુનિયાના કુલ ઓઈલની બાબતમાં અર્ધા ઉપરાંત

છે; અને શુદ્ધ કરેલી બનાવટોની બાબતમાં દુનિયાના ઉત્પાદનના ૨/૩ જેટલું છે. અમેરિકા દક્ષિણ અમેરિકાની અનામતોમાંથી ૭૫ ટકા ઉપર કાબૂ ધરાવે છે અને દૂર-પૂર્વની અનામતોમાંથી ૩૦ ટકા.

પરંતુ અમેરિકામાં પેટ્રોલ અને તેની પેદાશોનો વપરાશ એટલો વધતો જાય છે કે, હવે તેને પોતાની જરૂરિયાતો માટે પેટ્રોલ બહારથી આયાત કરવું પડે છે.

પરંતુ હિંદુસ્તાન જેવા એશિયાના દેશો અને આફ્રિકા અને દક્ષિણ અમેરિકાના દેશો જેમ જેમ ઔદ્યોગિક અને લશ્કરી રીતે સબળ બનતા જાય છે કે બનવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમ તેમ તે લોકોને પણ મધ્યપૂર્વના તેલ ઉપર વધુ ને વધુ આધાર રાખતા જવું પડશે. એ જગ્યાએ જ રશિયા અને પશ્ચિમના બીજા દેશોની પણ નજર છે. અર્થાત્ આ પ્રવાહી આગ જગતનું આર્થિક, ઔદ્યોગિક, લશ્કરી તેમ જ રાજકીય ઝળઝળાઓનું એક મુખ્ય અગ્નિ-કેન્દ્ર બની રહ્યું છે અને બની રહેશે.

— 'વિજિલ', ૭-૧-૬૧]

૯

પેઝાં ઉપર વસવાટ!

પેઝાંવાળું ઘર—મોટરથી જ્યાં જવું હોય ત્યાં ખેંચી જવાય તેવું! મોટાં ઘરોમાં સુધરાઈઓ પણ આવા વસવાટો માટે ખાસ પાણી, વીજળીનું જોડાણ, વગેરેની સગવડ રાખે છે. અમેરિકામાં ૧૯૫૦માં આવા ૨,૪૫,૦૦૦ ઘર હતાં, અને તેમાં ૭,૫૦,૦૦૦ માણસો રહેતાં-ફરતાં. હવે ૩૫,૦૦,૦૦૦ માણસો ૧૫,૦૦,૦૦૦ પેઝાંવાળો મકાનમાં રહેતાં ફરે છે!

— 'અવેક', ૮-૧૨-૬૦

અકસ્માતો

અંદાજ છે કે, ૩૭,૫૦૦ થી ૩૮,૦૦૦ માણસો અમેરિકામાં રસ્તા ઉપરના અકસ્માતોથી ૧૯૫૯ના વર્ષમાં માર્યા ગયાં. બીજાં ૧૪,૦૦,૦૦૦ એવી ઈજા પામ્યાં જેથી જીવનભરની અર્પણતા થાય.

— 'અવેક', ૮-૧૨-૬૦]

સુધારો: ગયા અંકના પા. ૬૮ ઉપરના ૪થા ખંડમાં તા. ૧૪મી ડિસેમ્બરને બદલે તા. ૧૪મી સપ્ટેમ્બર વાંચવું.

—જોડ.

નવું વાચન

શ્યામગઢની હવેલી લે. સુશીલા દેસાઈ; પ્રકા. આનંદ પબ્લિકેશન્સ, ૧૯૬૬, બનર ગેટ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૧; કિં. ૩૦૦; પૃ. ૨૨૪.

ગુજરાતના કિરોર તેમ જ તલુકાવર્તી નિર્દોષ અને સ્વાસ્થ્યપ્રદ મનોરંજન પૂરું પાડે તેવાં પુસ્તકો દેશ પરદેશની ભાષાઓના અનુવાદો તેમજ મૌલિક સામગ્રી દ્વારા પૂરાં પાડવાની શુભેચ્છાથી આ પ્રકાશન-સંસ્થા શ્રી. ધીરુબહેન પટેલ તરફથી રાજ થઈ છે.

આ પુસ્તક એ નવતનું મનોરંજક નિર્દોષ વાચન સરળ શુદ્ધ ભાષામાં પૂરું પાડે છે.

કુટુંબોમાં ગવર્નેસ તરીકે જનાર કુંવારી યુવતીને શી રીતની હિંમત દાખવવી પડે, તે સુદ્ધને આ વાર્તા મુખ્યત્વે આવરે છે. અને બહેનોને આજના જમાનામાં વધુ ને વધુ પર-સ્થાને રહેવા-કમાવા જવું પડવાના દિવસો આવ્યા છે, ત્યારે આ નવતની વાર્તાઓ જીવાન બહેનોને ઉપયોગી મનો-રંજન પૂરું પાડે એમ પણ કહેવાય. એ ગવર્નેસ વંદનાને ઇવન્ટે લેખિકા દેવ એડે પ્રેમમાં નથી નાખતાં કે લક્ષ્મીના સુવાળા માર્ગે લઈ જવાના મુદ્દાથી જ રસ ઊભો નથી કરતાં, એ સર્વથા ઉચિત છે.

વાર્તાના કેટલાક અંશો સુધક નથી થયા. આવી ખટપટના ધામમાં યોડીયાને ત્યાં પોતાનાં બે છોકરાં મુકમાં હોવા છતાં વસંતકુંવર પોતાના ત્રીજા નાના બાળકને પણ ત્યાં ધકેલવા સિવાય બીજું કંઈ કરતાં નથી; કે છોકરાં પોતાની પાને (વસંતકુંવરને) પણ કરી ફિર્યાદ કરતાં નથી-નહિ તમામાં હોય ! એ ધટના સામે ધણા-કુમાર વાચકો પ્રસ હોશે કરશે ! વળી દેવુ જ્યારે વંદનાને પહેલી વાર શ્યામગઢ જતાં ગાડીમાં મળે છે, ત્યારે તે પણ ખોટી ગાડીમાં શા માટે બેઠેલા હોતો, તે નથી સમજતું; અને કેળવાયેલી વંદના ખોટી ગાડીમાં બેસવા જેટલી બાબત નોકરીએ જતાં શાથી દાખવે, એ પણ નથી સમજતું.

આવી કેટલીક બાબતો સુધારી લેવાવવામાં આવી હોત, તો વાત કુમાર-કુમારિકાઓને ગમે તેવી થઈ છે, તે વધુ ગમત.

‘વાચક’

સુવર્ણરેખા લે. શિવકુમાર નેપી; પ્રકા. સ્વાતિ પ્રકાશન, મુંબઈ-૩; પૃ. ૧૧૨; કિં. ૨-૫૦.

બંગાળનાં પાત્રો અને ધટનાઓને આધારે શ્રી. નેજીએ ગુજરાતી ભાષાનું એક સરસ નાટક બનાવ્યું છે. ગુજરાતી પ્રેક્ષકો પણ તેનો રસ જરૂર માણી શકશે અને માણશે.

બંગાળના કવિતાકારી જીવાનવર્મ તેની ક્વિસસ્ટીની મયોદાથી જ માનવ તરીકે કેવો અધૂરો નીવડે છે, તેની

સરસ વાત ‘ધરે બાહિરે’માં શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ઠાકોરે નિરૂપી હતી. આ નાટકનું પાત્ર રોપાદિ એવું જ છે. પ્રેમી તરીકે કે રાજકીય કાર્યકર્તા તરીકે તે અધૂરો નીવડે છે. તેનામાં માનવ-ચિત્ત ઉદાત્તા નથી. કેવળ એક બનૂત છે. એ પાત્ર સારો ઠાકર પાડ્યું છે. તેની સરખામણીમાં અલિંગિત વગેરે પાત્રો સામાન્ય જ છે અને સામાન્ય કાર્યો કરે પણ છે.

સુવર્ણરેખા પોતે પોતાનું ગર્ભસ્થ બાળક કોનું છે એ વિશે સાચી હકીકત નહિ છે. રોપાદિ દારૂ પીધેલી હાલતમાં જ્યારે હોતો ત્યારે એ બાળક એ અવળો ખ્યાલ લઈ બેઠો હોતો, તેથી જ તેનું કંઈક વધારે પડતું અમાનુષી લાગતું વર્તન નાટકમાં વિકસે છે. એ જામ દૂર થતાં જ તે પાછો માનવ બની રહે છે. એ નિરૂપણ કરવામાં ઠીક વારસવંશિતા દાખવી કહેવાય.

આવી નવતના બંગાળી વસ્તુને ગુજરાતી ભાષામાં ઉપ-ડવામાં લેખક ઉચિત કદમ ઉઠાવ્યું છે. પરંપ્રતિ આ રીતે ધણા નજીક આવે.

‘વાચક’

ખાટકે બેસી નાહ્યો : લે. જગદીશ શાહ; પ્રકા. પ્રભાત કાર્યાલય, ત્રિવર રોડ, મુંબઈ-૧; પૃ. ૨૪૦ કિં. ૧-૦૦.

આ એક શરત છે; અને શરત તરીકે જ રત કરવામાં આવ્યું છે. તેવાં પાત્રો શરતની દુનિયામાં જ હોય; અને ત્યાં જ તે છે એમ માની આ વાર્તાના ૨૨ લેખો જેઠાં અને લેવારો.

આખી નવલકથા સંવાદમય હોઈ, નાટકરૂપે તે વધુ સારો ઉદાવ પાત્રો રાકત. મને ત્યારે લેખક જ એને નાટકના તખ્તા ઉપર શરત તરીકે રત કરવા ઇચ્છશે માત્ર દરરો અને અંકોનું ‘સેટિંગ’ કરવા જેટલી જ તેમને તરતી લેવી પડશે, બાકી બધું તૈયાર છે !

આ શરતના તાનમાં શુલ્કતાન બની લેખકે ગુજરાતી ભાષામાં નર-નારી-નાન્યતરનો એક જ દ્રષ્ટ કરી નાખ્યો છે. સ્ત્રીને પુરુષનાં અને પુરુષને સ્ત્રીનાં લિંગ-વચન-અનુસાર બદલી આપવાથી આ વાર્તાના હારચરત વિશેષ નમે એમ માન્યું હોય, તો કાણ નહિ. ગાળાગાળામાં લેખકે પુરુષને ‘બેસ બેસ છાનીમાની’, કે ‘બેસ બેસ ગાહતું’ એમ કહી બેસે છે પણ ખરા !

લેખકની આ રીતમાં પ્રતાપના-લેખક શ્રી. અરિયા પણ લગાઈ ગયા છે. એટલે ‘રોહી બાઈ’ની જગદીશને તે પહેલા વાકયમાં જ સ્ત્રી-લિંગથી નવાજે છે : ‘તમે મને પાત્ર તરીકે આમેજ કરવાનો પેતરો રચી રહ્યાં હોયો.’

પણ આ ફારસની પ્રસ્તાવના લખવાનું મળતાં જ શ્રી. મડિયા નાહક પોતાનું મોં દિવેલિયું કરીને વાચકને શરૂઆતમાં અપશુકન કરવા બોલા યાય છે । તેમને કોણ લખે સાથી “આપણે કેટલાક કાવકા, મરનદી, વાપડા” વિવેચકો આ વખતે જ યાદ આવી ગયા । નવાઈ તો એ છે કે, શ્રી. મડિયા સાથી એમ માની બેઠા કે એ વિવેચકોને આ ચોપડી વાંચતાં કુવેચ કરડવા જેવું યશે અને તેઓ “ખંજવાળ-ખંજવાળ કરવા લાગશે” અને કદાચ “ખીજમાં ને ખીજમાં” લેખકને પણ તેઓ ખંજવાળી નાખશે ।

એટલું જ નહિ, પણ શ્રી. મડિયાને તો બીજું પણ વલ ગભરાવવા માટે છે, અને તે “આપણે ત્યાં આજકાલ માંગલ્યને નામે” ચાલી રહેલું “મોઢું વલ” । અને તરત તે લેખકને કહેવા દોડી ન્ય છે કે, “મંગલતાને આડી ને બાધી કરવતે વહેરનારા કેટલાક વિવેચકો આ નવલકથામાંથી માંગલ્ય નિયોવવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરશે અને પાણીવણીના જેવા એમના પ્રયત્ન આખરે એમને માંગલ્યનું શીપુંય નહિ સંપડે, તો પછી તમારી ઉપર પ્રિતાળ પાડશે એ સંભવિતતાથી ચેતીને પ્લાસ્ટર આદિ સામગ્રીઓ તૈયાર રાખજો.”

તેને એમ શ્રી. મડિયાને દેખાતાં આ બધાં “વલ”થી વલણ બીએ” અને પેલા બિચારા માંગલ્ય રોધનારાઓમાં પચ્ચલ હશે, તો માંગલ્ય રોધવા તેઓ શ્રી. મડિયાની લાલ મુજબ “સત્યનારાયણની કથા” સાંમળવા જવાને હાથે, શ્રી. મડિયાના રનેડી મિત્ર શ્રી. જગદીશ રાહની રોપડી લઈને જ શું કરવા પાટલે બેસશે ?

એટલે શ્રી. મડિયા નાહક પૂઠા ઉપરના ચિત્રમાં આ રોપડીના નાયકના જેવું મોં કરીને મુંઝાય છે, અને “તેમનાં” મેત્રને નકામાં વતોથી ગભરાવે છે । તેમને કે “તેમનાં” મેત્રને કોઈ ખાઈ જવાનું નથી ।

‘વાચક’

ચેતીમાં વહાણુ : લેઠ દામુ સાંજાણી; પ્રકાશ નવયુગ દુરતક ભંડાર, રાજકોટ; પૃઠ ૨૩૫; કિં ૪૦૦.

સંદેશિયાઓને કોઈનાં ‘પગલાં’થી સંપત્તિ વધવાનો ને હોમ હોય છે, તેનો લાસ યઈ એક ભેકાર જીવાનિયો, ઉવેલે લાડી, ગાડી, વાડી પામે છે. તે પહેલાં તેના પ્રમાણિક-પણે નોકરી મેળવવાના બધા પ્રયત્નો આ મૂર્ખ સંપત્તિવાનોને ચોં કામિયાબ નીવડયા નથી હોતા.

શ્રી. સાંજાણીને ચેતીમાં વહાણુ હાંક્યે રાખવાની અને તે દ્વારા હાલ્ય ઉત્પન્ન કરવાની સારી ફાવટ છે. તથા તેમની માયા પણ એવી ‘કન્ડમ બ્રાન્ડના કટપીસ’ જેવી કે ‘માંડા માણસની હુશીકેટ કોપી’ જેવી યઈ રહે છે. ‘આફતેલું એડવાન્સ બર્કિંગ’, ‘વન્ડરફૂલ ધબડકો’, ‘અઈ રસ્તે ફેઈલ

યઈ ગથેલા રેલવે-એન્જિન જેવું મોં’ વગેરે ચટકાંએ તેમને જ રહેડે ।

‘પાટલે બેસીને નાહો’ જેવાં ફારસોમાં ચોડીક અસંભવિત બાળતો ઉપર જ બધું ખંચાણ ચાલ્યા કરે છે; ત્યારે આ ફારસમાં સંભવિત બાળતોને આધારે કામ ચાલવું હોવાથી, એકદમ રસભંગ થતો નથી. ઉપરાંત ભાષા પણ પાટલે બેસીને નાહી નાખવા જેવી છેક જ અશુદ્ધ નથી. ભેકે આવા સાહિત્યમાં ત્યારે બીજી શુદ્ધિની અપેક્ષા રાખવી એ, શ્રી. મડિયા ઉપર કહે છે તેમ, માખણ માટે મુંબઈના દરિયાનું ખારું પાણી વલોવવા જેવું જ કહેવાય ।

‘વાચક’

છાઈ ઘટા ધનધોર : લેઠ ‘કોલક’; પ્રકાશ પ્રદીપ પ્રકાશન, મુંબઈ-૩; પૃઠ ૨૩૫; કિં ૫૦૫.

શ્રી. ‘કોલક’ની વાતો હમણાં ઉપરાઉપરી જેવા મળી. આ વાતો પણ સીધાંસાદાં ગામડી પાત્રોની વાતો છે. ગામડા ગામમાં નમરોહ જેવું લખપતિ-પદ પામી બેઠેલો રાયચંદ શેઠ અને તેનો પુત્ર શિરીષ એ જ ગામની તથા તેમની જ ન્તાતની લીલા નામની ગરીબ ઘરની છેકરીને (શિરીષ સાથે) લગ્ન માટે દાદમાં ધાલે છે. એ લીલાને પર નાવના (બ્રાહ્મણ) અનિલ સાથે પ્રેમ યથો હોય છે. ગામડાગામમાં એ ભવનું લગ્ન અસંભવિત નથી (૧) અને બંને પક્ષનાં મા-બાપ (અનિલને માત્ર મા જ જીવતી છે) એ લગ્નને ધણા વખતથી નક્કી જ કરી બેઠેલાં છે. પણ પછી રાયચંદ શેઠના અને શિરીષના કાપાઢાવાથી અનિલને પેટિયા માટે ગામ ઊઠી અમલવાલે જવું પડે છે. ત્યાં અનિલ એક નાટકકર્મીનાં સારી નોકરી તથા નામના મેળવીને, રાયચંદ શેઠના માગતા રૂપિયા પાછા આપી લીલા સાથેના પોતાના લગ્નને ચોક્કસ કરે છે, તે વખતે તેને તાવ લાગુ પડી તેનું મૃત્યુ યાય છે.

શ્રી. ‘કોલક’ આ રીતે વાતોને કડુહાનત બનાવીને તેના નામને સાર્યક કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે; પરંતુ તેમની આ રીત પ્રતીતિકર ન હોઈ, મનસ્વી જેવી લાગે છે. અનિલ-ને કથા પાપે - કથા વોકે મરવું પડયું ? ઉપરાંત તેણે નોકરી માટે આદરેલા પ્રયત્નમાં પણ તેને એવો યક્ષારો વેકેલા નથી પડયો કે જેથી આ રીતે તેને મરવું પડે ! કારણ કે નોકરી તો તેને અકસ્માત રહેરહે જતાં જ મળી ગઈ હોય છે ।

તેમની મોટી નવલકથા ‘ભાઈબીજ’માં પણ તે ગવરીને અને કુંદને નાહકનાં વિદાય કરે છે; તે કડુહાનત પણ બનાવડી છે. વાતોમાં રોમાંચકતા બીજી કશી હોય નહિ, બધું સીધા સરળ કમે જ બીજું’ યવું હોય અને વહેવું હોય, તો પછી અંતે કરા કારણ વગર આવેા કડુહાનત સર્જવો, એ વાચક ઉપર નાહકના અભાચાર ગણાય; અને લેખકોનું રમૂતિયાજી ને હોય તો તેમાં તે એક પ્રકારનું પાપ જ બનાય । જારે ધાતક - વિધાતક ત્રાસદાયક પ્રસંગોથી જ રસ બોધ કરવો હોય, તો તે માટે શરૂઆતથી જ લેખકે જીંદી જ ભવનું પરાક્રમ બતાવવું ભેઈએ । નબળાંથોથી મારીનાં પાત્રોને

મોટે ઈશ્વરને ઘેર પણ, કદાચ, કશા સૌમાન્યક અકસ્માતો મળવાની આશા હોય નહિ.

ભલકું, શ્રી. 'કાલક'ની જે સીધી સારી વાતનો જ રસ ભણા કરવાની હોયોડી છે, તેમાં છેવટે સીધા સારો સુખાનંત આવે એ જ સિય-સુંદર ગણાય.

નામોની 'છપ-ભૂલ કરવાની રીત આ નવલકથામાં પણ છેક અદ્યય નથી થઈ! પા. ૫૭ ઉપર શિરીય એની નજરે પડ્યો' એમ લેઈએ, ત્યાં લખ્યું છે 'અનિલ એની નજરે પડ્યો.' અનિલની જ નજરે અનિલ શી રીતે પડે? પા. ૫૬ ઉપર 'અનિલને મન એમનું આવડું' લેઈએ; ત્યારે ક્યું છે, 'શિરીયને મન એમનું આવડું.'

'વાચક'

પંખીનો મેળો અને પાતાળકૂવો : [સંક્ષિપ્ત] લેં ૦ ઈશ્વર પેટલીકર; પ્રકાં ૧૦૨ એન્ડ કંપની પબ્લિકશર્સ પ્રાઇં લિં. ૦, ઝુંબર્-૨; ૫૦ ૧૨૮; કિં ૧.૭૫.

જે અલગ પુસ્તકોને સંસ્કૃપમાં એક કરીને 'કિશોર સાહિત્યમાળા' માં 'કિશોર વિદ્યાર્થી-માનસને રસપ્રદ વાચન પૂરું પાડવા અને અસ્ત થઈ રહેલા સમાજજીવનનું દર્શન' કરાવવા, લેખકે જ આ સંક્ષેપ તૈયાર કરી આપ્યો છે.

'સૌરાષ્ટ્રના બહારવટિયા' ઉપરથી શૂન્યરાતના બહારવટિયાની નવલકથા લેખકે મૂળે લખેલી. વાણિયાઓ દ્વારા દેવામાં હુબાકીને સુઝાતા કાકડાઓ કેવા હીર વિનાના થઈ જાય છે, પછી કેટલાક પાણીદાર માણસો કેવા બળવા કરી ખૂન કરી બેસે છે, અને સરકારી અમલદારશાહીના ત્રાસમાંથી બચવા બહારવટે નીકળે છે, એ વિવચક લેખકે બરાબર રત્ન કહ્યું છે.

એ બહારવટિયાઓમાંના કેટલાક સોબત, આજ્ઞાબત વગેરે પ્રત્યે અમુક પ્રકારના વર્તનનો ધર્મ પાળતા હોય છે, તથા પેસાદાર કે મુસલમાનોને જ હુલ્લા હોય છે, વગેરે વાતો લોકમાનસમાં એ બહારવટિયાઓની આસપાસ ગૂંચાય છે; અને એ બહારવટિયાઓને લોકો તરફથી સરકાર સામે સારી મદદ મળતી રહે છે. પરિણામે એ લોકોનું બહારવટું ફાયે છે ને નફો છે.

પરંતુ બધા બહારવટિયા કશી મર્યાદા કે ધર્મ સાચવે જ છે એમ નથી હોતું, તે વાત લેખકે રજૂ કરી છે. અને લોકોમાં પણ બધા બહુ સખના નથી હોતા, એ પણ રત્ન કહ્યું છે.

ભાષા મહીકાંકાની મળની જળવાઈ છે અને તેથી વાતાવરણ ભૂંડું થાય છે.

છેવટે કચુલ્લ અંત આ લોકોને લલાટે લખાયેલો હોય છે. કિશોરમાનસ એ બધા આઘાત-પ્રત્યાઘાત કેવી રીતે ઝીલી શકે કે અપનાવે, એ વિચારવા જેવી વાત ખરી. અને આવી વાતોથી તેમની સમક્ષ રત્ન કરવાનો હેતુ પણ તપાસી જોવા જેવો ખરો.

'વાચક'

નારી નમણું ફૂલ : લેં ૦ સારંગ આરિય; પ્રકાં ૦ આર. આર. સેકની કંપની, ઝુંબર્-૨; ૫૦ ૨૪૨; કિં ૧.૦૦.

નારીને નમણું ફૂલ કહ્યો, એટલે સાચે એને ભોળવનાર ભ્રમર કલ્પનામાં સામે ભણા કરવાનો ખ્યાલ હોય જ અને ફૂલની એ બધી નમણાઈ કુદરતે ભ્રમરને લક્ષમાં રાખીને જ ગોઠવી છે, એ કલ્પના પણ.

પરંતુ એ બધી વનસ્પતિ કે જીવસૃષ્ટિની કલ્પનાઓ મનુષ્યસૃષ્ટિમાં કશા કામની હોતી નથી. કારણ કે, નર નારી માત્ર શરીર નથી, તથા તેમની બધી લાગણીઓ વાસનાઓ માત્ર શરીરની જડ પ્રક્રિયાઓને મદદગાર થય માટે પણ ગોઠવાયેલી નથી.

છતાં પુરુષ હંમેશાં સ્ત્રીને એવું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ આપવ ટેવાયો નથી. એ આખા સો-વ્યક્તિત્વને પોતાની અપેક્ષાઓ-પોતાના સાધન તરીકે-વિચારતો હોય છે. લેખક કે વિચારસરણીને પ્રમાણતા હોય એમ વાંચે છે.

શ્રી. આરોટે ૧૬ વાર્તાઓ રૂપે ૧૬ ચિત્રો ભણાં ક્યાં છે ત્રણેકમાં નરી પુરુષની પામરતા કે અવજનચાઈ છે-પછી તે મા પ્રત્યે હોય કે ભેવકા પત્ની પ્રત્યે. સાતેકમાં સ્ત્રી જ પુરુષને લઈતી, રૂંચાવતી, કે ભેવકા નીવડી લાગી જતી હોય છે. "છોરી" વાર્તામાં તો લેખકે એક જગદી ઝાકીને નામે સ્ત્રીની કામવાસનાની કલ્પનાના દૃશ્યદોર ખૂંટી દીધા છે. એ બીમત્સ વાત લખીને તેમણે શું સાધ્યું છે, તે તો તે જાણે.

બાકીની ચારેક વાર્તામાં સ્ત્રી કંઈક સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વને રાહ પુરુષ સાથે બાજુ ખેલે છે.

એટલે નારીને નમણું ફૂલ કહેવા ઉપડેલા લેખક સ્ત્રીને 'નમણી' નથી રાખતા; અને બાકીની વાર્તામાં સ્ત્રીની નમણાઈને બદલે બીજું કંઈ જ લખાડી બેઠા છે. અલબત્ત, પુસ્તકના નામ અને વિષયને તકરાર છે એટલું કહેવાથી કરો અર્થ સરતો નથી; પરંતુ તે સિવાય પણ બીજો કરો અર્થ આ વાર્તાઓમાં રોપવા જ નેઈએ એવું પણ કાંઈ નથી.

બાવીસેક-કદંબો છપમલેા કે ભાષાની ભૂલો પણ ગણી બતાવવાની જરૂર નથી.

'વાચક'

પિતૃવંદના : લેં ૦, પ્રકાં ૦ ગોવિન્દભાઈ પટેલ, ગુજરાત વિભાગ, આલેશા કોલેજ, ઝુંબર્-૧૬; ૫૦ ૩૬.

આ નાની પુસ્તિકાના અભિધાન પરથી સૂચવાય છે તેમ, તેમાં પિતૃની માત્ર વંદના જ નથી; તેમાં તો, કવિ નાનાલાલને સખ્ત બાપરીને કહીએ તો, પિતૃના તરફની ભાવના પણ વણાયેલી છે. જેમને સોનેટ પર કીક કીક પ્રમાણમાં હાથ બેસી ગયા છે, તે કવિની ૧૯૬ પંક્તિની પૃથ્વીમાં વહેતી અર્ધિ છે.

પ્રારંભમાં કાવ્યધાર 'પિતા! નયન નીતરે ચિર વિદાય લેતાં તમે' એ પંક્તિથી પોતાના જીવનમાં પિતાજીના ગત થવાથી 'નિગૂઢ ધન્યતા' વ્યાપી ગઈ છે તેની પ્રતીતિ કરાવે છે; ને પછીથી તરત જ મૃત્યુને સ્થિત્યંતર ગણાવીને ભવકાળમાં સરી પડે છે. પિતાના જવાથી સમગ્ર કુટુંબની શી દશા થઈ છે તે, માતા ભાઈઓ બહેન છત્યાદિનાં ચિત્તે અર્પાને ઉદ્ઘાટિત કરે છે. ને પછીથી તો કાવ્યસર્જક પિતાના જીવનના સ્તબકોને એકધારી વાણીએ વર્ણવે બધ છે. તેમાં સારાશિક્ષક, સંતોષી સેવક, ગાંધીજીની હાકલ સુણીને આદેશનમાં પડનાર છત્યાદિ જેવાં તેમનાં પાસાંને વણી લેવામાં આવ્યાં છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પિતૃતપેશનાં આવાં કાવ્યો લખાતાં રહ્યાં છે. અહીં કવિતાના પ્રારંભ અને પર્યવસાનને ઝીણી આંખે જોનાર, એક વિકાસરેખાની નોંધ લીધા વગર રહેશે નહીં. પિતાજીનો વિદાય વખતે પ્રારંભમાં કાવ્યસર્જકનાં બીનાં નયનો, હૃદયધન્યતા છત્યાદિ અનુભાવોથી દુઃખો વ્યક્ત થાય છે; તે બધાં જ દુઃખો 'સહનતા થઈ' સહ બનતાં ગયાં છે અને અંતે તો આપણે 'સુભાઈ અહીં છે, સુભાઈ અહીં છે, સુભાઈ અહીં' એ પંક્તિથી પાત્રી રાધીએ ઊંચે તેમ, પિતાને વિહંગોના આ સદયથી સર્જક 'અહીં' જ રહેલા માને છે. આ રીતે પર્વવસ્થાનના મુદ્દાપરથી પેલાં પ્રારંભનાં અશ્રુજિંદોને 'અહીં મોક્ષિકોમાં' રૂપાંતર થઈ બધ છે. આ છે કવિતામાં અનાયાસે પ્રગટ થયેલો સર્જક ચિત્તનો વિકાસ.

૬૬૧ પંક્તિમાંથી હંદોશિલ્યનાં દ્યોતો ઠીક ઠીક મળી આવે છે. સ્થળસંકેત્ય તેની વિગતમાં જતાં રોકે છે. 'હું' જે નયનમાં બંધુ સહજ અશ્રુ' જેની પંક્તિથી 'નયન' નો વાચ્યાર્થ સમજવામાં બાધ આવે છે; તે જ પ્રમાણે 'પાટીથી દેય યથાં ખમીસો' જેના પંક્તિધર્મથી કવિતામાં કવચારત્વનું રોચિત્ય આવી ગયું છે. આવાં દ્યોતોને લીધે સર્જકે કરેલો હંદનો માવાસ પણ સર્જનમાં વરતાઈ આવે છે; પણ એ વાત તો સર્જકે અશ્વપૃષ્ઠે 'એને વેખરીમાં મૂકતાં મને હળવાસનો અનુભવ થયો છે' -થી સમજાવી આપી છે. કવિએ પોતે આ સર્જનવ્યાપારની પાછળ આ પ્રમાણે 'હળવાસ'ને કેન્દ્રરચાને રાખેલ છે ને તેથી હળવાસની સંપ્રાપ્તિ તેમને થઈ પણ છે; ને એટલા પૂરતી આ સર્જનની સ્થિતિની છતિ થઈ છે તેમ માનવામાં પણ હરકત નથી.

શાન્તિ આચાર્ય

મહાભારતની કથાઓ-૧: લેં. શ્રી. 'ધૂમકેતુ'; પ્રકા. ભારતી સાહિત્ય સંઘ પ્રાં. લિં., અમદાવાદ-૧; પૃ. ૨૦૮; કિં. ૪૦૦.

મહાભારત જેવા રત્નસંદારમાંથી, આ સંગ્રહમાં, પંદર રત્નો મૂકવામાં આવ્યાં છે. આ પંદરે કથાઓ પૈકી એક

ભાગની કથાઓ 'લોકોને સુપરિચિત હશે. પરંતુ 'કાવ્ય પારથી', 'વિદ્યાની મહત્તા', 'તપશ્ચર્યાના અધિકાર' 'સાચું કહેનારો કોઈક નીકળ્યો' આ ચાર કથાઓથી ધણા એછા માણસો પરિચિત હશે.

કાવ્ય પારથીનું નિતિમૂલક વર્તન, બહુલાસ્ય રહ્યોને વિદ્યાની મહત્તા સમજાવવા માટે શ્રીકૃષ્ણે કરેલો પ્રવાસ, હેમદર્શી રાત્રને દૂસરે રસ્તે આણવા અને મુરારાચ સ્થાપવાની સાન ઠેકાણે લાવવા કાકે મુનિએ કરેલ શુકિત છત્યાદિ વાતો યજ્ઞાને માટે નવી છે. પરંતુ એક સિદ્ધહરત લેખકે આ બધી કથાઓને એવી રીતે નિર્ણય છે કે, એ કથાઓ પરિચિત હોય કે ન હોય તોયે, વારંવાર વાંચવા તરફ આપણું મન વળે.

અં. ઉપાધ્યાય

સોરથી: [બાળ કાવ્યો] લેં. રાજેન્દ્ર શાહ; પ્રકા. વેરા એન્ડ કંપની પ્રિન્ટિંગ પ્રાં. લિં., મુંબઈ-૨; પૃ. ૩૬; કિં. ૮૦ નં. પૈં.

શ્રી. રાજેન્દ્ર શાહ એક જાણીતા કવિ છે. એમનું કવિત્વ, આ સંગ્રહમાંની છંદોસ કવિતાઓમાં યથોચિત પ્રગટ થયું છે.

આ સંગ્રહમાં વિષયોનું વૈવિધ્ય છે. બાળકોના બરના વિષયો ચર્ચાને એમાં લેખકે ગંભીરતા આણી છે (દા. ત. 'ભમરડો') તથા ગંભીર વિષય ચર્ચાતાં એમણે રમૂજનાં છંદોનું પણ ઉદાહરણ છે (દા. ત. 'સીધીસીધી વાત'). સંગ્રહ રુચિકર છે; એમાં એક પ્રકારનું ઉદાત્તપણું પણ છે.

આ સંગ્રહમાંનાં ગીતો મુગ્ધ છે. સારા ઢાળે અને સારી હલકે માઈ રાકાય એવાં ૨૬ બાળગીતો આપવા બદલ કવિને ધન્યવાદ.

અં. ઉપાધ્યાય

આપણી ધર્મકથાઓ ભા. ૧ થી ૫: લેં. રામનારાયણ નાં. પાકક; પ્રકા. ભારતી સાહિત્ય સંઘ પ્રાં. લિં., અમદાવાદ-૧; પૃ. ૧૦૦, ૮૦, ૮૦, ૮૮, ૬૬; કિં. એથા ભાગના ૧-૫૦, બાકીના દરેકના ૧-૨૫.

ધર્મ-સંસ્કારથી અર્થકૃત આ ધર્મકથાઓ આપવા બદલ શ્રી. રામનારાયણનાઈને અભિનંદન.

ભારતીય જોને ને ધર્મકથાથી પરિચિત છે, ને કથા-સાહિત્ય ભારતવાસીઓ માટે રત્નસંદાર સચું મનાયું છે, તે સાહિત્યની ખાણમાંથી શ્રી. પાકકે, આપણને આ રત્નો વીણી આપ્યાં છે. શ્રી. પાકકે એક વિરોધતા એ રાખી છે કે, પ્રસ્તુત ચોપાઈઓમાં કેવળ હિંદુધર્મની આખ્યાયિકાઓ એમણે નથી

સંગ્રહી; પણ ઇસ્લામી, ખ્રિસ્તી અને શીખ ધર્મકથાઓનો પણ એમાં સંયમ કરેલો છે. ઇસ્લામી સંત ઇબ્રાહીમ, પ્રજુલેલાં રાબિયા, ખ્રિસ્તી સંત ક્રાન્સિસ, અને પ્રેમના ફિરરવા ઈસુની કથા વાંચતાં આપણે એટલાં જ પ્રભાવિત, મુગ્ધ અને ગદ્ગદિત થઈ જઈએ છીએ, જેટલાં શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણ, યુધિષ્ઠિર અને ભર્તૃહરિની કથા વાંચતાં થઈએ.

ચોપડી વાંચતાં આપણને જરૂર થાય છે કે, સંતોને સ્વળ-કાળનાં બંધન હોતાં નથી. સંતો કોઈ એક ભવિતિ, ફિરકા કે કૂંડાળાની સ્થાપિત મૂડી નથી. સંતો તો સત્તમ માનવભૂતનો મહામૂલો ભંડાર છે. સંતોએ અનુસરેલા અને ચાંધેલા ધર્મમાર્ગે સંસ્કૃતિની ધારણા થઈ છે, એને ચોપણ મળ્યું છે અને એનું સંવર્ધન થયું છે.

પ્રસ્તુત પાંચે ચોપડીઓ તાનાં, મોઝાં, યુવાન, વૃદ્ધ સર્વને સુરુચિર નીવડશે, બોધક નીવડશે અને ધર્મકથાશ્રવણનાર બનશે.

ચોપડીમાં થોડા મુદ્દલ્લોષો રહેલા છે એ તરફ લેખક પ્રકાશકનું ધ્યાન દોરવું જોઈએ. આ પાંચે બાગો બેશ કરીને ચોપડીની કિંમતમાં ધડાડો થઈ શકે, તો તે કરવાની પણ વિનંતિ.

અંત ઉપાધ્યાય

ભારતીય શિક્ષણના વર્તમાન પ્રશ્નો: લે. ડૉ. ધનવંત દેસાઈ, પ્રિં. પી. એ. પટેલ; પ્રકા. એ. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-૨; પૃ. ૩૨૮; કિં. રૂ. ૧.૦૦.

પુસ્તક બે ખંડમાં વહેંચાયેલું છે. પ્રથમ ખંડમાં શિક્ષણ-કક્ષાઓના વિરોધ પ્રશ્નોની ચર્ચા આઠ પ્રકરણોમાં કરવામાં આવેલી છે. બીજા ખંડમાં શિક્ષણના સામાન્ય પ્રશ્નોની ચર્ચા આવે છે.

નિવેદનમાં લેખક જણાવે છે કે: ભારતીય શિક્ષણમાં રત્ન ધરાવનારને શિક્ષણના વર્તમાન પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓ સમજવામાં જરૂરી ભૂમિકા અને સંદર્ભ પૂરી પાડવી તેમ જ અધ્યાપન મંદિરોમાં તાલીમ લેતા કે શિક્ષણમાં અનુસ્નાતક કક્ષાનો અભ્યાસ કરતા શિક્ષકમિત્રોને અભ્યાસ અને સંદર્ભની સામગ્રી પૂરી પાડવાના હેતુસર આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે.

પ્રથમ પ્રકરણમાં પૂર્વપ્રાથમિક શિક્ષણની ઐતિહાસિક ભૂમિકા, તેનાં ધ્યેય અને તે અંગે ચાલતી રાજાઓના પ્રકાર આપવામાં આવ્યા છે.

બીજા પ્રકરણમાં સાર્વત્રિક, મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ અંગે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ પ્રકરણમાં પશ્ચિમ તેમ જ પૂર્વના દેશોમાં આ અંગે સર્થ

રહેલ કાનો, તેમાં આવી પડતી અડચણો, તે બધીને દૂર કરવા અજમાવેલા જુદા જુદા નુસખાઓ તેમ જ તે અંગેની ‘પાર્થિવોટ પ્રોજેક્ટ’ની હકીકત આપવામાં આવેલી છે.

ત્રીજું પ્રકરણ બુનિયાદી શિક્ષણ અંગેનું છે. બુનિયાદી શિક્ષણની કલ્પના અને તેને સાકાર કરવા કરેલા પ્રયત્નો તથા તેની રાજાઓનાં રૂઢ રચણો, શિક્ષકો, શિક્ષકોની તાલીમ, રાજાની પ્રવૃત્તિઓ, પરીક્ષણ ઇ. ની મુદતસરની ચર્ચા આ પ્રકરણમાં મળી રહે છે.

ત્યાર બાદ ચોથા પ્રકરણમાં વિવિધલક્ષી અભ્યાસક્રમોનું શિક્ષણ માધ્યમિક કક્ષાએ કેમ આપવું, અને ઇંગ્લેંડ, અમેરિકા, રશિયા, જર્મનીમાં તેમ જ આપણે ત્યાં કઈ રીતે અપાય છે તેની છણાવટ કરવામાં આવેલી છે.

પાંચમાં પ્રકરણમાં મથાણું છે ‘શિક્ષકની તાલીમના કૂટ પ્રશ્નો.’ ટ્રેનિંગ કોલેજોની મર્યાદાઓ, શિક્ષકતાલીમની રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય સ્તરહકાર સમિતિ, એરિયા ટ્રેનિંગ એજેન્સિસ, એક જ તાલીમસંસ્થામાં જુદી જુદી કક્ષાના શિક્ષકોની તાલીમ, તાલીમનું આયોજન, પ્રત્યક્ષ વર્ગશિક્ષણ ઇ. ની ચર્ચા કરેલી છે.

યુનિવર્સિટી કક્ષાએ અભ્યાસક્રમની પુનઃ રચના, ઔદ્યોગિક અને ટેકનિકલ શિક્ષણ, તેમ જ બાળાઓ અને છોકરોનું શિક્ષણ વગેરેની ચર્ચા પ્રકરણ ૬-૭-૮ માં કરેલી છે. આ બધા અંગેના દૂંકા ઇતિહાસ પૂર્વે ભૂમિકા, તેમ જ આજની પરિસ્થિતિ. તે અંગે જુદી જુદી કમિટીઓ કે કમિશનોના રિપોર્ટ ઇ. ની હકીકતો કે તેમને દૂંક સાર આ પ્રકરણમાં જેવા મળે છે.

પુસ્તકના બીજા ખંડમાં પ્રકરણ ૯ થી ૧૫નો સમાવેશ થાય છે. તેમાં અક્ષરજ્ઞાન અને સમાજશિક્ષણ, શિક્ષણનું માધ્યમ, ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ, ગ્રામવિદ્યાપીઠ, યોડખાંપણવાળાં બાળકોનું શિક્ષણ, પરીક્ષાની સુધારણા અને નિલાયતિયા અને રાષ્ટ્રીય સેવાનાં પ્રકરણોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રત્યેક પ્રકરણને અતિ સંદર્ભગ્રંથોની યાદી આપવામાં આવી છે.

યોડખાંપણવાળાં બાળકોના શિક્ષણ માટેની માહિતી ખૂબ જ અપૂરતી ગણાય. આવાં બાળકોને આપવામાં આવવી તાલીમ માટેની વ્યવસ્થા ઇ. માટે વિસ્તૃત માહિતી આપવી જરૂરી ગણાય.

પરીક્ષાની સુધારણા અંગેનું પ્રકરણ ખૂબ જ રસપ્રદ છે. ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ પરત્વે મહાત્માજીના વિચારો, રાધાકૃષ્ણન યુનિવર્સિટીપંચની ભલામણો, માધ્યમિક શિક્ષણ પંચ તેમ જ શ્રી. પ્રકાશની ભલામણોનો સાર આપવામાં આવેલ છે.

- આ પુસ્તક પ્રત્યક્ષ શિક્ષણનું નથી, પરંતુ શિક્ષણ-કાર્યમાં જેમને રસ હોય તે સર્વેએ એ વાંચવું જરૂરી ગણાય. આપું પુસ્તક એક સુંદર સંદર્ભગ્રંથ છે. શિક્ષણ-અંગેના પરદેશમાં તેમ જ આપણે ત્યાં થઈ રહેલા પ્રયોગો, પ્રત્યક્ષ કામ, શાળાઓ, શિક્ષકો, પરીક્ષણપદ્ધતિ, તેમાં સચવાતા મુદ્દાઓ, — એ સર્વે અંગેની સુંદર સામગ્રી આ પુસ્તકમાંથી મળી રહે છે.

અંસીધર ગાંધી

અધ્યાપન કાંતણુ કામ : લે. ઈનુભાઈ બાઈલાલભાઈ અમીન અને મણિભાઈ કૃલાભાઈ પટેલ; પ્રકાશન અનંક બુક ટ્રીપો, અમદાવાદ; પૃ. ૧૩૪+૮; કિં. રૂ. ૨.૦૦.

લેખકોએ પ્રાયમરી ટ્રેનિંગ કોલેજના વાલીમાર્થીઓને માટે, તેમને માટે નિયત રહેલા અભ્યાસક્રમ મુજબનું પાઠ્યપુસ્તક લખ્યું છે. આ પુસ્તક માટે તેમણે આદર શ્રમ લીધેલો જણાય છે. વિષયની તકરપરશી છણાવટ પુસ્તકમાં નેવા મળે છે.

પુસ્તકની આ પ્રથમ આવૃત્તિ છે. તેમાં ભાષા અંગેની કટલીક અશુદ્ધિઓ રહી જવા પામી છે. કેઈકે રથળે ખાસ કરીને ગણિત વિજ્ઞાનમાં વાસ્તવિકતા જળવર્ધ નથી.

પુસ્તક સરળ ભાષામાં લખાયું છે. છતાં કોઈકે રથળે ભાષા આડંબરવાળી અને કંઈકે બની ગયેલી નેવા મળે છે. જેમ કે, પા. ૭૨ : 'આ કાંતણુ લેલોગ ઉપર કાળનાં ચકોનું વહન થયું. દુનિયાના ને દેશો કંઈતે ભારતીય ગૃહઉલોગનાં વસ્ત્ર વાપરી મહત્તા બતાવતા, તેમનામાં લોભ-લોહુપતા જન્મી. આ લોભ-લોહુપતાએ ભારતીય માનવધર્મને સંસ્કૃતિમાં પ્રવેશ કર્યો. ભારતીય સંસ્કૃતિ એ માનવધર્મને અનુસરી દુનિયાના દેશોના માનવોને અપનાવ્યા. આ લોકોની લોભ-લોહુપતા એટલી પ્રબળ હતી કે તેઓએ તેમની રૂતિઓને સંતાપવા ભારતીય માનવધર્મનો નાશ કર્યો; અને સાથે સાથે આ લોકોએ પણ તે જ પ્રકારે વિનાશ સર્જ્યો. આમ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સમાન માનવ ધર્મનો નાશ પામતાં...સમાજ ધીમે ધીમે અમલ દરિદ્ર અને સંકુચિત મનોભાવનાવાળો થયો.'"

ઉપરનું વાક્ય વિચાર અને ભાષાના કંઈકે અણગમે નમૂનો જ કહેવું નેઈએ.

પા. ૮ : 'ઓછામાં ઓછા બ્યાસ વર્ગ' અને વધુમાં વધુ બ્યાસ વર્ગ' મુખી નેવામાં આવે છે. 'ઓછામાં ઓછા બ્યાસ વર્ગ' હોય, તો વંધારેમાં વધારે વર્ગ' શી રીતે થાય ?

પા. ૧૩૨ ઉપર આપેલા દા. ૨૮માં સીવવાના સંચયો દાખવે છે. તેમાં સીવવાના સંચય પરત્વે જણાવ્યું છે કે, નાના

ચકના એક ફેરાએ સોય ૫૦ ટાંકા બંદે છે. આ અવાસ્તવિક છે. સંચયાના નાના ચકમાં એક ફેરે એક જ ટાંકો ભરાય. કેટલાંક મશીનમાં બે ટાંકા ભરાય એવી રચના હોઈ શકે. પણ ૫૦ ટાંકા ભરાય તેવું મશીન હજી મુખી બન્યું નથી.

દા. ૨૦માં દરેક બાઈ કેટલી આંદી સૂતર આપશે, એમ છે; ત્યાં 'સંદેરાસ કેટલી આંદી સૂતર આપશે' એમ હોવું નેઈએ. દા. ૧૮માં સૂતરનો આંક કાઢી રાકાય નહિ; કારણ કે સમાનતા કે કસ કાંઈ આપેલ નથી. ને ૧૦૦ ટકા સમાનતા અને ૧૦૦ ટકાનો કસ હોય, તો જ એ દાખવેો ગણી શકાય.

'સૂતર'ને બદલે સૂતરી, 'પેશી'ને બદલે. પેશી, 'તકલી' ને બદલે તકલી છં નેવી નેઈએ. તેમ જ હાપકામની બેલો બીજી આવૃત્તિમાં મુદ્દારી લેવા નેવી ગણાય.

અંસીધર ગાંધી

આમીની સંભાળ : લે. ડૉ. એ. સી. શ્રોધ; પ્રકાશન પરિચય દરેક; ૧૬/૨૧ હમામ રફી, મુંબઈ-૧; પૃ. ૭૨; કિં. ૪૦ નં. પૈ.

પરિચય પુસ્તકો પ્રવૃત્તિની આ પછી પુસ્તિકા છે. લેખક આમીની રોગોના નિષ્ણાત છે અને પુસ્તિકામાં આમીની સંભાળ માટે તેમણે અનેક ઉપયોગી સૂચનો કરેલાં છે.

કટલીકે રથળે લખાણમાં 'મનાય છે' એમ આવે છે; આ બધે રથળે એ માન્યતા સાચી છે કે ખેડી તે લેખકે જણાવેનું જરૂરી ગણાય.

• પા. ૨૨ : 'સાચુ ઉદ્યોગે નતનતના સાચુ બનાવીને બનરમાં મુક્યા છે. અને ને બહેરખબરને માનીએ તો સુંદર, સુંવાળી, રિનગ્થ અને રિલમનડીઓ નેવી આમી મેળવવા માટે સાચુ એ અગત્યનું સાધન છે.'

ઉપરના વાક્યમાં બહેરખબરને 'માનીએ તો' શબ્દથી વાચક કંઈકે વિચારમાં પડી નાંખ અને લેખક એ બહેરખબરને શબ્દના માનવાની વાચકને બલામણુ કરે છે કે નહિ, તે સમજવું નથી.

વળી 'નાનાં બચ્ચાંઓ માટે એક ખાસ પ્રકારનો સાચુ બનાવવામાં આવે છે....'

ખોટું નથી ! પણ આ સાચુ કયો તે જ જણાવ્યું નથી.

પા. ૩૨ : 'ત્યારે વાળ કાઢવા માટે એક નતનું માણુ આવે છે તે વાપરવું.'

• સલાહ થાય છે; પણ તે માણુ કયું કે કયા નામે બહેરમાં મળી શકે, તે જણાવ્યું નથી. આવી બાબતમાં રખડ હલેખ જરૂરી લાગે છે.

પુસ્તિકા ખૂબ ઉપયોગી છે. સાદી અને સરળ ભાષામાં લેખારી હરકોઈ તે સહેલાઈથી સમજ શકે.

અંસીધર ગાંધી

सरस्वतीचंद्र

[संक्षिप्त सरल कहानीके तौर पर]

[मूल गुजरातीके संपादक : गोपालदास जीवामाई पटेल]

१३

दी पत्र

घरका स्त्रीमंडल जिसके पाससे मिल सके उससे दरवारकी घटनाओंकी माहिती उत्कठासे सुन रहा था। नवीनचंद्रकी आते देखकर अब बिलकुल ताजे समाचार विस्तारसे सुनने-केलिए, उन्होंने उसे घेर लिया।

कुमुदसुंदरीकी नज़र, नवीनचंद्रने खोलके जेबमें रखे हुए लेकिन बाहरसे दिखाई देनेवाले टिकट-चिपके हुए लिफ्टाफ्रेकी ओर गई। अभी तक किसीसे नवीनचंद्रका पत्रव्यवहार था यह उसे मालूम नहीं था। इससे उसे बहुत कुतूहल हुआ।

खबर सुननेके बाद सबके चले जाने पर कुमुदसुंदरी दूसरी मंजिलपर जानेकेलिए सीढ़ियाँ चढ़ रही थी, इतनेमें सीढ़ीपर उसे कागज़ जैसा कुछ दिखाई दिया। उठाकर देखा तो नवीनचंद्रकी जेबमेंसे दिखाई देनेवाला लिफ्टाफ्रे ही लगा। नवीनचंद्रकी जेबमेंसे वह गिर गया होगा; और उसे मालूम हो इससे पहले ही वह इस तरह कुमुदके हाथ पड़ा।

नवीनचंद्रका पत्र लेकर कुमुदसुंदरी अकेली अपने कमरेमें गई। वह पत्र किसने लिखा है वह उसने देख लिया। लेकिन उसे भी आज एक पत्र मिला था। पहले वह उसेही पढ़ने लगी। वह पत्र उसकी छोटी बहन

कुमुदसुंदरीने लिखा था। उसमें सरस्वती-चंद्रके बारेमें लिखा था, इसलिए डाकद्वारा भेजनेके बजाय विश्वासी आदमी द्वारा वन-लीलाके पास भेजा था और सूचना की थी कि वह कुमुदबहनको हाथोंहाथ दे। वनलीला इन बहनोंकी मैकेकी तरफसे रिश्तेदार थी।

इस पत्रसे पहली ही बार कुमुदसुंदरीको बहुतसी बातें मालूम हुईं। बम्बईसे सरस्वती-चंद्रके गायब हो जानेके बाद चारों ओर उसकी तलाश हो रही थी। सेठ खुले हाथों पैसा खर्च कर रहा था। लेकिन सेठ जिन लोगोंको भेजता उन्हें गुमान लालच देकर या समझा बुझा कर काममें डीला कर देती थी। चंद्रकान्तने भी ढूँढनेमें कुछ कसर नहीं उठा रखी थी, लेकिन कहीं भी सरस्वतीचंद्रका पता नहीं चलता था। आखिरकार एक दिन 'दि वॉम्बे लाईट' इस नामके अखबारवाले बुल्वर साहबकी चिट्ठी चंद्रकान्तको मिली। बुल्वर-साहब लक्ष्मीनंदन सेठको जानते थे और सरस्वतीचंद्रको भी जानते थे। सरस्वतीचंद्र बम्बईमें था तब हमेशा उनके अखबारमें लेख लिखता था। बुल्वर साहबके अखबारमें बाहरके संवाददाताओंके पत्र भी छपते थे। उनमेंसे एक पत्र सरस्वतीचंद्रके हाथोंसे लिखा हुआ हो ऐसा उन्हें संदेह हुआ। उन्होंने वह पत्र चंद्रकान्तको दिखाया। चंद्रकान्तने उस पत्रके अक्षर पहचान लिए। उसकी खुशीका

ठिकाना न रहा। पत्रपर सुवर्णपुरके डाक-
खानेकी मुहर थी। यह बात गुप्त रखनेकी
व्यवस्था करके चंद्रकान्तने खुद सुवर्णपुर जाना
सोचा। सुवर्णपुरके मंत्रीके लड़केके साथ
विद्याचतुरकी लड़की कुमुदसुंदरीका व्याह हुआ
था; इसलिए सरस्वतीचंद्रके ढूंढनेमें मदद
करनेकेलिए मंत्रीके नाम विद्याचतुरकी सिफा-
रिशका पत्र लेनेकेलिए वह पहले रत्ननगरी
गया।

विद्याचतुरऔर गुनसुंदरी दोनोंने सरस्वती-
चंद्रके मित्रका बहुत अच्छा स्वागत किया।
सरस्वतीचंद्रके बारेमें बहुत पुछताछ की।
सेठकी और गुमान की बात सुनकर दोनों
पतिपत्नी दुःखी हो गये। फिर भी दोनोंने
यही कहा कि सरस्वतीचंद्रको इस तरह भाग
जाना नहीं चाहिये था।

विद्याचतुरने कहा, "हमारी अंग्रेजी
विद्यामें यही एक कसर है कि आदमीकी
विचारशक्तिको वह उद्धत बना देती है।
आजके नौजवान सहनशक्तिको गुलामी मानते
हैं और दूसरेकी सलाह अनुसार बरतनेमें
शौर्यहीनता। अपनी तरंगके अनुसार चलनेमें
ही वे स्वातंत्र्य और वीरत्व समझते हैं। चलो,
होना था सो हो गया। लेकिन सरस्वतीचंद्र
इन अनुभवों और धक्कोंसे कुछ समझे तो ठीक
है, और वे चाहें तो हमारे राज्यमें कहीं भी में
उन्हें नौकरी दिलवा सकूंगा; और मेरी कुसुम
अभी क्वारी ही है उसका उनसे व्याह
कर दूंगा। वे द्रव्यहीन हैं, इसकी मुझे चिंता
नहीं है लेकिन यह शर्त होगी कि उन्हें कुछ
काम करना होगा।"

चंद्रकान्तको विद्याचतुरकी बात नहीं जची।
अपने मित्रको नौकरी और लड़की देनेकी
उनकी हमदर्दी उसे अपने मित्रकी प्रतिभाका
अपमान लगा। और यह बात उसने उनके
मुंहपर ही कह दी।

शामको चंद्रकान्त एक गाड़ीमें बैठकर
सुवर्णपुरकी ओर चला। बुल्वरसाहबके
पत्रमें नवीनचंद्रका नाम था, वही सरस्वती-
चंद्र है या नहीं इसका उसे विश्वास नहीं
था। फिर भी वही सरस्वतीचंद्र हो तो पत्र
उसे मिलेगा ऐसा मानकर उसने एक पत्र
लिख डाला। वही पत्र डाकियेसे नवीनचंद्रको
मिला था और वह कुमुदसुंदरीके हाथ पड़
गया था।

सरस्वतीचंद्रके कुमुदसुंदरीकेलिए किये हुए
अद्भुत त्याग की बातों चंद्रकान्तसे कसुम-
सुंदरीने चुपकेसे माँबापके पीछे बैठ कर सुन
ली थीं। बड़ी बहन सरस्वतीचंद्रके गृहत्यागका
पूरा हाल जान लेगी तो उनका अपराध भूल
जायगी और उसका (कुमुदसुंदरीका) त्याग
करनेकेलिए उनपर गुस्सा करना छोड़ देगी
ऐसा मान कर कुसुमसुंदरीने सारी बात
चिट्ठीमें लिखी थी और यह पत्र प्रमादघनके
हाथ न पड़े इसलिए बनलीलाकी माफ़त
पहुँचाया था।

बहनकी यह चिट्ठी पढ़कर कुमुदसुंदरीका
जी भर आया। 'सरस्वतीचंद्र! मेरेलिए ही
आपने इतना दुःख सहन किया?' कुसुमसुंदरीने
पत्रके अंतमें लिखा था, "चंद्रकान्त सरस्वती-
चंद्रको ढूंढनेकेलिए बुद्धिघनपर पिताजीकी
(विद्याचतुरकी) चिट्ठी लेकर आ रहे हैं।

माँ (गुणसुंदरी-दाँतों बहनोंकी माँ) लीलापुरके पासके भद्रेश्वर महादेवकी यात्राके लिए जानेवाली है; तब तुम्हें भी साथ आना होगा, तुम्हें लेनेकेलिए आदमी आयेगा। इसलिए सबकी इजाजत लेकर तुम तैयार रहना।"

नवीनचंद्रका जो पत्र कुमुदसुंदरीको मिला था वह चंद्रकांतने लिखा था। उसमें चंद्रकान्तने लिखा था— "आखिर एक महेरबानी करना कि जहाँ तुम हो वहीं थोड़े दिनोंकेलिए और रुकना और मेरेसे मिलनेके बाद ही तुम्हें जो कुछ करना हो सो करना। वैसे तो तुम्हारी इच्छा। तुम स्वतंत्र हो और तुम्हारे पीछे धक्के खानेकेलिए जो जीव उत्पन्न हुआ है (चंद्रकान्त), वह तो तुम्हारे पीछे धक्के

खायेगा; तुम्हें ढूँढ़े वगैर हरगिज वापस नहीं जायगा।"

यह पत्र पढ़कर फिरसे कुमुदसुंदरीका दिल भर आया। इतनेमें नीचेसे खानेकेलिए बुलावा आनेपर दोनों पत्र अलमारीमें कपड़ोंके बीच रखकर वह नीचे चली गई।

खा कर वह उपर गई। देखा तो दरवाजा अंदरसे बंद था। उसने धक्का दिया। प्रमादघन अंदर था। उसने थोड़ी देरके बाद खोला। खुलते ही कुमुदसुंदरीने देखा कि कृष्णकलिका अंदर थी; और नवीनचंद्रके कमरेके बीचके दरवाजेसे चुपकेसे भागी जा रही थी। पति परस्त्रीगामी है यह प्रत्यक्ष देखकर स्त्रीहृदयपर जो आघात हुआ होगा उसका वर्णन करना अशक्य है।

कमलाः।

अनु० निर्मला परळीकर

शरीफ लोगोंका राजा।

बगदादके कई सौदागर तिजारत करने सिध आते-जाते थे। रास्तेमें सिधके किसी जंगलमें चोरोंने उनकी लूट। यहाँके राजासे दाद न मिलने पर उन्होंने बगदादके खलीफासे शिकायत की। खलीफाने सिधके राजाको खत लिखा कि हमारे सौदागर आपके जंगलमें लूटे गये थे। इस लिये कृपया चोरोंका इलाज कीजिये और हमारे सौदागरोंको अभयदान दीजिये कि फिर ऐसा होने नहीं पायेगा।

सिधके ब्राह्मण राजाको वह खत बुरा लगा। उसने जवाब लिख भेजा कि, "सिधका राजा शरीफ लोगोंका राजा है, चोरोंका

नहीं। जंगलके चोरोंकी कसूरतोंके लिये वह जिम्मेवार नहीं है।"

खलीफाने कहा, "ठीक है। जहाँ आपका राज्य नहीं है वहाँ पर हम अपनी हुकूमत चलायेंगे।" उन्होंने अपनी फौजके चन्द लोगोंको भेजा, चोरोंको दवा दिया और जंगलका वह सारा हिस्सा अपने राज्यमें जमा किया। सिधके राजाने दलीलमें विजय पायी और खलीफाने जंगलका राज्य पाया।

जिन लोगोंको हम अपनाते नहीं उनको अपनानेवाला दुनियामें कोई-न-कोई खड़ा हो ही जाता है और हम तो उतना राज्य खो बैठते हैं।

— 'मंगलप्रभात' १-२-६१]

‘નવજીવન’ની માલકી તથા અન્ય માહિતી અંગેનું નિવેદન

૧. પ્રસિદ્ધિસ્થાન નવજીવન મુદ્રણાલય, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૧૪
૨. પ્રસિદ્ધિનો ગાળો માસિક (દરેક માસની પંદરમી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.)
૩. મુદ્રકનું નામ શ્રી. જીવસુજી ડાંઠ દેસાઈ
રાષ્ટ્રીયતા હિંદી
સરનામું નવજીવન મુદ્રણાલય, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૧૪
૪. પ્રકાશકનું નામ શ્રી. જીવસુજી ડાંઠ દેસાઈ
રાષ્ટ્રીયતા હિંદી
સરનામું નવજીવન મુદ્રણાલય, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૧૪
૫. નંત્રીનું નામ શ્રી. મગનભાઈ પ્રંઠ દેસાઈ
રાષ્ટ્રીયતા હિંદી
સરનામું નવજીવન મુદ્રણાલય, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૧૪
૬. સામયિકની માલકી ધરાવનાર નવજીવન ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓનું ઓફિસ
વ્યક્તિઓનાં તથા કુલ મૂલ્યના શ્રી મોરારજી ૨૦ દેસાઈ ૧ વિલિંગ્ડન કિસન્ટ, નવી દિલ્લી
એક ટકાથી વધુ શેર ધરાવનાર (અધ્યક્ષ)
નાર ભાગીદારો અથવા શેર શ્રી કનૈયાલાલ નાંઠ દેસાઈ ગોપીમુખ, સુરત
ધરાવનારાઓનાં નામ તથા શ્રી. મલ્લિખલેન ૧૦ પટેલ ૨૮, ન્યૂ બ્રજભવનિય સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ
સરનામું. શ્રી. મગનભાઈ પ્રંઠ દેસાઈ મૂલ્યન વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪
શ્રી. દાકોરભાઈ મંઠ દેસાઈ નવજીવન બ્લોક્સ, અમદાવાદ-૧૪
શ્રી. શ્રીમન્નારાયણ ૯, રોડ નં. ૧૦૬ નવી દિલ્લી
શ્રી. જીવસુજી ડાંઠ દેસાઈ નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૧૪
(વ્યવસ્થાપક-ટ્રસ્ટી)

હું જીવસુજી ડાંઠ દેસાઈ આથી જાણે કરું છું કે, ઉપર જણાવ્યામાં આપેલી હકીકતો મારી સચ્ચ અને માન્યતા મુજબ સાચી છે.

ચિંતન અને મનન

ત્વેકુંચ નામના શિષ્યે કોન્કુશિયસને પૂછ્યું: “મર્થા પછી ચૈતન્ય બાકી રહે છે?” કોન્કુશિયસે જવાબ આપ્યો: “થોડાં વર્ષ થોભી જા; પછી આ પ્રશ્નનો જવાબ તને પોતાને જ મળી જશે!”

ચિવેન્સેએ કોન્કુશિયસને કહ્યું, “હું કોઈ પણ કામ કરતા પહેલાં હંમેશા ત્રણ વખત વિચાર કરી બેઠું છું.” કોન્કુશિયસે જવાબ આપ્યો: “જે વખત વિચાર કરવો બસ છે.”

જે કોઈ માણસ પોતાની જાતને પૂછે નહિ કે, ‘મારે શું કરવું?’ — તો તેવા માણસ સાથે મારે શું કરવું, એ હું પણ જાણતો નથી.

— કોન્કુશિયસ

કોઈ માણસને પોતાની ભૂલ થયેલી માલૂમ પડે અને તેને સુધારી ન લે, તો તે બીજી ભૂલ કરે છે.

— કોન્કુશિયસ

‘યુ’ દેશના રાજાનું કીમતી ધનુષ્ય ખોવાઈ ગયું. ઘણા દિવસો સુધી શોધ કર્યા બાદ તેણે એમ કહીને નિરાંત વાળી કે, “શા માટે આ બધી પંચાત? ‘યુ’ના એક માણસે ખોધું, અને ‘યુ’ના બીજાએ તેને મેળવ્યું.” જ્યારે કોન્કુશિયસે એ વાત સાંભળી, ત્યારે તેમણે કહ્યું, “એ રાજાએ ‘યુ’ શબ્દ પણ નકામો પકડી રાખ્યો!” તમે જે નથી જાણતા, તે તમે નથી જાણતા એટલું કબૂલ કરો, એ જ્ઞાન કહેવાય.

— કોન્કુશિયસ

લોકો તમને જાણતા નથી એની ફિકર ન કરો; બીજાઓ તમને જાણે એવી તમારી લાયકાત નથી, એની ફિકર કરો.

— કોન્કુશિયસ

કોઈ માણસ મહાન કાર્યો કરે એમ ઈશ્વર ઈચ્છે છે, ત્યારે પહેલાં તે તેના શરીરને ભૂખે મારે છે, તેના સ્નાયુઓને કચરી નાખે છે, મુસ્કેલીઓ અને નંગીમાંથી તેને પસાર કરે છે, અને તે જે કાર્ય કરવાનું હાથમાં લે, તેમાં તેને નિષ્ફળ કરે છે.

— મેન્સિયસ

મોટા દેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવવું હોય, તો મિનો-માછલી તળતા હો તેમ વર્તજો; તેમને કઢાઈમાં એમ ને એમ પકડી રહેવા દેજો.

— લાઓત્સે

હું પચાસ વર્ષ જીવ્યો, તે ૪૯ વર્ષ-સુધીની ભૂલો જાણવા માટે.

— કોન્કુશિયસનો મિત્ર યુપોયુ

સદ્ગુણસ્થ હંમેશાં ઈશ્વરની ઈચ્છાથી ડરે છે, મહાપુરુષોથી ડરે છે, મહાત્માઓના શબ્દોથી ડરે છે. બંદાસ કદાચી ડરતો નથી.

— મેન્સિયસ

સામાન્ય માણસની પરીક્ષા તે અસામાન્ય પ્રસંગમાં કેવી રીતે વર્તે છે તે ઉપરથી કરવી; પરંતુ અસામાન્ય પુરુષની પરીક્ષા તે સામાન્ય બાબતોમાં કેવી રીતે વર્તે છે તે ઉપરથી કરવી.

— ચેન ચીજી

બીજા માણસનું કંઈક સાતું સાંભળે ત્યારે હંમેશાં જે સંકાશીલ રહે, પણ કંઈક ખરાબ સાંભળવા મળે ત્યારે તેને માની લેવા તત્પર થઈ જાય, એવા માણસથી ચેતતા રહેજો.

— ચેન ચીજી

नव जवन

सा विद्या या विमुक्तये

तंत्री
भगवन्नाथ प्रभुदास देसाई

वर्ष २०

अंक २

द्रष्टव्यकारी

नवजवन, अमरावती

१९५१

નવજીવન

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૬૧

વર્ષ ૨૦

અંક ૨

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
વિચારતરંગિણી	મગનભાઈ દેસાઈ	૪૧
૧. અનાસ્તકિતયોગ	૪૧	
૨. ગાંધીજીનું અલિહાન	૪૨	
૩. એકતાનો ભાવ	૪૩	
૪. સત્તાસકિત અને પદનો મોહ	૪૩	
૫. સત્તાસકિત અને મિથ્યાચાર	૪૪	
૬. અમેરિકાના નવા રાષ્ટ્રપતિ	૪૫	
૭. ત્રિમૂર્તિ અને અણુશક્તિયંત્ર	૪૬	
૮. મન વગરની વાતો	૪૭	
૯. એક અનધિકાર મેષા	૪૮	
૧૦. પ્રજાતંત્ર-દિન અને રાજસાહી-પ્રદર્શન	૪૮	

બાળાપુને વંદના	મગનભાઈ દેસાઈ	૪૯
સહશિક્ષણ અને સમશિક્ષણ	મગનભાઈ દેસાઈ	૫૨
પ્રમથેરી	મગ	૫૩
નાતાલની એક	ગો.મ.	૫૪
યજ્ઞો દાન સત્ત્વજ્ઞ પાવનાનિ મનીષિગામ્	મગનભાઈ દેસાઈ	૫૬
અપ્રજ્ઞામ લોકન અને દારૂબંધી	ગો.મ.	૬૦
૧૯૬૦નાં જીવનરાત્રી પ્રકાશનો	દશરથલાલ શાહ	૬૧
દવાશાળા—કામંતરી	અંતરીધર ગાંધી	૬૩
શહીદ હો !	શાંતનુ માહેશ્વર	૬૫
વિજ્ઞાનની રત્નોદી	ગો.મ.	૬૬
નવું વાચન		૭૧

એકલતાના કિનારા ૭૧. આંખ અને અંજન ૭૨. પૂર્ણા ૭૩. રક્તિક્રિયા ૭૩. પીતાંબર પટેલની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ ૭૪. ભાવો કેમ જાણા રહે છે? ૭૪. કયો ધંધો પસંદ કરેશો? ૭૪. સનાતન રંગ ૭૫. ટાગોર આવા હતા; ટાગોરની પ્રસાદી ૭૫. નૂતન શાળાપયોગી નાટકો ભા. ૧-૨ ૭૫. પ્રો. ત્રિજીવનદાસ કલ્યાણદાસ ગાંધીજીની જીવનકથા ૭૫. કેળવણીનું વર્તમાન ૭૬. આપણું અનંતયમ શરીર ૭૬.

સરસ્વતીવંદ	અનુ. નિર્મલા પંચાંગકર	૭૭
હિન્દી મહિન્દી-ભાષા-માધ્યમોની દૃષ્ટિ	બાલુભાઈ જશભાઈ પટેલ	૭૮

સૂચના

આ માસિક ૬૨ મહિનાની પંદરમી તારીખે બહાર પડશે.

એક અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો આહરે પોતાનો આહરનંબર લખી ખબર આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં ટપાલખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામાનો ફેરફાર અમને તુરત જણાવવો કે જેથી નવો અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.

આહરને પત્રવહેવાર કરતી વખતે પોતાનો આહરનંબર અવશ્ય જણાવવા વિનંતી છે.

આહરો પોતાનું લવાજમ નવજીવન દ્રરતી શાખાઓમાં અમદાવાદ (કલ્યાણ જીવન, રિલીફશૅડ); મુંબઈ (૧૩૦, પ્રિન્સીપલ રીટીડ); સુરત (કલ્યાણી બંબર); રાજકોટ (લાખાજીરાજ રોડ); નવી દિલ્હી (ધ. એસ. કામ્યુનિકેશન યિથેટર બિલ્ડિંગ, કોનાટ સરકસ); ઉદોર (પ. ગાંધીભવન, યશવંત રોડ); વડોદરા (કોરી સામે, રાવપુરા); લખનૌ (વિશ્વવ્યાપક, અમીનુલ્લા માર્ક); ખટના (ગોવિંદ મિત્ર રોડ, ખટના-૪); મદ્રાસ (૨૨/૧૧૧ માહન્ટ રોડ, મદ્રાસ-૬); કલકત્તા (૪૧, ઈડન હોરિયટલ રોડ, કલકત્તા-૧૨) અને જયપુર (ચોકા રસ્તા) ભરી શકશે.

લવાજમના દર

દેશમાં રૂ. ૪; પરદેશમાં રૂ. ૬ અથવા રિ. ૦.૬૨. છૂટક નકલ આઠ આના

વ્યવસ્થાપક,

'નવજીવન'

નવજીવન દ્રરન્ટ,

પો. નવજીવન, અમદાવાદ-૧૪

ન વ જી વ ન

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૨૦ : અંક ૨]

અમદાવાદ

[ફેબ્રુઆરી, ૧૯૬૧]

“સત્યાગ્રહ એ મારે મન પોથી મોઢેલું વેગજ નથી. માડું તો એ જીવન છે. સત્ય વિના સર્વ મને તો શુષ્ક લાગે છે. અસત્યથી દેશને લાલ ન જ થાય એવી મારી ખાતરી છે. પણ કદાચ અસત્યથી તાત્કાલિક લાલ જણાતો દોષ તોપણ સત્યનો ત્યાગ ન જ કરાય, એમ હું દૃઢતાપૂર્વક માનું છું. . . આ બંધી ગલ વગરની વાતો છે. થલે દોષ. છતાં એ દિશામાં થયેલો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ન જ ન્ય એવું ધર્મનાકષ છે, એને હું વળગીશ.”

“સત્યનો જય થાઓ. અહ્યાપાત્રને માપવાને સારુ સત્યનો ગજ કદી ફૂટો ન બને.”

—ગાંધીજી

વિચારતરંગિણી

૧

અનાસક્તિયોગ

અનાસક્તિ શબ્દ આપણી ધર્મભાષામાં દાખલ કરવાનું માન ગાંધીજીને ભાગે જાય છે. તેમણે ગીતાને ‘અનાસક્તિયોગ’ નામ આપ્યું. તે અગાઉ જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ એ યોગ-ત્રિપુટી દ્વારા ગીતા મુખ્યત્વે વિચારસતી હતી. ગાંધીજીએ ‘અનાસક્તિ’ શબ્દ દ્વારા તેમાં ઉપયોગી ઉમેરો કર્યો.

ગીતામાં ‘અસક્તિ’ પદ આવે છે, ‘આસક્તિ’ પણ આવે છે. ગાંધીજીએ તે પરથી ‘અનાસક્તિ’ પદ યોજીને ‘સત્યાગ્રહ’, ‘સર્વોદય’ ઉપરાંત ત્રીજે નવો અને મૌલિક વિચાર દર્શાવતો શબ્દ આપણને આપ્યો છે.

પણ એનો અર્થ એમ કહેવાનો નથી કે, તેમણે ‘અનાસક્તિ’ પદાર્થ નવો શોધ્યો. જેમ સત્યાગ્રહ અને સર્વોદયના ભાવો હિમાલય જેટલા પ્રાચીન છે, છતાં બંને નવા છે, તેવું જ આ ‘અનાસક્તિ’ વિષે છે. તેનો જ ભાવ ગીતાએ ‘અસક્તિ’, ‘અસંગ’, ‘અનલિપ્ત્યંગ’ ઇતિ પદો વડે વર્ણવ્યો છે. પણ આખી ગીતાને ‘અનાસક્તિયોગ’ કહેવામાં નવીનતા રહેલી છે. એ દ્વારા ગાંધીજીએ કર્મ, ભક્તિ, અને જ્ઞાન ત્રણેને સાંકળી લેતો—તેમાં સૂક્ષ્મ રૂપે ઓતપ્રોત રહેલો ભાવ આપણને કહી બતાવ્યો કે, અનાસક્તિ એમનું સ્વરૂપ છે; ત્રણે યોગનો અર્ક ‘અનાસક્તિ યોગ’ છે.

આ કઈ રીતે? એ એ જોઈએ તો ‘અનાસક્તિ’નો ભાવ સહેલો વિશદ થઈ જશે.

કર્મ કરવાં જ જોઈએ; વસ્તુ, દાન અને તપનાં કર્મ તો છોડી જ ન શકાય; કેમ કે તે મનુષ્યને પાવન કરનારાં છે. પરંતુ તે કરવામાં દ્વંદ્વશા ન રાખવી અને તે કરવાં. કેમ કે આવી દ્વંદ્વકાંક્ષા રાખવી, દ્વંદ્વપ્રાપ્તિ જ કર્મનો હેતુ માનીને કર્મ કરવાં,—એ દૃપ્તતા છે; તે પાપ કે બંધન-કારક છે.

આ કાર્યોગ થયો. અને કર્મના બંધન-દોષને કેવળ જ્ઞાનાગ્નિ વડે બાળી શકાય. એ અગ્નિ અનાસક્તિ-યોગમાં રહેલો છે.

આથી કરીને સાથી સમજ મેળવવી, જીવન વિષે સાચું જ્ઞાન મેળવવું, એ જરૂરી બને છે. એટલે, આ જગત શું છે, જીવ શું છે, ઈશ્વર શું છે, વગેરે પ્રશ્નોમાં પડવાનું થાય છે. એનો તાગ જો પામીએ, તો કર્મ કરતાં સૂઝ પડે, ભૂલ ન થાય, આત્મનિક સુખ મળે.

આ જ્ઞાનયોગ થયો.

એ જ્ઞાનનો સાર એ છે કે, ઈશ્વર જગતનો નિર્માતા અને જીવાત્માનો અંતરધારી છે. તેને શદ રાખીને, તેનું સ્મરણ કરતા રહીને, બીજું બધું છોડીને—ઈશ્વરપર્યક્ત બુદ્ધિ ધરીને વર્તવું જોઈએ. આ ભક્તિયોગ થયો. જે કર્મ, આ રીતે, જ્ઞાનપૂત છે—સાચી સમજાણું છે, તે ઈશ્વર-પર્યક્ત

બુદ્ધિથી કરવામાં કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગની ક્લેશશુતિ સમાઈ છે.

કર્મ કરવાનું કૌશલ્ય એટલે યોગ. તે કૌશલ્યની ચાવી અનાસક્તિમાં રહેલી છે. છેવટે દરેક જણ કયાંક ને કયાંક આસક્ત છે જ. તે પરમ આસક્તિ, એટલે કે, સત્યના જ્ઞાનની અથવા ઈશ્વરની અનન્ય આસક્તિ કેળવે, તો તે જ્ઞાનયોગ કે ભક્તિયોગ થયો. એથી જ કોરે ગીતાને ‘પ્રપત્તિયોગ’ કહ્યો છે. આ જ વસ્તુને એમણે કહેવાય કે, કયાંય આસક્તિ ત્યાં રાખો તો આપોઆપ અવ્યક્ત એવા પરમની પ્રાપ્તિ કે આસક્તિ સધાયે. જેમ નુપ્તાના આત્મતિક નિર્વાણને જ ભગવાન બુદ્ધે અંતિમ ધ્યેય કહ્યું, કર્મમાત્રના નાશને ભગવાન મહાવીરે કેવલજ્ઞાન કહ્યું, એમ જ ગાંધીજીએ કયાંય પણ આસક્તિ ન રહે એ દશાને અંતિમ જ્ઞાન-અને-ભક્તિ-દશા ગણાવી અને તેને ‘અનાસક્તિ’ કહી.

તેથી એમણે ગીતાગ્રોધનું રહસ્ય વર્ણવવા કર્મયોગ શબ્દ ન વાપર્યો, જેવો લોકમાન્યે વાપર્યો. જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ ત્રણે અંશોવાળું સમન્વિત એક સાધન છે; તેવા સાધનનું રહસ્ય ‘અનાસક્તિ’ કહેવામાં રહેલું છે. જ્ઞાનપૂર્વક તથા ભક્તિનમ્ર બનીને કર્મ કરવાં, એનો અર્થ ‘અનાસક્તિ’ છે. એટલે જીવનમાં તે મેળવવા માટે સતત સાચી સમજ અને ભક્તિ વધારતા જવું અને તે વડે ક્ષેપાઙ્ગી મટી, યજ્ઞાર્થી કે પરોપકારી બનીને કર્મ કરવાં, એ અનાસક્તિયોગની સાધના છે.

આમ ગીતાનાં સાધનત્રય—કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ અનાસક્તિમાં સમન્વિતતા અને એકત્વ પામે છે. એ અર્થમાં ગાંધીજીએ ગીતાને ‘અનાસક્તિયોગ’ કહી છે, એમ સમજવું જોઈએ.

૩૦-૧૨-૧૯૦

૨

ગાંધીજીનું બિદિદાન

૩૦મી જાનેવારીને ગાંધીજીનો ‘નિર્વાણદિન’ કહીને આપણે યાદ કરીએ છીએ. ગયે વરસે મને થયું કે, આ કંઈ બરોબર નથી; તે દિન, ખરું જોતાં, ગાંધીજીના બિદિદાનનો છે. તેથી ૩૦મી જાનેવારીને ગાંધીજીનો ‘બિદિદાન-દિન’ કહેવો યોગ્ય છે.

એટલે આ વરસે આ દિવસ કોચરબ (અમદાવાદ) સત્યાગ્રહાશ્રમ સ્મારક આશ્રમમાં ઊજવતાં, આ વાત મેં કરી. તે દિવસના વ્યાખ્યાતા શ્રી. દાકોરભાઈ દેસાઈએ પણ આ બિદિદાનનો મહિમા વર્ણવ્યો. અસ્તુ.

‘નિર્વાણ’ શબ્દ બુદ્ધ ભગવાનની યાદ આપે છે. ‘મોક્ષ’, ‘મુક્તિ’નો બૌદ્ધતત્ત્વ-માન્ય પર્યાય એ છે. ગાંધીજીની હંમેશની પ્રાર્થના આજું કંઈક માગવાથી જુદી હતી. તે રોજ ગાતા—

ન ત્વહમ્ કામયે રાજ્યમ્ ન સ્વર્ગમ્ નાપુત્રર્ભવમ્ ।

કામયે દુઃખતપ્તાનામ્ પ્રાણીનામ્ આતિનાશનમ્ ॥

(હું રાજ્ય કે સ્વર્ગ કે પુત્રજન્મમાંથી મુક્તિ નથી ચાહતો; હું તો દુઃખી પ્રાણીઓનો પીડાનો નાશ થાય એ ઇચ્છું છું.)

અને જ્યારે હિંદમાં તેની ભારેમાં ભારે દુઃખની ઘડી આવી, ત્યારે તે તેના નિવારણને અર્થ એકલા નીકળી પડ્યા; આપણા સૂતેલા આત્માને ઢંઢોળી જગવ્યો; માનવતાની અમી ઝરવા લાગી; કેટલાયની કનક ધાત તે આથી રોકાઈ; દુઃખીનાં દિલને આસ્થાપેશ મળી. આ બધું આપણે પ્રત્યક્ષ જોયું.

ગાંધીજીના જીવનની અંદર આ પરમ ઘડી હતી; આપણા લોકજીવનની મહા વિપત્તિ ઘડી હતી. ભલભલાની શ્રદ્ધા હો એવી એ ઘડીએ ગાંધીજી ધર્મ પર દૃઢ રહ્યા.

હિંદના ઇતિહાસની સનાતન વિપદા કે ‘ટ્રેન્ડેડી’ છે—એકતાનો ધ્વંસ, રાષ્ટ્રીય એકભાવનું વિરોધન. તેવા મહા વિપત્તિ કાળે, તેની ભીષણ આગ વચ્ચે ઊર્ધ્વ-બાહુ ઊભા રહીને તે બોલ્યા, “થોભો, સમ-રહીમને નામે, ઈશ્વર-અલ્લાને નામે તમને કહું છું—અંતરમાં જુઓ;— આ યાદવી છોડો.”

અને તે જ ઘડીએ એક જણને એમણે થયું કે, હિંદના અમારા ઇતિહાસની આ વિનય-ઘડીએ ખરો લાભ લેવાનો આવ્યો છે, ત્યારે આ માણસ વચ્ચે કયાં કંટા-રૂપ આવ્યો? અને તેણે એમને વિદાય લેવડાવી.

અગાઉના ઇતિહાસમાં પ્રાચીનકાળથી આવા એકતા-ધ્વંસના પ્રસંગો આવતા જ રહ્યા છે. આ જ આપણા સંપ્રદાય ઇતિહાસની વિપદા કે ‘ટ્રેન્ડેડી’ છે. પૂર્વે તેના નિર્વાણાર્થે અને સંપદાની સિદ્ધિ માટે મુશ્કેલી રસ્તા

લેવાયા. એમાં ગાંધીજીએ મૌલિક ફેરફાર કર્યો, નવપ્રણાલ્ય ધોળનું: તેમણે બલિદાન અને આત્મશુદ્ધિનો એવો જ પ્રાચીન માર્ગ બતાવ્યો, પણ તેનું સામુદાયિક દર્શન કરાવ્યું.

આ માર્ગનું શક્તિગીજ નિર્દેષિ-નિર્મલ પુરુષની પાવક આલુનિ કે પાક કુરબાનીમાં સંતાપેલું છે. જીવનમાં ગાંધીજીએ આ બીજ-શક્તિની સતત સાધના કરી હતી. અને તે વડે કુરબાન થવાનું આવ્યું ત્યારે ‘સમ’ બોલી વિદાય થયા.

એવી કુરબાનીનો દિન ૩૦મી જાનેવારી છે. તે દિવસે કોમી વિખવાદનું જે જાન અપીને ગાંધીજી પી ગયા. એની યાદમાં આપણે આ દિવસે ‘અંતર્મુખ’ બનીને બધે વ્યાપતા-જતા આપણા સમાજશરીરના આ જેરને આપણામાંથી કાઢવા મથવું જોઈએ. હિંદના પ્રજાકીય ઈતિહાસની ‘ટૂંકેટ્ટી’ કે વિપદા એ રીતે જ સુધરીને સંપદા બની શકશે.

૧-૨-૬૧

૩

એકતાનો ભાવ

કોંગ્રેસના ભાવનગર અધિવેશનના સ્વાગતાર્થે શ્રી. ઠાકોરભાઈ દેસાઈના વ્યાખ્યાનમાંથી, એકતાનો ભાવ ટૂંકમાં નિરૂપતો નીચેનો મનનીય ભાગ અહીં ઉતારું છું:-
“એક ખાસ ભાવ તરફ સૌ પ્રતિનિધિ બહેનો અને ભાઈઓનું ધ્યાન ખેંચવાની હું રજા લઉં છું.

“હિંદુસ્તાનમાં આપણા પ્રજાજીવનની વિવિધતાનો પાર નથી. પરંતુ, એ વિવિધતાની વચ્ચે રહીને જેટલી આપણી એકતા આપણે સાધી શક્યા તેટલા પ્રમાણમાં આપણને સ્વરાજનું ફળ મળ્યું. એકતા સાધવામાં જેટલા પ્રમાણમાં આપણે ચૂક્યા, તેટલું સ્વરાજ્ય ખંડિત રહ્યું.

“આપણા આગળના હવે પછીના કામને માટે પણ આપણી આ એકતા અને એકતાનો ભાવ વધારે દૃઢ થાય તે જરૂરનું છે. ખાલી એકતાની વાતો કરવાથી અથવા ‘નારા’ પોકારવાથી એકતા સધાતી નથી. આખરે, એકતા શું છે, તેનો પૂરો અર્થ સમજી, તેમાંથી ઊભી થતી ફરજ અટકા કરવાથી એકતાની શિલ્પિ થાય છે.

“સરવાળે જોઈએ તો, એકતાનો પાયો એ આપણી વચ્ચે રહેલી અનેક પ્રકારની વિવિધતા છતાં, આપણા સૌનું

હિત એક છે, એ વાતનો સ્વીકાર કરવામાં રહેલો છે. તેથી બધા હિંદુસ્તાનવાસીઓએ, અને ખાસ કરીને કોંગ્રેસીઓએ, સૌના હિતમાં એકનું હિત છે અને એકના હિતમાં સૌનું હિત છે, એ ભાવનો સ્વીકાર કરી તેને લાયકનું આચરણ રાખવું જોઈએ.

“વળી આગળના ભૌતિક વિકાસના સંદર્ભમાં આપણે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે, આપણામાંથી ગમે તે એક ભાગનો વિકાસ થાય છે તે આપણો જ વિકાસ છે. એટલે, કંઈ નહીં તો, આપણે કોંગ્રેસીઓએ એવો ભાવ દૃઢતાથી કેળવવો જોઈએ કે, હિંદુસ્તાનમાં કોઈ ઠેકાણે વિકાસ થાય છે એ મારો જ વિકાસ થાય છે, અને સર્વત્ર વિકાસ વગર કોઈ પણ એક ભાગનો વિકાસ શક્ય નથી.

“મને વિશ્વાસ છે કે, જે એકતા વિના બાકીનું મિથ્યા ઠરે એવો સંભવ છે, તે એકતાને કેળવવા માટે આપણે સૌ આ જાતની વૃત્તિ રાખીને ભારતના આમ-સમુદાયની સેવા કરવાનો નિશ્ચય કરીશું.”

૧-૨-૬૧

૪

સત્તાસક્તિ અને પદનો મોહ

સત્તા માટે આસક્તિ કે પદનો મોહ ચોમર વ્યાપેલાં જોઈને કેટલાક આજે એમ કહે છે કે, ગાંધીજીના ગયા પછી આજે આ બધી બધા જગી! કાંઈક એમ લાગે. પણ ખરેખર એમ ન મનાય, કેમ કે પહેલેથી કોંગ્રેસમાં આ જોવા મળતું.

આ વિષે, મનુષ્યને ગાંધીએ ગાંધીજીની રાખેલી ઘણીમાં, એક ઉક્તિ છે તે નીચે ઉતારું છું. તા. ૨-૭-૪૭ ના રોજની આ નોંધ છે કે,

“દાતણ કરતાં કરતાં બાપુજી કહે, ‘મને સમજ નથી પડતી કે, દેશની લડતમાં જેટલા લોકોએ ભાગ લીધો છે, તેમાંના મોટા ભાગના લોકોને ધારાસભાનો કે કોર્ટકે પણ સત્તા કેમ મળે તેનો જ સા કારણથી આટલો મોહ થતો હશે? બહુ વિચારતાં એમ લાગે છે કે, આપણી લડતના સેનિકોનો મોટો ભાગ ગાંધીજી પ્રવાહની મધ્યે તણાયા હતા, તેનો આ પ્રત્યાધાત છે. હું આ પ્રત્યાધાતને પણ સમાવી શકું એમ છું. - પરંતુ જો આ દાવાળગમાંથી કોર્ટકે મુક્ત થાઉં તો, રચનાત્મક કાર્યક્રમનો પૂરેપૂરો અમલ કરવામાં આપણે જેટલી ટીક

કરીશું, તેટલું આપણને નુકસાન જ છે, એમ મને દિવસે દિવસે લાગે છે.”

અને એ ટીલ અને તેથી થનું નુકસાન ૧૯૪૭ પછી તો વધતાં જ ગયાં છે. તથા લોકશાહી સ્વરાજ આવ્યું એટલે લડતના લડનારા જ નહિ, જેઓ અંગ્રેજ સરકારની સાથે રહેલા તે સરકારી અને ગેર-સરકારી ‘વફાદાર’ વર્ગી પણ સત્તાપદ બનવા હકદાર થયા છે. સમાજવાદી દળને અને નવજીવાન પેઢીને તો રચનાત્મક કાર્યક્રમના સંસ્કાર પણ ઓછા જ છે. અને એમાં જ ખરું જેતાં આજે કોંગ્રેસની કમજોરી છે. વ્યક્તિ તરીકે જેતાં, ગાંધીજીના મહાન વારસ પણ આ શક્તિ ન દાખવી શકે, એ એમની મર્યાદા છે. જે તે આવી શક્તિ દાખવવા માગે તો તેમણે તેમની અત્યારની સરકારી જવાબદારીઓમાંથી મુક્તિ મેળવીને પોતાનું સેવાબળ અજમાવવું જોઈએ.

સ્વરાજ આવવાથી, ૧૯૪૭ પૂર્વેનાં બે કાર્યક્ષેત્રો- (૧. પાર્લિમેન્ટરી અને ૨. રચનાત્મક) માં પણ એક ફરક પડે છે. જેકે મુખ્યત્વે એક સત્તાક્ષેત્ર છે અને બીજું સેવાક્ષેત્ર છે, એ ભેદ તો મટતો નથી. છતાં દેશમાં સીએ એટલું સમજવું જોઈએ કે, પ્રજાકીય સ્વરાજ સ્થપાનાં, દર પાંચ વરસે બનતી દેશની લોકશાહી સરકારો યોગ્યતાપૂર્વક રચવી, એ સ્વરાજનું એક મહત્ત્વનું રચનાત્મક કાર્ય બન્યું છે. એ કાર્ય કરવાની આવડત પ્રજાએ કેળવવી રહી. તેમાં આ કેળવણીની પ્રાથમિક કે પ્રારંભિક દયા હોઈને સત્તાસક્તિ અને પદલોભના ભાવો ઝટ લોક પર સવાર થાય છે. એટલે આ ભાવોની વ્યવસ્થિતિ—તેમના પર સંયમ, તેમની શુદ્ધિ કરવી, એ અત્યારની જરૂર છે એમાં વિનય-વિવેક-ભરી ચિસ્ત કેળવવી, એ રાજકીય પક્ષોનું કામ છે. એ ચિસ્ત તો જ જન્મે, જે પદ-વિતરણ વ્યક્તિની શક્તિ સમજ અને યોગ્યતા તથા દેશનાં રચના-કાર્યો વિષે નિષ્ઠા જોઈને કરવામાં આવે. આમ ચાલે છે એવી જો છાપ લોક પર પડે, તો જ ઉપર કહી તે જાતની લોકકેળવણી સારી રીતે ચાલુ થયો.

૨૭-૧-૬૧

૫

સત્તાસક્તિ અને મિથ્યાચાર

પં. જવાહરલાલજીએ વિવાદાત્મક એક છાપના પ્રતિનિધિ આગળ કહેવા કેટલાક અંગત ઉદ્દેશોને બહાર

પડ્યા છે. તેનો સાર એ હતો કે, “હું હવે યાકયો છું અને વડા પ્રધાનપદેથી નિવૃત્તિ ચાહું છું.”

આથી લોકોમાં એની અસર-ચિત્રવિચિત્ર થવા લાગી. એટલે સુધી કે, ધંડિતજીએ તે વિષે જાહેર નિવેદનથી ખુલાસો બહાર પાડ્યો. આ નિવેદનમાં તેમણે કહ્યું,

“લંડનના એક પત્રના પ્રતિનિધિને મેં કહેલું કે, મને ઘણી વાર વિચાર આવે છે કે, વડું પ્રધાનપદ છોડી કોઈ બીજી પ્રવૃત્તિમાં પડું. આવો વિચાર મારા મનના એકાદ ખૂણામાં છે અને ભવિષ્યમાં ક્યારેક તે અમલમાં આવે પણ. પણ હવે એવો કોઈ મારો ખ્યાલ નથી. તેથી કોઈએ આ વિષે તરંગો દોડાવવા નહિ. હું ગંભીરપણે ચાહું ન વિચારતો હોઈને, ખરેખર, આની વાત મેં મારા સાથીઓને કે મારા પક્ષના સભ્યોને પણ કરી નથી.”

તો પછી એક પરદેશી અને ત્રાહિત અને તે પણ પાછો છાપવાળો, —તેની જેડે તો આવી અંતરની વાત કેમ જ કરાય? દેશના ભવિષ્યની ચિંતા જગવી ન મૂકે તોપણ એક ગંભીર પરિવર્તનની આગાહી કરે એવો વિચાર આવે તોયે તે દેશની અંદર જ રહેવો ને ચર્ચાવો જોઈએ. પરદેશી પાસે તો એની ઝંખી પણ જવા ન પામે, એ રાજદ્વારી વિવેક પણ ગણાય નહિ? અસ્તુ.

મને લાગે છે કે, ધંડિતજીએ ગંભીરપણે વિચાર કરવા જેવી એક બાબત છે, કે જે અહીં કહેવાની ધુટના લોષ નોષ તે કરવી જોઈએ.

ભાવનગર કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં તેના પ્રમુખ શ્રી સંજય રેડ્ડીએ તેમના વ્યાખ્યાનમાં કોંગ્રેસ-સંસ્થામાં અચિસ્તના પ્રશ્નની ચર્ચા કરી, તેમાં બે વાત કરી, તે ખૂબ ધ્યાનપાત્ર કહેવાય:

૧. “ભારે બંધુમતીવી પ્રસ્તાવો પાસ થાય છે, પણ જેઓ તેના પક્ષમાં મન આપે છે તેઓની આસ્થા તેમાં હોતી નથી. એતા કરતાં પ્રમાણિકતાથી પોતાનો સાચો અભિપ્રાય લોષ ને પ્રમાણે અંતરાંગનાની સામીથી મન આપે તે ચાહું.....”

૨. “એક હકીકત છે કે, કોંગ્રેસીઓ સામાન્યપણે સચિવાલયોમાં સત્તાસ્થાનોમાં વધારે સક્રિયતા દાખવે છે, અને ગામડાંમાં ઈમાનદારીથી પ્રમાણિક સેવાકામ આંદુ થનું જાય છે.... સામાન્ય કામે લોક સત્તા ખોળે એ સમજાય

એવું છે. ... ખોટું એ છે કે, સ્વાર્થ માટે સત્તા ઝૂંટવવા કૂડકપટી ધુન્નિપ્રયુક્તિઓ ચાલે છે.”

આગળ ફોડ પાડીને શ્રી. રેડ્ડીએ કહ્યું, ઉપરની બાબત અંગે અમુક ઠપકાપાત્ર એ લોકો પણ છે, કે જે અન્યારે સત્તાનાં સ્થાને બેઠેલા છે. કેટલાય તેઓમાં એવા છે કે જે ત્યાં સીપકી રહે છે. શ્રી. નેહરુ જેવા આંતરરાષ્ટ્રીય નેતાની જુદી વાત છે.

અને એમ કહીને તેમણે એક રસ્તો સૂચવ્યો કે, દસ વરસથી જેઓ સત્તાસ્થાને હોય તે સ્વેચ્છાએ તે હવે છોડે એ ઈષ્ટ છે. “તો કોંગ્રેસ સરકાર અને કોંગ્રેસ સંસ્થા બેઉના રાંચાચન માટે બુદ્ધિમત્રની સમાન વલેચણી થઈ રહેશે.”

તે ઉપરાંત એમણે એવી સૂચના કરી કે, કોંગ્રેસ-જનોમાં નવેસર પાછી એક મિથનની ભાવના ધેરવાની જરૂર છે.

કોંગ્રેસ પ્રમુખનું આ વક્તવ્ય અનેક રીતે નોંધપાત્ર છે. સત્તાસક્તિ સામાન્ય મનુષ્યને માટે સમજી શકાય એવી વાત છે, એમ તે કહે છે. તેના ખરાબ અંશને દૂર કરવો અને તે સાદુ દસે વરસે તે ફેરબદલી સૂચવે છે. પણ તેથી તો સૌને વારાફરતી કદાચ જાણ મળે એટલું જ ને? એ કાંઈ ખરાબ અંશનું નિવારણ ન કરી શકે. અને એવી ફેરબદલી નોકરીમાં જાણી છે; પ્રજાકીય સેવા-સત્તા-સ્થાનમાં કેમ સંભવે કે ફાવે પણ?

પરંતુ, એમણે જે પ્રસ્તાવોના મતદાન વિષે અપ્રમા-ત્નિકતાની વાત કહી, તે ગંભીર છે. આ તો નર્ચો દંભ કે મિથ્યાચાર થયો. તેનાથી તો કાર્યશક્તિનો કેવળ નાશ જ થઈને ઊભો રહે. કોંગ્રેસમાં આ આજે જેવા મળે છે. તે સ્થિતિ જ એને અંગે થતી ફરિયાદોનું મૂળ કારણ છે. તેને દૂર કરવા માટે ઉપરની દસે-વરસે ફેરબદલીની મુક્તિ કામ ન દઈ શકે. જવાહરલાલજી માટે અહીંયાં વિચારવાનું એક બિંદુ આવે છે, જે તેમણે જ જેવું જોઈએ. તેમની શેઠમાં તણાઈને સત્તાધારી લોકો વર્તે છે અને પોતાનો મત છુપાવે છે, એ જાણીતી બીના છે. એવું શું કામ બને છે? ‘નહેરુ પછી કોણ’ એવો સવાલ શું કામ ઊઠે છે? એમાંથી દેશને ઉગારવા માટે પરિણત્રણે જ પોતાનું આવું દબાણ લઈ લેવું સાડું નહિ? તો કોંગ્રેસ અને દેશ સજાગ થઈને, — પરિણત્રણની નજર તળે અને સલાહ

સૂચનાના લાભ સાથે, — પોતાનો રસ્તો શોધતાં થઈ જશે. આવી વ્યક્તિ-પરસ્તીથી લોકશાહી ખીલે નહિ, એ ઉઘાડું છે.

૨-૨-૬૧

૬

અમેરિકાના નવા રાષ્ટ્રપતિ

અમેરિકાના પ્રમુખપદેથી શ્રી. આઈઝનહોવર નિવૃત્ત થયા અને શ્રી. કનેડી કરીને એક નવજુવાન તે પદે આવ્યા. પોતાની ચાલીસી પૂરી કરનાર આ નવજુવાન આવતાં, અમેરિકાના રાજકીય જીવનમાં ક્રાંતિ થશે એવી આશા સકારણ રખાય છે.

શ્રી. કનેડી જાનેવારી ૨૦મીએ પદારૂઢ થયા. તે પ્રસંગે બોલતાં તેમણે આ ક્રાંતિનાં કેટલાંક લક્ષણ તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું. તેમણે કહ્યું કે, “મિત્રો અને શત્રુઓ સી એટલું જાણે કે, અમેરિકાની નવી પેઢી હવે સત્તાશૂઢ થાય છે. આ પેઢી આ સેકામાં જન્મેલાની છે; યુદ્ધથી તે કસાયેલી છે, અને કક્ષ અને આધરી એવી શાંતિથી શિસ્તબદ્ધ થયેલી છે; પોતાના પ્રાચીન વારસાને માટે તે મગ્નર છે; તથા તેમાં મળેલા જે માનવહકોને અમેરિકન રાષ્ટ્ર વરેલો છે, તે ધીમે ધીમે નાબૂદ થયા કરે એ જોયા કરવા કે ચાલવા દેવા જરાય ખુશી નથી.”

દુનિયામાં વ્યાપેલા “પશ્ચિમી સામ્રાજ્યવાદમાંથી છૂટીને નવાં આઝાદ રાષ્ટ્રો જનમતાં જાય છે, તેમને શ્રી. કનેડીએ આવકાર આપ્યો અને કહ્યું કે, “એક પ્રકારની ગુલામીમાંથી નીકળીને બીજે પ્રકાર ન લેતા; તમે તમારી આઝાદી બરોબર સાચવજો.”

દુનિયાના ગોલાર્ધથી વધુ ભાગમાં અપમાનકારક ગરીબી અને દેન્યભર્ણ દુઃખ ફેલાયાં છે. તે લોકોને આશ્વા-સન આપતાં શ્રી. કનેડીએ કહ્યું કે, તમને મદદ કરવી એ અમારી ફરજ સમજીએ છીએ; “જે સ્વતંત્ર સમાજ ગરીબ બહુજનસમાજને મદદ ન કરી શકે, તે થોડાક જે તવંગર છે તેમની રક્ષા નહીં કરી શકે.”

એટલે કે, એમણે લગભગ એમ બતાવ્યું કે, આ પ્રકારનો આંતરરાષ્ટ્રીય દાનધર્મ પાળવો એ પશ્ચિમની સમૃદ્ધ કે ધનાઢ્ય દુનિયાને માટે ચોખ્ખો સ્વાર્થ પણ છે.

પણ આમાં મોટી મુશીબત છે તે એ છે કે, પશ્ચિમની દુનિયા બે સામસામાં દળ બાંધીને આ દાન

ધર્મ પાળશે; તેથી કરીને તેમનું એ દાન સાત્ત્વિક શાંતિ-પ્રેરક મટીને રાજસિક સ્પર્ધાજનક બની જાય છે. પરિણામે તે દળબંધીના વ્યૂહનો ભાગ બની જઈ, યુદ્ધબાવાહક બનવા ભીંતિ જાગે છે.

શ્રી. કેનેડી દુનિયાની આ દલબંધીની બાબતમાં પણ બોલ્યા હતા. તેમણે કહ્યું, “યુનોને અમે આવકારીએ છીએ; નેને અમારો ટેકો છે. પણ તે સામસામે ગાળા-ગાળીનું વ્યાસપીઠ માત્ર ન બની જાય, પણ પ્રબળ શાંતિ-સભા બને, એમ અમે ચાહીએ છીએ.”

અને પોતાના સામા દળને ઉદ્દેશીને તેમણે કહ્યું કે, “અમારી વિનંતી છે કે, શાંતિની શોધમાં તમે સામે ચાઓ, જેથી માનવજાત યુદ્ધની આગમાંથી બચી જાય.”

અને આ શાંતિને માટે પોતા વતી તેમણે કહ્યું કે, “નજા રહીએ તો સામાવાળો ચરી વાગવા લલચાય, એ તો અમે કદી જ બનવા નહીં દઈએ. અમારો શસ્ત્રાસ્ત્ર-સરંજામ નિરાંત્ર સાબૂત રોખીએ, તો જ અમને ખાતરી પડે કે, તેનો ફદી ઉપયોગ નહીં થાય.”

આયુદ્ધ સાધવાની આ રીત સામે વાંધા છે તે દર્શાવતાં તેમણે કહ્યું, “પરંતુ આમાં બંનેય બાજુ ખર્ચના રોળ થયા કરે; આણુબોમ્બનો ભય ઝૂઝમ્પા જ કરે; હા, એ ભયથી વિશ્વમુદ્ધ થંભે છે, પણ એ ભીંતિનું તાણનું પોતાના લાભમાં નમાવવા બંને પક્ષો તડામાર કરે છે, એ પણ બને છે.

“એટલે એમાંથી માનવ-સંખ્યતાને ઉચિત માર્ગ કાઢવા બંનેએ મગીને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેથી બંને એક ઘરને જગતભરમાં સુખશાંતિ આણવા મથીએ. અને વિજ્ઞાને એને માટે જે ચમત્કારી શક્તિનાં દ્વાર ખોલ્યાં છે તેમને અપનાવીએ અને નહીં કે તેનાં નાશશક્તિનાં દ્વારને.”

એટલે એમ આપણે માની શકીએ કે, સામ્યવાદી બળ જેડે શાંતિને માટે બાંધછોડનો વિચાર કરવા અમેરિકાના નવા રાષ્ટ્રપતિ તૈયાર થશે; અને દુનિયાના ગરીબ દેશોને મદદ કરવા ધ્યાન રાખશે, પણ તે મદદ તેમને માન્ય એવા રાષ્ટ્રદળને હશે.

આમ જગતની સુખશાંતિનો સવાવ અમેરિકાની નવી પેઢીના પ્રતિનિધિરૂપ શ્રી. કેનેડી હાથ ધરે છે. આથા રાખીએ કે, તે કોઈ નવી મૌલિક રીતિ અખત્યાર કરે.

ભય-દ્વાર-શાંતિનું સૂત્ર જગતના રાજકારણમાં નવું નથી; અને ગરીબ રાષ્ટ્રોને મદદ દ્વારા દળબંધીનું રાજકારણ પણ ચાલુ જ છે, — એ એક મુદ્દનું રાજકારણ જ છે, જેને ‘ઠંડું’ કહેવાય છે.

આ ઠંડા મુદ્દનું એક આર્થિક કારણ એ છે કે, પૃથ્વીના સમુદ્ધ ગોલાધર્મના અર્થકારણનો તે એક આવરયક આધાર-ભાગ બની બેઠો છે. આ નવા મુદ્દપરાયણ અર્થકારણમાંથી સમુદ્ધ પશ્ચિમી દુનિયા ન છૂટે, તો તે શાંતિ અર્થે ભાગ્યે જાડું કે મૌલિક કાંઈ કરી શકે. આ અર્થકારણ યંત્રોદ્યોગશક્તિના મોહક લાભના પાયા પર ઊભું છે. ને શક્તિનો સાચો ઉપભોગ કાંઈકે તેના ત્યાગ પડે જ શક્ય છે, એ પશ્ચિમ જગતે જાણવું જોઈશે. અમેરિકા અને ચીન-રશિયા અહીં જ અંધારામાં છે અને અહીં જ ગાંધીજીનું લોકજીવનદર્શન મૌલિક છે. શ્રી. કેનેડી ખરેખર શાંતિની શોધમાં નીકળે છે, તો તે આ બાબત જુઓ, એ જ સૌની પ્રાર્થના હોઈ શકે.

૨-૨-૬૧

૭

ત્રિમૂર્તિ અને આણુશક્તિયંત્ર

મુંબઈના દરિયાકાંઠે, એલિફંટા ગુફાની ટેકરી સામે, હિંદનું નવું આણુશક્તિયંત્ર પાં. જવાહરલાલજીએ થોડા વખત ઉપર ખુલ્લું મૂક્યું. તે વખતે, સામે દેખાતી એલિફંટા ગુફામાં વિરાજતી ત્રિમૂર્તિ એમના જેવા કાળ-દૃષ્ટિ પુરુષને યાદ આવે જ. તેમણે કહ્યું, સામે આપણી પ્રાચીનતાના પ્રતીક સમી ત્રિમૂર્તિ છે અને અહીં અર્વાચીનતાના પ્રતીક સમું આ આણુશક્તિયંત્ર છે. આ બેઠને જેઠને, આધિભૌતિક ધર્મતત્ત્વજ્ઞાન અને ભૌતિક પદાર્થવિજ્ઞાનનો મેળ સાધવો એ આપણે માટે યુગ-સંદેશ છે.

જડ અને ચેતનના મૂલદ્વંદ્વની લીલારૂપે જેવા મળતી આ સૃષ્ટિમાં માનવખુદિ કેવળ જડવાદી ન બને, તેમ જ કેવળ ચેતનવાદી જ પણ ન બની શકે. નહિ તો, તેની શરીરયાત્રા પણ દુષ્કર બની જાય. એટલે જડ અને ચેતન રૂપે — સ્થિતિ અને ગતિરૂપે બેવડું દેખાતું એકમાત્ર જીવનસંત્ય આસપવામાં ભૂલ ન ખાતી જોઈએ, એ આપણી પ્રજાને માટે યાદ રાખવા જેવો બોધ છે.

આણુશક્તિયંત્ર હિંદમાં રચાતું જેઠને પંડિતજીએ જે ઉર્મગ અને ઉલ્લાસ તેમની વાણીમાં બતાવ્યો, તે વાંચી મને ગાંધીજીને વરસો ઉપર રંટિયો જડયો તેથી જે ઉર્મગ-ઉલ્લાસ થયેલો, એ યાદ આવ્યો. રંટિયો પણ

હા, તમે અંગ્રેજ ભણી તેનું સાહિત્ય વાંચો, જેથી વિદ્યા આપણી બજેબર થાય. આમ કરી જ શકાય.” મન વગરની વાત આમ જ અધિસ્તનું વાતાવરણ બનાવે.

કોંગ્રેસનું ધ્યેય પૂર્ણ સ્વરાજ અને સ્વતંત્રતા હતું. દેશમાં સૌનું સહિયારું સમાજરાજ્ય સ્થાપવું, એ તેની નેમ હતી. આમાં શું ખૂટતું હતું કે, ‘સમાજવાદી જબ’ અને ‘સમાજવાદ’ શબ્દ મુકાબો? પણ તેમાંય વાંધો નહિ. પણ એનો મર્મ સમજાતો નથી. એના કરતાં તો ગાંધીજીના ‘રામરાજ’ દ્વારા લોકને વધારે બોધ થતો હતો. આ એવી મન વગરની વાત નીવડી રહી છે કે, એક અમેરિકન અર્થશાસ્ત્રીએ આથી યતા જતા પિંદી સમાજવાદને ‘ટપાલિયો સમાજવાદ’ કહ્યો. કામ સાથે કામ લેવાની ગાંધીજીની રીત છોડી, વધારેપડતી શાબ્દિકતા તરફ જવાથી બીજું શું થાય? અને ગાંધીજીએ આપણા ધ્યેય તરીકે ‘સમાજવાદ’થી શું ઓછું બતાવ્યું હતું? સર્વોદયના હાથી-પગમાં બંધું જ આવી જતું હતું. આદર્શો તેમના કાંઈકે અમલથી જ લોકગત થઈ શકે છે.

આમ હિંદના આજના ચિત્ર વિષે બીજી અનેક બાબતો અહીં ગણાવી શકાય, જે દ્વારા થોમેર ‘મન વગરની વાતો’નું મિથ્યાચારી વાતાવરણ જ ઘેરાનું જાય છે. હિંદના પ્રજાકીય ચારિત્ર્યને પકાર રૂપ આ સ્થિતિ છે. તેનાં કારણો શોધી કાઢી દૂર કરવાં જોઈએ. ‘અંગ્રેજીના વાલીઓ’નું ભણેલ વર્ગહિત અને તેને આધારે પુષ્ટ થયેલી નીકરશાલી-પનિકશાલી એક મોટું કારણ એમાં રહેલું છે, તે ધીમે ધીમે ઉઘાડું પડતું જાય છે.

૪-૨-૬૧

૮

એક અનધિકાર ચેષ્ટા

‘પાલમિન્ટમાં માધ્યમ-ચર્ચા’ મથાળે, ગયા અંકમાં યુનિઓ ગ્રાન્ટસ કમિશને નીમેલી એક મંડળી કે સમિતિ વિષે વાત કરી હતી. તેમાં મેં કહ્યું હતું કે, એ સમિતિનો હું સભ્ય છું, પણ મને રિપોર્ટની ખબરેય નથી.

એ લખ્યા પછી ગયે મહિને યુઓ ગ્રાઓ કમિશનના મંત્રીને આમદાવાદમાં મળવાનું થયું. તેમને આ વાત કરી. તેમણે મને રિપોર્ટની નકલ મોકલાવી, જે મને ૨૭-૧-૬૧ ના રોજ પહોંચી.

એ જોતાં માંસી તે વિષેની ભીતિ સાચી સી કે, યુનિઓઓ માધ્યમ કેમ કરતાં ન બદલી શકે, એનાં વિદનો યોજનાસી વાતો જ તેમાં બહુધા થઈ છે. આ તેનું કામ નહોતું.

એથી આગળ જઈને, તેમાં યુઓ ગ્રાઓ કમિશન કેમ કરતાં સક્રિય દખલ દઈ શકે, તેની બાંહેધી ખોળવાનો જાગ્રત પ્રયત્ન જોવા મળે છે. આમેય પણ આ કમિશન હિંદની યુનિઓઓને માથે ચડી બેસવા લાગ્યું છે. તેમની સ્વાયત્તા ઉપર આ વડી સરકારની સમિતિનો ભય વધારે ભયંકર છે, કેમ કે તેના હાથમાં નાણાં છે સંકલ્પપૂર્વક માધ્યમ તરીકે સ્વભાષા આવે તો શિક્ષણનું ધોરણ સુધરે, વિચારશક્તિ અને સંશોધનકામ ખીલે—એવો સ્પષ્ટ મત સંપાદકપણ યુનિઓ કમિશન રિપોર્ટ આપ્યો છે, તેનીય દરકાર કરવામાં નથી આવી. સંકલ્પપૂર્વક માધ્યમ બદલવા માટે મદ્રાસ, ગુજરાત અને દિલ્હીની યુનિઓઓમાં વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન થતું થયા છે. તેમને આવકાર આપવાને બદલે, તેમની આડે કેમ આવી શકાય, એ જ કામ લઈને જાણે આ સમિતિ ચાલી કે શું, એ મારો વહેમ રિપોર્ટ પરથી સાચો પડ્યો છે. આ રિપોર્ટ વિષે વધુ વિચારની જરૂર લાગશે તો આગળ તે કરવામાં આવશે.

૪-૨-૬૧

૧૦

પ્રજાનંત્ર-દિન અને રાજશાહી-પ્રદર્શન

આ વરસનો પ્રજાનંત્ર-દિન (જાનેવારી ૨૬મી) યાદગાર ગણાયો. તે દિવસે વિભાવતની રાણીએ તેમાં ભાગ લીધો. હિંદના રાષ્ટ્રપતિની જોડે સવારીમાં તે સાથે થયાં.

રાણીના સ્વાગતમાં હિંદની સરકારે આતિથ્યનો આંક વાળ્યો. કહે છે કે, તેમાં કશોય રૂપિયા ખર્ચાયા. આ જોઈને રાણીને એમ લાગ્યું હશે ખરું કે, આપણો દેશ ગરીબ છે?

અંગ્રેજ રાજ્યે અમારા પર ચતુર્વિધ ગુલામી લાદી છે, એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને સ્વરાજ માગનારી પ્રજા દસ-બાર વરસમાં ખાસી સમૃદ્ધ થઈ ગઈ કે શું? પંચ-વર્ષીય-યોજના-છાપતી સમૃદ્ધિ તો વધે છે; પણ ભારતની આમ-પ્રજનું શું?

ખર્ચ વગેરે બાબતમાં કોઈએ પં. જવાહરલાલ આગળ ટકોર કરી. તેમણે છછાઈને કહ્યું, ‘હું રિપબ્લિકન છું; પણ પેંગન છું’. વાસ્તવિક સ્થિતિ જોઈએ તો, આપણે ખરેખર રિપબ્લિકન-પ્રજાનંત્રવાદી બનવાનું ઊભું છે; આજ તો આપણી સરકાર અને પ્રજા રાજ્ય પરન્વે રાજશાહી વૃત્તિ-વાળી જ છે. તેથી જ પ્રધાનો પ્રત્ને પ્રજાસેવકના ભાવને બદલે વગભગ રાજવીભાવે આપણા લોક જુએ છે; અને તે ચદાશીઓના ઉપર પણ એની માંસી અસર થાય

છે, બેથી તે પદ માટે સેવકોમાં પદપટ્ટી અને ઈર્ષા-અસુધાદિ જાગે છે. એટલે ખરું જોતાં, આપણે ઈસ્વી પૂર્વેના 'પેગન' કરતાં મધ્યયુગીન 'ક્રૂર' છીએ— આ યુગની જગીશ્વાહી ને રાજશાહીની ભભકમાં અંજલિ આપીએ, એ વધારે સાચું છે. તેમાંથી બહાર નીકળીને સાચું પ્રજાનંતરત્વ લોકંગત કરવાનું કામ ઊભું છે.

ઉપરની સ્થિતિને વિષે પુરાવારૂપ બીજું લક્ષણ જોઈએ તો ખિતાબ-દાન. ભારતના બંધારણનો આત્મા અને પ્રજાનંતરત્વને હાથેનારી આ પ્રથા આ જ દિવસે દેખા દે છે. આ દિવસે તેની યાદી બહાર પડે. આ પ્રથા કેવળ અંગ્રેજોનું અનુકરણ છે, અને તે પ્રથા રાજશાહી છે. આ ગેરબંધારણી રીત શું કામ ચાલી શકે છે? લોકો અને દેશની રાષ્ટ્રસભા કેમ તે સામે પોકાર નથી કરતી? કારણ, આપણે મધ્યયુગીન છીએ; છતાં પ્રજાનંતરવાદી થવું છે. તો તેનો સહ ધીમે ધીમે કમે કમે લેવાવો જોઈએ. ખિતાબ-ત્યાગમાં એવું કંઈ જોખમ નથી; છતાં જવાહરલાલજીની

સરકાર એ લાગુ શું કામ દેશને વળગાડે છે? ગવર્નરોને 'હિઝ એક્સેલન્સી' ન કહેવું એમ રાજ્ય-આજ્ઞા છતાં, આ રાજશાહી-પ્રદર્શનના દિવસોમાં અમદાવાદમાં એ અંગ્રેજીચતનો ઉપયોગ થયો અને એવા લોકોને મુખે કે બેઠો એવી બાબતોમાં સમજણ હોવા જોઈએ. આ ખિતાબ-દાનની યાદી છેવટે તો હિંદની નોકરશાહી જ કરે છે. આપણી નોકરશાહી જૂનેથી સત્તાભૂખી હતી તેવી છે, — આજે વધુ બની છે. તેને આ વિવેક ન સોંપી શકાય. નહીં તો પ્રજાનંત્ર ખીલવવામાં ઊલટું થઈને ઊભું રહેશે. 'પદ્મ' અને 'રત્ન'નાં ચિહ્નો હિંદી પ્રજામાં અયોગ્ય વર્ગભેદ અને ખોટી પ્રતિષ્ઠાદૃષ્ટિ પ્રેરે ને તે દૃઢ થઈ જાય તે અગાઉ આ પ્રથા નાબૂદ થાય તો સારું. દેશની રાષ્ટ્ર-સભાની એ જવાબદારી છે. લોકોમાં આ વિષે અરુચિ છે; જૂની અંગ્રેજીચતના રંગવાળા ભણેલા વર્ગો જ આ ઝંખે છે. લોકની સારી વૃત્તિને વ્યક્ત કરવા માટે રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ સ્વતંત્ર વિચાર કરવો પડે.

૫-૨-૬૧

મગનભાઈ દેસાઈ

બા-બાપુને વંદના

[શ્રી. મુકુલભાઈ ક્વાર્થીની 'બા અને બાપુ' ચોપડીની પ્રસ્તાવના.]

શ્રી. મુકુલભાઈનો આગ્રહ છે કે, મારે તેમની આ ચોપડીની પ્રસ્તાવના લખવી હું તેમને નાસાજ કરવા નથી ચાહતો. બાકી પુણ્યલોક બા-બાપુના મંગળમય દાંપત્ય-જીવનના આ મનોહર શબ્દચિત્રને એની જરૂર ખરી?

પુસ્તકની પ્રસ્તાવના, સામાન્યપણે, એને વાચક-જગતમાં આગળ કરવા માટે લખાવાય છે, એમ માનું છું. બા-બાપુની આ કથા જગતમાં કોને નહીં ગમે? અને મારી પ્રસ્તાવનામાં આમેય એવી શક્તિ હું નથી માનતો. પરંતુ, આ મિથે બા-બાપુને અંજલિ આપવાની તક લઈ છું એટલું જ.

બાઈ મુકુલભાઈએ પુસ્તકને મુખ-પૃષ્ઠે એક હૃદયંગમ કડી ચોંટાને મૂકી છે:

“બા અને બાપુ હજે
‘પિતરો’ સમાં અમ અંતરે.”

મારે માટે ખરેખર એ ‘પિતરો’ હતાં. ૧૧ વર્ષની ઉંમરે મારી માતા ગઈ; ૧૬ વર્ષે અચાનક હતી અગાઉ પિતા એક કાપડી પર લગી ગયા, “મારાં છોકરાંને કાશીભાઈને સોંપતો જાઉં છું. તેમને તે ભણાવે.” એ મારાં કાકા અને

કાકીએ મને ૨૧ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી પુત્રવત્ સંભાળ્યો. તે વર્ષે હું કોલેજ છોડીને બાપુના સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં ગયો. ત્યારે મારા કાકાએ કહ્યું, ‘હવે તને હું ગાંધીજીને સોંપું છું.’

આમ બા-બાપુ મારાં “પિતરો” બન્યાં. તેમના દાંપત્યજીવનમાંથી વીણી કાઢેલી પ્રસંગકથાઓની આ દૂલમાળા વાંચતાં, એમાંના કેટલાય ધન્ય-પ્રસંગો નજર સામે તાજ થઈને તરવરે છે. કોઈ કોઈ વાંચતાં તેની યાદ આંખમાં ધન્યાશ્રુનાં ઝળઝળિયાં લાવી દે છે. મારા જેવા એમની દાંપત્ય-કથા પ્રત્યક્ જોનારા અનેકને એમ જ અનુભવ થયે, એવી ખાતરી છે. પરંતુ, આજે ૧૯૬૧માં એવાની સંખ્યા કેટલી રહી હશે? આ ચોપડી એવાના કરતાં જમણે બા-બાપુનાં પ્રત્યક્ જીવનદર્શન નથી કર્યાં, તેમને માટે વિશેષ ઉપયોગી છે, એમ માનું છું. આજે દુનિયામાં અને હિંદમાં પણ જીવનનાં મૂલ્યો અને ખાસ કરીને લગ્ન, દાંપત્ય, તથા સ્ત્રી-પુરુષ-સંબંધ વિષે એવા એવા વિચારોનો આવેગ આવી રહ્યો છે કે, એમ જ જે ચાલ્યા કરે તો, એક પેઢી ટૂંક વખતમાં હિંદમાં પણ એવી આવી

જાપ, કે જે આઈન્સ્ટાઈનના પેલા પ્રસિદ્ધ વાક્યનો જરા જુદી રીતે છતાં ઉચ્ચાર કરીને કહે, “આવા દાંપત્યજીવન-વાળાં આ બે માણસો હિંદમાં ૨૦મા સેકામાં થઈ ગયાં હતાં, એ માનવું પણ મુશ્કેલ પડે છે. આ તે કાંઈ અર્વાચીન વિજ્ઞાનપરાયણ બુદ્ધિયુગમાં સંભવી શકતી વાત છે?”

બાપુનું જીવન અને કાર્ય અનેરું હતું—લોકોત્તર હતું, એ તો હવે આખું જગત જાણે છે. આ ચોપરી, તેનું સરતયુગમાં જનું રહે એવું, પણ અતિ મહત્ત્વનું એક પવિત્ર પાત્રું રજૂ કરે છે. બાપુની લોકોત્તરતા એમના ગૃહજીવનમાં પણ એટલી જ ગંભીરતાભરેલી હતી, જેટલી તેમનાં વધુ જાહેરાતમાં આવેલાં એવાં સામુદાયિક સત્યાગ્રહ અને સર્વોદય તથા અનાસક્તિના દર્શનમાં રહેલી છે. બાપુ ઉત્તમતાના ઉપાસક હતા. તેવા પુરુષથી જીવનના એકે અંગનો ઈન્કાર ન કરી શકાય. બાપુની આ ઉપાસના તેમના દાંપત્યજીવનમાં પણ એ જ ઉત્તમતાની સાધના બતાવે છે. પ્રાચીન પાત્રોની ઉપમા દ્વારા જ તેને હું વર્ણવી શકું છું. બા-આપુને જેઈને મને આપણાં પ્રાચીન પવિત્ર યુગલોમાંથી વસિષ્ઠ-અરુંધતી યાદ આવે છે. હિંદુ લગ્નવિધિમાં આજે એમનાં દર્શન આકાશના અદ્વૈત તખ્તામાં સનાતન જરેલાં માનીને કચવાય છે. એમાં રહેલું તથ્ય બા-બાપુની આ દાંપત્યકથા વાંચતાં અવગત થવું જેઈએ. બાપુના સ્વચરજપ્રાપ્તિના કાર્યથી જોય જૂના પેંગબરી યુગના ઈતિહાસની શબ્દકથાને વાચા મળે છે, તેમ જ બા-આપુનું ગૃહજીવન જૂના હિંદુ ગાદસ્ય જીવનના આદર્શનાં શાસ્ત્રવાક્યોને વાચા આપે છે.

સમયરંજીએ પિતાશ્રી દશરથનું અનેકપત્નીક ગૃહ-જીવન જોયું; તેને બદલે એમણે હિંદુ સંસારને એકપત્ની-વ્રતનો વિરલ આદર્શ જોવી બતાવ્યો. કાંઈક એવું બાપુના જીવનમાંથી બતાવી શકાય. તેમના પિતાજી અનેક વાર પરણ્યા, તે પરથી એવી કામવૃત્તિ વિષે એમણે ટીકા કરી છે. પોતાની કામવૃત્તિને લઈને પિતાજીનો વિશેષ વેકરો પડ્યો, એય તેમણે કહ્યું છે. તેમાંથી તેમણે આત્મકોષધર્મક મનમાં જોખી મૂક્યું લાગે છે કે, માનવદેહને વજ્રેલી આ પથુતા ઉપર વિજળ મેળવવાં જ જોઈએ. પોતાની આ કામજળની સાંપાનામાં આગળ જતાં તેમને લગ્નમાં બ્રહ્મચર્યનો આદર્શ લાગ્યો અને જગત આગળ તેમણે

તે મૂક્યો. સંતતિને અર્થે કામભોગ સંભવે, બાકી ગૃહસ્થ-જીવન જાણપતીને માટે બ્રહ્મચર્ય-જીવન જ લોય, એમ એમણે કહ્યું. દંપતીપ્રેમની એ પરાકાષ્ઠા છે, એમ પોતાનો અનુભવ ટાંક્યો.

હિંદુ જીવનની આશ્રમવ્યવસ્થા જોતાં આ તત્ત્વ તેમાં બરોબર ગૂંથેલું જોવા મળે છે. સાચું ગૃહસ્થજીવન યથાકાળે સેવાપરાયણ વાનપ્રસ્થ અને પછી જ્ઞાનપરાયણ સંન્યાસમાં પરિપાક પામે જ. એ વસ્તુ બાપુના જીવનમાં સાક્ષાત્ જોવા મળે છે. સાચી જીવનવ્યવસ્થિતિને માટે ચાર આશ્રમોનો હિંદુ વિચાર એમનાં લખાણોમાં નહિવત્ ચર્ચાઈ છે, એ એક નોંધપાત્ર ઊણપ છે ખરી. પરંતુ એનું હાદ્દ એમના જીવનમાં ભારોભાર ભરેલું હતું.

જ્ઞાન અર્થે સંન્યાસને પણ તેમણે—ગૃહસંસારના ત્યાગના કે ભાવા બનવાના અર્થમાં, —ન સંધ્યો અને ગીતાનો ત્યાગમય—સેવાર્થે સંન્યાસ આગળ કર્યો; આવા સંન્યાસવાળા જીવનને અને લગ્નમાં બ્રહ્મચર્યને સત્યા-ગ્રહાશ્રમનાં વ્રતોમાં સ્થાન આપ્યું. કોઈ કહી શકે કે, આ તો વિરલ વ્યક્તિની વાત થઈ. આદર્શોનું લક્ષણ જ એ તો ગણાય. તેને જીવી બતાવી, લોક આગળ મૂર્તિમત કરી શ્રદ્ધાપાત્ર કરવો, એ યુગપુરુષોનું કામ લોય છે. બાપુએ એક પ્રસંગે આની ચર્ચા કરતાં કહ્યું છે, “મારી સૂચનામાં હિંદુ ધર્મે માનેલો સંન્યાસ નથી આવતો, પણ તે સંન્યાસની નવી આવૃત્તિ આવે છે ખરી. પણ તે આવૃત્તિ વિવાહિતને માટે ઘડાયેલી છે.”

આપણા યુગને માટે બાપુએ આ નવી આવૃત્તિ સત્ય-અહિંસા-પરાયણ જીવનયોગની શોધ કરતાં ઘણે અને બા તેમાં બાપુનાં સહયોગચારિણી બન્યાં, એ ધન્ય-દર્શન કરવાનું, આ પ્રસંગકથાઓમાં જ્યાં ત્યાં આપણને મળે છે.

અને એ બાની વિશેષતા છે. હિંદુ ધર્મે પત્નીને અધીંગના કે સહધર્મચારિણી કહી છે. આજે આપણે સીને “સહકામાર્મચારિણી” કે “સહભોગચારિણી” જેવી જ બહુધા કરી મૂકી છે, તેવા કાળે બા-આપુનું આ જીવનચરિત્ર સાચું જ પ્રેરક છે. ધર્મચિંતી સીતાનો ત્યાગ કરનાર શમની લોકોત્તર કક્કતાને મળતાં દુરથી બા-આપુના જીવનમાં મળે છે. દા. ત., અપરિગ્રહ અર્થે બાને બાપુએ જાહેરમાં ઊંધાં લીધાં તે. આજની આપણી કામાર્થિક વૃત્તિને આમાં કેવળ દુસ્તા લાગે; પણ હિંદુ દાંપત્યનો આદર્શ કામ અને અર્ચને ધર્મધર્મક જ સેવવાનો છે. બા-આપુએ

આશ્રમજીવનમાં આ વસ્તુને પ્રેરવામાં નાગરિકો માટે સમુદાય અને માનવતાથી ભરેલો ગાદીસ્થાનનો જ ખીલવો હતો. અને એવા ગાદીકુટુંબનાં માતા યદીને બાપુએ જીવન કાઢ્યું. આ એમની જીવન-વિકાસયાત્રા કેવી કષ્ટ સાધના છે, તે વર્ણવવાની જરૂર નથી. આથી જ બા-બાપુ આખા સમુદાયને ‘પિતરી’ બની ગયાં. અને એમ કરતાં બંને જણ અરસપરસ સહાયક બની ઉન્નત થયાં.

એક વિચારવા જેવી વાત છે કે, બા પાસેથી બાપુએ કાંઈ મેળવ્યું? બાપુના આંતર-વિકાસના અભ્યાસીએ કહેવું જ પડે કે, બા વિનાના બાપુ કોઈ જુદી જ જાતિ હોત. બાપુએ બા વાટે સીધાંતરે સાક્ષાત્કર્ય કર્યું; અને તેથી જ તે હિંદના સ્ત્રી-જાતનને જાગ્રત કરવામાં સહેજે સફળ થઈ શક્યા. આગળ જઈને કહું તો, બાપુની વ્રતમાયાના મધુકાની સુરૂપ નમ્રતાના પાઠ બાપુને બાના સહજીવનમાંથી શીખવા મળ્યા. બા નમ્રતાની મૂર્તિ હતાં. માનુષ્ય એ સ્ત્રી-શક્તિની ચાવી છે. અમુક કાળે જઈને પત્ની પણ પતિને માતાવત્ સાધી બને છે, તે આથી જ. ‘જ્યા’ શબ્દમાં તો એ બાવ ભરેલો જ છે. બાપુએ તે ભાવને ‘લગનમાં બ્રહ્મચર્ય’ તરીકે રજૂ કર્યો. બા-બાપુના જીવનમાં આ તરવરું સુભગ દર્શન જોઈને હિંદુ દંપતીજીવનના આદર્શની ભવ્ય ગંભીરતાની અંખી થતી હતી. આથી જ બાપુનું જીવન કૃત્રિમ સંતતિ-નિયમન સામે બંડ કરતું હતું. કેમ કે તેમાં સ્ત્રી-શક્તિની વિરોધના તે જોતા. ‘કુ-પ્રેમાભરેત કંટકને’ એ પત્રસંગ્રહમાં એક પત્ર બાપુએ આ વિષેની પોતાના અંતરની આગ નીચેના શબ્દોમાં વર્ણવી હતી—

“આધુનિક વિચાર બ્રહ્મચર્યને અર્ધમ માને છે. તેથી કૃત્રિમ ઉપાયોથી સંતતિને રોકી વિવિધ આચરવાનો ધર્મ પાળવા માને છે. આની સામે મારો આત્મા બંડ કરે છે. વિવિધસંક્રિત જગતમાં રહેલો જ. પણ જગતની પ્રતિષ્ઠા બ્રહ્મચર્ય ઉપર છે અને હવે.”

(પા. ૨૪૦)

સીને હિંદુ શાસ્ત્રે સહધર્મચારિણી કહી છે. ધર્મથી અવિરુદ્ધ એવો કામ અને અર્થ પુરુષાર્થ કરવાને તે શુદ્ધ-સ્થાકામ કહે છે. પણ ધર્મવિમુખ કામ રોગનું અને તેજો અર્થ કલેશકંકાસનું ઘર બને છે. આજનો સ્ત્રી-આદર્શ કયો છે? સ્ત્રી અને પુરુષ સમાન છે, એ ખરું. પણ એ

સમાનતા ધર્મમાં શ્વેલી છે, કામભોગમાં નહીં. તેથી સ્ત્રી સહધર્મચારિણી હોવા છતાં તે છે તો સહધર્મ-ચારિણી. બાપુએ ૧૯૪૭ના વિષમ કાળમાં આ વિષે એક જણને કહેલું ઉદ્બોધન શ્રી. મનુબહેન ગાંધીની તા. ૨૯-૬-૪૭ના રોજની ઘણીમાં નોંધેલું મળે છે:—

“સ્ત્રી કોમ છે તેનો કોઈએ વિચાર કર્યો છે? સાક્ષાત્ દેવી છે; એટલે કે ત્યાગમૂર્તિ છે. સ્ત્રીમાં એવી અદ્ભુત શક્તિ છે કે, જે તેની કામ કરવા ધારે અને તેને ખંતપૂર્વક કરે છે, તો એક પલાડને પણ લડાવી શકવાની તાકાત ધરાવે છે; એટલી શક્તિ ભરી છે. સ્ત્રીઓ પુરુષોની મુલાકાત કે દાસી નથી, પણ અધામિની છે, સહધર્મિણી છે. એટલે પુરુષોએ સ્ત્રીઓને પોતાનો મિત્ર સમજવો જોઈએ. અને અજ્ઞા કલોને આપણે દેવીનું અપમાન કરીએ છીએ.

“... આપણા પૂર્વજોએ દેવીઓની પૂજા કરવાનો જે રિવાજ ધાર્મિક વિધિ સંહિત આપણા રોજિંદા જીવનમાં દાખલ કર્યો, તેમાં મૂળ સ્વસ્થ આ જ ભૂમિ છે કે, સ્ત્રીઓને સમાજમાં ઉચ્ચ સ્થાન આપે. સ્ત્રીઓનો આત્મત્યાગ જુઓ. પોતાના ભત્રાની મોટું કરવા માટે એક સ્ત્રી કેટલેટલી મુશ્કેલીમાંથી પસાર થાય છે! નૈતિક હિતમાં તો પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ અનેક રીતે વધી જાય છે સ્ત્રી અગિયાર, પેળ, સહનશીલતા અને ધર્મની સાક્ષાત્ મૂર્તિ છે. પણ આજે? આજે તો એવી દેવીઓની કનવ કરીએ છીએ; એવી દેવીઓની આશ્રુ વર્ષાએ છીએ આ બાપુ ક્યાં ધર્મશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે, એ તો મને કાંઈ ખતારો! પણ શાદ ચખજે કે, જે ધરમાં, જે સમાજમાં, કે જે દેશમાં સ્ત્રીઓનું સંમાન નથી કરાવતું, તે ધર, તે સમાજ અને તે દેશ બરબાદ થઈ જાય, એ નિરાકાર વાત છે.”

હિંદુ ધર્મના સંસ્કરણ દ્વારા આ મનુષ્યજાતની એક ઉત્તિની યદ્ અર્થનું ઉપરનું ઉદ્બોધન કાંઈને આ મણી વંદના પૂરી કરું છું કે—

કામચાંચિત્ત ગંધર્વો કાવાત્રુ મહાવારિણો ।

સાવિત્રી મિત્રો વન્દે ગાદીસ્થાનિતાયે ॥

૧૪-૧-૬૧

મનનભાઈ દેસાઈ

સહશિક્ષણ અને સમશિક્ષણ

વિદ્યુલ કન્યા કેળવણી મંડળ અને તેનું કન્યા વિદ્યાલય આ વરસે તેની પચીસી ઉજવે છે* એ શિક્ષણક્ષેત્રે અતિ આનંદની વાત ગણાય. અંગ્રેજે જેવા કુનેસબાજ પરદેશી રાજ્યકર્તાની કારકિર્દીમાં કેળવણીની સ્વતંત્ર સંસ્થા જન્મે અને તે તેની પચીસી જેવા પામે, એ પોતે જ એક મહત્વની વસ્તુ બને છે. વિદ્યુલ કન્યા વિદ્યાલય ચાલુ અંગ્રેજી શિક્ષણથી સ્વતંત્ર રહીને ચાલશે એ સંકલ્પની સાથે સ્થપાયું. આમ ચાલુ પ્રવાહ સામે, અને તેજ અંગ્રેજી જેવી લોકોમાં ચાલુ બનેલી કેળવણીના પ્રવાહ સામે, કામ લેવું, એ વસમું હતું. તેમ કરવાને માટે આ સંસ્થાના સંચાલકોને અને ખાસ કરીને ચરોતર પ્રદેશને, કે જ્યાંના લોકસંપ્રદાયો તેને સ્વ. શ્રી વિદ્યુલભાઈ પટેલના સ્મારક રૂપે સ્થાપી, તે સૌને ધન્યવાદ થટે છે.

તેવે પ્રસંગે એક વિચાર અહીં રજૂ કરું છું. તે આપણા દેશની કન્યા-કેળવણીને અંગે છે.

કેળવણીના આ અંગનો વિચાર કરતાં બે સવાલ સારી પેઠે આજ સુધી ચર્ચાતા આવ્યા છે—૧. છોકરા છોકરીઓનું સહશિક્ષણ કે અલગ શિક્ષણ?, ૨. તેમનું “સમશિક્ષણ” એટલે કે એકસરખું શિક્ષણ કે છોકરાઓ માટે અમુક અને છોકરીઓને માટે અમુક બીજા પ્રકારનું, એમ હોવું જોઈએ?

આ સવાલ આજે જ ઉઠે છે એમ તો નથી જ. અંગ્રેજ રાજ્યકર્તા સામે પણ એ હતો. તેણે તે અમુક રીતે ઉકેલીને પોતાનું ગાડું જબાબ્યું સખું. આપણા લોકોમાં કન્યા-કેળવણી વિષે આગ્રહ નહોતો. છોકરાઓ પેઠે કન્યાઓને ક્યાં કમાવા જવું છે? એમને તો ઘરકામ અને કુટુંબ-સંસ્કૃતિના સંસ્કારો જોઈએ, તે કન્યાઓને ઘરમાંથી જ ન મળી શકે? તથા સ્ત્રીજાતિને પુરુષજાતિના સંસર્ગમાં ગમે તેમ ઘર બહાર જવા કે મૂકવા માટે જૂનો જમાનો તૈયાર નહોતો.

તે સંજોગોમાં અંગ્રેજોએ કન્યા-કેળવણી બાબતમાં ખાસ આગ્રહ કે અગત્ય ન બતાવી. તેમાં કોઈક રાજકીય કારણ પણ ખરું કે, લોકોના સમાજિક વિચારોમાં નાહક દખલ ન કરવી.

* આ લેખ આ નિમિત્તે દાદવામાં આવેલા અનિ-નંદન યંથ માટે લખેલા તે અહીં ઉતાર્યો છે.

પણ હિટી સુધારકોએ આ કામ ઉપાડી લીધું અને કન્યા-કેળવણી થકી કરી. તેમાંથી “સહશિક્ષણ”નો સવાલ ઊઠ્યો. બંગાળ તરફના બ્રહ્મરામાજી સુધારકોએ “સહ-શિક્ષણ” પર ભાર મૂક્યો. એટલે તેમાં “સમશિક્ષણ” પણ આવી ગયું. આ બાબતમાં તેઓ પશ્ચિમી સમાજની દૃષ્ટિથી વધારે દોરવાતા હતા, એ સ્પષ્ટ છે.

આર્થસમાજી શિક્ષણકારોએ ગુરુકુલ પદ્ધતિ થકી કરી. તેમણે એક સિદ્ધાન્તપૂર્વક બ્રાહ્મચર્ય આક્રમનો પુનરુદ્ધાર કર્યો અને બંને જાતિ માટે અલગ ગુરુકુલ કાઢ્યાં. “સહશિક્ષણ” સામે તેઓ હતા. “સમશિક્ષણ” વિષે એવો ઝીણો ભેદ તેમણે ભાગ્યે વિચાર્યો. શિક્ષણનો પ્રકાર બંને જાતિઓ માટે લગભગ સરખો રહ્યો.

મહર્ષિ કવે* એ સ્ત્રીશિક્ષણ માટે અલગ વિદ્યાપીઠ કાઢી. તેમાં તેમણે એક ધ્યાનમાં લીધું કે, અમુક ઉમર પછી બહેનો બલુષા જ ન આવે, તો ઘેર બેઠાંય આગળ ભણી થકે એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. અને સમશિક્ષણ બાબતમાંય તેમણે જુદાઈ રાખી કે, અંગ્રેજી માધ્યમ અને વિજ્ઞાન, ગણિત વગેરે જેવી કઠણ બાબતો છોડવી અને કળા, ગૃહ-વિજ્ઞાન વગેરે તરફ કન્યાકેળવણી વાળવી. આથી તેમણે અંગ્રેજોને બદલે દેશી ભાષાઓનું માધ્યમ, સ્ત્રીઓને માટેની પોતાની વિદ્યાપીઠમાં રાખ્યું અને અભ્યાસક્રમમાં ઉપર મુજબ નવો ઝોક—નવું દિશાન્તરૂ આપ્યું.

ચાલુ (સરકારી) અંગ્રેજી કેળવણીમાં કન્યાઓ માટે અલગ સંસ્થાઓ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કક્ષાઓએ નીકળી; પણ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં તેવું ન બન્યું. આથી ચાલુ અંગ્રેજી શિક્ષણમાં સહશિક્ષણ અને સમશિક્ષણ એક ઘરેડ રૂપે ચાલે છે. પણ તેને સૌ પસંદ કરે છે ખરા? સમશિક્ષણ કરતાં સહશિક્ષણ વિષે આપણો સમાજ વધારે ચિંતાવાળો બનતો જાય છે.

ગયાં સો વર્ષ નહીં તોય ૫૦ વર્ષમાં પણ આપણા સામાજિક વિચારોમાં બહુ ફેરફાર થયા છે. સ્ત્રી-પુરુષની સમાનતા બાબતમાં ગંધીજી જેવા પ્રજા આધ્યાત્મિક પુરુષે ભારે વિચારબળ પ્રેર્યું અને સ્ત્રીજાતિના ઉદયને માટે લોકમત કેળવ્યો.

બીજી તરફથી આ વિષેના પશ્ચિમી સમાજના વિચારો, તેનાં સાહિત્ય, ચિનેમા વગેરે દ્વારા, ધીરધીર આવતા રહ્યાં

છે. ગર્ભાગ્રસ્થની મુક્તિઓ ઘોઠોમાં ફેલાવાય છે અને હવે તો ચરકાર તેમાં ઉત્તેજન આપે છે. કન્યાઓનું આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય પણ એક નવમતની બાબત બની છે. સ્ત્રીઓ નોકરી-ધંધામાં દાખલ થતી જાય છે. આ બધાને લઈને નવી પેઢીઓમાં ક્યું માનસ ઘટાનું હશે, તેનો ક્યાંસ કાકરા જેવો છે.

સ્વરાજની ખિલવાણી માટે અને સાચા માનવવિકાસને માટે પણ સ્ત્રીજાતિ-સન્માન કેટલી બધી મોટી બાબત છે, તે આપણે સમજીએ છીએ. ગાંધીજીએ તે વસ્તુ આપણા સમાજને બરોબર બતાવી છે. તેની જ સાથે તેમણે બ્રહ્મચર્ય, સંયમ વગેરે આર્થ ગુણોનો પણ મહિમા દેખાડ્યો છે. આપણી પ્રજાને આ ગમે છે, પણ પરિશ્રમી પવનમાં

તે કેટલું ટકે, એ સવાલ છે. એથી કરીને સહચિન્નજી બાબતમાં સમાજ અત્યારે નથી આમ જતો કે નથી તેમ જવા માગતો! છેવટે આ સવાલ, દેશના સામુદાયિક ચારિત્ર્યબાજની પૂંછ કેટલી છે, તેના ઉપર આધાર રાખે છે. હિંદમાં સ્ત્રી-પુરુષની સમાનતા આર્થિક, સામાજિક, તથા શૈક્ષણિક ક્ષેત્રમાં આપણે સ્થાપવા માગીએ છીએ, ત્યારે સહચિન્નજી અને સમચિન્નજીનો પ્રશ્ન ખૂબ આગળ આવે છે.

ઉપરનું આટલું ધ્યાન પર લાવવા પૂરનું આ લખું છું. આના ઉકેલમાં વિદ્યુત કન્યા વિદ્યાલય માર્ગદર્શક બનો એ જ આશા અને અભિલાષા.

૧૩-૯-૬૦

મગનભાઈ દેસાઈ

પ્રશ્ન પેટી

પ્રશ્ન — અમદાવાદની ફાર્મસી કોલેજના વાર્ષિક સમારંભનો લેવાલ છાપામાં બહાર પડ્યો છે. તે જણાવે છે કે, જે ગુજરાતી માધ્યમ ફાર્મસી માટે ચાહે, તો અખિલ ભારતીય ફાર્મસી કાઉન્સિલ તે કોલેજની પદવી માન્ય ન રાખે, તો કોલેજ બંધ કરવી પડે; માટે આ વિશે કોઈક કરો, એમ કોલેજના પ્રિન્સિપાલે, સભાના પ્રમુખ તરીકે ગવર્નરસાહેબ હતા, તેમને ચાન્સેલર તરીકે વિનંતી કરી. આ બાબત બરોબર છે? તો પછી ગવર્નરે વટલુકમ કાઢી માધ્યમ ફેરવવા ફરમાવ્યું તેનો થો અર્થ? બીજી બાજુ, આ વટલુકમ મુજબ કાયદેસર જે ફાર્મસી કોલેજ વર્તે નહિ તો એ કેવું? અને જે વર્તે, તો અંત ભાગ ફાર્મસી કાઉન્સિલની વાતનો થો અર્થ? અંગ્રેજી સિવાયની ગુજરાતી કે હિંદી કે બીજી કોઈ હિંદની ભાષા દ્વારા ફાર્મસી ન ભણી શકાય, એમ એની કાઉન્સિલ માને છે? આ પ્રશ્ન વિગતે ચર્ચવા જેવો લાગે છે.

ઉત્તર — સાચી વાત છે. આની ચર્ચા કરી સ્પષ્ટતા કરવામાં ન આવે તો લોકમાં ગેરસમજ અને હિંદના કાનૂન ચળવમાં ભારે ગરમડ થાય એવી દહેશત છે.

કોલેજના પ્રિન્સિપાલે કહ્યું તેમાં ચોખ્ખી મુનિતની ચિસ્તની અને તેના કાયદાની અવગણના છે. કમનસીબની વાત એટલી જ કે, પ્રમુખપદેથી ચાન્સેલરસાહેબે આ જાતની ટોક્સી કરવાને બદલે, એમાં હાજિયો પૂરવા જેવું વચણ બતાવ્યું, કે જે તેમનું અંગત જ મનાવું

જેઈએ. કારણ કે, તેમણે ફરમાવેલા વટલુકમનું પાલન થાય તે જ્ઞેતાની એમની બંધારણીય ફરજ છે; અને વટલુકમ સ્પષ્ટ છે કે, ફાર્મસીમાં પત્ર અંગ્રેજી માધ્યમે દૂર થવાપર્યું રહેવું છે. અસ્તુ.

પણ, કોલેજ અંગ્રેજીને માટે એવી ખાસ થાહીદી ભજવવાની જરૂર નથી ફાર્મસી કાઉન્સિલને હિંદી માધ્યમ માન્ય છે. એનો અર્થ એ કે, ફાર્મસી શીખવા અંગ્રેજી જ માધ્યમ જેઈએ, એમ તે નથી માનતી. હિંદની ભાષાઓ દ્વારા તે શીખવી શકાય. જેમ કે, વરસેક ઉપર ફાર્મસી પરિપદ અમદાવાદમાં મળી, તેમાં તેના પ્રમુખ અને દવા ખાતાના વડા અધિકારીએ જાહેર રીતે કહેવું કે, અંગ્રેજી માધ્યમ બદલવું જેઈએ, તેને પ્રત્યે હિંદી લેવાય તો સારું. એટલે જે તે કાઉન્સિલ હવે એમ કહે કે, “પણ ગુજરાતી જે થો, તો અમે માન્ય ન કરીએ,” તો એ કોઈ બુદ્ધિમુલ વાત ન કરે. કેમ કે હિંદી, ગુજરાતી ઈંત સમાન છે. એકતે માન્ય અને બીજાને અમાન્ય કરી ન શકાય. બધે, તેમ કરે તો ભાષાને કારણે એક જાતને ફાર્મસીનો ધંધો કે નોકરીમાં જવા માટે હિંદના નાગરિકોમાં ભેદ કરીતે તે વર્તે છે એમ થાય. બંધારણના મૂળ લક મુજબ, આખું કોઈ કરી ન શકે; ભૂષમાં કે ગુમાનમાં એમ થાય, તો તે રદબાતક છે.

એટલે ફાર્મસી કાઉન્સિલ કે તેના જેવી ગણ્યા એવી મેડિકલ કાઉન્સિલ કે કોઈ કાનૂની સંસ્થા જે ઉપરની

ધમકીની વાક્યની તથાવા દેખાડે, તો તેથી ડરનાની વધુ નથી. ગુનવાત રાજ્ય એની ગુનિની પદવીનું કે એની પ્રદેશભાષાનું કે તેના કાવચનું આવું અપમાન સાંપી નહિ લે, એમ માનીને ચાલવું જોઈએ.

ખરી વાત બીજી છે. આવી ધંધાદારી કોવેજિયાના આ કે તે બહાને માધ્યમ-પણી આપાં કરવા જ માટે છે કે શું, એવી શંકા જાય છે ચોપડીઓનું બનાવું કેવળ બહાનું જ છે. અંગ્રેજ ચોપડીઓ ઉપયોગમાં લેવા કોવે ના પાડે? આવે જેમ તે વપરાય છે તેમ ચાલુ રાખવી

જોઈએ. તેથી તો અંગ્રેજ વગરના એસ. એસ. સોને કોવેજિયાં લેવાના નથી, જેથી ચોપડીઓ અંગ્રેજ વાપરી શકાય. પરંતુ વર્ગમાં કે પ્રયોગશાલામાં પ્રવેશ લીધેલીએ ત્યારે વિદ્યાર્થીની ભાષામાં કામ કરવામાં કલે જ વાંધો નથી. અને એમ જ મુખ્ય પ્રધાન ડો. જીરાજજીભાઈએ પણ જાહેરમાં આ કોવેજિયાવા માટે ક્યું જ છે ફાર્મલી કોવેજ આનો અમય કરવા લાગે, તો બાકીના પ્રયત્નો એમને માટે નથી; સિદ્ધાંત લોકશાસી બંધાવવા એ જોઈ પડે.

૮-૨-૧૧

૫૦

ના તાલની ભેટ!

— યહોરના પદના ખુલામાં નાતાલની સવારે વિવિધ યમાત્ર મચી રહી હતી. રાત્રે જ્યેત લિમવર્ષા થઈ હતી, અને વહેલી સવાર એ છવાયેલા બરફમાં ચમકતી ઊભી પડી હતી. પરંતુ જોસફ લોચિસ્ટરના બંગલાની આસપાસ ભેંચી થયેલી મેદનીની ગુચપુસ કંઈક કાળી આગાતી જ કરતી હતી.

એ કલાક અગાઉ સાદા કપડાંમાં આવેલા પોલીસ અમલદારે નીચેની માલિની ભેંચી કરી હતી: જોસફ લોચિસ્ટર એક પ્રમાણિક વેપારી હતો. મોટી રાતે પોતાના ઓરડા બહાર કંઈક વિવિધ અચાનકે સોંજની તે ઊંચ-મોંઘી જતી ઊઠ્યો અને તપાસ કરવા બહાર આવ્યો. જોનું તો દાદરા પાસે દીવો પેરાવેલો અને ચોરેલો માત્ર લઈને કેટલાક આશરો મિચાડીની પેઠે નીચે સરકતા હતા તેમના રક્ષણ માટે દાદરા પાસે જ ખુમાનીથી માં ઠોકીને એક માત્ર પિસ્તોલ ધરીને ઊભો હતો એ માત્ર ઉપર લોચિસ્ટરે યા દલ વિના જ છલંદ મારી. યમાત્રકર્તામાં પેલાની ખુમાની નીકળી પડી. એક લાજ છૂટી કરી તેણે તરત પિસ્તોલની એક નજી લોચિસ્ટરના પડખામાં દાવવી દીધી લોચિસ્ટર લગભગ ખાઈને યાંથી કે તરત જ તેને હમિયને માટે પોતાનું અંજાખાનું ગુલાવરા પેલાએ બ્રોમે બાર પણ કરી દીધો.

પરંતુ હવે લોચિસ્ટરમાં થોડો જીવ જાડી રહ્યો હતો; જોકે તેની આયુષ્યની અવધ આવી રહી હતી પરંતુ તથા બહારની સો આ પ્રમાણિક અને માનવંત માત્રના આજ અજામથી સોમાં ડુબી, મૂક ઊંચાં હતાં આ જ્યાં માત્રમાં એક જ દોષ હતો; અને તે દોષ તેના નિરંદા મિત્ર ડો. હાર્ડે તરત જ મોરેલી કરી

બતાવ્યો — “લોચિસ્ટર ખરેખર જાણી કોરાય તેટલી હદે ભલો માત્ર છે. જનવરોમાં — માનવયુગ્મોમાં પણ — આત્મા લોય છે એવું માનનાર પાસેથી તમે બીજા દાની આશા રાખી શકો! પોતાની પિસ્તોલ પેલા પશુના પડખામાં ન દાવરા ‘ઈચ્છા’ને, પેલાની જ પિસ્તોલ પોતાના પડખામાં ખાત્રાની વાજ, એ તો ઉઘાડું જ છે ને?”

આટલું કહી, ડો. હાર્ડે આ કુટુંબ પ્રત્યેની જોતાથી લાગમી, જરૂરી દાદરાના પગવિધા ઉપર પગ પછાડી જમ કરતા નીચે ઊતરી આવ્યા, કે તરત જ ડિસ્ટિંગ અમલદાર કેપ્ટન સ્કોફિલ્ડે તેમની સામે આવી પૂછ્યું —

“ડોસ્ટર, શી સિમિત છે?”

“જવડી ખાનુ ખનમ થવા ઉપર, જની.”

“ભાન છે?”

“જા, મા; તેનું મન તો ઘર જેવું રમ્પે છે!”

“ચાડુ!” સ્કોફિલ્ડે સંતોષની લાજ પોતાથી

“કેમ?”

“અંમ પેલાને પાડી લાગ્યા હોએ.”

“જેવું મોંઘી મારી હતી તેને?”

“થાલું” કરીને તે જ છે.”

“તો જનવાનને ખાતર, જતા ઉતારા કરી, બાઈ! લોચિસ્ટર હવે તેને અંજામથી થકે તેથી સિમિત છે!”

“અંમ નેજાર હોએ! તમે તમારા દરમિયાને નેજાર કરો તેટલો જ ચાર! એનું નામ જમ મોંઘન છે અને મોંઘી મારાનો રોન ઉપરથી તેનો દોષી ઉપર જ તેને આવ્યા હતાં; એટલે જુ તેના કીચાલું જ દોષી નથી

ભાઈસાહેબ ઘરાઘરાટ ઊંઘવાનો ઢોંગ કરતા હતા. પણ આવી બરફની રાતે પથારીમાં પહેરેલા તેમના જીના બૂટ તેમની ચાટી ખાઈ ગયા! અહીંથી મળેલી પેલી બુટાની પણ તેમના મોઢાને બરાબર બંધાવેલતી આવી ગઈ! હવે તો મિ. હોવિસ્ટર એને ઓળખી આવે એટલે બસ!”

“ખરી વાત,” ડોક્ટરે કહ્યું. “તમે તો દોડદોડ કરીને બધું અપાટાબંધ પકડી પણ પાડ્યું! હું પણ હવે મારા દરદીને તમારે માટે તૈયાર કરી આપું.” આમ કહેતાં ડૉ. ઍન્ડ્રે દેકા બરતા પાછા દાદર ઉપર ચડ્યા બારણું ઉઘાડતાં જ દરદીનો જે ફીકો ચહેરો તેમની નજરે પડ્યો, તેનાથી તેમને બહુ આશ્ચર્ય ન બંધાઈ. છતાં એ ફીકા ચહેરાની આંખોનો ચમકારો અદ્ભુત હતો. એક સુંદર જુવાન સ્ત્રી ખાટલાની બાજુએ ઘૂંટણિયે બેઠેલી હતી. તેના મોં ઉપર પતિની આખરી હાડી જોઈને ઊભી થયેલી બધી જ વેદનાઓ કોતરાયેલી હતી. તેના હાથમાંનું ધાવણું બાજક ક્રિકિયારીઓ કરનું, પિતા તરફ હાથ લેંચા કરી તેમને વળગવા જતું હતું પિતા તેના તરફ જોઈ જતા હસ્યો; માએ પછી તેને આશાને સોંપી દીધું. હવે પિતા પોતાના ચાર વર્ષના પુત્રના નિર્દોષ સવાલો સાંભળી રહ્યો હતો.

“બાપુજી, અહીં બહુ વાસ આવે છે. મમ્મી કેમ રહે છે? ગઈ રાતે સાંતાકલોઝ* તેને માટે કંઈ લાવ્યા નથી એ માટે? પણ મારે માટે એ શું લાવ્યા હતા, તે બતાવોને!”

પિતાએ છેવટે ફીકું હસીને કહ્યું, “જા બેટા, ચેલા ઓરડામાં જરૂર તારે માટે કંઈ મૂકી ગયા હશે. પરંતુ, ઊભો રહે, પપ્પાને ચહેલાં યુજન કરતો જા; અને જે ભેટા રોબિ, આટલું વાત રાખજે.” આટલું બોલી તેણે એકવાર છોડરાના તાંજીનીભાઈ ગુલાબી મુખનું દર્શન કરી લીધું અને પછી ધીમેથી ઉમેવું, “ભેટા, હમેશાં સારો વવા પ્રયત્ન કરજે!”

દાકતરે દાખલ થતાં જ હુકમ ફરમાવ્યો, “હોવિસ્ટર, તમે વધારે પડતો શ્રમ લઈ રહ્યા છો.”

* નાતાલની રાતે શ્રદ્ધાં છોકરાં માટે સાંતાકલોઝ આવીને ભેટ મૂકી જાય છે, એવી ખ્રિસ્તી બાજકોની માન્યતા છે. મામાપ જ છોકરાંએ ભરવી રાંખેલી ઓગ્રી કે મોર્નમાં છાનાંમાનાં ભેટ મૂકી આવે છે.

“હવે ઓછું કે વધારે બોલવાનો કંઈ અર્થ છે ખરો, દાકતર? પણ તમારે લોકોએ છેવટ સુધી દરદીને ધમકાવવો જ જોઈએ, ખરુંને?”

“હા ભાઈ હા, હજુ ‘અર્થ’ છે. મિમિસ હોવિસ્ટર, તમારા પતિએ પોતાની શક્તિ જાળવી રાખવાની ખૂબ જ જરૂર છે. તમે થોડો વખત બહાર જાઓ તો સાચું.”

ચેલી તરત જ ઊછળીને ઊભી થઈ ગઈ. “હું દાકતર! તો તમને આશ્ચર્ય છે ખરી?” હોવિસ્ટર અને દાકતરે એકબીજા સામે કડુસાભરી નજર કરી લીધી. દાકતરે કંથો જવાબ ન આપ્યો, તે પરથી સમજી જઈને પત્ની બોલી, “તો પછી હવે શું કામ તેમનાથી છૂટી પડું?”

દાકતરને ઉતાવળ હતી. તેણે દરદીની નાટી પકડીને કંઈક અધીરતાથી કહ્યું, “ડિફિકિટવ સ્કંડિસ તેમની સાથે વાત કરવા માંગે છે.”

“પણ એ તો મારી હાજરીમાં પણ કરી શકશે! તમે કંઈક મારાથી છુપાવો છો.” પત્નીની અધીરતા જોઈ હોવિસ્ટરે તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો.

દાકતરે કહ્યું, “સ્કંડિસે એક માણસ પકડી આણ્યો છે; તે એમ માને છે કે—”

પત્ની બંદૂકની ગોળી વાગી હોય તેમ તરત ઊછળીને ઊભી થઈ. “મારા પતિને તેણે ગોળી મારી હતી, એમ ને?”

“હા; એ માણસ એ ટોળીનો કદાચ હોય અને તેણે કદાચ—”

“અરે જલ્દી તેને અહીં લાવો; એક મિનિટ પણ ન ખોલો. મારા પતિ હજુ તેને ઓળખી શકશે. અરે, ઉતાવળ કરો, ઉતાવળ કરો!” તે જાણે દાકતરને ઓરડા બહાર ધકેલતી હોય તેમ કરવા માંડી.

હોવિસ્ટર પણ આ સમાચારથી કંઈક ઉત્તેજનામાં આવી ગયો હોય એમ લાગ્યું. તેના મોં ઉપરનો ભૂખરો રંગ જાણે ખસવા લાગ્યો. તેણે પોતાની પત્ની અને દાકતરને મના કરવાની નિયામી કરીને ધીમા અવાજે કહ્યું, “તેને અહીં ન લાવતા!”

ગાજરી બનીને પત્ની બોલી બિટ્ટી, “નહિ, નહિ; તમે હજુ ઓળખી શકો તેમ છતાં મારે ખાતર તમે એટલો પ્રયત્ન કરો. એ બદમાશ જીવનો છટકવો ન જોઈએ.” એમ બોલતી તે પોતે જ ભારૂં બહાર ડિફિકિટવને બોલાવવા તૈયાર થઈ.

“કેટ! અહીં આવ.” પતિએ જાણે તાકીદનો હુકમ કર્યો.

પત્ની તરત પતિ પાસે આવી. પતિએ પોતાનો બરફ જેવો ઠંડો હાથ તેના હાથમાં મૂક્યો અને કહ્યું, “મારે સૌ સાથે સદ્ભાવ રાખીને જવું છે.”

“ના, ના! આ તો તમે મને વધેરવા જેવું કરો છો. તમે નહિ હો, ત્યારે મારો એકમાત્ર આધાર—”

“વેરનો બદલો હશે? વણાવી કેટ, તું શું બોલે છે?”

“વેરનો બદલો નહિ, પણ ન્યાય! અરે તમારે જે શબ્દ વાપરવો હોય તે વાપરો. પણ તેને અહીં આવવા દો. અન્યારે તમારો બુદ્ધિ કેટલો નથી—” આટલું બોલ્યા પછી, આના શબ્દો વાપરવા બદલ પસ્તાતી હોય તેમ, તેણે કહ્યું, “પ્રિય, મને શમા આપો; પરંતુ તેને તો બોલાવવા જ દો. તમારો ખૂનો જીવનો છટકી ગયો એ જાણીને આખી જિંદગી મને નિરાંત નહિ રહે.”

પતિએ કુસુમાબાઈ આંખોએ વણાવી પત્ની તરફ નજર કરી; અને પછી પેલાને બોલાવવા સંમતિ આપતી નિશાની કરી.

મે કોન્સ્ટેબલની વચ્ચે પકડાયેલો લોગન ઓરડામાં દાખલ થયો કે તરત જ કેટ તેને જાણે પોલીસોના હાથ-માંથી આંધકી લેવા તેના તરફ ધસી ગઈ અને બોલી, “અરે આ જ છે; હું તેને ઓળખું છું!”

સ્કોફિલ્ડે પૂછ્યું, “બાનુ, તમે સોગંદપૂર્વક એમ કહો ખરો?”

“ના, ના; મેં તો તેને દાદરો હિતલીને બળતો માંડ જોયો હતો. પણ માથા પતિએ તો મને મોડામોડ જોયો હતો, એટલે તે જરૂર તેને ઓળખી શકશે. તેને પાસે લાવો અને પડદા જતા ખસોડો, જેથી તેનું મોં મારા પતિ બરાબર જોઈ શકે.”

લોગન આ સીની આંખમાં અને આકૃતિમાં પોતાને ફાંટીને માંચડે ગણવનાર યમદૂતનો આકૃતિ સામાન્ય નિહાળી રહ્યો. તેણે લોવિસ્ટર તરફ જાભથી નજર નાંખી. લોવિસ્ટર તેના તરફ તાકીને સ્થિર નજરે જોઈ રહ્યા હતા. નેમની આંખોમાં લોગન વેરની આગ જિંદગીની જ અવેશ રાખતો હતો; તેને બદલે તેણે આંખોમાં કંઈક બીજું જ દેખાયું. તે એ નજરને ઓળખી જ ન શક્યો. કારણ

કે, એ નજર યજુ ઉપર પણ પ્રેમ વરસાવતી સ્વર્ગીય નજર હતી!

“એનું મોં જતા વધુ પ્રકાશ તરફ લાગે.” લોવિસ્ટરે કહ્યું. કોન્સ્ટેબલોએ તરત લોગનની ગળથી પકડીને તેનું મોં બરાબર પ્રકાશમાં આણ્યું. દરેક જાતનો શ્વાસ ધંબી ગયો. લોગન ઉપર ચારે તરફથી પિક્કાર અને તુચ્છકારની નજરો તોળાઈ રહી; અને તે પણ સામી તેની જ નજર સીની સામે મિલાવતો, છવટે લોવિસ્ટરની નજર સાથે પણ મિલાવવા ગયો. પણ આ શું? લોવિસ્ટરની નજર જાણે લોગનના અંતર સુધી પહોંચી ગઈ. એ દૃષ્ટિ તે વધુ વાર ઝીંકી શક્યો નહિ.

લોવિસ્ટરે ધીમે અવાજે જણાવ્યું, “હું આ માણસને ઓળખતો નથી.”

લોગને પોતાની તીવ્ર નજર લોવિસ્ટર ઉપર ફેરવી, અને મનમાં જ તે બોલ્યો, “સાચો ગપડો!”

કેટ તો લોવિસ્ટરના ઘાંટો સાંભળી એકદમ ચોસ પાડી બેઠી, “નહિ, નહિ, તમે બરાબર નિહાળીને જુઓ. જતા વધુ અજવાળું કરો તો! દાક્તર, તમે જિંદા નથી કે, આમને બોલવાનું ભાન જ નથી રહ્યું? મને ખાતરી છે કે, આ એ જ માણસ છે. પ્રિય! તમારે પગે પડું છું, તમે ફરી એક વાર બરાબર જોઈને કહો!”

લોવિસ્ટરે તેના કલા પ્રમાણે ફરી જોયું પણ ખરું. પછી તેણે ઓરડામાં બેઠેલા સીની તરફ ચાંન નજર કરી લીધી અને ફરી વાર કહ્યું: “કેટ, સાંસતી યા! હું આ માણસને નથી ઓળખતો.” પછી સૌ જિનારનો સંઘર્ષ દૂર કરવો હોય તેમ તેણે લોગન સાથે હાથ મિલાવવા પોતાનો હાથ જતા લંબાવ્યો. સીનો સંઘર્ષ દૂર થયો; માત્ર એક જાત સિવાય, —અને ને તરત દાકીર તરફ બેભાન થઈને ગમચી પડી.

“ભાઈ, મારી સાથે હાથ મિલાવ. આપણી વચ્ચે કશી દુરામનાવટ નથી.” કોન્સ્ટેબલે લોગનને જતા આગળ પકેલ્યો. બંનેના હાથ મળ્યા. લોવિસ્ટરની ચાંત, પ્રેમાજ દૃષ્ટિ સાથે લોગનની નજર ફરી એક વાર મળતાં જ તેના અંતરમાં અચાનક કશુંક થઈ આવ્યું.

“ભાઈ, તારા જીવનનો કંઈક સદુપયોગ કરેશ પ્રપત્ન કરે, ત્યારે માણસ મારી પેઠે મરણપચારીએ

પડે છે, ત્યારે તેને એમ લાગ્યા વગર નહીં રહેતું કે, 'મેં મારા જીવનનો સદુપયોગ કર્યો હોત તો કેવું સાડું!' તરન જ તેના હાથની પકડ ટીલી પડી ગઈ. હોગન બંને હાથના પંજની સખત મૂઠીઓ વાળી ઓરડામાંથી બહાર ભાગ્યો. પાછળ માત્ર ગળાની ખરેરીનો અવાજ તેને સંભળાયો—એક ધબાકો, અને પછી સ્ત્રીના ગળાની એક ચીસ.

નહીંકિનારે ભેજ અને ધૂમસમાં હોગન ખાઓવિયાં હોગતો ઘેર છેક ઉપરના માળે પોતાની ઓરડીમાં આવ્યો, ત્યારે તે ધબ દઈને પોતાની ખાટલીમાં નૂટી પડ્યો. તરત જ ઉંદરડા જેવું એક બાળક ખાટલીના એક ખૂણા નીચેથી સરકી ગયું, અને ઓરડીના ખૂણામાં લપાઈ ગયું. એક છોલાયેલા અને ફૂંચેલા ચહેરાવાળી બાઈ પાછળ પાછળ તરત અંદર આવી અને હોગન તરફ તાકીને નવાઈથી જોઈ રહી. પછી પેલા છોકરા તરફ જોઈને બોલી, “અચ્ચા, આ તો તને નહિ મારે!” અને પછી હોગન તરફ જોઈને બોલી, “એના શેકે માર્ગે છે એટલે અહીં સંતાઈ ગયો છે. પણ મને તો જીમ, અહીં તને પાછો જોવાની આશા નહોતી!” બાઈના અવાજમાં કંઈક રીતે પણ માયાગુતાનો ભાવ પ્રગટ થતો હતો.

હોગને કંઈ જવાબ ન આપ્યો. પેલીએ ડરથી આમ તેમ નજર કરીને તરત બારણું બંધ કર્યું. અને પછી પથારી પાસે આવીને તે ધીમે અવાજે બોલી, “નું ભાગી આવ્યો છે કે શું?” છતાં કયો જવાબ ન મળ્યો. પેલીએ તેનો હાથ બહાર ખેંચ્યો. તેની બાંધ બીની થઈ ગઈ હતી. “આ શું? પીધેલી અવસ્થામાં પણ જીમને મેં કદી રડતો જોયો નથી.”

“અને અત્યારે કયો તારો બાપ રડે છે? પણ રાંડ, નું મને જરા જાંપવા દઈશ?”

જીમ તેની જાત ઉપર ગયો એટલે પેલીને જરા શાંતિ થઈ. પછી ધીમેથી તે બોલી, “તો પછી મને કહે કે, નું છૂટયો થી રીતે?”

“પેલા ડોસલાએ મને ઓળખ્યો નહિ, એટલે વળી.”

“તને ન ઓળખ્યો? તો શું ને રૂયરો ભાનમાં જ આવ્યો નહિ, ખરું?”

હોગન ગુસ્સાળી ફાટી પડતો બેઠો થઈ ગયો. “ફૂતરી, તારો બાપ તો બરાબર ભાનમાં જ હતો. અને જો, નું એને માટે એક પણ ખરાબ શબ્દ બોલી, તો તારું માથું જ ભાંગી નાંખીશ.” આમ કહી તેણે એક મુક્રી પેલીના માથા ઉપર ઉગામી.

“મને ચોક્કસ ખાતરી છે કે, તેણે મને ઓળખ્યો જ હતો. મારી તો છાતી જ ધબકતી બંધ પડવા આવી’તી, પણ પછી તે બોલ્યો, ‘હું આ માણસને ઓળખતો નથી,’—જાણે કોઈ ‘બાદશાહ’ બોલતો હોય એમ!”

“તારાથી બીનીને એણે આમ કહેવું ત્યારે.”

“લે, આ ફૂતરીની અકબ તો જુઓ! અરે, તારો બાપ તો આખરની ધણીએ હતો. પછી એને મારાથી ડરાવું શું રહ્યું? અરે એ કુકરે તો મારી સાથે હાથ મિલાવ્યા; એનું સત્તાનાથ જાય . . .”

“તો તો તેને સનેપાત જેવું થઈ ગયું હશે!”

“સનેપાત? તારા બાપને . . . તારી માને સનેપાત ભલે થાય! જે દેડકી, એણે હાથ મિલાવતી વખતે મને શું આપી દીધું ને—” આમ કહી હોગને ઝપાઝપીમાં પોતાના કોટ ઉપરના કાપલા ઉપર લગાડેલું બટન હોલિસ્ટરના હાથમાં રહી ગયેલું, તે કાઢી બતાવ્યું.

પેલી તો જોઈને આભી જ થઈ ગઈ. “તારી સામેની ઓળખની સાબિતી જ તને આપી દીધી! તો એ ગાંડીબાંડો હતો કે શું?”

“જે તને કહ્યું છું કે, એ તારા બાપને ગાળ ન ભાંડીય. પાછો તે મને કહે છે, ‘અચ્ચા, તારી જિંદગીનું કંઈ ભલું કરજે.’ એતી તો આખર ધણી જ આવી ગઈ હતી, અને એની બાપડી તો મને કાચો ને કાચો ખાવા જ તલપાપડ થઈ ગઈ હતી. એ તો એને પાણી જ ચડાવ્યા કરતી’તી કે, ‘ઓળખો છો એમ કહી દોને.’ પણ પેલાએ તો મને કહ્યું, ‘ભાઈલા, મારી સાથે હાથ મિલાવ! આપણે દુરમત નથી.’ બસ, હું તો એનું એ સાંભળીને ઠંડો જ થઈ ગયો છું.” થોડી વાર રહી અચાનક પેલી સામે નજર પડતાં જ ને પાછો બોલી ઊઠ્યો,

“લે, તું શું કામ રડે છે વળી? તારું ભટોળિયું મરી ગયું પછી મેં તને કદી રડતી જોઈ નથી!”

“એ તો અમથી, જીમ. હું તો મૂરખ છું—મૂરખ. મારી વાત જવા દે. પણ જીમ. મને તો તારા બચવાનો ખાતરી જ ન હતી; આ વખતે તો જાણે, તું લાકડે લટક્યો જ હતો!”

“તારી જિંદગીનું કંઈ ભણું કરજે” એમ એ બોલ્યો હતો. અને જે મોઢી, તારે જે કહેવું હોય તે કહે, પણ હું કંઈક કરવાનો છું, એ નક્કી.”

“શું કરવાનો છે, વળી?”

“એણે કહ્યું તું તેમ કંઈ ભણું કરવાનો જ. અને નહીં કરું એમ? જેણે કરું છું કે નહિ. હું કશું ના કરું તો એનું મોં મારાથી ભુલાય જ નહિ એની આંખો! મારી સામે ટગર ટગર જેતી હજી હું ભાણું છું. પણ મોઢી, શું કરવું એ મને કંઈ સમજતું નથી.”

“જે જીમ, હું કહું?” આમ કહી, તે જરા આના-કાની કરતી ચૂપ થઈ ગઈ; પછી બોલી પડી, “તું મારાથી જ થઈ કરને!”

“એટલે શું?” પેલી એની સામે તાકી રહ્યો. પેલી થરમાઈને મોં નીચું કરી ગઈ પછી પોતાની થરમથી પણ થરમાતી હોય એમ બોલી, “હા, મને જ—મારો ઉદ્ધાર કર, મને તારી...” પણ એથી વધુ થઈ તેના ગળામાંથી નીકળી થક્યા નહિ.

“બોલી નાખ, મોઢી, તને મારી પરભૂતર બનાવું એમ ને?” પેલીએ ઉદારમાં રોકું લેવાવું.

“તું ગાંડી તો નથી થઈને? મારા જેવા સાથે? તારું પણ ચસકાનું છે કે શું? તને આ થો વિચાર આવ્યો, મોઢી? પણ . . . તારું મોં જ મને કંઈ બદલાવેવું લાગે છે!”

“જેવું તારું મોં અત્યારે બદલાયું છે, જીમ.”

મોઢીનું આ વાક્ય સાંભળી લોગન ચૂપ થઈ ગયો. પછી પીંમી બોલ્યો, “લે ત્યારે; આ મારો લાથ મૂકું છું. હું જરૂર તને પરભૂત; લેમ અને નેમ જાણી, બસ!”

પેલી તરત ડુસકે ચડીને લોગનને ખભે વળગી પડી. લોગન પણ ઓછો ડુસકે નાહોનો ચડ્યો. આ ઘોંટકામાં માત્ર એવું માણસ તદ્દત બચીને રહે એ પાંચે બચાવ હતો! નહીં પ્રમદેથી માનવતા બંનેનાં હૃદયોને નેમ જ બંધા

ચલેટને ઉઘાળી રહી હતી. બંને નવ-જુવાન, નવાં આદમી બની રહ્યાં હતાં.

“તું કામ શોધવા ક્યાંક બહાર જ જઈશ, ખરું ને? તો મને તું સાથે જ લેતો જાણે. મારો ચેક તો મને મારી જ નાખશે.”

“ભલે, તારે આવવાનું મન હોય તો મારી સાથે આવજે. પણ મોઢી, આપણે મૂરખ જ છીએ. આપણે ક્યાં જવાનાં? આપણને કોણ ઊંચું રહેવા દે?”

“જીમ, જીમ, હવે તું વિચારને રવાંડે ચડી, પાછી પાની ન કરીશ.”

“પણ, હું વિચાર ન કરું તો શું કરું? છતાં હું પ્રયત્ન કરીશ. આપણે ભલે ભૂખ્યાં મરીશું, પણ હવે હું કંઈ કામે જ લાગીશ. મારા આ બંધા ધંધા તો આજથી બંધ, બસ?”

“અને હું તમને લોકોને મદદ કરીશ,” એક નવો આવનાર બોલી ઊઠ્યો. “અલ્યા જીમ લોગન, તારી મુશ્કેલી બોલી નાખ જોઈ. પહેલી વાત તો તારે એ જ શીખવાની છે કે, કોઈ સારો માણસ તારી સાથે વાત કરવા માંડે કે તેના મોં ઉપર ફેટ લગાવવા તૈયાર ન થઈ જાવું!” ડોક્ટર ગ્રાન્ટે આટલું કહી, લોગન પાસે જઈ, તેના ખભા ઉપર લાથ મૂક્યો, અને કહ્યું, “હું જોશુ લોચિસ્ટરને ૨૦ વર્ષથી ઓળખતો હતો—પણ આજે મેં તેને ઓળખ્યો એવો કદી નહોતો ઓળખ્યો જે તારે માટે સારી જિંદગી જીવવાનો કોઈ રસ્તો હશે—અને હું માનું છું કે છે, —તો તે શોધવામાં હું તને મદદ કરીશ. મારા સંસ્કૃત મિત્ર લોચિસ્ટરને એ મારી નાનાવની મેટ હશે.”

આ પ્રમાણે મૂન લોચિસ્ટરની માનવ આત્મા પ્રત્યેની શબ્દો રાજગને એકને સ્થાને ત્રણ બધા નાચરિકો મેજથી આપ્યા: કેટ લોચિસ્ટર શાંતિ અને જમાનો પાક શીખી; ડો. ગ્રાન્ટ શીખ્યા કે, દરેક માનવ તદ્દતમાં એક ચેતન કીડો ક્યાંક છુપાઈને રહેતો છે જ, અને હૃદયે લોગન કે જેના કુટુંબે અપમતાના કીડામાંથી ખરેખર નીકળવાની પીંમી પણ મક્કમ મનસ આરંભી.

(અંતિમ ઉપરથી)

—“ન્યૂ આઉટલુક”, ડિસેમ્બર ૧૯૦૭]

૨૦

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥

૧

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આ વાક્ય કુશ્મેત્રના મેદાન પર (ગીતામાં) કહ્યું હતું. અર્જુન એમ મૂંઝાથી હતો કે, યુદ્ધ જેવું નિર્ભય પાપકર્મ તો કેમ જ કરાય? અને તેમાંય જો સર્ગાસંબંધી વસ્તેનું યુદ્ધ હોય, તો તો કેવો ભુલમ! એટલે કક્કી ઊઠીને તેણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું,

“અહો વત મહત્ પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્”

“અરેરે! અમે તે કેવું મહાપાપ કરવા કમર કસી છે!”

શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનની આ મૂંઝવણ દૂર કરવા તેની સાથે આર્યજાતિનાં જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો મહાસાગર ખેડી વચ્ચેને કહ્યું, “ભાઈ અર્જુન, આ તને શું થઈ આવ્યું? તું એમ કેમ નથી સમજતો કે, કર્મ કોઈને છોડતું નથી; કોઈથી છૂટી પણ ન શકે એવો કર્મ પદાર્થ છે? હા, એ ખરું કે, માણસને મોહમાં નાખીને, બંધન કરનારું પણ કર્મ જ છે. પણ એ તેનું અનિવાર્ય ફળ નથી. કર્મ કરવાની એવી કુશળતા છે, કે જેનો આશરો લેવાય તો બંધન ટળે; અને તેની સાથેસાથે નિર્મળ કાર્યલાભ અને લોકસંગ્રહ પણ સંધાય. એમ કર્મ કરી શકાય છે. જનકાદિ જ્ઞાતાના પ્રાચીન દાખલા પણ આ અંગે પડેલા છે

અર્જુને કહ્યું, “તો એ કુશળતાની ચાવી મને કહો. તેને માટે માણસે કયું કર્મ છોડવું અને કયું કર્મ કરવું?”

શ્રીકૃષ્ણ આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ઉપરનું કૃત્તંત-વચન કહે છે કે, યજ્ઞ-દાન-અને તપ-કર્મ મનુષ્યને પાવન કરનારાં સત્ત્વો છે. કેવી રીતે? — એ પ્રશ્નના જવાબનો સાર ગીતામાં આમ મળે છે:—

કર્મની અંદર માણસને બાંધતારી બાજુ તેના ફળની આસક્તિ કે તે વડે થતો ભોજ્યસ્વ-લાલસાનો સ્વાર્થ છે. સ્વાર્થી સુખથી પ્રેરાઈને કર્મ કરનારો માણસ લપટાય છે. માટે સૌના સુખમાં પોતાનું સુખ ધમકાવેલું છે એવી જ યજ્ઞભાવના છે, તે-વાળું યજ્ઞ-કર્મ ધ્યાન રાખવું; અને તેવું કામ તો કરવું જ જોઈએ. નહિ તો જગતનું અને કોઈનું જીવન ન નભે. કર્મ વસ્તુ નિઘ નથી; બ્રહ્મમાંથી જ તેની ઉત્પત્તિ છે.

આવું યજ્ઞ-કર્મ કરવા જતાં, લોભલાલચ કે ગૃધ્રાથી પ્રેરાઈને જેમ જીતો કરે છે તેમ, પારકાનું ધન હરવાનું તો ન હોય; તેને બદલે કાંઈકે સામાને પોતાનામાંથી આપવું પડે છે. તેથી આવું દાનભાવથી ભરેલું કર્મ પણ કદી ન છોડવું. દાન કરવું એ કોઈ ઉપર દયા કરવાપણું નથી; તે તો આપણો પવિત્ર ધર્મ જ છે.

આમ સૌના સુખે સુખી થવા જતાં ઘસાવું પડે છે; તેમ વર્તતાં વેકવું પણ પડે છે. આવી રીતે શ્રમજન્યુર્વક ઘસાવું કે વેકવું એ જ તપ કહેવાય છે. એટલે આવા તપથી ભરેલું પવિત્ર કર્મ પણ કદી ન છોડવું.

આમ યજ્ઞ, દાન અને તપ ન છોડવાનું કારણ એ છે કે, દરેક કર્મમાં પાપનો અંશ રહેલો છે, તે વાત ખરી છે; પણ તેમાંથી બચીને યાવવાનો ઉપાય કર્મ જ ન કરવું એ નથી; એવું અકર્મ જગતમાં જન્મીને થકય જ નથી. પણ કર્મના આવા દોષ કે ઝેરના ઉતારને કે નિવારણને માટે, તેને પવિત્ર કે પાવન કરે એવાં યજ્ઞ, દાન અને તપ એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ છે, તે વિચાર-પૂર્વક અને પ્રયત્નથી કરવાં અને તેમને કદી ન છોડવાં. તેથી બીજી જાતનાં કર્મ ભલે છોડવામાં આવે.

આ જ આખા કૃષ્ણાર્જુન-સંવાદની ગીતામાં કહેલી કથા તેના નિષ્કોટ રૂપે કહીને ઈશોપનિષદ અંતે કહે છે:—

“હે કનુ, કર્મજીવી માનવ, તારી કરણીને યાદ કર, તારી કરણીને યાદ કર; તે પાપરહિત હોવી જોઈએ.”

૨

ઉપરનું ઉદ્બોધન કેવળ વૈયક્તિક જ નહિ. સામુદાયિક કે સામાજિક સત્ય પણ છે. જે સમાજ કે સમૂહની ગતિ યા તેનાં કર્મ યા કામકાજની અંદર યજ્ઞબુદ્ધિ નથી હોતી, દાનવૃત્તિ અને ત્યાગ-કે બલિદાન-ભાવ નથી હોતાં, તે સમાજનાં કામકાજમાં પાપ કે પીડા યા કલેશ જન્મે છે અને તેને આપરી લે છે, એમ ઇતિહાસમાંથી બતાવી શકાય.

આપણો જ દાખલો લઈએ. ગાંધીજીની હયાતીમાં આપણાં સામુદાયિક કામકાજમાં આત્મશુદ્ધિના આ ત્રણે ભાવો હતા. સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિનું મહાવિજયકર્મ જ આપણે આદર્યું હતું. તે અર્થે આપણે દાન કરતા; ને તપ-ત્યાગ પણ પોતપોતાના ગળ પ્રમાણે સૌ કેટલો બધો દાખવતા હતા!

આજે? બીજાની પ્રાપ્તિ કે લાભ જોઈ સ્વાર્થી અદેખાઈ, જ્યાં ત્યાં ફેલાઈ છે. એ બીજાને દાન કરવાની તો વાત જ નથી. એક હાથે આપીએ તે બીજે હાથે ન જાણે — એ તો ક્યાં રહ્યું! આખું જગ જાણે એમ ઘોઘ વાગે તો જ વળી આપીએ તો આપીએ, એવી દાનવૃત્તિ થઈ છે. ત્યાગની તો વાત જ નથી; કોણ કેટલો ભોગ માણે અને તે સાડુ સત્તાની સાકમારી કરે, એ જ હરીફાઈ શયે છે.

પરિણામે સમાજશુદ્ધિનો પ્રશ્ન થયો છે. બધે ફેલાવા લાગેલા પાપ-કલેશથી આપણે અકર્માઈએ છીએ. કોંગ્રેસ શું કે સરકાર શું — સૌને મૂંઝવણ આપી જ છે.

યજ્ઞ-દાન-તપ-કર્મની પાવક શક્તિ જ મનુષ્ય અને તેના સમાજનેય તારે છે, અને શાંતિ બપ્તી થકે છે.

૨૯-૧-'૬૧

મગનભાઈ દેસાઈ

અબ્રહામ લિંકન અને દારૂબંધી

[આપણા કોંગ્રેસી રાજ્યકર્તાઓ જ્યારે દારૂબંધી કરવી થકય નથી કે જરૂરી નથી એમ કહેવામાં એક બીજાની હોડ બકી રહ્યા છે, ત્યારે દારૂની મહેસૂલના બિલ ઉપર સહી કરવા કરતાં પોતાનો જમણો હાથ કપાઈ જાય તો સાડું, એવું કહેનાર પ્રમુખ લિંકનના કેટલાક ઉદ્ગારો નીચે ઉતાર્યા છે. એ થંદો સાચે જ 'દિવસે સૂર્યનો પ્રકાશ જગજગે છે તેટલા વિસ્તારમાં' માત્ર અમેરિકામાં જ નહિ પણ આજે તો ભારતમાં જ્યાં જ્યાં કોંગ્રેસ પક્ષનું રાજ્ય શાયે છે તેવા દરેક રાજ્યમાં જાહેર કરવા જેવા છે.]

પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાવા અગાઉ એકાદ વર્ષ પહેલાં અબ્રહામ લિંકને પોતાના એક મિત્રને વાતચીત દરમ્યાન જણાવ્યું કે, મેં આખી જિંદગીમાં કદી દારૂ ચાખ્યો નથી.

“શું?” પેલા મિત્રે કહ્યું, “તમે એમ કહેવા માગો છો કે, તમે કદી દારૂ ચાખ્યો નથી?”

“હા, મેં કદી ચાખ્યો નથી.” લિંકને જવાબ આપ્યો. લિંકન કહેતા કે, “દારૂના વેપારનો બચાવ કરનારા ઘણા છે; પણ તેનો કશો જ જ સ્વાદ નથી.”

૧૮૫૪-૧૮૫૮ દરમ્યાનમાં પોતાનાં ભાષણોમાં તેમણે જણાવ્યું છે—

“દારૂની દુકાનો અને પૌદ્યમાં ચાલતો આ કાયદેસર દલાવેયો દારૂનો વેપાર એ તો આપણી સંસ્કૃતિની વિપદા છે. સાચો નાગરિકમાં તો આપણી પાસે એવી માગણી કરે છે કે, જે સાધું હોય તે માત્ર જાહેર કરવું જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ તેને ‘પ્રચલિત’ કરવું જોઈએ; અને જે અનિષ્ટ છે તેને પ્રચલિત કરવું જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ તેને નાશ કરવું જોઈએ. દારૂ પીકું એ તો આધુનિક સંસ્કૃતિનો સૌથી મોટો દુરમન— સૌથી મોટો વિધાતક ગાળ પુરાવા થયું છે, અને તેથી હું દારૂબંધીનો અમલી પાલકાર બન્યો છું.

“જ્યાં સુધી આ રાજ્યનો જાહેર લોકમત તથા વૈયક્તિક ભાવના એવાં ન ઘણાં કે, દારૂનો દરેક દુકાન-દાર અને દારૂનો દરેક વેચનારો, ભલે તેને પરવાનો આપવામાં આવ્યો હોય તોપણ, સૌને એક અધિકૃત અપરાધી—એક ગુનેગાર જ લાગે, ત્યાં સુધી આપણે જંપવું ન જોઈએ.

“આ ચર્ચામાં ખરો મુદ્દો એ છે, — અને આ વિષયની કાળજીભરી વિચારણા કરનાર દરેક જણને એમ લાગ્યા વિના નહીં રહે, — કે, દારૂનું ઉત્પાદન, વેચાણ અને ઉપયોગ એ એક અનિષ્ટ છે; એ વેપારનો સમગ્ર ઇતિહાસ અને વિકાસ પુરવાર કરે છે તેમ, એ એક નૈતિક, સામાજિક અને રાજકીય ગુનો છે.”

એક વખત સંધ્યસરકારના ટેકા માટે નહીંવાં પીણાં ઉપર નાખવાના કરવેરા માટેના આંતરિક મહેસૂલના બિલની ક્વમનો નેમણે સખત વિરોધ કર્યો. છતાં પોતાની મરજીની ઉપરવટ જ્યારે એ જિલ્લે કાયદા તરીકે જાહેર કરવા માટે લિંકનને પ્રમુખ તરીકે સહી કરવાની થઈ, ત્યારે તેમણે જણાવ્યું, “દારૂના વેપારને કાયમી બનાવનાર આ કાયદા ઉપર સહી કરવા કરતાં મારો જમણો હાથ જગાઈ જાય એમ હું વધુ ઇચ્છું; અને તેથી જ્યારે કોઠકડી દૂર થયે કે તરત હું મારું સમગ્ર લક્ષ આ કાયદાને પાછો ખેંચવા માટે જ લગાવીશ.”

અને બરેબર જે દિવસે તેમનું ખૂન થયું તે દિવસે જ દારૂના પ્રશ્ન અંગેના તેમના છેલ્લા થંદો મેનર મેરિવિન સમક્ષ તેમણે ઉચ્ચાર્યો. ન્યૂ યૉર્ક કોઈ કામસર મોકલવાના હોઈ, મેનર મેરિવિનને લિંકને પોતાને ત્યાં જમવા શ્રીવાચના થયા. તે જ્યારે જતાના થયા, ત્યારે લિંકને આનંદથી બિછળતા તદ્દપે નેમને કહ્યું, “મેરિવિન! આપણું તોયોની

મદદથી એક મહાન કાર્ય પાર પાડું છે. ગુલામીનો નાશ થયો છે. અને હવે મુજીતર પુનર્જનનાનું કામ પતી જાય, એટલે આપણી સમક્ષ બીજો મહાન પ્રશ્ન ઠાડના વેપારને નાબૂદ કરવાનો હશે. અને મેરવિન, નું જાણે છે કે, મારું માનું, મારું હૃદય, મારો હાથ અને મારું સમગ્ર ધન એ કામ પાછળ હું રોકીશ. ૧૮૪૨માં—પા સેક્સથી પણ ઓછા સમય પહેલાં—મેં ઈશ્વરના આવેશ હેઠળ ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે, એવો સમય આવશે જ્યારે આપણા દેશમાં એક પસ ગુલામ કે એક પસ દારૂહિયો નહીં રહે. ઈશ્વરનો આભાર કે, એ ભવિષ્યવાણીમાંથી એકને પૂરી થયેલી જોવા હું જીવતો રહ્યો છું; બીજી પણ પૂરી થાય એ જોવાની હું આશા રાખું છું.”

મેજર મેરવિન વિકનના આ નોંધપાત્ર શબ્દોથી એટલા પ્રભાવિત થયા કે, તેમણે પૂછ્યું, “મિ. વિકન, હું તમારા નામથી આ બધું જાહેર કરું?”

“હા, હા,” વિકને તરત જ ભારપૂર્વક જવાબ આપ્યો, “આપણા દેશમાં દિવસે સૂર્યનો પ્રકાશ નેટલા વિસ્તારમાં ઝળહળે છે, તે સમગ્ર વિસ્તારમાં મારા આ શબ્દ જાહેર કરજે.”

પોતાના કાનમાં આ શબ્દોને ગાજતા તથા અનંત બ્રહ્માંડમાંથી પ્રગટતા દિવ્ય સૂરોની પેઠે પોતાના સમગ્ર શરીરમાં ધમકતા લઈને મેજર મેરવિન પ્રેસિડેન્ટ વિકને શોષેલા અગત્યના કામે ગિપટયો અને ન્યૂ યૉર્ક શહેરમાં બીજે દિવસે સવારે જ્યારે તે પહોંચ્યો, ત્યારે તેને ખબર પડી કે, એ શબ્દો ઉચ્ચારનાર કંઈને હંમેશને માટે મોતમાં ધરબી દેવામાં આવ્યો છે.

[કદાચ આપણા દેશમાં સ્વરાજ્ય મળ્યે પહેલું દારૂબંધી કરવાનું કામ હાથ લેવાનો ઇરાદો જાહેર કરનાર કંઈને હંમેશ માટે ધરબી દેવામાં આવ્યો છે તેમ !]
‘વિકન’, જાન્યુ-૦-ફેબ્રુ-૦ ૧૯૬૧]

ગો૦

૧૯૬૦નાં ગુજરાતી પ્રકાશનો

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલયના કોપીરાઈટ વિભાગમાં આ વર્ષમાં કુલ ૧૦૫૦ પ્રકાશનો આવ્યા છે, જે ૧૯૫૯ કરતાં લગભગ ત્રણસો નેટલાં વધુ છે. મુખ્ય વિષયવાર તેમની સંખ્યા તથા રકાવારી નીચે મુજબ છે.

વિષય	સંખ્યા	ટકા
૧. સાહિત્ય	૪૫૬	૪૩
૨. કેળવણી	૧૮૫	૧૮
૩. ધર્મ	૧૫૨	૧૪
૪. વિજ્ઞાન	૮૭	૮
૫. ગાંધીસાહિત્ય	૨૨	૨
૬. પરચૂરણ	૧૪૮	૧૪
કુલ	૧૦૫૦	

૧. સાહિત્ય:— સાહિત્યનાં ૪૫૬ પ્રકાશનોમાં મોટા ભાગનાં મૌલિક છે, અનુવાદિત માત્ર ૬૪ છે, જેમાં મુખ્યત્વે બંગાળી, હિંદી, અંગ્રેજી, મરાઠી વગેરેના અનુવાદો છે.

સાહિત્યના ફલિભાગ પ્રમાણે ૪૫૬ માં કાવ્યનાં ૮૨ પ્રકાશનો છે, જેમાં નીચેનાં નોંધપાત્ર ગણી શકાય—

૧. ગાવા જેવા ગરબા—(સંપા૦) હીરાબહેન પાકક
૨. હરિસંહિતા ભાગ ૨-૩—નાનાલાલ દલપતરામ કવિ
૩. પ્રેમાનંદનાં ત્રણ આખ્યાન—(સંપા૦) કે. કા. શાસ્ત્રી;

ચૈતન્યભાગા જ. દિવેટિયા

૪. વંદના—સોમાભાઈ ભાવસાર
- નાટકનાં કુલ ૩૧ પ્રકાશનો મળે છે, જેમાં નીચેનાં ઉલ્લેખનીય છે—

૧. જીવન ઝંઝાવાત—રંભાબહેન ગાંધી
૨. એકને ટકોરે—શિવકુમાર જોષી
૩. કપૂરનો દીવો—ચંદ્રવદન મહેતા
૪. ઉદયપ્રભાત—મૂળજીભાઈ શાહ
૫. રૂપે રંજે રાણી—દુર્ગેશ શુક્લ

સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે વાર્તાનાં પ્રકાશનો આવ્યા છે, જેમની સંખ્યા ૨૮૮ છે. એમાં નીચેનાં નોંધપાત્ર છે—

૧. ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તા—(સંપા૦) મનુસુખલાલ અવેરી
૨. સરસ્વતીચંદ્ર (બૃહત્ સંશોધ) —(સંશો) ઉપેન્દ્ર છ.

પંડ્યા

૩. સર્વેશ્વર—ગુણવંતરાજ આચાર્ય
૪. મોસમનાં ફલ—જયભિખુ

૫. શિતાર ભા. ૧-૨ - જયા દાકોર
૬. નિકુંજ - ધૂમકેતુ
૭. તિલોત્તમા - પન્નાલાલ પટેલ
૮. પ્રીત-વછોયાં - ચૂનીલાલ મરિયા
૯. ચૂનીલાલ ૧. શાહની શ્રીષ્ઠ વાર્તાઓ - (સંપા) અનંતરાય રાવળ
૧૦. અખંડ દીપ - ઓલિવર ગોલ્ડસ્મિથ (અનુ) ગિરીશ ભટ્ટ
૧૧. પાનખર અને વસંત - સાને ગુરુજી (અનુ) જયંત પરમાર
૧૨. ભાવન પત્રો - કૃષ્ણચંદ્ર; (અનુ) હરીશ નાયક સાહિત્યમાં આ સિવાયનાં ઇતર ૪૫ પ્રકાશનો આવ્યાં છે, જેમાં નીચેનાં ધ્યાનપાત્ર છે -
૧. ભારતીય કાવ્યસિદ્ધાંત - જ્યોત કોઠારી; નટુભાઈ રાજનપસ
૨. નાટ્ય વિવેક - ધનસુખલાલ મહેતા
૩. જીવનસૌરભ - બબલભાઈ મહેતા
૪. શીલી અને સ્વરૂપ - ઉમાશંકર જોષી
૫. વિવેકજાલિ - મગનભાઈ દેસાઈ
૨. કેળવણી :- શૈક્ષણિક ૧૮૫ પ્રકાશનોમાં પાક્ય-પુસ્તકો અને માર્ગદર્શિકાઓ સિવાયનાં માત્ર ૧૫ જ પ્રકાશનો છે, જેમાં નીચેનાં બે નોંધપાત્ર છે -
૧. બાળક સાથે વાતો કેમ કરશો? - હરભાઈ ત્રિવેદી
૨. દીવાન લક્ષ્મીભાઈ માધ્યમિક શાળા - સુવર્ણજયંતી મહોત્સવ સ્મારક અંક - (સંપા) દાકોરભાઈ દાકોર
૩. ધર્મ :- ૧૫૨ જેટલાં ધાર્મિક પ્રકાશનોમાં હિંદુ ૮૦, જૈન ૪૦ અને ઇતર ધર્મનાં ૩૨ છે, જેમાં નીચેનાં ઉલ્લેખનીય છે -
૧. નૈતિસીય ઉપનિષદ - (અનુ) વાસુદેવ મહાશંકર જોષી
૨. જૈન પરંપરાની ઇતિહાસ-૨ - ત્રિપુટી મહારાજ
૩. જૈન સ્વેતાંબર કોન્ફરન્સનો ઇતિહાસ - નાગકુમાર મકાતી
૪. ગીતા ત્રિપુટી - (પ્રકા) નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
૪. વિજ્ઞાન :- ૮૭ જેટલાં વૈજ્ઞાનિક પ્રકાશનોમાં વૈદકનાં ૩૬, કળાકારીગરીનાં ૧૫, ગણિતશાસ્ત્રનાં ૧૦, ને ઇતર ૨૬ આવ્યાં છે; જેમાં નીચેનાં નોંધપાત્ર છે -

૧. અનંતની ભીતરમાં - છોટુભાઈ સુથાર
૨. અવરોધ અને અપહમનો કાયદો - હરિલાલ મ. ત્રિવેદી
૩. જીવ ક્યાંથી આવ્યો? - બંસીધર લી. ગાંધી
૪. શરીરની સાચવણ - શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી
૫. ટ્રેક અને ફીલ્ડ - (સંપા) ચિનુભાઈ પુ. શાહ
૫. ગાંધી-સાહિત્ય :- આ વિષયનાં આવેલાં ૨૨ પુસ્તકોમાં નીચેનાં ત્રણ ધ્યાનપાત્ર છે -
૧. રચનાત્મક રાજકોરણ - આચાર્ય કૃપાલાની (અનુ) ચંદ્રશંકર શુક્લ
૨. મારો સમાજવાદ - ગાંધીજી; (સંપા) આર. કે. પ્રભુ
૩. વાલીપણનો સિદ્ધાંત - ગાંધીજી; (સંક) રવીન્દ્ર કેજેકર
૬. પરચૂરણ :- ઇતર ૧૪૮ પ્રકાશનોમાં સમાજ-શાસ્ત્રનાં ૩૩, ઇતિહાસનાં ૨૫, તત્ત્વજ્ઞાનનાં ૨૪, ને પરચૂરણ ૬૬ જેટલાં આવ્યાં છે, જેમાં નીચેનાં નોંધપાત્ર છે -
૧. કલા મંદિર - અંબુભાઈ પુરાણી
૨. અપભ્રંશ વ્યાકરણ - (સંપા) હરિવલ્લભ ભાયાળી
૩. ગુજરાત દર્શન - (સંપા) ભોગીલાલ ગાંધી
૪. સરદારની અનુભવવાણી - (સંપા) મુકુલભાઈ કલાધી
૫. અર્ધનંત્રની આંટીધૂટી - મનુ સુભેદાર
૬. સમાજ-૧ - મેક આઈવર્ડ પેન (અનુ) અક્ષય-કુમાર દેસાઈ
૭. હિંદુસ્તાનની સાતિસંસ્થા - જી. એચ. હટન (અનુ) પાંડુરંગ દેશપાંડે
- આ આખાં વર્ષ દરમ્યાન આવેલાં ૧૦૫૦ પ્રકાશનોમાં ચરિત્ર-સાહિત્યના ગ્રંથો ૧૧૪ આવ્યા છે, જેમાંથી નીચેનાં ઉલ્લેખનીય છે -
૧. બાપુના પત્રો-૫ કુ. પ્રેમાનંદન કંટકને - (સંપા) કાકા કાલેલકર
૨. પ્રો. જગજીવન જીવનકથા - અશ્વિન મા. ત્રિવેદી ને અન્ય
૩. મોરારજીભાઈ દેસાઈ ભા. ૧-૨ - અંબેલાલ જોષી
૪. બંગકેસરી - ચૂનીલાલ પુ. ભારોટ
૫. શહીદ વીર વિનોદ કિનારીવાળા - અપિન સાંગસુકર દશરથલાલ શાહ

દવાશાળા — ફાર્મસી

[ગવે વર્ષે અમદાવાદમાં અખિલ ભારતીય ફાર્મસી કોંગ્રેસનું સંમેલન, ઉદ્દેશ 'સરકારના 'ડ્રગ કન્ટ્રોલર' શ્રી. બોરકરના પ્રમુખપદે મળેલું. ત્યારે તેમણે પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલા પ્રવચનને આધારે.]

૧

‘વેદ જાંબીનું સહિયારું’

આપણે ત્યાં આ કહેવત પ્રચલિત હતી. વેદ ઓસડિયાં લખી આપે અને ગાંધીની દુકાનેથી એ ખરીદવાની હોય. ત્રિવાણી દવા માટે પરિસ્થિતિ જુદી છે. દાકતર દવાનું નામ લખી આપે અને ફાર્મસી કે દવા-બજારની દુકાનેથી તે ખરીદવાની હોય. આ બે પરિસ્થિતિમાં અગત્યનો ફેર એ છે કે, દવાઘાળા કે ફાર્મસીમાં વેચાતી ત્રિવાણી દવા ઉપર તેમાં વપરાયેલાં ઓસડિયાં અને તેમના કસનું પ્રમાણ આપેલું હોય. ગાંધીની દુકાને મળતાં ઓસડિયાં તાજાં છે કે જૂનાં, તેમાં ઓપથગ્રુણ રહ્યો છે કે નહિ, તેની કંઈ પરીક્ષા હોતી નથી. વેદ જાંબીનું ઘેર લાવી દવા બનાવી આપે તોપણ તેના ગુણ કે કસની ખાતરી કરવા વેદ પાસે કોઈ સાધન નથી. વનસ્પતિમાંનો કસ જામીનના કસ ઉપર આધાર રાખે છે. તમાકુ તમાકુના કસમાં જોય ફેર પડે છે, તેમ ઓપથમાં રહેલા ગુણ કે કસમાં ફેર પડે. ઓસડના આ ગુણ કે કસને અંગ્રેજીમાં તેનો ‘ઓક્ટિવ પ્રિન્સિપલ’ કહે છે. એ ઓક્ટિવ પ્રિન્સિપલ થોડાવાનું કામ વેદો કે દાકતરો ન કરી શકે. તે કામ રસાયણશાસ્ત્રના નિષ્ણતાતોનું છે. પરંતુમાં જોય જોય વિજ્ઞાનની શાખાઓ વિકસતી ગઈ, તેમ તેમ તેમનાં જુદાં જુદાં સંશોધનોનો લાભ ત્યાંની પ્રજાને મળતો ગયો. આપણે ત્યાં ‘હરે’ના ગુણ ગમે તેટલા ગાઈએ પણ હરેના જુદા જુદા નમૂના તપાસીએ તો તેમના ગુણ કસમાં ઘણો તફાવત દેખાય. ઓસડિયાં ઓખખત, તેમનો કસ જાણવો, દરદીની પ્રકૃતિ પારખી તેને ઓપથ આપવું, એ બધું કામ આપણા વેદોને કરવું પડતું. તેમની મદદમાં રસાયણશાસ્ત્રનાં સંશોધનો નહોતાં.

પરંતુમાં પણ તેવું જ હતું. ત્યાં પણ તેજના વેચનારા, દવા બનાવનારા અને દવા લખી આપનારા દાકતરો હતા. તેમનું પણ વેદ-ગાંધી જેવું સહિયારું જ ચાલતું હતું. તે દરેક ત્રણેનું કામ બજારી લેતા. તે ત્રણે ધંધાદારીઓ એકબીજાને દોષારાંપણ કરતા. તે દરેક ધંધાદારીનાં જુદાં જુદાં મહાજન હતાં. એક વખત ઈંગ્લંડના રાજાએ એ ત્રણે મહાજનો ઉપર મોટો વેરો નાંખ્યો. તે સમયે એ ત્રણે ધંધાદારીઓએ જુદાં જુદાં મહાજનો વિખેરી નાખીને

પોતાનું એક જ મહાજન સ્થાપ્યું. પરંતુ કાળે કરી તે જુદું પડ્યા. પરસ્પર હિતોની અવગમણ ચાલુ જ રહી.

પરંતુ રસાયણશાસ્ત્ર અને વેદકશાસ્ત્રમાં નવાં નવાં સંશોધનો થતાં ગયાં. આ સંશોધનમાં પડી ગયેલા દાકતરોને દવા જાતે બનાવવાની કુરસદ નહોતી. રસાયણશાસ્ત્રની અભ્યાસ કરી દવા બનાવનારાઓએ પ્રગતિ સાધી અને તેમાંથી ફાર્મસી કે દવા-ઘાળા અસ્તિત્વમાં આવી. એટલે દાકતરોને ફાર્મસીવાળાએ બનાવેલી દવા ઉપર જ આધાર રાખવાનો રહ્યો. પરંતુ દાકતરો સફળ ન થાય તો ફાર્મસીની બનાવટોનો દોષ કાઢ્યા કરે. પરિણામે અંકુશો આવ્યા, તેમાંથી દવાની નુસખા-પોથી કે ‘ફાર્માકોપિયા’ અને ‘ડ્રગ એક્ટ’ અમલમાં આગ્યા.

આપણે ત્યાં પણ આવી જ અસહજતા હતી. આપુ-વેંદની મહાન સિદ્ધિઓનાં ગુણગાન થતાં. પણ જરૂરી ચીવટને અભાવે તેમ જ રસાયણશાસ્ત્રના સંશોધનને અભાવે આપુવેંદની અવગમણ થઈ. તે પ્રગતિ સાધી શક્યો નહિ. કેટલાક વેદોએ પેટંટ દવા બનાવવાનું થકુ કર્યું. કેટલાક હાલીમવાલી લોકોએ પણ પેટંટ દવાના ભેટમાં અંપલાવ્યું. અને જાહેરાતના જોરે તેમાંના કેટલાક કમાયા પણ ખરા. કેટલાક તો એમ પણ કહેના કે, તે ત્રીસ કરોડની વસ્તીમાંથી એક લાખ મૂરખ પણ નહીં મળી આવે? અને તેથી તેઓ ભારતની તમામ ભાષાનાં વર્તમાનપત્રોમાં પોતાની પેટંટ બનાવટોની જાહેરાત આપતા.

આપણો દેશ પરાધીન હતો. પરંતુ દવાઓનાં બજાર સારાં જામાં હતાં. છેક ૧૯૪૦માં, બ્રિટિશ અમલની સંજ્ઞાએ, આપણે ત્યાં ‘ડ્રગ એક્ટ’ પસાર થયો.

તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ઓપથોનું નિયમન, અછતની પરિસ્થિતિમાં જરૂરી આપાત, તેમ જ તેમની યોગ્ય પ્રકારની બનાવટ અને વાજબી ભાવે વેચાણ થાય, તે હતો. તે એક્ટ અંગેના નિયમો ૧૯૪૫થી અમલમાં આવ્યા.

૨

ફાર્મસી ઉદ્યોગના પાયા

પરંતુ તે સફૂત તળે આપુવેંદને મરણતોલ ફૂટકો વાગ્યો. તેનું જ્ઞાન મરનું જ ગયું. દવાઓની પરંતુ આપાત વધતી જ ચાલી. અહીંસ, ઝેરકચોરું ઈંડનાં ઓપથસત્ત્વો

‘ટિક્ચર મોફિયા’ અને ‘ટિક્ચર નક્ષત્રોમિક્ષા’ના નામે આપાત કરવામાં આવતાં. કન્યાકુમારીથી કાશ્મીર અને જગન્નાથપુરીથી દ્વારકા સુધી પથરાયેલા આપણા વિશાળ દેશમાં અનેક ઔષધિઓ થાય છે અને થતી. પણ એનો કસ કાઢી દવા બનાવવાની વાત નહોતી. આપણી ઔષધિઓ પરદેશ જાય અને પરદેશી દવાઓ અહીં આંવે. આ પરિસ્થિતિથી ઘણા અકળાઈ ઊઠ્યા. સ્વ. ત્રિભુવનદાસ ગજનંદે વડોદરામાં વિલાયતી દવાઓ બનાવવાનું એલિમ્બિક વર્ક્સ શરૂ કર્યું. બંગાળમાં બંગાળ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સની સ્થાપના કરીને તેના નિભાવ પાછળ ડૉ. પી. સી. રાય પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દીધું. કમે કમે નવાં નવી દવાઓ આપણે ત્યાં સ્થપાતી રહી. વળી ૧૯૧૪ના પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ સમયે પરદેશી આપાત બંધ થઈ. હિંદ સરકારને પણ ભારતમાં તે ઉદ્યોગને વિકસાવવાની જરૂર લાગી. વળી કલકત્તામાં ‘ફેડલ ઓફ ટ્રોપિકલ મેડિસિન’માં સંશોધન ચાલુ જ હતું. કર્નલ ચોપરાએ આપણી ઔષધિઓ-મોના ગુણ-કસનું સંશોધન ત્યાં સારું એવું કર્યું. ૧૯૪૨માં બીજું વિશ્વયુદ્ધ આવ્યું, ત્યારે પરિસ્થિતિ ઘણી જ વિકટ બની ગઈ. દેશી વનસ્પતિઓ વગર ફાર્મસીને ટકવું મુશ્કેલ બની જાય એવી પરિસ્થિતિ આવી રહી. લેબોગુ બનાવટો ખૂબ વધી પડી. તે સામે ‘ડ્રગ એક્ટ’ આવીને ઊભો રહ્યો. આમ અહીં ફાર્મસીના દવાઉદ્યોગને વેગ મળ્યો. પરદેશી આપાતને અભાવે તેમને ઇંદજવ, અરડુસી અને એવી બીજી ઔષધિઓ ઉપર જ આધાર રાખવો પડ્યો. પરંતુ તેમાં એક મહત્ત્વની મુશ્કેલી રહી. દેશી ઔષધિઓનું સંશોધન કરવાનું કામ કીરીની ગનિએ જ ચાલતું રહ્યું. મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં પણ પરદેશી દવાઓ આપાત કરવી પડતી. દેશી ઔષધોમાં સારી રીતે સ્થાન પામેલી જેલીમધ જેવી સાદી ચીજ આપણે આજે પણ પરદેશથી મંગાવવી પડે છે. આજે તો આ બાબત પરત્વે ‘ક્રાઉન્ડાલ ઓફ સાયન્ટિફિક એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રિયલ રિસર્ચ’ના આશ્રયે ‘સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયન મેડિસિનલ પ્લેન્ટ્સ ઓર્ગેનિઝેશન’ નામની સંસ્થા ઊભી કરવામાં આવી છે. પરદેશોમાંથી આપાત કરાતી ઔષધિ ભારતમાં ઉગાડવી જરૂરી લોઈ, ઉપરની સંસ્થા આવી ઔષધિ ઉગાડવામાં રસ લેનારાઓને સાચું બીજ કે રોષા અને સચાઈસૂચનો આપવાનું કામ ઉપાડી લે છે.

આજની પરિસ્થિતિ

ફાર્મસી ઉદ્યોગમાં આપણે આજે ક્યાં ઊભા છીએ એ જાણવું જરૂરી ગણાય. આપણે ત્યાં ૩,૬૦૦ ફાર્મસીઓ કામ કરી રહી છે. તેમાંની ૧૨૫ તો મોટા પાયા ઉપર ચાલી રહી છે. આપણા દવાઉદ્યોગમાં ૬૦ કરોડ રૂપિયાની હેરફેર થતી રહે છે. છતાં આપણે કેટલા પરનંદ છીએ તેનો આપણે ખ્યાલ કરવો જોઈએ.

પેનિસિલિન આપણે ત્યાં બને છે ખરું. પણ તેના કુલ ઉત્પાદન કરતાં બીજું દોઢું તો આપણે બહારથી મંગાવવું પડે છે.

‘પી. એ. એસ.’નું ઉત્પાદન આપણે ત્યાં છે ખરું. પણ જેટલું ઉત્પાદન થાય છે તેટલું જ બીજું બહારથી મંગાવવું પડે છે.

૧૪૫ ટન જેટલા ‘સફ્ટ’-ઔષધો આપણે ત્યાં તૈયાર થાય છે, પણ તેની સામે ૧૦૦ ટન સફ્ટ-ઔષધોની આપાત કરવી પડે છે. સવા ત્રણ ટન એસ્પિરિન આપણે ઉત્પન્ન કરીએ અને ૪૧૩ ટન પરદેશથી મંગાવીએ. આશરે ૩૫ ટન જેટલું આપણે સ્ટ્રેપ્નોમાઈસીન પરદેશથી મંગાવીએ છીએ. એ. પી. સી.ની ગોળીઓમાં વપરાતું ફિનાસેટીન ૧૮૫ ટન જેટલું આપાત કરવું પડે છે.

જાનનંતુના ચામક તરીકે સર્પગંધા આપણે ત્યાં સૌકંઓથી વપરાતી આવી છે. હવે તો તેને દવા-પોથી - ફાર્માકોપિયામાં પણ સ્થાન મળી ચૂક્યું છે, અને તેની કેટલીયે બનાવટો વપરાયમાં છે. તેમ છતાં ઊંધ અને પેન માટેનાં ઔષધોની આપાત સવા ચાત ટન જેટલી કરવી પડે છે. આવી જ કયા ગ્રામાનિટ્રીસ (મોટી પેચાજનું દર્દ)માં વપરાતા ઇન્સ્યુલિન અને વિટામિન બી-૧, બી-૨ અને વિટામિન ‘સી’ની ગણાય.

હવે શું?

આપણા ફાર્મસી ઉદ્યોગે ફક્ત તરફ જ નજર રાખવાને બદલે સંશોધન તરફ નજર દોડાવવી જોઈએ. જે આપણી દરેક ફાર્મસી બે ત્રણ ઔષધિ પરત્વે પણ વિગતવાર સંશોધન આરંભે, તો આ મહત્ત્વના ઉદ્યોગમાં એક નવો જ ગુણ સ્થાપી શકાય. દર વર્ષે થતા નફાના અમુક ટકા તેમણે સંશોધન માટે ફાળવવા પાડવા જોઈએ.

આપણે ત્યાં સંશોધન-નિષ્ણતાતો ઓછા છે. તે પણ મોટે ભાગે મોટા ઉદ્યોગોમાં જ રોકાયેલા રહે છે. શિક્ષણસંસ્થાઓની સરખામણીમાં ઉદ્યોગો તેમને વધારે સારું વેતન આપી શકે છે. પરંતુ ઉદ્યોગસંસ્થાઓ, વૈદ્યકીય શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓ અને આપણી હોસ્પિટલો એ ત્રણેના સહયોગથી ફાર્મસી કે દવાવિદ્યામાં ઘણી પ્રગતિ સાધી શકાય.

આપણે ત્યાં ગ્રાયાબિટસના ઔષધ તરીકે જાંબુનાં ગુણગાન સારાં થાય છે. વળી થોડા દિવસ ઉપર લાંબામાં નીરા કેન્દ્રની ઉદ્ઘાટન વિધિ સમયે એવી પણ જાહેરાત કરવામાં આવેલી કે, નીરો ગ્રાયાબિટસના દરદી માટે ઉત્તમ પેય છે. આવી આવી બાબત ફક્ત લોકજીલે ગવાય એ પૂરતું નથી. દવાશાસ્ત્રના નિષ્ણતાતોએ આવી બાબતો પરત્વે સંશોધન આરંભી તેનું તથ્ય જાહેર પ્રજા આગળ તેમ જ દાકતરો સમક્ષ મૂકવું જોઈએ. એકાદ ગોપકન્યાને મોઢે ઊડતી વાત સાંભળી જેનર કામે લાગી ગયો અને ઘીત-ળાની રસી તેણે શોધી કાઢી, તેવું જ કંઈક આપણે ત્યાં કરવાનો સમય પાકી ગયો છે.

સંશોધન અકસ્માત જ હોય છે એમ માનવું ખીટું છે. કેટલીક વખત અકસ્માત કોઈક શોધ થઈ જાય છે ખરી. પણ તેવી શોધોમાં તે શોધ કરનારનું જ્ઞાન અને તીવ્ર નિરીક્ષણ જ કારણભૂત હોય છે.

પોલનાપૂર્વક કામ કરવામાં આવે તો શું શું થઈ શકે તે સમજવા આપણે એકાદ ઔષધિનો દાખલો લઈએ. રસાયણવિજ્ઞાનીઓ તેમાં રહેલાં જુદાં જુદાં

ઔષધસત્ત્વો (Active principles) નક્કી કરી આપે, તે ઔષધસત્ત્વોને જુદાં જુદાં પ્રાણીઓને આપી તેથી તેમનાં ચરીરનાં જુદાં જુદાં તંત્રો ઉપર થતી અસરો ઈંઠનું કામ દવાવિદ્યા શિખવાડનાર મહાશાળાઓ ઉપાડી લઈ શકે અને તે બધા ઉપરથી મનુષ્યને માટે કયા રોગમાં કેટલા પ્રમાણમાં તે આપી શકાય તે નક્કી કરી શકાય. આટલું થતાં જ હોસ્પિટલો તે દવાનો ઉપયોગ અનેક દરદીઓ ઉપર કરી તેમના અનુભવો જાહેર કરે. આમ આ બધાના સહકારથી છેવટે પ્રત્યેક નવા ઔષધની ચક્રસૂત્રી થઈ શકે. ત્યારબાદ તેને નુસખા-પોથીમાં સ્થાન મળે અને તેની બનાવટો બજારમાં મૂકી શકાય. મે બેકર અને પાર્ક ડેવીસ જેવી દવા બનાવનારી ફાર્મસીઓ આવાં સંશોધન પાછળ સારું એવું ખર્ચ કરે છે અને તેમનાં સંશોધનથી જ તેઓ પ્રતિષ્ઠા પામે છે. આમ સંશોધન માટે ખરચેલાં નાણાં નકામાં નથી જતાં. તે ઉપયોગી મૂલ્યોકાણની જ ગરજ સારે છે. એટલું જ નહિ પણ આપણા ઔષધિવિજ્ઞાનમાં ઉમેરો કરે છે, અને તેનું ઉચ્ચ ધોરણ સ્થાપવામાં પોતાનો ફાળો આપે છે.

સંશોધન થતું જ રહે, નવાં નવાં ઔષધો કસોટીની સરાણે ચડી પોતાનું સ્થાન જમાવતાં રહે, તો આપણે ત્યાંનો દવા-ઉદ્યોગ ઘણી પ્રતિષ્ઠા પામે, બીજા દેશોમાં ચાલતા તે ઉદ્યોગની કક્ષામાં ઊભો રહી શકે અને આપણે પરદેશથી દવાઓની આયાત કરવાની રહે નહિ. આ પરિસ્થિતિ સર્જવા હવે આપણે કટિબદ્ધ થવું જોઈએ.

બંસીધર ગાંધી

શહીદ હે!

શહીદ હે! માનવકુલશ્રેષ્ઠ
ગોળી અમારી ગઈ છેક ખાલી:
તને ક્યો દૂર ધરા પરેથી—
આવી વસ્યો તું સહુ અંતરોમાં.
ઈસુ અને છુદ્ધ ગયા પછીથી
પડ્યો વિસામો ખહુ કાલ કેરો;
કારુણ્યમૂર્તિ! ઝડપી લીધું તે
શહીદીતું આસન વીરતાથી.
હજીય આ માનવજાત કેવી

અપંગ, અન્ધાન્ધ અને બાધિર;
તેને સુપંથે કરવા અધીર
બની ખર્યો શેષ ન રાખ્યું કાંઈ.
“હે રામ!” જોલી અવિરામ પ્રેમ
દષ્ટિ ઢળી મંગલ ભાવનાથી;
પોઢ્યો પછી ભારત માત અંકે
અણુ અણુ વ્યાપી બન્યો સુધન્ય.
સુધન્ય થાતી ફરીને ધરા આ.

શાંતનૂ માહેશ્વર

વિજ્ઞાનની રજોટી

૧

ઘટતી જતી આવક

બીજી ખેત-મજૂર-તપાસ . સમિતના અહેવાલમાં જણાવ્યું છે કે, ૧૯૫૦-૫૧માં એક ખેડૂતપરિવારની સરેરાશ વાર્ષિક આવક ૪૪૭ રૂપિયા હતી, તે ૧૯૫૬-૫૭માં ઘટીને ૪૩૭ રૂપિયા થઈ છે.

૧૯૫૦-૫૧માં પુરુષની મજૂરી ૧૦૯ નયા પૈસા હતી, તે ૧૯૫૬-૫૭માં ઘટીને ૯૬ નયા પૈસા થઈ છે. સ્ત્રીની મજૂરી ૬૮ નયા પૈસાથી ઘટીને ૫૯ નયા પૈસા થઈ છે.

૧૯૫૦-૫૧માં દરેક ખેડૂત-પરિવારના કરજની રકમ સરેરાશ ૧૦૫ રૂપિયા હતી, તે ૧૯૫૬-૫૭માં વધીને ૧૩૮ રૂપિયા થઈ ગઈ છે.

ખેડૂતપરિવારોનું ૧૯૫૦-૫૧માં કુલ ટેવું ૮૦ કરોડ રૂપિયા હતું, તે ૧૯૫૬-૫૭માં ૧૪૩ કરોડ રૂપિયા થયું છે.

આ કરજવધારામાં ૪૬ ટકા વધારો તો ધરનું ખર્ચ વધી જવાથી થયો છે.

—ઉપરના આંકડાઓથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ખેત-જૂરની વાર્ષિક આવક ૮૮ રૂપિયા અથવા તેથી ઓછી છે. જો તે અંબર ચરખાથી પોતાની વાર્ષિક માવકમાં માત્ર ૫૦ રૂપિયા વધારો પણ કરી શકે, તો તે કેટલો ઊંડો વધારો થયો કહેવાય? અંબર ચરખો એક કુટુંબને વર્ષે ૧,૨૦૦ થી ૧,૮૦૦ રૂપિયા આવક આપી શકે છે, એ તો અનેક જગાએ સાબિત થઈ ગયું છે.

—‘જગૃતિ’, ૧૯-૧-૬૧]

આપણી રાષ્ટ્રીય આવક ક્યાં જાય છે?

પંચવર્ષીય યોજનાઓથી ‘વંધી કહેવાતી આવક કોની પાસે જાય છે, એ જાણવું જોઈએ. એ માટે એક કમિટી પણ નીમવામાં આવી છે. તેનો અહેવાલ બહાર પડે ત્યારે ખરો. પણ ત્યાર પહેલાં ‘સેન્ટ્રલ સ્ટેટિસ્ટિકલ ઓર્ગેનાઈઝેશન’, ‘નેશનલ સોમ્પલ સર્વે’ તથા રિઝર્વ બેંકના આંકડાઓ ઉપરથી, પણ કેટલોક અંદાજ બાંધી શકાય છે.

જેમ કે, ૧૯૫૧-૫૨ દરમિયાન વર્ષે ૨૦૦ રૂપિયાથી ઓછી આવકવાળા માણસોની સંખ્યા વસ્તીના ૫૦ ટકા હતી; ૧૯૫૩-૫૪ દરમિયાન તે ૫૫ ટકા થઈ; ૧૯૫૪-૫૫ દરમિયાન તે ૬૨ ટકા થઈ; અને ૧૯૫૫-૫૬ તથા ૧૯૫૬-૫૭ દરમિયાન તે અનુક્રમે ૫૯ તથા ૬૫ ટકા થઈ.

આવકવેરો ભરનારાઓની સંખ્યા ઉપરથી પણ કેટલોક અંદાજ તારવી શકાય. જેમ કે, ૧૯૪૮-૪૯ અને ૧૯૫૪-૫૫ વચ્ચેના બાળાના આંકડા જોઈએ, તો વરસે ૫,૦૦૦ રૂપિયા સુધીની આવકવાળાઓની સંખ્યા ૫૩ ટકા ઘટી; ત્યારે રૂ. ૪૦,૦૦૦ થી રૂ. ૭૦,૦૦૦ની આવકવાળાઓની સંખ્યા ૩૯ ટકા વધી; અને રૂ. ૧,૫૦,૦૦૦ થી રૂ. ૨,૦૦,૦૦૦ સુધીની આવકવાળાઓની સંખ્યા ૧૪ ટકા વધી. ત્યારે, રૂ. ૧૦,૦૦૦ થી રૂ. ૧૫,૦૦૦ આવકવાળાઓની સંખ્યા ૬૫ ટકા વધી અને રૂ. ૨૫,૦૦૦ થી રૂ. ૪૦,૦૦૦ આવકવાળાઓની સંખ્યા ૫૫ ટકા વધી.

અર્થાત્ રૂ. ૫,૦૦૦ સુધીની વાર્ષિક આવકવાળાઓની સંખ્યા ઘટતી જાય છે, અને વધુ આવકવાળા ઉપલા વર્ગોની સંખ્યા વધતી જાય છે.

—‘ઈડિયન રીવ્યૂ’, જાન્યુ ૧૯૬૧]

૨

ખાદીગ્રામોદ્યોગ

સન ૧૯૫૩થી, કે જ્યારથી અખિલ ભારત ખાદી-ગ્રામોદ્યોગ મંડળે ખાદીકામ સંભાળ્યું છે, ત્યારથી ખાદી-કાર્મિકમ ઉપર કુલ ૪૬.૮૫ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયું છે. તેમાંથી ૨૧.૩૨ કરોડ રૂપિયા (૪૭.૮૩) પ્રશિક્ષણ, સરંજામ, ગોદામ વગેરે અન્ય નિર્માણકાર્ય જેવા આવશ્યક ‘પ્રસાર-કાર્ય’માં થયું છે.

ખાદીનાં ઉત્પાદક-કામો, જેવાં કે, સૂતર-ખરીદ, ચરખાખનાવટ તથા પરચૂરલ વેચાણ વગેરે ઉપર ૨૩.૧૮ કરોડ (૫૦ ટકા) રૂપિયા આપવામાં આવ્યા છે.

વ્યવસ્થાપર્ચ માત્ર ૨.૩૫ કરોડ રૂપિયા આવ્યું. કુલ ખર્ચમાં કારીગરોના પ્રશિક્ષણ ઉપર થયેલું ૬.૦૮ કરોડ રૂપિયાનું ખર્ચ પણ આવી જાય છે. તે જ પ્રેમાણે મજનોનું બાંધકામ, ગોદામ, સરંજામ વગેરે ઉપરનું ખર્ચ

પણ આવી જાય છે. તેમ જ કરજ તરીકે અપાયેલા ૩૮૯ કરોડ રૂપિયા પણ સામેલ છે, જે પાછા આવી જશે.

સન ૧૯૫૯-૬૦માં બંધી જતની ખાદીનું ઉત્પાદન ૧૪.૧૫ કરોડ રૂપિયાની કિંમતનું (૭૧૬.૮૫ લાખ ચોરસ-વારનું) થયું. કુલ વેચાણ ૩૦.૬૮ કરોડ રૂપિયાનું થયું. અર્થાત્ લાગત અને વેચાણનું પ્રમાણ ૨ : ૩ થી વધુ છે.

ઉત્પાદનના કુલ ખર્ચમાંથી આશરે ૭૨ ટકા કારી-ગરોને મળે છે.

— ‘જગતિ’, ૧૯-૧-૬૦]

ન વેચાતી ખાદી

ડૉ. યુધવીરસિંહ જણાવે છે કે, ૧૯૫૯-૬૦માં ૫ કરોડ રૂપિયાની ખાદી — સહકારી મંડળોએ કે ભક્તિઓએ તૈયાર કરાવેલી — વેચાયા વિના પડી રહી છે.

૧૯૫૯-૬૦માં ખાદીની કુલ પેદાશ ૧૩ કરોડ રૂપિયાની હતી; અને તેણે ૧૫ લાખ માણસોને રોજ આપી હતી. ત્યારે દેશભરની મિલોમાં ૫ લાખ માણસોને જ રોજ મળે છે.

લોકોને ખાદીનો ઉપયોગ વધુ કરવા સમજવવામાં આવે, તો વધુ લોકોને રોજ મળે, એ ઉઘાડું છે.

— ટા. ઓફ. ઈ., ૨૦-૧-૬૧]

ખાદી અને મિલ

અખિલ હિંદ હાથસાળ કાપડ વેચાણ સહકારી મંડળીના અને અખિલ હિંદ હાથસાળ સંઘના પ્રમુખ શ્રી. સોમપ્પાએ હેડક્વાર્ટરમાં તા. ૧૭-૧-૬૧ના રોજ બોલતાં જણાવ્યું કે, હાથસાળ-ઉદ્યોગને ફાળવેલું કાપડ તે પેદા કરી શકે તેમ નથી, એમ મિલઉદ્યોગવાળા જણાવે છે. પરંતુ બીજી યોજના વખતે જ્યારે મિલો માટેનો કાપડ-ઉત્પાદનનો હિસ્સો ફાળવવામાં આવ્યો હતો, ત્યારે મિલોએ વધુ હિસ્સાની માગણી કરી હતી અને એમ જણાવ્યું હતું કે, કાપડની વપરાશ જલ્દી દીઠ ૨૨ વાર થશે. પરંતુ બીજી યોજનાના આખા ગાળામાં કાપડની વપરાશ ૧૮.૫ વાર કરતાં વધી નથી. મિલકાપડના અંતિ ઉત્પાદનને કારણે પછી માવનો ભરાવો યાતાં સરકાર મિલોની મદદે દોડી ગઈ અને કાપડ ઉપરની નકાત ૨૦ કરોડ રૂપિયા જેટલી ઓછી લીધી.

એ મિલોના માવના ભરાવાને લીધે હાથસાળ ઉદ્યોગને પણ બહુ ચોસવું પડ્યું હતું.

હવે ત્રીજી યોજના ગોઠવાઈ રહી છે તે વખતે મિલઉદ્યોગે વળી પાછા હાથસાળ-ઉદ્યોગ ઉપર પ્રભુત્વ કરવા માંડ્યા છે અને પોતાને માટે વધુ હિસ્સો માંગવા માંડ્યો છે. પરંતુ શ્રી. સોમપ્પાએ ત્રીજી યોજનાના ગાળામાં દર વર્ષે ૧૦,૦૦૦ લાખ વાર કાપડથી વધુ માવનું ઉત્પાદન ન કરવા દેવા માટે ચેતવણી આપી હતી. હાથઉદ્યોગના કારીગરોની સ્થિતિ તપાસવા એક કમિટી નીમવાની પણ તેમણે માગણી કરી હતી.

— ટા. ઓફ. ઈ., ૧૮-૧-૬૧]

ખાદી અને કરકસર!

હાથસાળ-સપ્તાહ નિમિત્તે ભરવામાં આવેલા પ્રદર્શન વખતે પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી. હંસાભહેન મહેતાએ જણાવ્યું કે, “એવો એક પરિપત્ર છે કે, પ્રધાનોમાં મકાનમાં બારી-બાજમાં જે પડદા અને સોફા વગેરેને જે કવર હોય તે ખાદીનાં જ હોય; તેમાં હાથસાળ ન ચાલે. પરંતુ માનું કહેવું છે કે, હંમેશાં બધે જ સ્થળે ખાદી ન ચાલે. હાથ-વણાટનું કાપડ મજબૂત અને ટકાઉ હોય છે. અને વળી ગુજરાત જેવા આર્થિક ખોટ ધરાવતા રાજ્યમાં તેને વાપરવું કરકસરભર્યું પણ લેખાયે.”

— ‘સંદેશ’, ૬-૨-૬૧]

— હિંદી માધ્યમને બહાને પહેલાં માનુભાષાના માધ્યમને ખતમ કરવું, અને પછી અંગ્રેજી માધ્યમ ઉપર જ ગોઠવાઈ રહેવું, એ ભૂલેલા વર્ગની આજકાલની નવી રાજકીય રમત છે. એવું જ ખાદીની બાબતમાં થતું ઉપર જોવા મળે છે. કરકસરને બહાને — ગરીબ ગુજરાત રાજ્યની ખોટને બહાને, પહેલાં ખાદીને ખતમ કરવી અને હાથસાળના કાપડને આગળ કરવું; અને પછી હાથસાળ તો ત્રિદ કાપડથી ખતમ થયેલી છે જ!

ગરીબ ગુજરાત રાજ્યને સંધર બનાવવું હોય કે, લોકોમાં રોજગારી જે વધુ વહેંચાય તો જ તેમ બચ્ચે રુઝ આજકાલ નીચલા વર્ગના ૭૦ ટકા ગરીબ રહેશે. મુઠ્ઠી, અમુક લોકોને જ ‘ભારત’ ગણીને રહેશે એ છે. આ માનસ તેનો જ એક વધુ નુકસાન છે. જયજાજ મહેતા હાથસાળ કાપડની કમી અને કમિટીને સજીવન કરવાનો અને તે કાપડની મરજી રહેશે એ રોષ કરે છે — કદાચ વધુ લોકોને રોષ કરે છે એ

પરદેશમાં પણ પડદા કવર વગેરેનું જે ખાદીકાપડ શ્રેષ્ઠ તરીકે વપરાયું છે, તે કળા-કારીગરીને સુવાડી દેવાની અપીલ તે જ સભામાં અને તેમની જ સાથે શ્રી. હંસાબહેન મહેતા કરે છે, અને તે ગરીબ ગુજરાતના નામ ઉપર! જમાનાની બલિહારી જ ને !

૩

પંચાયત સમિતિઓની ભાષા

પંચાયતરાજ જે બરાબર થયું થાય, તો જે રાજ્યો અંગ્રેજીને બદલે પોતાની પ્રાદેશિક ભાષાને હલુ રાજ્ય-ભાષા બનાવવા તૈયાર થતાં નથી, તેમને પણ પ્રાદેશિક ભાષાને રાજભાષા બનાવવી પડશે. રાજસ્થાનમાં પંચાયત-સમિતિઓ પોતાનું કામકાજ તથા સરકાર સાથેનો પત્ર-વ્યવહાર હિંદીમાં ચલાવે છે.

પરંતુ, આંધ્રમાં હલુ અંગ્રેજીને સ્થાને તેલુગુ ભાષા આવી નથી. પંચાયતસમિતિઓના સભ્યો હવે પોકાર પાડવા લાગ્યા છે કે, અમારામાંથી મોટા ભાગના જે ભાષા નથી જાણતા, તેમાં અમારું કામકાજ હલુ ચલાવાય છે! એવાં એંધાણ વરતાય છે કે, ઘણીખરી સમિતિઓ તેલુગુ વાપરવા માંડશે. જિલ્લા પરિષદોમાં પણ આ ફેરફાર હવે વધુ લાંબો સમય અટકાવી શકાય તેમ નથી.

— ૨૮૦ ઓક્ટો ૧૯૦૧, ૧૮-૧-૧૯૧]

[‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ પત્ર પોતાના ‘ચાનુ બનાવો’ ની કતારમાં ઉપર પ્રમાણે લખે છે; પણ નહેરુ-સરકારના રાજ્યમાં પંચાયતનું કામકાજ પણ અંગ્રેજીમાં જ ચલાવ્યા કરવામાં આવે, તો નવાઈ નથી. હલુ પાંચેક દિવસ ઉપર જ (‘સંદેશ’, ૨૨-૧-૧૯૧) ખેડા જિલ્લાના ડી. એસ. પી.એ ભાડુતી ઘોડાગાડીઓ અંગે બિલ્લા અને નંબરનાં પતરાં માટે બહાર પાડેલી એક જાહેર નોટીસ પણ અંગ્રેજી ભાષામાં જ જાહેરમાં ચોટારવામાં આવી હતી! દાડ અને અંગ્રેજીનું રાજ્ય હલુ આ દેશમાંથી ક્યારે જશે એ કલ્પી શકાનું નથી.]

આખા હિંદમાં યુનિવર્સિટીઓનું એક માધ્યમ!

નવી દિલ્લીમાં તા. ૧૭-૧-૧૯૧૧ના રોજ મહેશી સેન્ટ્રલ એડવાઈઝરી બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશનની બેઠકમાં, આખા દેશની યુનિવર્સિટીઓમાં એક જ ભાષાને માધ્યમ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાની વાતનો ખાસ આગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો.

અંગ્રેજીને બદલે પ્રાદેશિક ભાષાઓને માધ્યમ તરીકે અપનાવવાની તીવ્ર ચર્ચા વખતે એવું જણાવવામાં આવ્યું કે, દેશમાં ભાષાવાદ પરત્વે પ્રવર્તતો ઉરકેશટ અને ભાષા-ઓની અનેકતા જોતાં, પ્રાદેશિક ભાષાઓને શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે અપનાવવી એ હાનિકારક નીવડશે.

કોઈએ અંગ્રેજી ભાષાનું નામ લીધું ન હતું, પણ જે આખા દેશમાં એક જ ભાષાને માધ્યમ તરીકે અપનાવવી હોય, તો તે ભાષા ભવિષ્યમાં કેટલાંક વર્ષ સુધી સ્પષ્ટપણે અંગ્રેજી જ હશે.

એકે, છેવટે જતાં અંગ્રેજીને માધ્યમ તરીકેના સ્થાનેથી હટાવવી પડશે એવું સામાન્યપણે કબૂલ રાખવામાં આવ્યું; છતાં કેટલાક સભ્યોએ, ધોરણને હાનિ પહોંચાડવા વિના, નજીકના ભવિષ્યમાં તેમ થઈ શક્ય કે કેમ, એ બાબત શંકા વ્યક્ત કરી હતી.

કથો નિર્ણય લેવામાં ન આવ્યો, પણ અંતે એમ નક્કી કરાયું કે, એક ખાસ બેઠકમાં આ આખો સવાલ તપાસી જોવામાં આવે.

— ૨૮૦ ઓક્ટો ૧૯૦૧, ૧૮-૧-૧૯૧]

[રાષ્ટ્રભાષા હિંદીને શિક્ષણનું માધ્યમ બનાવવાનો આગ્રહ રાખનારાઓ ખરેખર તો પ્રચ્છન્ન-અંગ્રેજી-માધ્યમ-વાદી જ છે, એમ જે કહેવાય છે, તે ગુજરાત રાજ્યમાં તો વગેરેદારની અને વસ્તુભ વિદ્યાનગરની યુનિવર્સિટીઓમાં મુરવાર થઈ ચૂકેલું છે. અત્યારની વડી સરકારની કારવાઈઓ જોતાં, થોડા વખતમાં એટલો આંશજો પણ અંગ્રેજી માધ્યમવાળાઓને નહીં પહેરવો પડે, એવું લાગે છે]

૪

બંધારણનો અમલ!

સ્વતંત્ર થયા બાદ ભારત દેશ પરદેશી ભાષાની ગુલામીમાં ચાનુ ન રહે તથા દેશના બધા લોકો સ્વતંત્ર ભારતના રાજવાસીવટમાં સમજાવવાનું ભાગ લઈ શકે કે સહકાર આપી શકે તે માટે, તા. ૧૪મી ડિસેમ્બર ૧૯૪૮-માં હિંદીનો રાજભાષા તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. અને અચાનક એ ફેરફાર કરવામાં વિવિધભાષી લોકોને મુશ્કેલી ન આવે તે હેતુથી ૧૫ વર્ષનો વચગાળો દર્શાવવામાં આવ્યો, જે દરમિયાન તેવારી કરીને ૧૯૬૫ સુધીમાં ભારત અંગ્રેજી ભાષાને હટાવી હિંદીને પૂર્ણરૂપે રાજભાષાનું સ્થાન આપી શકે.

એ બધું બરાબર કમસર થાય છે કે નહિ તે તપાસતા રહેવા માટે રાષ્ટ્રપતિ પાંચ પાંચ વર્ષે સરકારી ભાષા-પંચનીમી ઘડે એવી કામુની જોગવાઈ પણ બંધારણમાં કરવામાં આવી.

પરંતુ બંધારણનો અમલ કરવાની વાત તો ક્યાં ગઈ, પણ કેન્દ્ર સરકાર એનો ભંગ કરવાની પેરવીમાં જ જાણે લાગી ગઈ. અને ૧૯૬૫ની મર્યાદાને ઉડાવી દઈ, ત્યાર પછી પણ અંગ્રેજી મનમાની અવધિ સુધી સહભાષા તરીકે ચાલુ જ રહે એવી જાહેરાત કરવામાં આવી.

નીચેના કેટલાક આંકડા પરથી ભારત સરકારની તેવારી કેવી ચાલી રહી છે, એની એક ઝલક મળશે! સજ્જતાઓ જ આ અગત્યની પ્રજાકીય બાબતમાં કેવો સહકાર આપી રહ્યા છે, તેનો નમૂનો તે ઉપરથી જણાયો.

હિદીમાં પત્રવ્યવહાર

કચેરી	હિદીમાં મળેલા પત્રો	હિદીમાં આપેલા ઉત્તરો
ગુલખાનું	૬૯૮૬	૧૫૪૯
કેન્દ્રવહી	૧૧૨૫	૪૧૮
ખેતી તથા અન્ન	૧૬૦૮	૧૮૮
નાણાખાનું	૧૬૮૧	૫૮૧
આરોગ્ય	૮૧૪	૪૯૩
વિદેશખાનું	૩૭૦	-
સંસ્થા	૨૬૭	૩
પુનર્વસવાટ	૨૧૮	૯
સામુદાયિક વિકાસ તથા સહકાર	૧૧૦૦	૧
સીંચાઈ-વિદ્યુત્	૩૬૭	૨
પોલાદ-ખાણ-બજાવ	૧૯૦	૩

વિદેશખાનું તો અંગ્રેજીમાં ઘણો પત્રવ્યવહાર કરે એ સમજાય, પણ ખેતીખાનું પણ ૧૬૦૮માંથી માત્ર ૧૮૮ પત્રોના જવાબ જ હિદીમાં આપે કે સામુદાયિક વિકાસ તથા સહકારખાનું ૧૦૦માંથી ૧ પત્રનો જ જવાબ હિદીમાં આપે, એ તો એક ગજબ જ લાગે છે. જાણે ખેતી અને સહકાર એ દિલ્લીમાં બેઠેલા અંગ્રેજીભાષી અમલદારોને જ લગતી બાબત હોય!

ટાઈપરાઈટરો

કચેરી	કુલ	હિદી
ગુલખાનું	૧૯૭	૧૨
વિદેશખાનું	૧૨૫	૪
સંસ્થા	૩૪૩	૪૮

કેન્દ્રવહી	૩૩૬	૧૧
પુનર્વસવાટ	૨૦૫	૪
સામુદાયિક વિકાસ	૧૨૪	૨
ખેતી તથા અન્ન	૧૬૩	૬
વાણિજ્ય-ઉદ્યોગ	૪૮૩	૯
સીંચાઈ-વિદ્યુત્	૧૨૪	૨
આરોગ્ય	૩૧૩	૧૧
માહિતી તથા આકાશવાણી	૯૧	૩
નાણાખાનું	૯૨૬	૧૦
મજૂરખાનું	૧૧૧	૬
બીજાં છ ખાતા	૯૧૭	૨૭

સરકારી કર્મચારીઓ

(પ્રથમ ત્રણ શ્રેણીના ભેગા)

	કુલ કર્મચારી	હિદી જાણનાર	હિદી શીખનાર
કચેરી			
ગુલખાનું	૧,૨૧૭	૭૦૪	૧૩
સંસ્થા	૭૨૦	૪૪૪	૩૧
સીંચાઈ-વિદ્યુત્	૩૨૮	૧૯૭	૧૭
આરોગ્ય	૩,૬૯૪	૧,૯૮૮	૩૦૪
માહિતી તથા આકાશવાણી	૧,૮૮૧	૨,૧૩૧	૩૩૪
બધાં ખાતાં મળીને	૨૩,૭૮૪	૧૧,૬૧૨	૧,૨૦૫

ચોથી શ્રેણીના સરકારી નોકરો અંગ્રેજી જાણતા જ નથી હોતા. અને તેમાંના મોટા ભાગના હિદી જાણતા હોય છે. એટલે તેમને માટે કાકવામાં આવતા પરિપત્રો વગેરે હિદીમાં કાકવાનો સરકારે નિર્ણય કર્યો છે. છતાં ઘણું તેનું પાલન કેવું થાય છે તે જુઓ—

ચોથી શ્રેણી માટેના પરિપત્રો

	કુલ પરિપત્રો	હિદીમાં કેટલા
કચેરી		
ગુલખાનું	૭૪૯	૭
નિર્માણ આવાસ ઈં	૧,૧૫૭	૪
સામુદાયિક વિકાસ	૧૪૮	૧૧
વિદેશ	૧૦૮	૦
કાયદો	૯૯	૦
સીંચાઈ-વિદ્યુત્	૪૫૫	૦
સંસ્થા	૧૧૨	૧૨

માહિતી તથા આકાશવાણી	૨,૯૨૮	૫૫
ખેતી તથા અન્ન	૩,૫૩૩	૨૬
વાણિજ્ય-ઉદ્યોગ	૫૦૦	૧૩
કેળવણી	૧૭૭	૭

સરકારી રિપોર્ટો, કાર્યવાહી વગેરે દેશના લોકોની જાણ માટે હોય; પરદેશવાળા ન જાણે તેમ સારું ગણાય. છતાં દેશના જ લોકો ન જાણે અને પરદેશના જ જાણે એ રીતે એ બંધાં સરકારી પ્રકાશનો વિદેશી ભાષામાં જ કરવામાં આવે છે!

પ્રકાશનો

કચેરી	કુલ પ્રકાશનો હિદીમાં
ગુહખાતું	૧૮ ૫
વાણિજ્ય-ઉદ્યોગ	૧૪૩ ૫
મજૂરખાતું	૪૧ ૬
રેલવે	૩૪૩ ૬૨
કેળવણી	૨૨૧ ૭૧
નાણાખાતું	૧૧૨ ૨
પોલીસ-ખાતું-બજાર	૧૭ ૭
ખેતી તથા અન્ન	૧૩૯ ૩૮
વૈજ્ઞાનિક અનુસંધાન તથા	
સાંસ્કૃતિક કાર્ય	૬૭ ૧૪
આયોજન	૩૩ ૬

પટ્ટા, કાગળપત્ર વગેરે ઉપર મથાળો અંગ્રેજી જ હોય છે. રબરના સિક્કા વગેરે તથા કાર્યાલયોનાં નામ પણ અંગ્રેજીમાં. અધિકારીઓનાં નામ પણ અંગ્રેજીમાં. સરકારી ક્ષાળો ફારમ પણ બંધાં અંગ્રેજીમાં.

આ છે, બંધારણનો આદેશ અને તેનો અમલ!
— ‘વિશાળ ભારત’, જાન્યુઆરી ૧૯૧૧]

૫

અમેરિકામાં બેંકારી

અમેરિકાના મજૂર ખાતાએ જાહેર કર્યું છે કે, અમેરિકામાં ડિસેમ્બર માસમાં ૪,૫,૪૦,૦૦૦ માણસો બેંકાર હતાં. બીજા વિશ્વ-યુદ્ધ પછીનાં વર્ષોમાં એ બાબતની પરાકાષ્ટાનો મહિનો આ હતો. ચાલુ માસમાં પણ બેંકારોની સંખ્યામાં વધારો થયો, એવી અપેક્ષા રખાય છે.

મોટાભાગની બેંકારી પોલીસ, મોટર અને બીજા ઉત્પાદક ઉદ્યોગોમાં નોંધાઈ છે. પોલીસ ઉદ્યોગ તેની માત્ર

અર્ધી તાકાતથી જ કામ કરી રહ્યો છે અને છેલ્લા દશ મહિનામાં જ તે ઉદ્યોગમાં ૨ લાખ મજૂરોને છૂટા કરવામાં આવ્યા છે.

દરમ્યાન બ્રિટનના મોટરઉદ્યોગમાં પણ કટોકટી ઘેરી બનતી જાય છે. ઘણાંય કારખાનાંએ અડવાડિયામાં ૨૫ દિવસ જ કામ કરવાનું થઈ ગયું છે.

— ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા, ૧૮-૧-૧૯૧૧]

૬

લશ્કર અને ખર્ચ

પશ્ચિમના દેશો	સામ્યવાદી દેશો
લશ્કર ૮૬ લાખ	૯૩ લાખ
વિમાનો ૨૯ હજાર	૨૫ હજાર
જહાજો ૩૭૦૦	૩૦૦૦

લશ્કરી ખર્ચ (રૂપિયામાં)

અમેરિકા	૨૨,૮૦૦ કરોડ
રશિયા	૨૦,૦૦૦ કરોડ
જાપાન	૨,૧૦૦ કરોડ
પોલેન્ડ	૧,૭૦૦ કરોડ
પશ્ચિમ જર્મની	૧,૩૦૦ કરોડ
ચીન	૧,૨૦૦ કરોડ
કેનેડા	૮૫૦ કરોડ
એકોસ્લોવેકિયા	૬૦૦ કરોડ
ઈટલી	૫૦૦ કરોડ
યુગોસ્લાવિયા	૩૫૦ કરોડ
રૂમાનિયા	૩૦૦ કરોડ
હિંદ	૨૫૦ કરોડ
સ્વીડન	૨૫૦ કરોડ
પશ્ચિમના દેશોનું કુલ	૩૧,૧૫૦ કરોડ
સામ્યવાદીઓનું કુલ	૨૪,૪૫૦ કરોડ
નિષ્પક્ષ દેશોનું	૧,૮૫૦ કરોડ

કુલ વાર્ષિક લશ્કરી ખર્ચ ૫૭,૮૦૦ કરોડ

અલ્પવિકસિત દેશોની

કુલ વાર્ષિક આવક ૬૨,૫૦૦ કરોડ

— ‘લિક્ક’, ૨૯-૧-૧૯૧૧]

એક માણસને મારવાનું ખર્ચ!

રિયર એડમિરલ છેની એલ. એક્સ (નિવૃત્ત)
એવો અંદાજ કાઢે છે કે ઈ. રા. પૂર્વે પાટમાં જુલિયસ
સીઝરને થેનુના એક માણસને મારવામાં ૭૫ સેન્ટ
ખર્ચ આવતું (૩૫૫ રૂપિયા).

ત્યારે, ઈ. સ. ૧૮૦૦માં નેપોલિયનને લગભગ
૩,૦૦૦ ડોલર ખર્ચ આવ્યું હતું; જ્યારે પહેલા વિશ્વ-
યુદ્ધમાં ૨૧,૦૦૦ ડોલર અને બીજામાં ૨ લાખ ડોલર!

— ‘એવેક’, ૨૨-૧૨-’૬૦]

૭

‘જનતા-ગાડી’

જનતા માટે નાની અને સસ્તી મોટર બતાવવાનું
ભારત સરકારે માથે લીધું છે. તે અંગે પ્રો. થોમસ બેલોધ
આ પ્રમાણે અર્થશાસ્ત્રીય વિચારણા રજૂ કરે છે—

“જે સમાજ કે રાષ્ટ્ર તીવ્ર ઔદ્યોગિક પદ્ધતિ પામી
રહ્યો હોય, ત્યાં જો આવકની વહેંચણી અને ઉત્પાદનની
મતિ ઇષ્ટ લક્ષ્ય તરફ દોરવામાં ન આવે, તો જે ઔદ્યોગિક
ઈમારત ઊભી થાય, તેનો ઘાટ થાણુ વિસંગત અને
તદ્દન અસમાન એવી આવકની વહેંચણી દ્વારા જ ઘટાય
... જાહેર વિભાગમાં ‘જનતાગાડી’ના ઉત્પાદન
માટે જે કારખાનું નાખવાનો વિચાર થાય છે, તે ઉપરથી

નવું વાચન

એકલતાના કિનારા : લે. ચંદ્રકાંત બક્ષી; પ્રકાશ
સ્વત્રિ પ્રકાશન, મુંબઈ - ૩; પૃ. ૨૦૦; કિ. ૪-૦૦.

બીજા સ્વતંત્રતા પાયા ઉપર કહેલા કામવાસનાના ઉપાસ
ચિત્રણનું આ પુસ્તક છે. સીધી ભાષામાં કહેવું હોય તો
તેને ‘અંકુ’ જ કહી શકાય. અલબત્ત, ચિત્રકલામાં ‘મોડર્ન
આર્ટ’ જેમ નીકળી છે, તે રીતે નવલકથા-લેખનની જે
એક નવી ‘કથા’ નીકળી છે, તેના બધા અંશો એમાં છે;
એટલે કૃત્રિમતા કામભોજના હલકાં પુસ્તકો જેવું આ
ન કહેવાય. પરંતુ સુરુચિ અને શિષ્ટતા નામની યજ્ઞ કાંઈ
ચીજ છે ખરી...

અલબત્ત, ‘સુરુચિ કે શિષ્ટતા એટલે શું,’ તથા ‘તેનો
ધ્વનરો કેની પાસે છે,’ વગેરે દલીલાત્મક પ્રેરાઈ, રામોજવાળ
આપવાના જુરસામાં આ પુસ્તકનાં વસ્તુમાંથી ઉતારા આપવા
ભેસવાની બુદ્ધ અમારે કરવી નથી; તેમ જ ‘તમે તમારી મેળે
મેઈ વાંચીને ખાતરી કરી-લો,’ એમ પણ અમારે વાચકોને
કહેવું નથી.

આ પુસ્તકનું નામ ‘એકલતાના કિનારા’ છે. એ
એકલતા શાની છે, કાશા, બલો છે? દિવસે કામધંધા કરી,

આ સાદું સત્ય સમજવામાં લોકો કેવા નિષ્ફળ નીવડે છે
તેનો પુરાવો મળી રહે છે. ૪૦ કરોડની વસ્તી, કે જેની
વાર્ષિક સરેરાશ આવક ૪૦૦ રૂપિયા છે, તેને માટે વાર્ષિક
૧૦,૦૦૦ મોટરોના ઉત્પાદનને ‘જનતાગાડી’ કે જનતા
માટેની મોટરનું ઉત્પાદન કહેવું, એ છેક જ વિપરીત
વસ્તુ છે; આ નવી ગાડીનો નમૂનો દાખલ કરીને નવી
માંગ ઊભી કરવામાં આવશે. વાહનના માલિક બનવા
માટેનું સામાજિક દબાણ વિસ્તૃત થશે, બચત ઓછી
થશે, મીસ્ત્રાર ઉપરનું નિર્ધારણ વધુ મુશ્કેલ બનશે, અને
નવો ઉદ્યોગ સામાજિક ભેદ ઊભો થશે, જેને પરિણામે
ઊલટી વિસંગતિ વધશે.”

— ‘લિક’, ૨૯-૧-’૬૧]

દેવું તથા રોકાણ

૧૯૫૭ થી આજ સુધી બ્રિટને ભારતને ૧ અબજ
૮૮ કરોડ રૂપિયા ઉધાર આપ્યા છે.

એ ઉપરાંત બ્રિટનને ભારતમાં કુલ ૩ અબજ,
૯૮ કરોડની પૂંજ રોકી છે. તે ભારતમાં રોકાયેલી કુલ
પરદેશી પૂંજનો ૬૯-૮ ટકા ભાગ થાય છે.

— ‘ભારતીય સમાચાર’, ૧૫-૧-’૬૧]

ગો.૦

‘બાર બાય દસ’ના યોલકામાં રહેવાનું મળે કે પછી મીન
માળ ઉપર નવો ફેલેટ વસાવવા જેટલા પૈસા થાય, તોપણ
મોડી રહે છે. એવા માણસને કામવાસનાથી ગરમ એવી પત્ની
મેઈએ, એવા માણસને કાલેલી ગણેલી, સામાન્ય રીતે
ધરણ, મમતાવાળી, પરંતુ પૈસા માણસને મેઈએ તેવી
‘અરમ’ નહિ એવી શ્રી મળે, તેથી જ માણસને એકલતા
લાગ્યા કરે છે. અલબત્ત, મુશ્કેલ કે બનતું એવી ઘણી
‘ગરમ’ શ્રીએ ઉપલબ્ધ છે; પરંતુ આ માણસને એવી
રખડપટ્ટીને કંદાળો છે. તેની ઉપર ઘણી કુંવારિકાઓ, યુવ-
તીઓ, મુશ્કેલીઓ, અને બનતું શ્રીઓ પોતાની કરામતો
અજમાવી છે, પણ આ બાળકમાં આ માણસ હો છે!

આ નાતની - ‘ગરમ’ પત્ની ન મળવાને લીધે ઊભી
થતી એકલતાના ચિત્રણની વીંત તરીકે પાછી બીજા સ્વતંત્ર
લેવામાં આવે છે. વાર્તાના પ્રવાહમાં જરૂરી હોય કે ન હોય,
તોપણ આપણા જેન નાયક આપણને નીચેનું વર્ણન આપી
જ દેવાનો—

“બીક, હેમ, મરન અને માછલી એ બધા કરતાં મને
વિશેષ કોઈ વસ્તુ ગમી હોય તો ‘ચિકન’, મારી દરિએ

કુદરતે એ અદેખર ખાવાની જ એક વસ્તુ બનાવી છે... મુરઘીની સાથળ અને ટાંગ... ઘણી વસ્તુઓ ખાઈ લીધી છે અને ઘણી ખાવાની બાકી છે, પણ મને મુરઘીની ટાંગથી વધુ સરસ હજી કોઈ જ વસ્તુ લાગી નથી, અને એ પણ એ જ હોયલની... વર્ષોથી એ એક જ હોયલમાં અચ્ચુળના હાથે લાવેલી કહીઆની ટાંગ ચૂસી છે અને મન આવી ગઈ છે. ટાંગ ચૂસવા જેવી મન કોઈ વાર આવી નથી અને આવતી પણ નથી. આવશે કે કેમ એ ખબર નથી..."

તમે કહેશો કે, તમને માંસ ખાવાની સૂઝ હતો, એટલે આ વર્ષોનમાં 'રસ' નહિ આવતો હોય! એ તો ઠીક; આ લેખકની કામવાસનાની ભૂગિકા જ બીજા સ્વપ્નમાં ખોડાયેલી છે. જુઓ વાતપ્રવાહમાં નિરર્થક પણ પાનાં ભરીને આગેલું બીજું એક ચિત્ર—

"એક રાત્રે મેં નીમતલ્લા ધાટી એક ચિતા પર એક છુટી સોના મુલદેહને જલી જતાં જોયા... હું રાતભર ચિતા પાસે બેસી રહ્યો... ઝળઝળતા ભડકાની સાથે પગનાં આંગળાં કડક રોકાવા માર્ગમાં. વચ્ચે ચામડી ફાડીને પાણીની ધારો સળગતાં લાકડાં પર પડતી અને બળને બહી જતાં પાણીનો અવાજ થતો... પગ પરના સોના દબાઈ રહ્યા હતા અને પુષ્કળ પાણી ટપકતું હતું અને કોઈ કોઈ સૂણતાં ટીપાં અગ્નિની ચરમીમાં જ ઝળહળીને યીલ જતાં હતાં... ટૂંકા પગો લાકડાની જાથાને વચ્ચે નાંખ્યા, બળી રહેલી બોપરીને વચ્ચેના ભાગમાં ખસેડી અને ઉપર નવાં લાકડાં દબાવ્યાં, ઔરગનના સોટાની જેમ માંક ફાટવાનો અવાજ આવ્યો... છુટીના શરીરના અવશેષો જલી રહ્યા હતા—કાળી બોપરી સીધા વળી ગયેલા લાકડાં જેવા શરીરનો સાગ અને કમરનો ગોળ ગૂઠો, મરેલી બિલાડીનું પેટ ખેંચીને ઝાંખું કમળું હોય એવો આકાર લાગતો હતો... બધાની સાથે હું પાછો ફર્યો; રસ્તાઓ પર ભવિક સ્ત્રીઓ ગંગાનના કરવા જઈ રહી હતી, કોથેરેશનના માથાનો પાણી છાંટી રહ્યા હતાં અને ઉઘડવા તડકામાં સરકારી દૂધની ખાલી લોરીઓ પાછી જઈ રહી હતી..."

આમ, મુરઘીની ટાંગ કે બળતી કોરીની સળગી જતી આંગળીઓ—એ ભતની બીજાસલાના વર્ણન વડે જ લેખકનો કામરસ પુષ્ટ થાય છે—વડે છે.

અરે, આ લોકો તેમની કદખાની 'ગરમ' સ્ત્રી વિષે નફરતપણે કેવી વાત કરી દે!

લેખકે એવી કેટલીય ગરમ સ્ત્રીઓના ચળાચલકા 'નવી કળા'થી ચીતાર્યા છે. પણ આ ભતના રક્તને રક્તપ્રજ્વળા જ કહેવી જોઈએ. નવી કળાવાળા આપણને બહુ તો હસી કાઢશે. બલે! પરંતુ પાછા હલીલ કરવા જતાં અને પુરાણોમાં ટાંકવા જતાં પુરતણી ગંદકીને આ પાનાં ઉપર લાવવી એ પણ

અસાધ્ય છે. માની લઈએ કે, આ લેખકનાં સમાન-ધર્મી સ્ત્રીઓ—પુરુષો, જીવાનિયાં કે છાકરાંઓ ગુજરાતમાં અનેક છે. પણ તેથી, એ બધી આપણી 'ગરવી ગુજરાત' છે શું? પશ્ચિમી 'સુધારા'થી સંઘર્ષ ચપટી રહેશેની આ સાંસ્કૃતિક ગંદકી ગુજરાતને ખરે છે?

આજની લોકસાહીમાં ૨૦,૦૦૦ મહિલાઓએ 'કરેલી વિનંતી' છતાં 'પ્રોટેક્ટ માટે જ' એવાં પાટિયાવાળી પરદેશી બીજા સ્ત્રીઓ આ દેશમાં (પરદેશી ચઢણની તંગી હોવા છતાં તથા તે તંગી પૂરવા આપણા દેશમાં દેહડાં અને વાંદરાને પરદેશ ચડાવવાં પડતાં હોવા છતાં) ઢગલાબંધ નહેરુ-સરકાર આવવા જ દે છે. એમ, ગમે તેવી ચોપડીઓ લખવાની છટ પણ આ દેશના અત્યારના મિલજમાં રહેવાની જ. પરંતુ આપણે સૌ પણ સ્વતંત્ર જ છીએ ને? આપણે એ ગંદકીથી આપણી ભતને તથા આપણાં પોતાનાં બચાવતા યઈએ તોપણ બહુ!

'વાચક'

આંખ અને અંજન : લે. ૨ મહાલાલ વસંતલાલ દેસાઈ; પ્રકાન આર. આર. રોહની ૬૫ની, મુંબઈ-૨; ક્રિં ૩૨૫; પૂ. ૧૬૨.

૨૯૦ મહાલાલ ૧૦ દેસાઈની આ ઉદ્દેશી નવલકથા છે. તે પ્રસિદ્ધ થતી જતી હતી તે જ અરસામાં તેમનું અવસાન થયું. એટલે તેને હજી વિકસાવવાની તેમની ઇચ્છા હતી કે નહિ તે કહી શકાય નથી. છતાં વાંચકો દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તે યોગ્ય જગ્યાએ પૂરી થયેલી જ છે.

પલ્લવી નામે એક મુંદર છતાં શીલવાન કન્યા કોલેજની પરીક્ષાનો ક્રમ પૂરો કરવાની તૈયારીમાં છે. તે જ અરસામાં એ કંઈ નામના એક છાત્રાદાર યુવકને પોતાના પ્રેમ અર્પે છે. કંઈની પેટે બીજા પણ પછા આ શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપવતી યુવતીને પ્રેમ સંપાદન કરવા ઇચ્છતા હોય છે; પરંતુ પલ્લવી એ સામાન્ય યુવતી જેવી સૌંદર્ય-પ્રેમ-લાગ વગેરે બાળતો પ્રત્યે આંધળી કે છકેલી હતી નહિ. એટલે જ્યારે બધાને છાત્રી પહેલી વાર પલ્લવીએ પોતાનો પ્રેમ કંઈ પ્રત્યે બહેર કયો, ત્યારે કંઈની કૃતાર્થતાને પાર રહ્યો નહિ; સૌ કોઈને એ જોડી યોગ્ય જ લાગી. અલબત્ત, શીલા જેવી કંઈને મેળવવામાં નિષ્ફળ નીવડેલી યુવતીને કંઈક દુઃખ થયું હશે; પરંતુ તેણે આ સુખગ જોડી જોઈને પલ્લવી માટે પોતાનું સ્થાન રાજ્યપુરીથી ખાલી કરી આપ્યું.

પરંતુ પશ્ચિમી વક્તા કહો કે જીવનમાં આવી કસોટીઓ આવતી જ હોય છે એમ કહો, —બન્યું એવું કે, પરીક્ષાના ઉત્કટના દિવસોમાં જ પલ્લવીની આંખોની નયોત છુટી પડી. કંઈ તે જાણી તરત પોતાના પ્રેમ શીલા વરફે વાળી લે છે; પણ પલ્લવી તો પોતાને એવી અંધ સ્થિતિમાં

નમાને અને રવીકારે એવો ત્રાસો પ્રેમી કંદર્પે નીવડે એવું જીરેથી ઇચ્છતી હોવા છતાં, તેને માંથે એવો ભાર નાખવો એ પ્રેમી તરીકે પોતાનું કામ નહિ, એમ માની તેને નતે જ તેની પ્રેમ-પ્રતિજ્ઞામાંથી મુક્ત કરે છે! કંદર્પ અને શીલા પરણી પછી ન્યથે છે.

પછી જીવનમાં હતાશા અનુભવની પદ્ધતી આપખાત કરવા નહીંકિનારે ન્યથે છે, અને બૂલકો મારે છે. તે વખતે પદ્ધતીનો કોલેજ-જીવનનો સહાધ્યાયી મન્મથ, જે માત્ર સારીરિક બળની અને ખાસ કરીને તરવાની કસોટીઓમાં 'વીર'નું બિરુદ મેળવ્યા કરતો હોય છે, અને યુવતીના પ્રેમનો જેને રક્ષણ પૂરું થયેા હોતો નથી, તે તેને બચાવવા પાણીમાં પડે છે. પરંતુ પદ્ધતી બચવા ન ઇચ્છતી હોવાથી મન્મથને તરવામાં અવરોધ ઊભા કરે છે; એટલે દુશળ તરવયો મન્મથ પદ્ધતીને માથામાં સખત પ્રહાર કરી ખેલાન કરી નદી બહાર લાવે છે. પદ્ધતી ન્યારે જાનમાં આવી આંખ ઉઘાડે છે, ત્યારે તે સંપૂર્ણ આંધળી બની ગઈ હોય છે.

અનુભવો મન્મથ એ ખીનામાં પોતે માથામાં મારેલા કટકાને કારણભૂત માને છે; અને તેથી છેવટે ન્યારે બીજ વાર પદ્ધતી પરને છતેથી ફરી પડવાનો વિચાર કરે છે, ત્યારે મન્મથ તેની પાસે સારવાર માટે કાયમ સાથે રહેવાની પરવાનગી માગે છે. પદ્ધતી એ મૂર્ખે લાગતા યુવાનને એ પરવાનગી આપે છે; પણ યુવાન સ્ત્રી સાથે સારવાર માટે બીજી રીતે કાયમ રહેવાય શી રીતે, એમ કહી મન્મથ તેની સાથે લગ્ન કરવાની માગણી કરે છે. તે વાદ્ય આગળ વાત પૂરી થાય છે.

લેખકની લાખા-છદા પછી બરાબર આમાં જોવા મળે છે. વાત એક જ મુદ્દા ઉપર ઊભી કરાઈ હોવા છતાં, વાચકને એમ તેની બની છે.

‘વાચક’

પૂર્ણા: લે. ‘કોલક’, પ્રકા. ૨૦૨. આર. રોહની કંપની, મુંબઈ-૨; પૃ. ૨૪૦; કિં. ૪.૦૦.

મામજીવનનાં સાદાંસીધાં પાત્રોની વાર્તા ઊભી કરવાની શ્રી. ‘કોલક’ની હથેલી હવે તો ગુજરાતી વાર્તાના રચિયાઓને કદાચ નાણીતી થઈ છે. તેમની ‘બાઈબીજ’ નવલકથા માંચસો ઉપર પાનની આઠે વર્ષે હમણાં જ ફરીથી છપાઈ. તેમાં પછી એવાં જ સીધાંસાદાં પાત્રો છે.

પરંતુ શ્રી. ‘કોલક’નાં બધાં ગામડી પાત્રો ‘બલુલી’ (બપેલી!) ભાયા વાપરે છે! એ વસ્તુ તે પાત્રને નજર સામે રાખતાં એવી તો વિચિત્ર દેખાય છે કે, શ્રી. ‘કોલક’ પોતે જ કદાચ જી એ કુટુંબમાંથી આપોઆપ નીકળી જશે, એમ માનવું જોઈએ. એ દિલ્લે ‘પૂર્ણા’માં થોડાક મુધારો થયેલો પણ જણાય છે. ‘બાઈબીજ’ વાર્તાનો અંત લેખકે નાણી જોઈને એવો તો ‘અપરિત’ આપેલો હતો

કે, એમ જ માનવું પડે કે લેખક કદાચ ‘આત્મકથા’ જેવું લખે છે, તેથી જ એ રીતનો અંત લાવવા પ્રેરાયા છે. એ હિસાબે ‘પૂર્ણા’નો અંત ખામુખા કઠુણ નથી બનતો.

આ ચોપડીનાં પાત્રો સુરત જિલ્લાનાં છે, એ નહીં છે. (નોંકે, ચિત્રકાર કાઠિયાવાડી હોય એમ પૂંઠા ઉપર તેમણે કાઠિયાવાડી સ્ત્રી-પુરુષ મૂકી દીધાં છે; ઉપરાંત પૂર્ણા જીવાન હોઈ, રામલાલ આધિક છે; છતાં ચિત્રમાં પૂર્ણા કરતાંય રામલાલ વધુ જીવાન દેખાય છે.)

પણી દીકરીઓવાળો સામાન્ય રિયતિનો ગોવિંદજી પોતાની છેલ્લી દીકરી પૂર્ણાને ઠેકાણે પાડતાં મુશ્કેલી અનુભવે છે. પૂર્ણાને એક હાથે બે આંગળીઓ નોકાયેલી છે, એટલી ખેડ છે. છેવટે તે પાસેના ગામના / રામલાલ નામના વિધુરને (બે છેકરાંના બાપને) પોતાની પુત્રી આપવાનું ગોઠવે છે. રામલાલ જી કબૂલ થાય છે, -અને પૂર્ણા પણ. કોઈ નતનો વાંધાવચકો એકે પછે આવતો જ નથી. વાંધાવચકો આવે છે ગોવિંદજીના મેટાભાઈ તરફથી. તે આ લગ્ન થાય તો કુટુંબની આબરુ ન્યથે એમ માને છે. એટલે પછી પૂર્ણા કુંવારી અવસ્થામાં સગાઈ બનેલી છે, વગેરે વાતો તે ઉરાડે છે. રામલાલ એ વાતોની ખાતરી કરવા પૂર્ણાને ઘેર આવે છે, અને ઊઠડો પૂર્ણાની સાથે અરસપરસની દૃઢ પ્રેમમાંક બાંધીને ન્યથે છે.

છેવટે સૌ સારાં વાનાં થાય છે. અને પૂર્ણા પરણી ન્યથે છે. આર. આર. રોહની કંપની પ્રકાશનો મબલક કરે છે; બાલ સુરોભન વગેરેથી ચોપડી મોંઘી પણ થઈ હોય છે. પણ છાપકામની શુદ્ધિની બાબતમાં પૂરતી ચીવટ રખાતી ન હોય એવું લાગે છે. ‘બાઈબીજ’માં કાશીનો બાઈ ‘વિલાસ’ છે, પણ પા. ૨૮ ઉપર તેને બેધડક ‘કિરોર’ છાપી માર્યો છે. તેમ ‘પૂર્ણા’માં પા. ૧૨૭ ઉપર ‘સોભા’ ને રંભા બનાવી દીધી છે; તથા પા. ૧૪૭ ઉપર ‘રામલાલ’ અને એમની દીકરી ‘ની વાત છે, તેને બદલે ગોવિંદજી અને એમની દીકરીને છાપી મારી છે!

‘વાચક’

રસિકપ્રિયા લે. વિદ્યલ પંડ્યા; પ્રકા. પ્રદીપ પ્રકાશન, મુંબઈ-૩; પૃ. ૨૪૮; કિં. ૫.૫૦.

તેર વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ ચોથી વાર્તાના નામ ઉપરથી પોતાનું નામ પામે છે. લેખકાને પોતાની કૃતિઓનું નામ પાડવાનું શા આધારે મન થતું હશે, એ નાણું એ પણ એક રસિક વિષય થઈ પડે બરો. ચોથી વાર્તાનું ‘રસિકપ્રિયા’ નામ પણ શા માટે પડ્યું છે? કોઈ એ નામનું પાત્ર છે? ના હરગિજ નહિ. આ તો ગામડાગામડી વંદા, કનક, મણિકાકા, મોહન, મુરલી એવાં ગામડી નામોવાળાં પાત્રોની વાત છે. અને મુખ્ય બે પાત્રો મોહન અને મુરલી એ તો ભવેયાની ટોળાના માણસો છે; અને તેમાં મુરલી તો ‘બાપી’ બનતો ભવેયો છે.

તો પછી રસિકપ્રિયા શું છે? કશું જ નહિ. ગામડાના શેઠની મોટી ઉમરે કુંવારી રહેલી કનક નામની છોકરી ભવૈયાની ટોળીના કામચૂાશ્રી 'લાલ્લી' ખનવા મુરલી ઉપર 'ઇસ્ક' કરીને ચિઠ્ઠી લખે છે અને તે ચિઠ્ઠીથી ખેંચાઈ શેઠને ઘેર આવતાં મુરલી અને તેના સાથી માર ખાઈ છે—અને ખો ભૂલી નય છે!

પહેલી વાત 'અમૃતનું' ડેરમાં એક દમિયલ પતિની જીવાન ધણિયાણી મંજી, પડોશમાં નવા રહેવા આવેલા છબ્બનેર કપિલરાય ઉપર 'ઇસ્ક' કરી મરે છે; પણ ચેલો આવતો નથી ત્યારે મંજી તેના ઘરમાં તેને ખોળવા નીકળે છે. તો તે તો મંજીની નોકરડી સાથે—'ઇસ્ક' કરતો હોય છે. આમ મંજીનું બધું અમૃત ડેર થઈ નય છે!

'અંતર્ધાન' માં પણ આટલું કોલેજના બારેક જીવાનિયા એકમેકને ગમતી ભેટીમાં પુરાવિદ ડૉ. કેલાસ સાથે દિલ્હીનું પુરાતત્વ ભેવા નીકળે છે. ડૉ. કેલાસ અશોકની માનીતી સુનંદા પાછળ ઘેલા થાય છે અને એકાદ ટોહરમંલના મહેલની નીચેનું ભોંયકુ ખતાવવા તેને નીચે એકલી લઈ નય છે.

પછી બીજી વાર રાતે આમાનો તાજમહેલ ભેટી વખતે પાછા ડૉ. કેલાસ સુનંદાને એકાંતમાં છેડવા નય છે ત્યારે પેલી કેરો ઉપરથી તેમને જમનામાં બ' ધકો મારી, તેમનું કામ 'તમામ' કરી દે છે. પછી અશોક અને સુનંદા એ રાતે 'અંતર્ધાન' થાય છે અને બાકીની ટોળી એક હેલ્થલે પાછી ફરે છે.

આમ જીંદા જીંદા ઈશકની આ વાતોમાં કેટલીક વાતો નિઃસ્વાર્થપણે સ્ત્રીને મદદ કરવા જતાં ખોટાં આજી મુકાયાની વાતો પણ છે.

લેખકની વાત લખવાની શૈલી મોહક છે; પણ એમનું રતુ પણ ખરેખર મોહક હોવ તો?

તો સર્વાર્થકાંક્ષનાં મોંઠ અડીસો ખાનના સાડા પાંચ પેચા આટલા બધા ખટકત નહિ.

‘વાચક’

પીતીંબર પટેલની ટ્રીથ વાર્તાઓ: પ્રકાં બારતી સાહિત્યસં (પ્રા.) લિં, અમદાવાદ; પૃં ૨૫૬+૨૦; કિં. ૫.૦૦.

લેખક દૂધી વાર્તા તથા લાંબી નવલકથાના ક્ષેત્રમાં નજીવતા છે. તેમની ૧૭ નેટલી સુંદર દૂધી વાર્તાઓના આ સંગ્રહ છે. અર્ધાં નેટલી (નવ વાર્તાઓ) ગામડાનાં વિવિધ પાસાંઓને રસે છે; બે વાર્તાઓ મધ્યમ વર્ણની ક્લી રાકાય તેવી છે; અને ૧ વાર્તાઓ શહેરી દુનિયાની, નાટકી દુનિયાની, ફિલ્મી દુનિયાની અને ગાનારી—નાચનારીની દુનિયાની છે. તેમાંથી ગામડાના વિષયોની વાતો પહેલાંની લખેલી છે, અને શહેર—ફિલ્મ—નાટક વગેરેની પછીની નથી છે કે કેમ, એ નજીવું કદાચ રસિક થઈ પડે.

પરંતુ એ ભતની કલ્પના કરવાની જરૂર નથી. ગામડાનું વસ્તુ હોય કે શહેરનું, પણ લેખક બરાબર રજૂતાથી પોતાની

વાર્તા વિકસાવે છે. તેમની બાપા પણ ઘડાયેલી તથા નેઈએ તેટલા જ. શબ્દોમાં મર્યાદિત રહેલી શુદ્ધ છે. આમનું તેમ જ શહેર બંને તેમના ભેવા આલેખક મળતાં પ્રસન્ન થઈ શકે છે.

આ રીતની પોતાનું વસ્તુ પરંદા કરી તેને યથોચિત્ત બાપામાં તથા મર્યાદામાં વિકસાવવાની શક્તિ કદાચ જોઈ લેખકમાં જડે. ખાસ કરીને લેખકને કશું પોતાનું દૂંધણું ટીપવાનું નથી એટલે તે સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાના વસ્તુને સ્વસ્થતાથી મલાની શકે છે, અલખત, લેખકને પોતાની વસ્તુ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ હોય એટલામાત્રે પણ તેને કશું દૂંધણું ટીપવાનું છે એમ કહેવાય જ. પરંતુ કેટલાક લેખકો પોતે શા હેતુથી લખી રહ્યા છે તે ભૂલી જ શકતા નથી અને તેમની વાર્તામાં કમલે ને મળે એ હેતુની હાજરી વરતાય છે; ત્યારે કેટલાક લેખકો વાચકને અને તેની લાગણીઓને જ બધું નજીવે સોંપી દઈ, પોતે આછા થઈ નય છે!

પુસ્તકની છપાઈ, બંધામણી, રૂપરંગ બધું એવા સુમેળમાં આવ્યું છે કે ચોપડી ખરેખર બધી રીતે ગમે તેવી થઈ ગઈ છે.

કેટલાક નજીવતા દૂધી વાર્તાના લેખકોની વાર્તાઓના સંગ્રહો જીંદા જીંદા પ્રકાશકો તરફથી બહાર પડ્યા કદે છે. આ જ લેખકોના એક સંગ્રહ (જેમાં આમાંની ઘણેક વાર્તાઓ આની નય છે) 'દેવનો દીપેલ' નામે મુંબઈની વોરાં એન્ડ કંપની તરફથી પણ બહાર પડ્યો છે, એમ યાદ આવે છે.

‘વાચક’

ભાગ્યે કેમ ઊંચા રહે છે? લેં નરેશભ સાહક પરિચય દ્રષ્ટ, મુંબઈ—૧; પૃં ૩૨; કિં ૪૦ નં પેં.

શ્રી. વાશીલાલ ડગલીએ 'બે વરસ ઉપર રચાયેલા પરિચય દ્રષ્ટ તરફથી પ્રગટ થતી પુસ્તિતમ્યોમાંની આ ૫૬ મી પુસ્તિતક છે. રોજ—અ—રોજ વધતા જતા ભાવો એ આ જમાનાની ખાસિયત છે. તેનાં કારણો આ પુસ્તિતકમાં જરૂરી આંકડા સાથે સરળ રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે.

નાણાચલણનો કુખાલો એ બાવવધારાનું પાયાનું કારણ છે એ નજીવતી બાબત છે. તેના ઉપાય તરીકે લેખક અંકુશો—ભાવનિયમન—માપબંધી ચાલુ રાખવા કે વધારવા સૂચવે છે. તે સૂચવેલા ઉપાયમાંથી કેવી અછત—કળાં બનતી—સંગ્રહબેરી—લાંચનુચિત—હાડમારી ઉદ્ભવે છે, તેના ઉલ્લેખ લેખકે કર્યો નથી, ને કરવો નેઈતો હતો. સૂચવેલા ઉપાયનાં નિષ્ફળતા પણ જોઈતાં નથી. એટલે ઉપાયની વાત જવા દઈએ, તો કારણોની રજૂઆત સરળ અને સારી છે. સામાન્ય વાચકને તે સમજાય તેવી અને ઉપયોગી છે.

લિં

કયો ધંધો પરંદા કરશે?—લેં રિખવભાઈ સાહક પ્રકાં જ્ઞાન—કીસલ્ય પ્રચાર સમિતિ, ચાણરમા; પૃં ૪૦; કિં ૦.૩૭ નં પેં.

સામાન્ય વાચકો માટે સામાન્ય જ્ઞાનની નાની પુસ્તિતક—એ હમણાં ઠીક ઠીક પ્રસિદ્ધ થવા લાગી છે. ચાણરમા (જિ. મહેસાણા) ના ગાંધી વિનય મંદિર તરફથી આવી

એક માળા શરૂ કરવામાં આવી છે તેની આ ત્રીજી પુસ્તક છે. પહેલી ‘આપણું ગુજરાત’ અને બીજી ‘ધર અને વિજ્ઞાન’ વિષે છે. વધુ પણ પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના છે. આ પુસ્તકમાં એસ. એસ. સી. થયેલા માટે અગળ કેવા પ્રકારના અભ્યાસક્રમો ચાલે છે અને તે અંગે કોને કંઈ સમજવો મળે છે, તેની માહિતી આપવામાં આવી છે. મુંબઈની ‘વૉકેશનલ ગાર્ડન્સ બ્યુરો’ તરફથી પણ આવી કેટલીક પુસ્તકો આ માર્ગદર્શન રૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત અને બીજી રીતે જરૂરી માહિતી મેળવીને આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવી છે, તે એટલે ઉપયોગી છે.

વિનં

સત્યાતત રંગ : લેન્ડ ચંદ્રલાલ શુક્લ; પ્રકાન ગૂર્જર પ્રેસલ કાર્યાલય, અમદાવાદ; પૃન ૧૦૮; કિં ૧.૫૦.

૩ નાટકોવાળી આ પુસ્તક છે.

પુસ્તકાની પ્રસ્તાવનામાં લેખક લખ્યું છે કે, “કંઈક એક મિત્રની મેં ‘કેરેલી મનક અને તેને પરિણામ આવી પડેલ પકાર ‘challenge’ માંથી આ નાટકોની ઉત્પત્તિ થયેલી છે; પરિણામ આ નાટકો પણ મનક નેવાં બની ગયેલાં છે.”

આ વિધાન સાવ સાચાં છે. આ ત્રણે નાટકોમાં મનકનું વત્ત એટલું બધું થઈ ગયું છે, અર્થાત્ એનો એટલો અતિરેક થઈ ગયો છે કે, નાટકો સુરુચિકર પણ નથી રહ્યાં, કંઈક ‘ભવાઈ’ નેવાં બની ગયાં છે.

ત્રણે નાટકોમાં નાટકનું પોત સાવ ફીટું રહ્યું છે. એમાં નથી જણાતો કોઈ નવનો ઉચ્ચ ભાવ, નથી જણાતી ભાષાની પકડ, નથી જણાતી કોઈ નવળી મનોરમ પ્રસંગ. શૂંઘળી કે વરતુશૂંઘળી.

આ નાટકો લખ્યાથી કયા રોહાસિક હેતુ સરી શકે, તે પણ કોણ જાણે?

અંન ઉપાધ્યાય

દાગોર આવા હતા; દાગોરની પ્રસાદી : બંનેના લેન્ડ મનુ પંડિત; પ્રકાન બાલગોવિંદ કુપેરદાસની કંપની, અમદાવાદ; પૃન ૮૬ તથા ૮૦; કિં ૧-૨૫ દરેકના.

બાઈ પંડિતની આ બે ગોપાલીઓના વરતુ વિષે કહ્યું કહેવાપણું નથી. રવિબાણના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો, રવિબાણનાં કેટલાંક કાવ્યોનું આ પુસ્તકોમાંનાં સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. એટલે કહેવાપણું ને હોય તો તે સંકલન વિષે છે.

લેખકની રોટી, સામાન્યતઃ સારી ગણાય. પણ એમાં વાક્યરચના અને જોડણીના દોષો ધણા જણાય છે. કર્તા, ક્રિયાનો સંબંધ બરાબર જળવાતો નથી. આ બંને ગોપાલીઓમાં આવતા પ્રસંગોને લેખક ઐતિહાસિક કાળક્રમમાં બરાબર ગોઠવવા નેહીએ.

કવિની કેટલીક કવિતાઓનું ગદ્ય રૂપાન્તર વાંચતાં (પાન ૧૬ થી ૪૨ ‘દાગોરની પ્રસાદી’) પ્રસાદ અનુભવાતો નથી.

એમાં રહેલ જોડણીદોષો અને વાક્યરચનાના અટપટાપણાને લીધે કવિતાના રસનું આસ્વાદન આપણે દરી શકતા નથી.

અંન ઉપાધ્યાય

નૂતન શાળોપયોગી નાટકો ભા. ૧, ૨ : લેન્ડ રાજેન્દ્ર મહેતા; પ્રકાન શિવ પુસ્તકાલય, વડોદરા; કિં ૨-૫૦, તથા ૧-૫૦; પૃન ૧૩૮ અને ૧૦૬.

પહેલા ભાગમાં છ અને બીજા ભાગમાં ચાર નાનાં નાટકોવાળો આ સંગ્રહ નાના કિરોરોને ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. પ્રસ્તાવનામાં લખ્યા મુજબ સંગ્રહમાંની બધી નાટિકાઓ નાટિકાનો આકાર ધારણ કરતી નથી. એમાં નાટ્યતત્ત્વ ઓછું જણાય છે. આ નાટિકાઓમાં ભાવ કયોનો પ્રવાહ, અભિનયક્ષમતા ઇત્યાદિને બદલે સ્વાદને વધુ મહત્ત્વ આપ્યું છે. વરતુશૂંઘળી પણ પ્રસંગાપાત્ર ન ગણાય.

પુસ્તકોમાંની કિંમત વધારે છે. અક્ષરો નાના કરી બે ભાગોનો એક ભાગ કરી શકાય. લેખકનો પ્રયત્ન આશરપદ છે.

અંન ઉપાધ્યાય

પ્રો. ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગળ્ગરની જીવનકથા : લેન્ડ ડો. અશ્વિન મા. ત્રિવેદી, પ્રો. સાંકળ-ચંદ ને. શાહ, ડો. રસિકલાલ કે. શાહ; પ્રકાન મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા; પૃન ૧૭૬; કિં ૪.૭૫.

સંસ્કૃત ત્રિભુવનદાસ ગળ્ગરનું જીવનચરિત્ર આટલું મોટું મોટું પણ બહાર પડ્યું તે આનંદની વાત છે. આ પ્રેરણાત્મક જીવનચરિત્ર મુંદર રીતે લખાયું છે. સ્વર્ગરથ ત્રિભુવનદાસનો સ્વદેશપ્રેમ, માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણનો આગ્રહ, સંશોધનચરિત્ર અને કર્મરત સ્વભાવનું દર્શન પુસ્તક વાંચનારને યથા સિવાય રહેશે નહિ. લોકો તેમને એક સમર્થ રસાયણશાસ્ત્રી તરીકે ઓળખતા હતા, પરંતુ તેમનાં અન્ય પાસંગિયા પણ પુસ્તકમાં સરસ રીતે ઉઠાવ પાડ્યાં છે, તેમના કર્મવીર સ્વભાવની ઝાંખી તો તેમણે એક માનપત્રના જવાબમાં આપેલા બાપણમાં જણાઈ આવે છે :

“હું કર્મકર વર્ગમાં જન્મેલા હોવાને લીધે, મારી કર્મ તરફ પ્રવૃત્તિ વિરોધ હોય એ સ્વાભાવિક છે. સુતરી વર્ગમાં વાક્યાર્થે વધારે હોય છે. આ નિયમ વંશના પૂર્વસંસ્કારને લીધે જ છે. . . .

“અત્યાર સુધી દેશની સેવા બળવવા મેં ને કાંઈ પ્રયત્ન કર્યો છે, તે કર્મ દ્વારા જ કીધો છે. એ પદ્ધતિને અનુસરવામાં કેટલીક વાર ફાયદો પણ છે, કેમ કે કેટલાક વાણીધરા શૂદ્રઓના ઉપર તેમના બાપણ અને વર્તન વચ્ચે ત્યારે ત્યારે અંતર પડે છે, ત્યારે ‘પોથીમાંનાં રીંગણાં’ કહીને હોય મૂકવામાં આવે છે. એવા હોપને પાત્ર હું થઈ શકું નહિ. ઉપદેશથી આચાર વધારે બળવાન છે. એ પ્રમાણે આદો પોતાનો ધર્મ અનુભવવામાં આચારને પ્રથમ ગણ્યો છે. આપના ઉપકારનો બદલો શબ્દોમાં પણ મારાથી આપી શકારો જ નહિ, પણ પ્રસંગ આવ્યે કામ કરીને વાળવાને વધારે તલ્લર રહીશ. . . .

“કર્મ કરનારાઓએ કૃતાર્થતા માનવાની છે. ધણે પ્રસંગે એમ પણ જોવામાં આવે છે કે, નવા પ્રકારનાં સત્કાર્યોની ધણા વખત સુધી અવગણના થાય છે. આમ જોતાં કાર્યની ગણના કે અવગણના ઉપર કાયરીયોનો આધાર રાખવો જોઈએ નહિ.”

જે લોકો શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે અંગ્રેજીનો આશ્રય રાખી રહ્યા છે, તેમણે સ્વંન ત્રિભુવનદાસના સ્વભાષા દ્વારા શિક્ષણ અંગેના વિચારો ખાસ્તા મનન કરવા જોઈએ છે. તેમણે તો તે જમાનામાં ગુજરાતી દ્વારા શિક્ષણ આપેલું પણ છે.

પુસ્તકમાં પા. ૧૭૨ ઉપર લેક્ષણ છે કે, આ ઉપરાંત રસાયણ પરિભાષા માટે એક નવી જ યોજના ઉચ્ચશ્રેણીમાં લખાને બહાર પાડી છે.

એ યોજના કઈ હતી તે જોળવી સમર્થ હોત તો ઠીક થાત. સંપાદકો રસાયણશાસ્ત્રના નિષ્ણાત હોવા છતાં, આ બાબત તેમના ધ્યાન બહાર ગઈ હોય એમ લાગે છે; અગર તો પ્રથમ કરવા છતાં તે અપ્રાપ્ય રહી હોય.

A Junior Course of Practical Chemistry by Jones નું બાષાંતર શિવરામ ગંગાધર સંતે દરેલું. ક્રિયાત્મક રસાયણશાસ્ત્ર તરીકે આ પુસ્તક સચાલ લઘુ જ્ઞાન મંત્રણાની પ્રથમમાળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલું. મારા ખ્યાલ મુજબ, આ પુસ્તકમાં એ યોજના ગુજરાતીમાં આપવામાં આવેલી છે. તેને આ પુસ્તકની હવે પછીની આશુતિમાં સમાવી લેવી જોઈએ.

આ પુસ્તક કંઈક મોટું લાગે છે. તેની કિંમત એાળી રાખી હોત તો તે ધણું વધારે વચાત.

માધ્યમિક શાળા, મહાવિદ્યાલય તેમ જ અન્ય પુસ્તકાલયોમાં આ પુસ્તકનું સ્થાન હોવું પટે. પ્રાથમિક કે જુનિયાદી શાળાનાં ઉપલાં ધોરણોમાં વિદ્યાર્થીઓએ પણ આ જીવનચરિત્ર વાંચી જવું જોઈએ.

લેખકો તેમ જ સંપાદકોએ લીધેલા શ્રમ બદલ તેમને અભિનંદન થો છે.

અંતીધર ગાંધી

કેળવણીનું તત્ત્વજ્ઞાન : લે. જ્યાએન રાંધુપ્રસાદ પટેલ તથા રાંધુપ્રસાદ મગધલાલ પટેલ; પ્રકા. અનંદા બક્ષે ડેબો, અમદાવાદ; પૃ. ૧૮૪; કિં. રૂ. ૫૦.

આ પુસ્તક બી. એડ. તેમ જ એમ. એડ.ના અભ્યાસક્રમને અનુલક્ષીને લખાયું છે. તેમાં પશ્ચિમી કેળવણીકારો તેમ જ હિંદના પ્રાચીન અને અર્વાચીન કેળવણીકારો તથા સાહિત્યકારોના લેખનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે.

પુસ્તક નવ પ્રકરણમાં લખાયું છે. પ્રથમ પ્રકરણમાં કેળવણી અને તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરવામાં આવી છે; બીજામાં માનવકેળવણીનાં પાંચ કેન્દ્રો—ઘર, શાળા, ધર્મ, રાજ્ય અને ધર્મ; અને ત્રીજામાં શિક્ષણ-ભીમીસાનાં પાંચ અંગની ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે. ચોથા પ્રકરણમાં વ્યક્તિ, સમાજ અને કેળવણી, અને ત્યાર પછીનાં ચાર પ્રકરણમાં કેળવણીના

ક્ષેત્રમાં નિઃસર્ગવાદ, આદર્શવાદ, ઉપયોગિતાવાદ અને વાસ્તવવાદની ચર્ચા છે. નવમા પ્રકરણમાં અભ્યાસક્રમની ચર્ચા આવે છે.

લેખકોએ પુસ્તક લખવા પાછળ સારી મહેનત લીધેલી છે. કેળવણી પરતે દેશ કાળને અનુસરી સમય પરતે જુદી જુદી વિચારસરણીઓ ઉત્પન્ન થઈ. એ પ્રત્યેકમાં સામાન્ય તત્ત્વ, એક બીજાનું પૂરક તત્ત્વ, તેમ જ શિક્ષણ અંગેની જુદા જુદા તત્ત્વચિંતકોની કલ્પના કયા કયા રંગે રંગાયેલી હતી, તે સર્વત્ર સરસ અને વિરાદ આલેખન પુસ્તકમાંથી મળી આવે છે. વળી પાશ્ચાત્ય કેળવણીકારો, તત્ત્વચિંતકો તેમ જ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા તેમ જ આપણા ભણીતા લેખકોએ એ જ વસ્તુને વિચિત્ર રીતે કઈ કઈ રીતે કહેલ છે, તેનું પણ ચોક્કસ પૃથક્કરણ કરવામાં આવેલું છે. પુસ્તક પાછળ લીધેલા શ્રમ બદલ લેખકોને તેમ જ તેના પ્રકાશન બદલ પ્રકાશકને અભિનંદન થો છે.

સાથે સાથે પુસ્તકમાં કેટલીક વસ્તુ ખૂબે એવી પણ છે. અવતરણોમાંની અનેક ભૂલો, આડંબરી ભાષા અને કંઈક કિલકટતા પણ નજરે ચડે છે. પ્રૃથ્વીવાચનમાં થોડી વધારે કાળજી રાખી હોત, તો પુસ્તકનો ઉકાવ સાદો આવત.

પા. ૩૧ ‘મગજનું વજન ૧૫૦ ગ્રામનું મનાય છે, એટલે જીવિ દિનપ્રતિદિન સંવર્ધન પામે છે.’

આ વાક્ય બરાબર નથી. મગજના વજનને અને જીવિના સંવર્ધનને સીધા સંબંધ નથી.

‘પાંચરે છે’ ને બદલે ‘પાંચળે છે,’ ‘અવિકસિત’ ને દેઢાલે ‘વિકસિત,’ ‘Children centered’ ને બદલે ‘Childrecentered’ ‘કિલિખરે’ ને બદલે ‘કિલિવરે,’ ‘ભવતિ’ ને બદલે ‘ભવતિ,’ ‘God’ ને બદલે ‘Gold,’ ‘Liberal’ ને બદલે ‘Lriberal’ ‘પુરુષ’ ને બદલે ‘પુરુષ’ વગેરે પ્રૃથ્વીવાચનની ભૂલો થોડી વધારે કાળજીથી સુધારી શકાત.

પુસ્તકમાં જે જે ‘ઉત્તારાઓ’ કે ‘અવતરણો’ ટાંકવામાં આવ્યાં છે, તે કયા પુસ્તકમાં કયાંથી લેવામાં આવ્યાં છે, તે કૂતોળમાં જણાવવું જરૂરી ગણાય. એમ. એડ. ભણનાર વિદ્યાર્થીને એ અચલ ક્ષરક તેના સંદર્ભમાં જોવાની જરૂર જણાય તો તે જોઈ શકે.

અંતીધર ગાંધી

આપણું અત્યંતજીવન શરીર : લે. ડૉ. જે. ડી. પાક; પ્રકા. પરિચય ટ્રસ્ટ, ૧૯/૨૧ હમાગ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૧; પૃ. ૩૩; કિં. રૂ. ૧૦ નાં પેં.

શરીરશાસ્ત્ર જેવા વિષયને ૩૨ પાનાંની નાની પુસ્તિકામાં લખાવે જ ન્યાય આપી શકાય. ડૉ. જે. ડી. પાકે સરળ ભાષામાં શરીરનાં તમામ તંત્રોને નાની સરખી પુસ્તિકામાં સમાવી દીધાં છે. પુસ્તિકા વાંચવી ત્રમે એવી છે અને શરીરશાસ્ત્ર શીખનાર ધો. ૮, ૯ ના વિદ્યાર્થીઓને માટે તો સરસ વાચન પડે પાડી રહે. પ્રોફેસર શિક્ષણમાં પણ આ પુસ્તિકાનો ઉપયોગ થઈ શકે.

અંતીધર ગાંધી

सरस्वती चंद्र

[संक्षिप्त सरल कहानीके तौर पर]

[मूल गुजरतीके संपादक : गोपालदास जीवाभाई पटेल]

नवीनचंद्रका निर्णय

नवीनचंद्र दरवारसे घर जानेको निकला तब उसका दिमाग अनेक विचारोंसे भरा हुआ था। उनमें एक दुःखदायी विचार फिर फिरसे उठता था।

अलककिशोरीका रक्षण करते समय उसे इजा हुई थी; इसलिए उपकारवश किशोरी स्वाभाविक तौरसे उसकी परिचर्यामें लगी रहती थी। उसकी माँ और सहेलियाँ उसे कभी कभी टोका करतीं कि दिनभर दूसरे लोगोंके सामने—कुछ भी हो वह है तो पराया आदमी—उसके पास बैठना अच्छा नहीं है। लेकिन उन सबके जवाबमें अलककिशोरी अपने बचानेवालेकी सेवामें और तनमनसे लग जाती।

एक दफ्ता अलककिशोरी नवीनचंद्रके कमरेमें आई। वह सो रहा था। दवा देनेका समय हो गया था, इसलिए उसे जगाया जाय या नहीं इसी पसोपेशमें वह थोड़ी देर खड़ी रही और नवीनचंद्रकी ओर देखती रही। थोड़ी देरके बाद वह उसके सिरकी ओर पलंगके पास बैठ गई। इतनेमें नवीनचंद्रने करवट ली। करवट लेते समय अचानक उसका हाथ पासमें बैठे हुई अलककिशोरीके कंधेपर पड़ा। इतफाकसे उसी समय वनलीला खा पीकर ऊपर मिलने आई। उसने झाँका, तब अलककिशोरीके कंधे पर नवीनचंद्रका हाथ देखकर आश्चर्यचकित हो, वह, यह बात कुमुदसुन्दरीसे कहनेके लिए भागी। 'भाभी-साहब, अब तक आप मानती नहीं थीं, तो

आज अब बता दूँ; चलिए!' कह कर दरवाजेकी ओर उसे खींचने लगी।

कुमुदसुन्दरीने वनलीलाका हाथ झटक दिया, "जा तुझे जाना हो तो चली जा; पराई लीला देखने में नहीं आती। तू तो वेंसी की वेंसी ही रही; हम भले और हमारा काम भला।"

वनलीलाको भगा कर कुमुदसुंदरी वापस लौटी। लेकिन उसकी आँखोंमें आँसू समा न सके। कुछ सोच कर, सारंगी लेकर, नवीनचंद्रके कमरेमें आवाज जाय इस तरह वह गाने लगी—

शुभ्र स्वर्गमें रहनेवाली

वह गिर पड़ी हर-सिर।

गिरनेवाली गिर पड़ी

टिक न सकी हर! हर-सिर॥

गिरी गिरिपर; उच्च

गिरिखर तजकर गिरी फिर।

अवनिपर लोटने लगी धूलवाली होकर

मलिन गंगा! क्षार समुद्रमें समा गई॥

अष्ट हुआ उसका शतमुख

विनिपात ही निर्माण हुआ।

अष्ट हुई बुद्धि, उसका शतमुख

विनिपात ही निर्माण हुआ॥

१. शुभ्र स्वर्गमें रहनेवाली गंगा जब गिरी तब शंकरके सिरपर गिरी; वहाँसे हिमाच्छादित पहाड़ोंपर; वहंसि पृथ्वीपर धूलमें; और आखिर जाकर खारे समुद्रसे मिली। इस तरह एक दफे आदमीका पतन हो जाय तो उसका अंत नहीं होता। इस आशयका सर्वहरिका एक संस्कृत श्लोक है, उस परसे।

‘सरस्वतीचंद्रको अधःपतनसे बचानेकेलिए इससे अधिक मैं क्या कर सकती हूँ?’—यह कहती कहती कुमुदसुंदरी बादमें बेहोश होकर कुर्सीपर गिर पड़ी।

घमाका होनेसे सब उस तरफ़ दौड़ गये। इससे नवीनचंद्र भी जग गया। वह भी वहाँ गया और गुलाबजल मंगवाकर, कुमुदसुंदरीके मुँहपर छिड़कने लगा। बेहोशीमें खुली आँखों कुमुदसुंदरी लेटी लेटी बड़बड़ा रही थी, ‘हाय रे, विद्या, . . . सरस्वती. . . अण्ड हो गई।’

इस घटनाके बाद जब कुमुदसुंदरी नवीनचंद्रको देखती, तब कठोरतासे ही उसकी और देखती। नवीनचंद्रने कारणकी कल्पना कर ली थी। बेहोशीमें कुमुदसुंदरीका बड़बड़ाना उसने सुना था। अर्धजागृतावस्थामें कुमुदसुंदरीके गीतकी अलग अलग कड़ी उसके कान तक पहुँची थी। उसे मनमें विश्वास हो गया कि कुमुदसुंदरीको उसकेलिए संदेह हो गया है।

नींदसे जगनेपर अलककिशोरीके कंधेपर अपना हाथ पड़ा हुआ देखकर, और उसे अलककिशोरीने पकड़ा हुआ है यह देखकर नवीनचंद्रने उसे टोका था, ‘वह न मैं तो तुम्हारा भाई होता हूँ!’ ये शब्द बनलीलाने सुने थे। प्रसंग आनेपर उसने बादमें यह बात कुमुदसुंदरीसे कही थी। बादमें अलककिशोरीने भी भाभीका संदेह मिटानेके लिए सच्ची बात क्या थी, वह कही थी।

इससे कुमुदसुंदरीका संदेह समय बीतनेपर मिट गया था। इसके बाद वह खुद दुःखी हो गई और चिंता करने लगी कि मेरे

बर्तावसे सरस्वतीचंद्रको कैसा दुःख हुआ होगा। लेकिन नवीनचंद्रको इसकी क्या खबर? कुमुदसुंदरीके बेहोश होनेके दिनसे उसने तो तय किया था कि अब उसे यह घर छोड़ना ही चाहिये। बादमें कहाँ जाना, ये विचार उसके दिमागमें दरबारसे घर जाते समय आ रहे थे।

कभी विचार आता कि घर जाऊँ और कभी यह कि परदेशमें चला जाऊँ। इतनेमें रास्ता फटा। साथमें चलनेवाले रामसेनने कहा, ‘भाई इस गलीके रास्तेसे ज़रा चलिए।’

‘क्यों? हम तो इस रास्तेसे आये थे।’ नवीनचंद्रने पूछा।

‘ज़रा अंदर जाकर उससे प्रमादधनभाईका संदेश कहना है।’ रामसेनने जवाबमें कहा।

कहनेको तो कह दिया; नवीनचंद्र इस बातसे बिलकूल अनजान है, यह देखकर बादमें वह रुक गया। आखिरमें किसीसे न कहनेकी शर्तपर उसने घर बताकर थोड़ेमें सारी बात कही कि प्रमादधनभाई और उनके मित्र कभी कभी इस पन्ना गणिकाके यहाँ आते जाते हैं। दरबारमें आज बुद्धिधनका विजय और उनके शत्रु शठरायका पतन हुआ इसकी खुशीमें आज खास जलसा रखा है। उसकी खबर पन्नाको देनेकेलिए प्रमादधनने रामसेनसे कहा था।

नवीनचंद्रने पूछा, ‘कुमुदसुंदरीको यह बात मालूम है?’

‘पहले तो मालूम नहीं थी; लेकिन दो चार दिन पहले भाभीसाहब राजेश्वरमें गई थीं, तब वह बेवकूफ़ मूर्खदत्त कुछ बड़बड़ा गया था।’

‘मुखंदत्तको कैसे मालूम हुआ?’

‘पद्माको लेकर घूमनेकेलिए प्रमादघनभाई कभी कभी राजेश्वरमें भी जाते हैं, इससे।’

नवीनचंद्रने गहरी सांस ली। ‘अरेरे, कुमुदसुंदरी! अब जुल्मकी हद हो गई। सरस्वतीचंद्र यह सब पाप तुम्हारे सिर। तुमने कैसा अन्याय किया और कुमुदसुंदरीको हमेशाकेलिए कैसे आदमियोंके हाथमें धकेल दिया? बड़ोंकी संतान कंसी भाग्यहीन होती है? मांदापकी दीलतका पहला फल यह कि

नौकरोंके हाथों उनके प्रिय पुत्रको शिक्षा मिली। इन नौकरों और दोस्तोंने अपने स्वार्थकेलिए मंत्रीके लड़केको कैसे बूरे मार्गपर डाल दिया है। बड़ा आदमी अपने घरकी परिस्थिति सेमाल नहीं सकता; राज्यतंत्र चलानेवालेका घर अंधेरेमें चल रहा है।’

इतनेमें बुद्धिधनका घर आया। डाकियेने उसके हाथमें एक लिफाफा दिया उसे फाड़ते फाड़ते नवीनचंद्र मंत्रीके घरमें दाखिल हुआ।

— क्रमशः] अनु० निर्मला परछीकर

हिन्दी अहिन्दी-भाषा-भाषियोंकी दृष्टिसे

(भारतीय हिन्दी परिषदका १८ वां अधिवेशन ता० २७, २८, २९ दिसम्बर १९६० को सरदार वल्लभभाई विद्यापीठ, बल्लभ विद्यानगरमें हुआ। श्री. वावुभाई जदाभाई उपकुलपति सरदार वल्लभभाई विद्यापीठ, ने स्वागत भाषण दिया। उस भाषणका बहुमता भाग यहाँ दिया जा रहा है। इस भाषणकी एक विशेषता यह है कि श्री. वावुभाई ने यह भाषण हिन्दीमें दिया, और इसकी दूसरी विशेषता यह है कि उन्होंने अ-हिन्दी भाषी लोगोंकी हिन्दी सम्बन्धी कुछ उलझनें हिन्दीके विद्वानोंके सामने रखीं।)

आज आप सब विद्वान यहाँ इकट्ठा होकर जब हिन्दी भाषा और साहित्यकी शिक्षा और प्रगति पर विचार कर रहे हैं तब मेरा इस संबंधमें कुछ कहना घृष्टता समझी जायगी। परन्तु मैं कई वर्षों से हिन्दी भाषामें दिलचस्पी रखता आया हूँ। इसी लिए एक अहिन्दी-भाषा-भाषीके नाते अपने विचार आप लोगोंके सामने रखना चाहता हूँ। अ-हिन्दी प्रांतोंमें हिन्दी प्रचारका श्रेय महात्मा गांधीजीको है, और लगभग ३० वर्ष पहले महात्माजीकी ही प्रेरणासे राष्ट्रभाषाके रूपमें हिन्दीकी शिक्षाका श्रीगणेश हुआ था। सन् १९३७में जब हमें प्रान्तीय स्वराज मिला और श्रीचक्रवर्ती राजगोपालाचार्य मद्रास प्रांतके मुख्य मंत्री बने तब उन्होंने ही सबसे

पहले हिन्दी प्रचारकी ओर कदम उठाया था और सारे दक्षिणमें राष्ट्रभाषाके सिखाने की व्यवस्था की थी। आज तो देशभरमें राष्ट्रभाषाके केन्द्रोंका एक जाल-सा बिछ गया है शायद ही कोई ऐसा कोना रह गया हो जहाँके लोगोंमें हिन्दी सीखनेमें दिलचस्पी न हो।

सरदार वल्लभभाई पटेल जिनके नामसे इस विद्यापीठकी स्थापना हुई थी, स्वयं ही हिन्दीके प्रेमी और पुरस्कर्ता थे। हिन्दी भाषाका शास्त्रीय अभ्यास तो उन्होंने नहीं किया था, पर हिन्दीको उन्होंने अपना लिया था और वे हिन्दीमें अच्छी तरह बोल सकते थे। उन्हींकी प्रेरणासे इन २५ सालोंमें हिन्दी हमारा संस्कार बन

गई है। लेकिन मैं महसूस करता हूँ कि आज हिन्दीवालोंमें संस्कृत-मिश्रित हिन्दीका आग्रह दिन पर दिन बढ़ता जा रहा है और उनमें अन्य भाषाके शब्दोंका निर्ममतापूर्वक बहिष्कार करनेकी प्रवृत्ति बढ़ रही है। एक हिन्दी-प्रेमीके नाते मुझे रंज है कि इस प्रकारकी हिन्दीके प्रचारका जिनका आग्रह है वैसे ही लोगोंकी कार्यवाही हिन्दीके विरुद्ध सिद्ध हो रही है। मैं सोचता हूँ कि हिन्दीका प्रचार तब ही अधिक हो सकेगा जब हर प्रदेश अपने अपने तरीकेसे हिन्दीको प्रोत्साहन दे। संभव है जब आजकी पीढ़ी तैयार हो जायगी तब उसके लिये शुद्धतर हिन्दीका प्रयोग करना उतना कठिन नहीं रहेगा जितना आजके लोगोंको महसूस होता है। इसलिये जब तक सारे देशमें हिन्दीका मानक एक ही प्रकारका नहीं हो जाता तब तक सत्र रखना चाहिये और दूसरोंको अपने अपने रास्तेसे तरक्की करने के लिए प्रोत्साहित करते रहना चाहिए।

दूसरी बात यह है कि अ-हिन्दी प्रन्तोंमें हिन्दीका विरोध क्यों ही रहा है—इस बातको समझनेकी कोशिश करना भी बहुत जरूरी है।

क्या कारण है कि उन लोगोंने आज तक अंग्रेजीका इतना विरोध नहीं किया जितना वे हिन्दीका कर रहे हैं। उनके दिमागका भी हमें अध्ययन करना चाहिए। इसका उत्तर यही है कि अंग्रेजी सबके लिए परदेशी भाषा थी और अंग्रेजी ज्ञानकी अयोग्यता सबके लिए समान थी। उस पर प्रभुत्व पाने-

का सर्वको समान मौका था, और बाधा थी तो वह भी सबको समान थी। पर हिन्दीके बारेमें ऐसा नहीं कहा जा सकता। आज जब हिन्दी शिक्षा और परीक्षाका माध्यम हो रही है तब हिन्दी भाषियोंको दूसरोंके मुकाबिलेमें सरलता है—इस बातका इनकार नहीं किया जा सकता। और जब राज्यका कार्य हिन्दीमें होगा तब भी संभव है कि हिन्दी-भाषा-भाषी लोगोंको अहिन्दी-भाषा-भाषी लोगोंके मुकाबिलेमें आसानी होगी और वे अधिक संख्यामें राज्यकी सेवामें शरीक हो सकेंगे। इस असरको उनके दिमागसे हटाना पड़ेगा और इसके लिए हिन्दीवालोंको कहना चाहिए कि परीक्षाके लिए विद्यार्थियोंकी योग्यता भाषा पर उनके प्रभुत्वसे न नापी जाय बल्कि विषय पर उनके अधिकारसे नापी जाय, तभी सबके लिए समानताकी आशा की जा सकती है। उसी प्रकार राज्यके कार्यमें नौकरी वगैरहके लिये भी इस बातका ध्यान रखना होगा कि अपनी अपनी भाषामें निष्णात होने पर उसे नौकरी की उतनी ही सुविधा रहनी चाहिए जितनी हिन्दी जाननेवालोंको। इसके साथ साथ हिन्दी-भाषा-भाषी लोग एक और भी कदम उठा सकते हैं और वह यह कि वे स्वेच्छासे एक पर-प्रांतीय भाषा सीखकर अपनी उदारताका परिचय दें। इस प्रकारके प्रयत्नोंसे लोगोंके हृदयके संदेहका निवारण हो सकता है। मैं तो कहूँगा कि इस संदेहका निरसन होना ही चाहिए। तभी इस कार्यको वेग मिल सकता है।

કેટલાંક શાળાપયોગી પુસ્તકો

ગાંધીજીનાં પુસ્તકો		સમજી કાંતિ		બોધક દીક્ષીઓ	
અહિંસાનો પહેલો પ્રયોગ	૧.૦૦	સહનનંદ સ્વામી	૦.૬૨	ભક્તરાજ	૧.૦૦
આત્મકથા	૨.૦૦	સંસાર અને ધર્મ	૨.૦૦	ભગવાન ઈશુની બોધકથાઓ	૦.૪૦
સંક્ષિપ્ત આત્મકથા	૧.૦૦	સૌ-પુરુષ-અર્થાદા	૧.૦૦	માનવજીવનનું ક્ષેત્ર	૦.૩૭
આરોગ્યની ચાવી	૦.૪૫	શ્રી નરહરિ પરીખનાં પુસ્તકો		મોટા માણસોનાં મન	૦.૬૫
નિત્ય મનન	૧.૦૦	કરુણિયો	૧.૨૫	લોક અને કુલુ	૧.૫૦
‘નીતિનારાને માથે’	૦.૬૨	પ્રાચીન સાહિત્ય	૧.૦૦	શીલ અને સદાચાર	૦.૩૭
મારો નેહનો અનુભવ	૦.૬૦	મહાદેવભાઈનું પૂર્વચરિત	૦.૭૫	શોખ સાહીની બોધકથાઓ	૦.૫૦
ધરત્રીના અનુભવ	૧.૦૦	એયાર્થોની સાધના	૩.૦૦	શ્રીમદ્ રાજચંદની દર્શનકથાઓ	૧.૨૫
રચનાત્મક કાર્યક્રમ	૦.૩૧	સરદાર વલ્લભભાઈ ભા. ૧-૨	૧૧.૦૦	સરદારની અનુભવ વાણી	૦.૬૦
હિંદ સ્વરાજ	૦.૩૭	શ્રી જીવતરામ દવેનાં પુસ્તકો		સરદારશ્રીની પ્રતિભા - ૧	૦.૪૦
શ્રી મહાદેવ દેસાઈનાં પુસ્તકો		આશ્રમી કેળવણી ભા. ૧-૩	૪.૫૦	સંતસમાગમ	૦.૩૭
એક ધર્મકુદ્	૦.૭૫	આંધળાનું આંકું	૦.૨૫	સંતોની જીવનપ્રસાદી	૦.૩૭
ત્રણ વાર્તાઓ	૧.૨૫	ખેડૂતનો શિક્ષક	૦.૩૭	શ્રી મનુજીવેન ગાંધીનાં પુસ્તકો	
બારડોલી સત્યાગ્રહના ઇતિહાસ	૨.૫૦	ગાંધીજી	૦.૬૨	એકલા અને ૨	૨.૦૦
બે કુદર્થ ખિદમતગાર	૦.૭૫	શ્રી મગનભાઈ દેસાઈનાં પુસ્તકો		કલકત્તાનો ચમત્કાર	૧.૦૦
મહાદેવભાઈની ડાયરી ૧-૫	૨૫.૦૦	અપંગની પ્રતિભા	૧.૫૦	બાપુ — મારી મા	૦.૫૦
મારી જીવનકથા — નેહરુ	૧.૦૦	આપણા દેશમાં આપણું રાજ્ય	૦.૪૪	બા બાપુની શીળા છાયામાં	૨.૨૫
વિરાજવદ્	૧.૨૫	આપણું પરમ યત્ર	૦.૩૭	ખિદારની કોમી આગમ	૩.૦૦
સંત કવિસંસ્	૦.૩૭	ઈસપ અને તેની વાતો - ૧-૪	૧.૦૦	અન્ય લેખકોનાં પુસ્તકો	
શ્રી કાંકા કાંકેલકરનાં પુસ્તકો		જગદ્ગર્ભ	૦.૩૫	અસિનવ રામાયણ	૨.૫૦
જગમગો દેશ	૨.૦૦	જેદલ અને હાર્ડક	૦.૭૫	અમારાં બા	૧.૫૦
એતરાતી દીવાલો	૦.૭૫	સત્યાગ્રહની સપ્તપદી	૨.૦૦	આપનીતી	૧.૫૦
જીવતા તહેવારો	૨.૦૦	સ્વરાજ એટલે શું	૦.૪૪	ઈન્દુને પત્રો	૧.૦૦
ધર્મોદય	૧.૨૫	શ્રી ગોપાળદાસ પટેલનાં પુસ્તકો		ગાંધીજીના પાવન પ્રસંગો ૧-૩	૧.૦૭
પૂર્વ આફ્રિકામાં	૩.૦૦	ગુનો અને ગરીબાઈ	૧.૫૦	ગાંધીજીનો વિનોદ	૦.૬૫
બાપુની જાંબી	૧.૦૦	નીતિ અને ધર્મ	૦.૩૭	ધરમાખી	૦.૪૪
બક્ષદેશનો પ્રવાસ	૦.૬૨	પ્રાચીન શીલકથાઓ	૦.૪૪	જીવનનું પરાક	૮.૦૦
રવીન્દ્ર-સૌરભ	૨.૫૦	વેર અને અવિચાર	૦.૩૭	જીવનનું ભાષું	૦.૫૮
સ્મરજીયાત્રા	૨.૦૦	વેર અને બદલો	૦.૪૪	કમરબાપા	૨.૫૦
હિમાલયનો પ્રવાસ	૧.૫૦	સરસ્વતીચંદ	૧.૨૫	બાપુની છાયામાં	૨.૫૦
શ્રી વિનોબા ભાવેનાં પુસ્તકો		શ્રી સુકેતભાઈ ઠાકર્યાનાં પુસ્તકો		જુહાપીલા	૧.૭૫
જીવનદર્શિ	૧.૨૫	અવંતીનાં પરાક્રમે	૦.૩૦	મલેરિયા	૦.૪૪
બંધાનયજ્ઞ	૧.૨૫	ગ્રીન દેશનાં ક્યાનકો	૦.૬૨	માડું કિદનું દરોન — નેહરુ	૮.૦૦
મધુકર	૨.૦૦	નાણવા નેની વાતો	૦.૩૫	લોકમાન્ય ટિંજક	૩.૦૦
શાહના તેર દિવસ	૦.૩૦	જીવન અને મરણ	૦.૩૭	સરદારની શીળા	૦.૬૨
શ્રી કિશોરલાલ મશાણવાળાનાં પુસ્તકો		ધર્મ-સંસ્થાપકો	૦.૩૭	સંક્ષિપ્ત જીવનકથા — નેહરુ	૧.૫૦
ઈશ પ્રિયત	૦.૬૨	નાની નાની વાતો	૦.૫૦	હિંદના જવાહર	૧.૦૦
કેળવણીવિકાસ	૧.૨૫	નીતિ અને વ્યવહાર	૦.૪૦	ખિસ્સાકોરા	૧.૦૦
જુદ્ધ અને મહાવીર	૧.૦૦	પચાસ પ્રેરક પ્રસંગો	૦.૬૨	વિનીત જોડણીકોરા	૭.૫૦
રામ અને કૃષ્ણ	૧.૦૦	પ્રતિભાનું ચેત	૦.૩૭	હિંદી-ગુજરાતી કોરા	૬.૦૦
		બા અને બાપુ	૧.૫૦	વિદ્યાનની પરિભાષા	૦.૬૨
		બાપુજીની વાતો — ૧	૦.૪૦		

નવજીવન ટ્રસ્ટ, પોસ્ટ નવજીવન, અમદાવાદ-૧૪

ચિંતન અને મનન

ન્યારે ધનિકો ગરીબો વિષે પંચાત કરવા એકઠા થાય, ત્યારે તે દયાવર્મ કહેવાય; પરંતુ ન્યારે ગરીબો ધનિકો વિષે વિચાર કરવા એકઠા થાય, ત્યારે તે વંદલોરી કહેવાય.

—ખોલ રિશાર

જો તમારે અન્નને સ્વાદ માણવો હોય, તો તે ખાતા પહેલાં તે માટે મજૂરી કરો; જો તમારે કપડાંની મજા માણવી હોય, તો તે પહેરતા પહેલાં તેની કિંમત ચૂકવો; જો તમારે ગાઠ નિદ્રા માણવી હોય, તો પથારીમાં તમારી સાથે સાફ અંતરાત્મા લઈને જાઓ.

—બેન્જામિન ફ્રેંકલિન

ન્યારે ગોરાઓ આફ્રિકામાં આવ્યા ત્યારે તેમના હાથમાં ખાઈબલ હતું, અને અમારા હાથમાં મુલક હતો; હવે તેમના હાથમાં મુલક આવ્યો છે અને અમારા હાથમાં ખાઈબલ !

—આફ્રિકન કહેવત

દેવું કરીને પૈસા લાવનારા હંમેશાં લગભગ ખોટું ખર્ચ કરનારા હોય છે; અને ઊછીના લવાયેલા પૈસાથી જ બધું અનિષ્ટ સામાન્ય રીતે આચરાય છે તથા અન્યાયી યુદ્ધો લંબાવાય છે.

—લોન રસિકન

મોટા ભાગની વૈભવવિલાસની ચીજો અને ઘણી કહેવાતી સુખસગવડો જીવન માટે અનિવાર્ય નથી હોતી; એટલું જ નહિ પણ માનવજાતની ઉન્નતિમાં વિવક્ષર્તા હોય છે.

—હેન્નિ ટેલિટ થોરો

મોઝિઝે હીબ્રૂ લોકોને આખી નીતિ ૧૦ આજ્ઞાઓમાં આપી દીધી. યોગ્ય વખત ખાદ્ય જિંસસે વંધુ કઠોર ધોરણે આજ્ઞાઓમાં જ જણાવ્યું. અને હવે આપણા સૈકામાં આલ્બર શ્વિટ્ઝરે આજ્ઞા નીતિનિયમ ત્રણ શબ્દોમાં આપણને આપ્યો છે :
“જીવન માટે આદર”

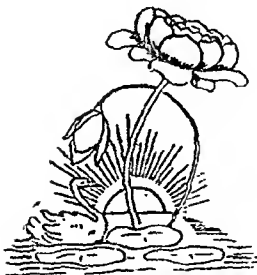
—અર્થાત્ ઈશ્વર અને તેનાં સરજેલાં બધાં પ્રાણીઓ માટે આદર અથવા પ્રેમ.

એલિસ ફ્રેંકલિન વ્રાયાં

नव शुवन

सा विद्या या विमुक्तये

तंत्री
भगवत्पार्थ भलुदास हेतार्थ

वर्ष २०

अंक १

जान्युवारी

नवशुवन, अमहावाढ

१८५१

નવજીવન

જાન્યુઆરી, ૧૯૬૧

વર્ષ ૨૦

અંક ૧

અનુક્રમણિકા

વિષય	ક્રમ	પૃષ્ઠ
વિચારતરંગિણી		
૧. આશાર	૧	
૨. નવી ઈશુ-સાલ	૧	
૩. નવું બાઇબલ	૨	
૪. "હિંદુ" — આફ્રિકન ક્રાંતિમંત્ર	૩	
૫. અજ્ઞાન, એકાંત અને ગરીબી	૪	
૬. ગાંધીજી અને જવાહરલાલજી	૪	
૭. બાપાવાદનું રાજકારણ	૫	
૮. હિંદમાં "પ્રવાહી આગ"	૬	
૯. 'અમાનુષ્યાર્થ' સામે ચેતવણી	૬	
૧૦. પાલેચેન્દમાં માધ્યમ-અર્થ	૭	
૧૧. ઉચ્ચ શિક્ષણની કઠોરતમ ટીકા	૭	
૧૨. વિદ્યાર્થીની સાર્વજનિક આરાધના	૭	
૧૩. અદાલત અને લોકશાહી	૮	
હિંદ મટે એક લિપિ એક બાપા		
પ્રકાશક	મજનભાઈ દેસાઈ	૯
મુદ્રણ	મ૦	૧૦
પૃથ્વી વિદ્યાપીઠની પહેલી ચાળીસી	ગોપાલ દેસાઈ	
	મજનભાઈ દેસાઈ	૧૧
	મજનભાઈ દેસાઈ	૧૬
	નાનાભાઈ બટ	૧૭
	"કુરુમાકર"	૨૦
	વિં	૨૧
	ગો	૨૨
	ચારલસ મનુષ્ય મહેતા	૨૩
	ગો	૨૬
		૩૧
		૩૨

કન્યાચરણ બા. ૧-૨ ૩૨. અજનબેલ
 ૩૩. શું હતા અને શું થઈ ગયા ૩૩.
 શાસન બટ કૃત સિદ્ધાંત બનીશી ૩૪.
 ફૂલમાળ ૩૫. બાળગીતો ૧-૨-૩ ૩૫.
 બાળક સાથે વાતો કેમ કરીશી? ૩૬. ૪૧.
 આદર્શ રીટર ૩૬.
 કાચાની કરામત ૩૬. ગૃહસંચાલન ૩૬.
 કુલ્યતિ દો. રાજેન્દ્રપ્રસાદના માળગ
 ગુજરાતમે હિંદી પ્રચાર કાર્ય

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની પંદરમી તારીખે બહાર પડશે.

એક અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો માહકે પોતાનો માહકનંબર લખી ખબર આપવડી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં ટપાલખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામોને ફેરફાર અમને તરત જણાવવા કે જોયો નવો અંક નરા સરનામે મોકલી સકાય.

માહકને પત્રવહેવાર કરતી વખતે પોતાનો માહકનંબર અવશ્ય જણાવવા વિનંતી છે.

માહકો પોતાનું લવાજમ નવજીવન દ્રશ્યી સામાજિકમાં અમદાવાદ (કલ્યાણ ગુપ્ત, ચિકીટકો); મુંબઈ (૧૩૦, પ્રિન્સિપલ્સ રોડ); સુરત (કલ્યાણ બનર); રાજકોટ (લાખાજીરાજ રોડ); નવી દિલ્હી (કુ. એસ. કામ્યુનિકેશન સિયેટર બિલ્ડિંગ, કેનેલ સરકાર); હરદોર (પ. ગાંધીભવન, ચરત્વત રોડ); વડોદરા (કોલી સામે, રાવપુરા); લખનૌ (વિજયઆશ્રમ, આમીનુદ્દીન માર્ક); પટના (ચેલિંગ મિત રોડ, પટના-૪); મદ્રાસ (૨૪/૧૧ માઈન્ડ રોડ, મદ્રાસ-૬); કલકત્તા (૪૧, ઈડન હોરિપટલ રોડ, કલકત્તા-૧૨) અને જયપુર (મીડા રસ્તા) વારી રાહશે.

લવાજમના દર

દેશમાં રૂ. ૪; પરદેશમાં રૂ. ૬
 અથવા રૂ. ૬૫. દરેક નકલ આદ આના
 બ્યવસ્થાપક,
 'નવજીવન'
 નવજીવન ટ્રસ્ટ,
 પો. નવજીવન, અમદાવાદ-૧૪

મજનભાઈ દેસાઈ ૩૯

નવ જીવન

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૧૯

અમદાવાદ

ઈ. સ. ૧૯૬૦

વાર્ષિક અનુક્રમણિકા

૧. લેખસૂચિ

૧૯૫૬નાં ગુજરાતી પ્રકાશનો	દશરથલાલ શાહ	૬૩	ખાદી-અમોઘોમ અને બેકારી-નિવારણ	ગો. ૨૫
અખિલ ભારતીય ભાષાનીતિ અને ગુજરાત		૧૭૦	બેકાશ્રદ્ધા આદિવાસીઓની આર્થિક	
અલ્પશક્તિના બેરી અવરોધો	ગો. ૧૧૮		સ્થિતિ	હીરુભાઈ જરીવાળા ૩૭૫
મનુષ્યના: માંધીયો વિદ્યાર્થીઓને			બેકારીમાં બેગરોળ	ગો. ૩૯૨
કરેલો ઉપદેશ	દે. ૫૧૦ ૩૭૮,		માંધીય અને સહકારી પ્રવૃત્તિ	જીવરાજ મકવાણા ૯૫, ૧૪૩
	૪૨૩, ૪૬૪		માંધીયની સારી પૂજા	ગો. ૧૮૮
અંધો અને રાજ્યબંધારણ	મગનભાઈ દેસાઈ	૮૭	માંધીય પારોથી શું શીખીએ?	ગો. ૨૧૨
અંધો અને દેશને દેહવંદી		૧૨	ગુજરાતની રાજ્યભાષા માટે કાયદો મગનભાઈ દેસાઈ	૩૪૧
અંધોના નીચા મારણનાં			ગુજરાત પ્રદેશનો નવયુગ - પ્રારંભ મગનભાઈ દેસાઈ	૧૬૬
કાચેલાં	ગોપાલકાલ કવેરીલાલ ચાંદ્રિક	૯૦	ગુજરાત રાજ્ય અને ભાષાનો સ્વરૂપ	૮૬
અંધો સુધારવાનો અતિ ઉત્સાહ	જીવરાજ મકવાણા	૩૫૦	ગુજરાત સમસ્તવૃદ્ધિને ઓળે	ચિનોબા ૧૯૮
અંધો સુધારવું બોલે શું?	જીવરાજ મકવાણા	૩૭૩	ગુજરાત નઈ તાલીમ સંધ	૩૫૧
આજનું સહસ્રાબ્દી	શિવાભાઈ ગો. ૫૮૯	૩૭૪	ગુજરાતી ભાષા - સાહિત્યની પરીક્ષાઓ	૪૭૭
આપણા નિકાસ - વેપારનું ચોકું			અચાંપેરી	મં. ૧૨૮
	જાણવા જોય	ગો. ૨૪૪	"	મગનભાઈ દેસાઈ ૪૧૧, ૪૬૨
આપણોના ભાવરમાં	વિકુલદાસ કોઠારી	૧૩૬	ચિંતન અને મનન	૧૩૭, ૧૮૭, ૨૧૪, ૩૦૨, ૩૭૭
ઈરાની દુષ્ટતા		ગો. ૪૫૯	છેવટે સુધર્મો	ચં. ઉપાધ્યાય ૧૦૮
ઉન્નતિ કયા માર્ગે?	વિકુલદાસ કોઠારી	૨૪૭	જીવનની રમતના કાયદા	ગો. ૬૮
ઉપક્રમણા કે મુખ વગરના પ્રમુખ?	જીવરાજ મકવાણા	૨૬૨	જોઈએ છે - સાચો નાગરિક	ગો. ૭૨
	દિલ્લિપુરા દીવાનજી	૨૬૨	ટંપાણેરી	મં. ૨૦, ૬૦, ૬૩, ૧૩૧, ૨૧૫, ૩૪૨, ૩૬૭, (૪૧૭), (૪૫૬)
એક માનવજાત - અનેક માનવ			રોસ્ટરોય અને માંધી	(લિયો રોસ્ટરોય) ૪૫૨
સમાજ	મગનભાઈ દેસાઈ	૨૧૦	દે. શ્રીમાળીનું નિવેદન	મગનભાઈ દેસાઈ ૧૬૬
કુશામ શુદ્ધિવાળા પ્રશ્નનું બોજન	ગો. ૩૦૬		તમારા કામને તમારો આત્મા	
ફેગવળીનો ઉદય	ગો. ૪૨૫		અર્થેણ કરો!	ગો. ૧૮૫
કવિપ્રગ્નનો હારથરસ -	"જોડાલ"	૩૫૨	વણ જીવન - ચિત્રો	ગો. ૨૫૨
ખાદીકામ અને સરકાર	મગનભાઈ દેસાઈ	૩૮૨		

દયારામ : હિન્દી કવિને નામે	ગુણવંત પટેલ	૩૫૬	માનવવિદ્યા ખાતે શેનો અચ્ચાત છે? મગનભાઈ દેસાઈ	૧૩૩
દાક્ષીની વીમે	ગોા	૩૧૩	માનવવિદ્યાની મૂળ માન્યતા	મગનભાઈ દેસાઈ ૧૭૭
દાક્ષીની તરફેણમાં	ગોા	૧૮૯	માનવશાસ્ત્રીની શિખામણી	ગોા ૭૦
નઈ તાલીમ અને ખર્ચાજ સાધનો દિલ્હીના દીવાનજી		૩૬૯	મુખઈ સરકાર અને વહીવટી ભાષા	જીગતરામ દવે ૫૨
‘નવજીવન’ની માલકી તથા અન્ય માહિતી			યુનિવર્સિટીઓઅંગ્રેજી માધ્યમ બદલે છે મગનભાઈ દેસાઈ	૨૦૮
અંગેનું નિવેદન		૧૨૦-અ	રાષ્ટ્રીય શપથની સ્મૃતિમાં	મગનભાઈ દેસાઈ ૧૨૭
નવજીવન સંસ્થા	મગનભાઈ દેસાઈ	૪૦૯	લોકહિત, લોકમત, લોકલાગણી	મગનભાઈ દેસાઈ ૫૧
નવલકથા અને ચલચિત્ર	ગોા	૩૦૩	વાઈસ-રોયલ્ટર પદનું મારું રાજનામું	મગનભાઈ દેસાઈ ૩૩૧
નનું વાચન (જીએ જીદો સૂચિખંડ નં. ૨)			વિચારતરંગિણી (જીએ જીદો સૂચિખંડ નં. ૩)	
નાઇલ નદી	ગોા	૩૦૫	વિજ્ઞાનની રબોદી	ગોા ૩૧, ૬૫, ૧૦૧, ૧૪૯, ૧૭૯, ૨૨૩, ૨૬૩, ૩૦૭, ૩૪૫, ૩૮૬, ૪૨૭, ૪૬૫
નોકરશાહી અને પ્રધાનમંડળ	મગનભાઈ દેસાઈ	૪૫૦	‘વિશ્વવિદ્યાલયના શિક્ષણના ઉદ્દેશો’	મગનભાઈ દેસાઈ ૨૪૫
પરીક્ષામાં ચોરી	ગોા	૨૫૭	વીરમી સદીની મધ્યમાં દેશપરદેશમાં નિરક્ષરતા	કેટલી? વિં ૩૦૪
પૂર્ણજીવનનું ઉપનિષદ	મગનભાઈ દેસાઈ	૧૫	શ્રી. યુનીભાઈ ગહેતા	જીગતરામ દવે ૧૩
પ્રતને હતવીય કરવાનું માધ્યમ	બબલભાઈ મહેતા	૨૨૨	શ્રી. જે. સી. કુમારપ્પા	મગનભાઈ દેસાઈ ૪૬
“પ્રતિભાસિત વે”	મગનભાઈ દેસાઈ	૪૧૬	શ્રી. જે. સી. કુમારપ્પા	મગનભાઈ જે. પટેલ ૯૯, ૧૪૬
પ્રવક્ષાવગમ ધર્મનું	મગનભાઈ દેસાઈ	૫૬	શ્રી નવજીવન સંસ્થાનું સરવેયું તથા બીજા ખર્ચાનો	હિસાબ ૧૪૦
પ્રમથેદી	મગનભાઈ દેસાઈ ૯૨, ૨૨૦, ૩૨૮, (૪૬૩)		શ્રી મહાદેવ દેસાઈ રમારક દૂરઃ ઊપજી અર્ચનો	હિસાબ તથા સરવેયું ૧૩૯
પ્રસીત્તરી	મગનભાઈ દેસાઈ ૬૪		સત્યાગ્રહ કે ‘ધિગાણાગ્રહ’?	મગનભાઈ દેસાઈ ૧૭૬
પ્રાણીશાસ્ત્રની પરિભાષા	બસીધર ગાંધી ૨૩૦, ૩૪૪		સમાજસેવા મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓનું વાર્તન	ઈન્દુભાઈ રાવલ ૨૫૦
પ્રાથમિક શિક્ષણસૂત્રે ખેડા જિલ્લા સિવાભાઈ ગોા પટેલ ૨૫૬			“સમૃદ્ધ સમાજ”નું અર્થશાસ્ત્ર	મગનભાઈ દેસાઈ ૪૨૦
પ્રાદેશિક રાજ્યવહીવટની ભાષા	મગનભાઈ દેસાઈ ૫૫		સરકારી ‘એર ઇડિયા’ની નહેરોતો	ગોા ૪૨૬
ફરજિયાત રસી-મૂકણી કામે	મગનભાઈ દેસાઈ ૪૫૪		સરસ્વતીચંદ્ર	અનુગ નિર્મલા પ્રજીકર ૪૦
ફરજિયાત શિક્ષણની સફળતાની કસોટી	મગનભાઈ દેસાઈ ૪૮			૬૯, ૧૧૮, ૧૫૯, ૧૯૯, ૨૩૭, ૨૭૬, ૩૧૭, ૩૯૭, ૪૩૮, ૪૭૮
બંધુભાવ	ગોા	૧૩૫	સંપત્તિનો બગાડ	ગોા ૨૪૮
બાપુજીના પત્રો [શ્રી. સામળભાઈ પટેલને]		૪૧૩	સંશોધન શિબિર	ઈન્દુભાઈ રાવલ ૫૯
બે વરસમાં ખાદી-આમેલોગ	ચિટ્લદાસ કોઠારી	૧૭૫	સાક્ષર સ્ત્રીકાર	૨૦૭, ૨૧૯, ૨૨૯, ૨૩૧, ૨૩૬, ૨૪૦
બેકિંગમ	ગોા	૧૧૦	હિંદ અને ચંચોલોગી મુધારો	અનુગ ગોા ૨૭
ભાદરી	અનુગ ગોા	૨૯	હૈયા ઉડલતની નઈ તાલીમ	જીગતરામ દવે ૧૭૨
ભારતીય ભાષા પરિષદ	મગનભાઈ દેસાઈ	૧૩૦		
ભાષાપ્રીયે ક્રાંતિનો નવો તબક્કો	મગનભાઈ દેસાઈ	૧૬૭		
બીલ આદિવાસી જીવનની તપાસ	ઈન્દુભાઈ રાવલ	૨૬૧		
બીલ આદિવાસીઓની લક્ષણરેખા	ઈન્દુભાઈ રાવલ	૨૯૫		
અનુધ્ય મનુષ્યેતર વચ્ચે મૂળ ફરક	મગનભાઈ દેસાઈ	૩૮૧		
મરહુમ મહાન ટોલ્સ્ટોય	(ગાંધીજી)	૪૪૯		
મહેસાણાના સફર્ષ-કામદારો	ચંદ્રકાંત દયારાકર			
	ત્રિવેદી ૨૫૪	૨૯૮		
મા ગુપ્ત: કલ્પવિદ ધનનું	મગનભાઈ દેસાઈ	૪૫૦		
માધ્યમ અંગે ત્રણ પત્રો	મગનભાઈ દેસાઈ	૨૮૯		

૨. નવું વાચન - પુરતેકસંચિ

અભ્યુપગના સમન્વયક નહેરુ	બંસીધર ગોંધી	૪૭૬	કાકળ પિંછોડી	'વાચક'	૭૬
અધ્યાપન સામાન્ય વિજ્ઞાન	બંસીધર ગોંધી	૪૭૫	દોર્મિંગ ઓફ ધ ડ્યુ	'વાચક'	૪૩૫
અનંતની ક્ષીતરમાં	બંં ગોંધી	૩૧૭	ટ્રેક અને ફીલ્ડ	હાલુભાઈ પટેલ	૪૭૬
અં સૌં વિધવા	'વાચક'	૩૧૬			
અંબળપાણી	'વાચક'	૧૧૩	તકકલપ	બંં ગોંધી	૨૭૫
અંતિમ-દીપ	'વાચક'	૩૧૪	તરવાની કળા	બંં ગોંધી	૧૧૭
આપણા સંતબાલક	ચંં ઉપાધ્યાય	૪૩૭	નવા નવા દુનંદો	બંં ગોંધી	૧૯૭
આખાદીના માર્ગ	બંં ગોંધી	૨૭૬	પાંચા અને પાછાયા ભા. ૧-૨	'વાચક'	૪૭૧
આરા અને રેણુકા	'વાચક'	૪૭૨	પથ પર	'વાચક'	૭૬
માણસા વક્ત્રમાર્ગ	વિં	૪૭૫	પરાઈ પ્રીત	'વાચક'	૩૫૪
આહાર અને પોષણ	બંં ગોંધી	૧૯૭	પાયલ બાન્ને ખંડ ૧: કલ્યાણી	'વાચક'	૧૧૫
આંખ વિના મેં દીડી દુનિયા	બંં ગોંધી	૧૫૮	પાયલ બાન્ને ખંડ ૨: હલાચિ	'વાચક'	૧૫૪
આંસુનાં તોરણ	'વાચક'	૧૧૨	પાંદડું સજવળું	'વાચક'	૭૫
એક રાજના પંખી	'વાચક'	૪૭૪	પુનર્મિલન	'વાચક'	૨૩૩
એકને દોકરે	'વાચક'	૨૩૫	પોષક ખોરાક મોંપો નથી	બંં ગોંધી	૧૫૮
			પ્રીતવણીયાં	'વાચક'	૪૩૩
કેશવ કાળ ભગો ૧-૨	'વાચક'	૭૩	પ્રેમપંથ ૧-૨	'વાચક'	૩૬
કુમારી દુ	'વાચક'	૨૭૨	પ્રેરણામૂર્તિઓ	બંં ગોંધી	૧૫૮
કેતકી અને કાંઠા	'વાચક'	૨૭૨	વસંતી ગુમાઝી	'વાચક'	૧૯૨
અગમ્યા અનંદાતા	'વાચક'	૧૧૬			
ખોવાયો ધરતીને આંગણે	ચંં ઉપાધ્યાય	૪૩૮	ખાવન પતે	'વાચક'	૨૭૨
ખોળાનો ખૂંદનાર	'વાચક'	૩૧૭	ખાજકતું પ્રથમ વધે	બંં ગોંધી	૧૧૭
			ખેંડો શા માટે?	વિં	૪૭૪
ગરીબનો બેલી	'વાચક'	૧૬૫			
ગામડાની કેડીએ	બંં ગોંધી	૧૫૮	જનની વાટે	'વાચક'	૧૧૩
ગામડાની વનરખતિ	બંં ગોંધી	૧૧૭	સાચીની રમત	'વાચક'	૧૧૪
ગુજરાત	પું હાં	૨૩૨	મૂઠે નિરે ચિત્ર	'વાચક'	૧૧૧
ગુર્જરાતદર્શન	બંસીધર ગોંધી	૩૬૬	ભગલમાયા	'વાચક'	૧૬૨
ગુંડશુધ્ધા	બંં ગોંધી	૨૩૬	મજનૂની ડાયરી	'વાચક'	૭૫
			મનના મનોરથ	'વાચક'	૪૭૪
ઘરવટ અને બીજી વાતો	'વાચક'	૨૭૧	મનનો માનેલો	'વાચક'	૭૭
			મન ચોતી ને કાચ	'વાચક'	૧૫૫
ર્થપાવતી	'વાચક'	૩૬૪	મનોવ્યવન	'વાચક'	૩૧૫
ચોંદો સેં શામળો ૧	'વાચક'	૩૬૬	મહાન વૈજ્ઞાનિકો ખંડ ૪	બંં ગોંધી	૧૬૬
ચિરંતન જ્યોત ભા. ૧-૨	'વાચક'	૪૭૨	મંગલકી મોં	'વાચક'	૧૫૪
છેલ્યાં આંસુ	'વાચક'	૩૬૫	મંગળની સફર	બંં ગોંધી	૧૧૭
જનના કાળે જીવનારા	બંં ગોંધી	૧૫૮	માટી દ્વારા તંદુરસ્તી	બંં ગોંધી	૧૬૬
જળદર્શન	'વાચક'	૩૫૫	માનવ અને પરમાણુ	બંં ગોંધી	૧૫૮
જીવન હેઠાવાત	'વાચક'	૧૬૪	મારાં બહેન	બંં ગોંધી	૧૬૬
જીવન સૌરભ	ચંં ઉપાધ્યાય	૪૭૭	મૂંઆ પછાપા	'વાચક'	૩૧૪
નેસેંદ પુલિત્ઝર	બંં ગોંધી	૧૬૫			

રહસ્યનગરી	‘વાચક’	૧૧૧	શરીરની સાચવણ	બંસીધર ગાંધી	૩૯૭
રંગમન	‘વાચક’	૩૫૩	શાંતિનો માર્ગ	વિં	૪૭૪
રેન્ડી	‘વાચક’	૪૩૬	રોરલોક હોમસનાં પરાક્રમે	‘વાચક’	૨૩૫
રાખમાં જલે છે અંગારા	‘વાચક’	૧૧૪	રોવાળનાં શતદહ	‘વાચક’	૪૩૩
રાત પડતી હતી	‘વાચક’	૭૪	સાધના અને સિદ્ધિ	‘વાચક’	૩૭
રૂપમોહિની	‘વાચક’	૪૭૩	સિતાર બાગ ૧ અને ૨	‘વાચક’	૩૫૩
રૂપે રંગે રાણી	‘વાચક’	૩૧૫	સિદ્ધશાળા જ્યોતિષ	‘વાચક’	૨૩૪
રૂંધાતાં છવન	‘વાચક’	૩૬૪	સુલભ શુદ્ધવિજ્ઞાન પુસ્તક ૧-૨, ૩	બંં ગાંધી	૧૬૬
રોમા	‘વાચક’	૩૮	સુવર્ણપ્રતિમા	‘વાચક’	૧૫૫
લોપલ	બંં ગાંધી	૧૬૬	સુવાવડ ખેડેલાંની અને ખાંડીની સંભાળ	બંં ગાંધી	૨૭૫
વગર પેસાનું વૈદુ	બંં ગાંધી	૧૧૭	સેવાશ્રમ	‘વાચક’	૧૫૫
વગર પેસે ટાળ, વગર પેસે નરવા,			સંધીનું સિદ્ધર	‘વાચક’	૩૧૬
વગર પેસે મથાકો	બંં ગાંધી	૨૭૫	રઘુનિક અને રોકેટ	બંં ગાંં	૭૮
વાડી અને વગડો	‘વાચક’	૭૬	સ્વતંત્રતાનો શહીદ	‘વાચક’	૧૧૬
વિજ્ઞાનકથા	બંં ગાંધી	૧૫૮	સ્વપ્ન પ્રયાણ	શાન્તિ આચાર્ય	૭૭
વિજ્ઞાનની આંખી	બંસીધર ગાંધી	૪૭૫	હરિસંહિતા ગ્રંથ ૧	શાન્તિ આચાર્ય	૩૬
વિવચક	‘વાચક’	૪૩૪	હરિસંહિતા ગ્રંથ ૨	શાન્તિ આચાર્ય	૧૫૬
નોમો ઉતરાવતાં ખેડેલાં	બંં ગાંધી	૧૬૬	હરિસંહિતા ગ્રંથ ૩	શાન્તિ આચાર્ય	૨૭૪
			હળવી કસરો	બંં ગાંં	૭૬

૩. વિચારતરંગિણી

અમલખપણના ભોગ	૧૨૬	શુભરાતની ત્રણ યુનિવર્સિટીઓ	૨૮૫
અદાક્ષત અને રૂઢિ	૩૬૩	શુભરાતની યુનિવર્સિટીઓ	૪૦૩
અદાક્ષતની ભાષા	૩૬૩	શુભરાતી, હિંદી અને અંગ્રેજી	૫
ઝેરિકનું ‘અન્નદાન’	૨૦૫	જમાનાની હવા	૩૨૭
ઝેલ અંગે મૂળ પ્રશ્ન	૮૧	નગીરરાહી માનસ	૪૦૨
ઝેલનો અર્થવાદ	૨૦૬	ન્યાય અને અમેરિકા	૨૪૨
ઝેલની વરણાગીનો વર્ણવાદ	૨૦૬	છવનમાં હેતુમતી	૪૦૧
બર અરખો અને ઉદ્યોગીકરણ	૮૨	ટોલ્સ્ટોય પુણ્યતિથિની સુવર્ણજયંતી	૪૦૧
ભારતરાષ્ટ્રીય ગુપ્તચર્યા	૨૦૧	‘તીખી ટાળી’ ની કીકી સૂચના	૬
નામ ખિતાબની વાર્ષિક લઢાણી	૪૫	દેશી ભાષાઓ અને એક લિપિ	૨૦૪
ઉચ્ચશિક્ષણ અને અંગ્રેજી	૧૨૫	દ્વિભાષિક - દ્વિલિપિક એકતા	૩૨૮
કેતક-બંધીના કાયદા અને ધંધાનો હક	૪૪૭	નવીન માનવ-દર્શનની જરૂર	૪૦૭
કર્ણાટક-કેસરી ગંગાધરરાવ	૨૮૭	નહું વર્ષે મુખારક હો!	૧
“કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય”	૪૪૫	નામ-પ્રદેશનું નહું રામ્ય	૩૨૧
કેરળનું ત્રિચંદ્રી	૮૪	નાણાવધી-નોકાસેના કેસ	૧૨૩
કેંગામાં ‘યુનો’ ની કસોટી	૩૨૧	નિયત ભવિ-જ્ઞાતિ-અને-વર્ગોનું હિત	૬
કેંગેસના ઇતિહાસકાર	૭	ખજાત દેશોનાં લોકશાહી	૩૬૫
ગાંધીજીનું શુભરાત	૮૩	ખજાત દેશોની સ્વતંત્રતા	૩૬૪
ગાંધીજીનું શુભરાત અને અંગ્રેજી	૨	પાક્યપુસ્તકોનો પ્રશ્ન	૨૮૩

પાઠ્યપુસ્તકોનો સરકારી દબરો	૩	‘રેશનકાઉન્સિલ’નો પર્ચાઇઝ	૪૪૨
પાપ-પુણ્યની કસોટી	૪૪૧	હાસકરી ખર્ચ	૪૪
પારકી સુભાષા કરતાં સ્વભાષા સાચી	૪	લોભ માટે દુનિયાની વ્યાજ	૮૫
પ્રમાદની સ્વાયત્તતા	૧૨૪	લોહાઈ ઈર્ષ્ય	૧૦
પ્રમ અને આરામ	૪૨	બી-વરણાશીનું વાહન	૪૩
પ્રાથમિક એકીકરણ સમિતિ	૪૪	વડી સરકાર અને શિક્ષણ-સુધાર	૩૨૨
‘ફેલો-ટ્રાન્સિયર’	૩૨૬	વડી સરકારનો અગ્રેજ-પ્રચાર	૧૬૨
બે અગ્રેજ	૨૪૩	વડી સરકારનો પ્રદેશ-હિંદીપ્રચાર	૧૬૩
બેકારી અને સ્વદેશી	૪૪૩	વડોદરા મુનિશીની માધ્યમ નીતિ	૩૨૩
બે મૂડીવાદ	૮૨	વતન બહાર કરવાનો કાયદો	૪૪૬
ભાઈ શ્રીધરાણી	૨૮૮	વિચારકલિકા	૩૬૧
ભાગ અને ભાગાદાર	૩૨૪	વિદ્યાર્થી-જગતની સિરત	૭
ભારતનાં બે નવાં રાજ્ય	૧૬૧	શરીર અને સરહદ	૧૨૨
મત્સ્યરક્ષક અને ગર્ભનિરોધક આદેશનો	૪૦૫	શાંતિ વિષે જીવંત શ્રદ્ધા બેઈએ	૧૬૪
મદાસમાં બે બે મોડાણ	૧૬૨	શિક્ષણ અને રાજકારણ	૪૪૪
માધ્યમ કાર્યની પ્રગતિ	૨૮૪	શિક્ષણની ખરાબીનાં મૂળ	૧૬૨
માધ્યમ પદ્યવાની પ્રયુક્તિ	૨૦૩	શિક્ષણની સીડી	૪૫
માધ્યમ-પદ્યમાં સુદતવધારો	૪૪૬	સિરત અને સરકારની જવાબદારી	૯
મિથ-ક્રોધ અને અગ્રેજ	૪૩	શ્રી અને સરસ્વતી	૨૮૬
મુંબઈ રાજ્યનું વિશાળન	૧૨૧	શ્રી. કુમારજી સ્મારક અપીલ	૪૪૨
મૂળહક અને દાહબંધી	૪૦૫	શ્રી. દેરામુખનો આક્ષેપ	૮૫
મુંસર યુવક મહોત્સવ	૧૦	શ્રી. મણિશાઈ ચંન્ન શાહ	૪૧
યાંત્રિક અનુકરણ	૩૨૪	સરદાર વન્ન વિદ્યાર્થીનું માધ્યમ	૨૪૧
યુદ્ધદેવની માનવતા	૪૦૮	સાચી લોકસંપત્તિ	૩૨૪
‘યુનો’માં નવો રંગ	૩૬૬	સાર્વજનિક ઉદ્યોગનાં સેવાખાતાં	૩૨૫
રાજવહીવટની ગુજરાતી પરિભાષા	૫	સિંહ-દરોળ માટે સૈન્ય-બલિદાન	૧૨૭
રાજસિંહપરનાં ચડાણ	૨૦૨	સીધા બેગી આડી વાત	૨૮૧
“રાજા કાલસ્ય કારણમ્”	૩૬૧	સેવા અને સત્તા	૪૪૭
રાજ્યનાં અગ્રિ વચ્ચે સુધર્મ	૩૬૨	“રમારક”-વિદ્યાર્થીનેનું માધ્યમ	૪૦૪
રાષ્ટ્રપ્રતિભા હિંદી દુકમ	૧૬૪	સ્વતંત્ર પક્ષનું નિંદા-સ્વાતંત્ર્ય	૪૪૬
રાષ્ટ્રીય એકતાની ચતુર્મુખી	૪૦૬	હિંદીપ્રદેશ પર ચડાઈનો યુગ	૨૪૩
		હિંદીની રાષ્ટ્રીય એકતા	૩૨૬

૪. ઉલ્લેખ પૂર્વક

આપણી કદંબી રીયલિટી	૧૧ મા અંકનું	માળાપ શું બૂલે છે ?	૨ ના અંકનું
કેટલાંક જર્મન સુભાષિતો	૪ મા અંકનું	મોડામાં મોડી તક અને મોડામાં મોટો ભય	૯ મા અંકનું
દીવા વડે દીવા પ્રગટાવીએ	૭ મા અંકનું	રાબના દીર્ઘજીવનનું રહસ્ય	૫ મા અંકનું
ફિલ્મો અને લોકમાનસ ઉપર તેમની અસર	૧૬ મા અંકનું	સંસ્કૃતિ માટે પ્રભાવી પુરુષાર્થ	૧૨ મા અંકનું
માતૃભાષાનો પ્રેમપ્રદાન કરો	૩ ના અંકનું	સ્વતંત્ર ટાળાજની સ્વતંત્રતા	૧૦ મા અંકનું
માધ્યમ પદ્યવાનો પ્રમ	૮ મા અંકનું	સ્વદેશાભિમાન જાત નથી	૬ મા અંકનું

૫. લેખકસૂચિ

આચાર્ય, શાંતિ — ‘સ્વપ્નપ્રમાણ’ ૭૭; ‘હરિસહિતા’
અંક ૧ ૩૯; ‘હરિસહિતા’ અંક ૨ ૧૫૬; ‘હરિ-
સહિતા’ અંક ૩ ૨૭૪

ઉપાધ્યાય, ચંન્ડ — ‘આપણા સંતબાણ’ ૪૩૭; ‘ખોવાયો
ધરતીને આંગણે’ ૪૩૮; ઉવટે સુધર્મી ૧૦૮; ‘જીવન
સૌરભ’ ૪૭૭

કાકરી, વિઠ્ઠલદાસ — આપયાતોના બોતરમાં ૧૭૬; ઉન્નતિ
કયા માર્ગે? ૨૪૭; બે વરસમાં ખાદી-આમોલોગ ૧૭૫
(જુઓ વિન્ડ પૃષ્ઠ)

(ગાંધીજી) — મરહુમ મહાન ટોલ્સ્ટોય ૪૪૯

ગાંધી, બંસીધર — પ્રાણીસાક્ષીની પરિભાષા ૨૩૦, ૩૪૪
(જુઓ ‘બંડ વાચન’ એ સુચિપત્ર ૨ માં બંન્ડ બાંન્ડ,
બંન્ડ ગાંધી પૃષ્ઠ)

ગો — અણુસાક્ષીના કરી અવરોધ ૪૧૮; આપણા નિકાસ
વેપારનું ચેડુંક નાણા ભોગ ૨૪૪; ઈરાની હુમલા મેલ;
કુશામ સુદિવાળા પ્રજાનું ભોજન ૩૦૬; કેળવણીનો
ઉદ્ધમ ૪૨૫; ખાદી-આમોલોગ અને બેકારી-નિવારણ
૨૫; ખોરાકમાં ભોજન ૩૬૨; ગાંધીજી પ્રાર્થના શું
શીખાવે? ૨૧૨; ગાંધીજીની સાચી પૂજા ૧૮૮;
જીવનની રમતના કાયદા ૬૮; જોઈએ છે સાચો
નબીવેક? ૭૨; તમારા કામને તમારો અલગ અર્થ
કરો! ૧૮૫; ગ્રાજીવન-ચિત્રો ૨૫૨; દાકતરી નીમો
૩૧૩; દાવખંડીની તરફથી ૧૮૬; નવલકથા અને
અલગિત ૩૯૩; નાઇલ નદી ૩૦૫; પરીક્ષામાં ચોરી
૨૫૭; ખંડુભાવ ૧૩૫; બોકિસ ૧૧૦; બારી ૨૬;
માનસશાસ્ત્રીની શિખામણ ૭૦; વિજ્ઞાનની એટી ૩૧,
૬૫, ૧૦૧, ૧૪૯, ૧૭૯, ૨૨૩, ૨૬૩, ૩૦૭, ૩૪૫,
૩૮૬, ૪૨૭, ૪૬૫; સરકારી એર-ઈડિયાની બહેરોતો
૪૨૬; સંપત્તિનો બગાડ ૨૪૮; હિંદ અને યંત્રોદ્યોગી
સુધારો ૨૭

જરીવાળા, હીરુભાઈ — એકબ્રહ્મા આદિવાસીઓની આર્થિક
સ્થિતિ ૩૭૫

“નેકીલ” — ક્રાંતિયુગનો હાસ્યરસ ૩૫૨

(ટોલ્સ્ટોય, લિયો) — ટોલ્સ્ટોય અને ગાંધી ૪૫૨

ત્રિવેદી, ચંદ્રકાંત દયારાંકર — મહેસાણાના સફાઈ કામદારો
૨૫૪, ૨૯૮

દેવે, જીવનરામ — અંગ્રેજ સુધારવાનો અંત ઉત્સાહ ૩૫૦;
અંગ્રેજ સુધારનું એટલું શું? ૩૭૩; ઉપક્રુણપતિ કે મુખ
વગરના પ્રેમુખ? ૧૯૨; મુંબઈ સરકાર અને વહીવટી
બાધા ૫૨; શ્રી. ચૂનીભાઈ મહેતા ૧૩; હંધા ઉકલતી
નઈ તાલીમ ૧૭૨

દીવાનજી, દિલ્લપુરા — ઉપક્રુણપતિ કે મુખ વગરના પ્રેમુખ?
૨૯૨; નઈ તાલીમ અને ખર્ચાળ સાધનો ૩૬૯

દેન્ડો વાન્ડ — મનુષ્યાનું ગાંધીજીએ વિદ્યાર્થીઓને કરેલો
ઉપદેશ ૩૭૮, ૪૨૩, ૪૬૪

દેસાઈ, મયનભાઈ — અંગ્રેજ અને રાજ્યપંધારણ ૮૭; એક
માનવજાત — અનેક માનવ સમાજ ૨૧૦; ખાદીકામ
અને સરકાર ૩૮૨; મુંબઈમાં રાજ્યપંધારણ માટે કાયદો
૩૪૧; મુંબઈમાં પ્રદેશનો નવચળ-પ્રારંભ ૧૬૬; અચિપેટી
(૧૨૮), ૪૧૧, ૪૬૨; ટપાલપેટી ૪૧૭ (જુઓ મન્ડ
નોંધ પૃષ્ઠ) ૪૫૬; ડૉ. શ્રીમાળીનું નિવેદન ૧૬૬;
નવજીવન સંસ્થા ૪૦૯; નોકરશાહી અને પ્રધાનમંડળ
૪૫૦; પૂર્ણ જીવનનું ઉપનિષદ ૧૫; “પ્રતિભાસિત
વે” ૪૧૬; પ્રાચીનકાળના ધર્મ ૫૬; પ્રસપેટી ૬૨,
૨૨૦, ૩૨૮, (૪૬૩); પ્રાદેશિક રાજ્યપંધારણ બાધા
૫૫; ફરજિયાત રસી-મુકાબી સામે ૪૫૪; ફરજિયાત
શિક્ષણની સફળતાની કસોટી ૪૮; બારીકાત બાધા
પરિષદ ૧૩૦; બાધાથી કોવિનો નવો તબક્કો ૧૬૭;
મનુષ્ય મનુષ્યતર વચ્ચે મૂળ ફરક ૩૮૧; મા ગૃપ;
મલ્લિકાર્જુન ૪૫૭; માધ્યમ અને ગ્રાજીવનો ૨૮૬;
માનવવિદ્યા ખાતે રોનો અભ્યાસ છે? ૧૩૩; માનવ
વિદ્યાની મૂળ માન્યતા ૧૭૭; મુનિવર્ત્તિનો અંગ્રેજ
માધ્યમ બદલે છે ૨૦૮; રાષ્ટ્રીય શપથની રમૂતિમાં
૧૨૭; લોકહિત, લોકમત, લોકલાગણી ૫૧; વર્ણસ-
આન્વેષક પદનું ચાડું રાજ્યપંધારણ ૩૩૧; “વિશ્વ વિદ્યા-
લયના શિક્ષણના ઉદ્દેશો” ૨૪૫; શ્રી. એ સી. કુમારપા
૪૬; સત્યાગ્રહ કે ‘ધિગાણાગ્રહ’? ૧૭૬; “સત્યાગ્રહ
સમાજ” તું અર્ચરાજ ૪૨૦ (જુઓ દેસાઈ મન્ડ પ્ર૦,
મન્ડ તથા ‘વિચારતરંગણી’ એ લેખસૂચિનો ખંડ
૩ પૃષ્ઠ)

દેસાઈ, મન્ડ પ્ર૦ — પ્રસોતરી ૬૪ (જુઓ દેસાઈ મયનભાઈ,
મન્ડ, તથા ‘વિચારતરંગણી’ એ લેખસૂચિનો ખંડ
પૃષ્ઠ)

પટેલ, ગુણવંત — દયાતામ: હિંદી કવિને નામે ૩૫૬

પટેલ, જીરુભાઈ — ‘ટ્રેક અને શીલ’ ૪૭૬

પટેલ, મગનભાઈ ને. — શ્રી. એ. સી. કુમારપ્પા ૯૯, ૧૪૬
 પટેલ, શિવાભાઈ ગો. — આજનું સહશિક્ષણ! ૩૭૪;
 પ્રાથમિક શિક્ષણોએ ખેડા જિલ્લા ૨૫૬
 પરબીદર, નિર્મલા — ભસ્મતીવંદ ૪૦, ૭૬, ૧૧૮, ૧૫૬,
 ૧૯૬, ૨૩૭, ૨૭૬, ૩૧૭, ૩૬૭, ૪૩૮, ૪૭૮
 મ. — ચર્ચાપેટી ૧૨૮, (૪૧૧), (૪૬૨); ટપાલપેટી ૨૦,
 ૬૦, ૯૩, ૧૩૧, ૨૧૫, ૩૪૨, ૩૭૭, (૪૧૭), (૪૫૬);
 પ્રશ્નપેટી (૬૬, ૨૨૦, ૩૨૮) ૪૬૩ (જુઓ દેસાઈ
 મગનભાઈ દેસાઈ, મ. પ્રે. તથા 'વિચારવરગણી'
 એ લેખરચના ખંડ પૃષ્ઠ)
 મેઘવાણી, જીવરાજ — ગાંધીજી અને સહકારી પ્રવૃત્તિ ૯૫
 ૧૪૩
 મહેતા, બળદ્રમણ — પ્રાચીન હાલથી કરવાનું માધ્યમ ૨૨૨

સાહિત્ય, ચોપડાલાલ કવિરીલાલ — અગિયેના નીચા ધોરણનાં
 કારણો ૯૦.
 રાવલ, હંદુભાઈ — બીલ આદિવાસી જીવનની તપાસ ૨૬૧;
 બીલ આદિવાસીઓની લગ્ન સંસ્થા ૨૬૫; સમાજસેવા
 મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓનું વાચન ૨૫૦; સંસાધન
 શિબિર ૫૬
 'વાચક' — જુઓ 'નવું વાચન' એ સૂચિખંડ ૨
 વિ. — 'માધાત્મા વક્ત્રાત્મા મર્ત્ય' ૪૭૫; 'જે.કે. શા માટે?'
 ૪૭૪; વીસમી સદીની મધ્યમાં દેશપરદેશમાં નિરક્ષરતા
 કેટલી? ૩૦૪; 'સાંતિનો માર્ગ' ૪૭૪ (જુઓ 'કે.કે.સી.
 વિદ્યાર્થન પૃષ્ઠ)
 વિનોબા — ગુજરાત સમલગ્નિસે સોવે ૧૯૮
 સાહ, દશરથલાલ — ૧૯૫૬ નાં ગુજરાતી પ્રકાશનો ૬૩

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં પુસ્તકો

રવીન્દ્ર-સૌરભ

[લિપિકા]

અનુ. અને રસગ્રહણ: કાકાસાહેબ કાચેલકર
 રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં 'લિપિકા' નામે પ્રસિદ્ધ યથેલાં
 ગદ્યકાવ્યો અથવા નિબંધસંગ્રહનો અનુવાદ. દરેક પ્રકરણને
 અંતે કાકાસાહેબે રસગ્રહણ તરીકે તે તે નિબંધનો આસ્વાદ
 પણ કરાવ્યો છે.

કિં. રૂ. ૨.૫૦

ટપાલરવાનગી ૦.૬૫

પ્રાચીન સાહિત્ય

અનુ. મહાદેવ દેસાઈ
 નરહરિ પરીખ

રામાયણ, મેઘદૂત, કુમારસંભવ, શાકુંતલ, કાઠીબરી અને
 ધ્રમપદ ઉપર શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે લખેલી વિસ્તૃત આલો-
 ચનાઓનો અનુવાદ. પ્રાચીન ભારતની રંગમૃતિ ઉપરના
 નિબંધ સંગ્રહ.

કિં. રૂ. ૧.૦૦

ટપાલરવાનગી ૦.૨૫

સ્વદેશી સમાજ

અનુ. નગીનદાસ પારેખ

બંગાળમાં ૧૯૦૫થી ૧૯૧૦ દરમિયાનનાં વર્ષોમાં શરૂ
 થયેલી સ્વદેશી હિલચાલ વખતે કવિવરે લખેલા આ લેખો
 આજે પણ એટલા જ તાજા અને વિચારપ્રેરક છે.

કિં. રૂ. ૦.૭૫

ટપાલરવાનગી ૦.૨૫

અચલાયતન

અનુ. ગિરિધારી કૃપાલાની

ચોલેલજીએ ઉપર મર્મવેધક કટાક્ષ કરતા કવિવરના
 પ્રસિદ્ધ નાટકનો અનુવાદ. કાકાસાહેબની પ્રસ્તાવના સાથે.

કિં. રૂ. ૧.૦૦

ટપાલરવાનગી ૦.૨૫

ચિત્રાંગદા અને વિદ્યાય અભિશાપ

અનુ. મહાદેવ દેસાઈ
 નરહરિ પરીખ

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં બે નાટકનાં નાટકોનો
 અનુવાદ. કાકાસાહેબની પ્રસ્તાવના સાથે.

કિં. રૂ. ૦.૬૨

ટપાલરવાનગી ૦.૧૯

કેટલાંક શાળાપયોગી પુસ્તકો

ગાંધીજીનાં પુસ્તકો

અહિંસાનો પહેલો પ્રયોગ	૧૦૦
આત્મકથા	૨૦૦
સંક્ષિપ્ત આત્મકથા	૧૦૦
આરોગ્યની આતી	૦૪૪
નિત્ય મનન	૧૦૦
‘નીતિનાશને મારો’	૦૬૨
મારો લેલો અનુભવ	૦૬૦
ચરનડાનો અનુભવ	૧૦૦
રચનાત્મક કાર્યક્રમ	૦૩૧
હિંદ સ્વરાજ	૦૩૭
શ્રી મહાદેવ દેસાઈનાં પુસ્તકો	
એક ધર્મશુદ્ધ	૦૭૫
નણ વાતચિત્	૧૨૫
બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ	૨૫૦
બે પુઠાઈ ખિદમતગાર	૦૭૫
મહાદેવદાઈની ઠાયરી ૧-૫	૨૫૦૦
મારી જીવનકથા — નેહરુ	૬૦૦
વિરાજવહુ	૧૨૫
સંત ક્રીસ્ટિસ	૦૩૭
શ્રી ઠાકો કલેક્ટરનાં પુસ્તકો	
કમળજી દેશ	૨૦૦
આવરાતી હીવાલો	૦૭૫
જીવતા તહેવારો	૨૦૦
ધર્મોદય	૧૨૫
આફ્રિકામાં	૩૦૦
પુત્રી આંખી	૧૦૦
કાદેશનો પ્રવાસ	૦૬૨
તેન્ડ-સૌરભ	૨૫૦
રણયાત્રા	૨૦૦
માલકનો પ્રવાસ	૧૫૦
શ્રી વિનોબા ભાવેનાં પુસ્તકો	
તનુહિ	૧૨૫
તપસ્યા	૧૨૫
ફર	૨૦૦
હના તેર દિવસ	૦૩૦
ડી કિરોરલાલ મરાઠવાળાનાં પુસ્તકો	
ઈશુ ખ્રિસ્ત	૦૬૨
કેળવણીવિદ્યા	૧૨૫
શુદ્ધ અને મહાવીર	૧૦૦
રામ અને કૃષ્ણ	૧૦૦

સમૂળી કોંઈ	૧૨૫
સહનનંદ સ્વામી	૦૬૨
સંસાર અને ધર્મ	૨૦૦
સો-પુરુષ-મર્ચાંદા	૧૦૦
શ્રી નરહરિ પરીખનાં પુસ્તકો	
કરંડિયો	૧૨૫
પ્રાચીન સાહિત્ય	૧૦૦
મહાદેવદાઈનું પૂર્વચરિત	૦૭૫
ઐયાર્થની સાધના	૩૦૦
સરદાર વલ્લભદાઈ શા. ૧-૨	૧૧૦૦
શ્રી જ્યોતરામ દવેનાં પુસ્તકો	
આશ્રમી કેળવણી શા. ૧-૩	૪૫૦
આધ્યાત્મનું આદુ	૦૨૫
ખેડૂનો શિકારી	૦૩૭
ગાંધીજી	૦૬૨
શ્રી મંગલભાઈ દેસાઈનાં પુસ્તકો	
અપંગની પ્રતિભા	૧૫૦
આપણા દેશમાં આપણું રાજ્ય	૦૪૪
આપણું પરમ યંત્ર	૦૩૭
ઈસપ અને તેની વાતો — ૧-૪	૧૭૦
જંગલમાં મંજલ	૦૩૫
લેલિલ અને હાર્ડડ	૦૭૫
સત્યાગ્રહની સખપદી	૨૦૦
સ્વરાજ એટલે શું	૦૪૪
શ્રી ગોપાળદાસ પટેલનાં પુસ્તકો	
ગુનો અને ગરીબાઈ	૧૫૦
નીતિ અને ધર્મ	૦૩૭
પ્રાચીન શીલકથાઓ	૦૪૪
તેર અને અનિયાર	૦૩૭
તેર અને બદલો	૦૪૪
સરસ્વતીચંદ્ર	૧૨૫
શ્રી મુકુન્દભાઈ દલાઈનાં પુસ્તકો	
અવંતીમાં ધરાધ્રમો	૦૩૦
ચીન દેશનાં કથાપટ્ટો	૦૬૨
જાણવા જેવી વાતો	૦૩૫
જીવન અને મરણ	૦૩૭
ધર્મ-સંસ્થાઓ	૦૩૭
નાની નાની વાતો	૦૫૦
નીતિ અને વ્યવહાર	૦૪૦
પચાસ પ્રેરક પ્રશ્નો	૦૬૨
પ્રતિભાનું શૈત	૦૩૭
બાપુજીની વાતો — ૧	૦૪૦

બોધક દીક્ષાઓ	૦૭૫
લક્ષ્મીરાજ	૧૦૦
ભગવાન ઈશુની બોધકથાઓ	૦૪૦
માનવજીવનનું અવેરાત	૦૩૭
મોટા માણસોનાં મન	૦૬૫
લોભ અને કડુણા	૧૫૦
શીલ અને સહાયાર	૦૩૭
રોષ સાથેની બોધકથાઓ	૦૫૦
શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની દર્શનકથાઓ	૧૨૫
સરદારની અનુભવ વાણી	૦૬૦
સરદારશ્રીની પ્રતિભા — ૧	૦૪૦
સંતસમગમ	૦૩૭
સતીની જીવનપ્રસાદી	૦૩૭
શ્રી મનુષ્યદેવ ગાંધીનાં પુસ્તકો	
એકલો અને રૂ	૨૦૦
કલકત્તાનો ચમત્કાર	૧૦૦
બાપુ — મારી મા	૦૪૦
બા બાપુની શીળી છાયામાં	૨૨૫
બિહારની કેમી આગમાં	૩૦૦
અન્ય લેખકોનાં પુસ્તકો	
અમિતભ રામભણ	૨૫૦
અમારો બા	૧૫૦
આપતીતી	૧૫૦
કનુને પત્નો	૧૦૦
ગાંધીજીના પાવન પ્રશ્નો . ૧-૩	૧૦૭
ગાંધીજીનો વિનેદ	૦૬૫
ધરમાખી	૦૪૪
જીવનનું પરીદ	૮૦૦
જીવનનું ભાણું	૦૫૦
કમરજાપા	૨૫૦
બાપુની છાયામાં	૨૫૦
શુદ્ધલીલા	૧૦૫
મહેરિયા	૦૪૪
માકું હિંદનું દર્શન — નેહરુ	૮૦૦
લોકમાન્ય વિળક	૩૦૦
સરદારની શીખ	૦૬૨
સંક્ષિપ્ત જીવનકથા — નેહરુ	૧૫૦
હિંદના જવાહર	૧૦૦
ખિસ્સાકોશ	૧૦૦
વિનીત નેહરુશીકા	૭૫૦
હિંદી-ગુજરાતી કોશ	૬૦૦
વિજ્ઞાનની પરિચાયા	૦૬૨

ન વ જી વ ન

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૨૦ : અંક ૧]

અમદાવાદ

[જાન્યુઆરી, ૧૯૬૧]

“સત્યાગ્રહ એ મારે મન પોથી મંદિહું વેગજ નથી. માત્ર તે એ જીવન છે. સત્ય વિના સર્વ મને તે શુદ્ધ લાગે છે. અસત્યથી દેશને લાભ ન જ થાય એવી મારી ખાતરી છે. ખજી કદાચ અસત્યથી તાત્કાલિક લાભ જણાતો હોય તોપણ સત્યનો ત્યાગ ન જ કરાય, એમ હું દૈતાપૂર્વક માનું છું. . . આ બધી ગતિ વચરની વાતો છે. કાલે હોય. છતાં એ દિશામાં થયેલા પ્રયત્ન નિષ્ફળ ન જ લય એવું ધર્મવાક્ય છે. એને હું વળગીશ.”

“સત્યનો જય થાઓ. અદ્યાપામાને માપવાને સારુ સત્યનો ગજ કદી દૂકો ન બનો.”

—ગાંધીજી

વિચારતરંગિણી

૧

આભાર

ગુજરાત યુનિવર્સિટી સેનેટે મને તેની સિન્ડિકેટના એક સભ્ય તરીકે ચૂંટ્યો, તેને માટે તેનો આભારી છું.

એક ચીત જોઈએ તો આ બનાવ એક લાંબી ઘટનાનો છેલ્લો તબક્કો કહેવાય. ગુજરાતના જાહેર જીવનના આ ક્ષેત્રમાં એક નાનકડી ક્રાંતિ થઈ તેનો શુભ અંત ઉપે આવ્યો.

ગયા મે માસમાં ગુજરાત રાજ્ય શરૂ થયું, તેની સાથે અંગ્રેજ તથા માધ્યમનો પ્રશ્ન ઊપડ્યો. સરકારે એકમાં યોગ્ય સુધારો કર્યો, પણ તેની જ જોડે બીજા પ્રશ્નમાં ગરબડ કરી. તેણે એવો ગોળો ગરબડવ્યો કે, હજી અંગ્રેજ માધ્યમ ચાલુ રાખવું પડશે, કેમ કે પુસ્તકો નથી. આથી એક એવું આંદોલન જન્મ્યું કે જેમાં નવા રાજ્યની પ્રજા તથા સરકારની સારી પેઢે કસોટી થઈ.

તેનું પરિણામ સારું આવ્યું; પ્રશ્ન શો છે તે ગુજરાતભરમાં સ્પષ્ટ થયું. સરકારે પણ પોતાની વાત નવો કાયદો આપીને જાણવી : માધ્યમના પ્રશ્નને પુસ્તક-પ્રકાશન જેડે સંજોગવાથી ઉમારોળ થયેલી મતિ સ્થિર થઈ.

આ જ અરસામાં નવી સેનેટ ચૂંટાઈ, નવા વાઠાઓ નિમાયા, અને અંતે હવે સિન્ડિકેટમાં પણ પેટાચૂંટણી ભરી બની તે થઈ ચૂકી. સાત મહિને થયેલી આ ક્રાંતિ ગુજરાતના જાહેરજીવનને આગળ લેવામાં કલ્યાણમય થાઓ, એ જ પ્રભુ પ્રભો પ્રાર્થના છે.

૨૩-૧૨-૬૦

૨

નવી ઈશુ-સાવ

૧૯૬૧નું વર્ષ ભારે ધણકા-ભણકાની સાથે ઊઠ્યું છે. પશ્ચિમમાં ખ્રિસ્તીઓ તેમની દિવાળી કે નાતાલ વખતે આપણી પેઢે ફટકાગ્ર નથી ફોડતા; પણ છેલ્લાં ત્રણ-ચાર સેકામાં તેમણે જે જગત-સંસ્કૃતિ સ્થાપી છે. તેમાં તોપ-બંદૂક અને હવે આણુ-જીવાણુ-ઓમ્બના ધણકા ભણકા ઓતપ્રોત રહેલા છે, અને તે અવારનવાર થતા જ રહે છે. ૧૯૬૧ની ઈશુ-સાવ એના ભણકારા મારતી શરૂ થાય છે.

પાંડિત જવાહરલાલજીએ ટૂંકમાં કહ્યું તે સાવ સાચું છે કે, આંતરરાષ્ટ્રીય કિયતિ બહુ ગંભીર જોખમમાં આવેલી છે; ન-કરે-નારાયણ ને વિશ્વયુદ્ધના ઓળા તો એ ન લોપ! ભગવાન એથી બચાવે!

પણ આ જોખમ અણધાર્યું તો ન જ કહેવાય. ગયા વરસે ‘યુનો’ના માંધાતાઓની ઉચ્ચ પરિષદ ન મળી શકી, ત્યારથી તોફાની વાદળો તો ઘેરાવા લાગ્યા જ હતાં. અને બીજા વિશ્વયુદ્ધ બાદ હજી સુલેહનામું નથી થયું; તેથી કરીને બે બલિન, બે જર્મની, બે કોરિયા, બે વાયેટનામ, બે ચીન, બે હિંદ-પાકિસ્તાન, વગેરે જેવી સુરંગો તો રાજકીય જગતમાં જ્યાં ત્યાં ભારેલી આગ પેઢે પડી જ છે. એટલે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણનું નાવ આમાંની કઈ સુરંગ જેડે કપારે અથડાઈ નયે, એ ભીતિ હરવડી છે જ અને તે નવાઈ ન પમાડે.

આ બધાની પાછળ વિશ્વદેવનો છૂપો સંકેત તો હશે જ, એમ આસ્તિક બુદ્ધિ કહે. પણ એ બુદ્ધિ જે જુન-વાણી લાગે, તો ઈતિહાસબુદ્ધિ પણ એ જ બતાવે છે. ૧૮-૧૯મા સૈકાની યુરોપીય ગોરી સંસ્કૃતિની (જેમાં અમેરિકા પણ ઈંગ્લંડના ફ્લુગા રૂપે ગણતાં સમાય છે) અત્યારે બોલબાલા છે. જગતની જાહોજવાલીની પાછલી એને માથે બંધાય છે. આપણી કહેવત પ્રમાણે, તેનો વળ હવે છેવટે ઉકેલવાનો આવ્યો છે. તેથી તે ચક્રચી-ભમરચી પાય એ કુદરતી છે, આજે જગતનાં રાષ્ટ્રોમાં અને તેના સારંચે આંતરરાષ્ટ્રીય 'યુનો' દરબારમાં જે કડાકા-તડકા પાય છે, તે ઈતિહાસના આ યંત્રની પાછલીનો છેવટનો વળ ઉકેલીને આગળ વધવા જેવી જ વાત છે.

આથી ૧૯૬૧નું ખ્રિસ્તી વર્ષ શાંતિના ફિરસ્તા સમા ભગવાન ઈશુને બરોબર યાદ કરાવે એવું ઊઘડે છે. જગતના બે ભાગ પડ્યા કહેવાય છે—૧. સામ્યવાદી, ૨. પ્રજાવાદી. છતાં બંને ભાગ ઈશુના ઈન્કારમાં લગભગ સરખા જ છે; બંનેને વિશ્વ-વર્ષસ મેળવવા માટે સરખી જ વાસના છે; બંને તે પાર પાડવા માટે શસ્ત્રસજ્જ બનીને અડીખમ ઊભા રહેવામાં માને છે; આ અર્થે બંને બીજાનાં રાષ્ટ્રોમાં સામ-દામ-ભેદ અને જરૂર પ્રમાણે દંડ પણ ખેલવા તત્પર છે; અને એ બધાની પાછળ બેઠીની મૂળ વાસના પોતાના જ રાષ્ટ્રને વધારે ભોગ-ઐશ્વર્યવાન કરવાની છે. એટલે બરેબર બે રાજસી વિભૂતિઓનો દ્વંદ્વ જ આ છે. લોર્ડ એક્ટને કહેલો ઈતિહાસ-ન્યાય અહીં યાદ આવે છે કે, ક્રાંતિ કંઈ ઈતિહાસની સંક્રમણ-ગતિનો ઈન્કાર નથી; તે માત્ર તેના વચગાળા રૂપી ગાંઠા કે સંક્રમણ જ હોય છે. ૧૯૬૧નું વર્ષ આવી સંક્રમણનું લાગે છે.

૨૩-૧૨-૬૦

૩

નવું બાઈબલ

ગોરા ખ્રિસ્તીઓના સામ્રાજ્યવાદની એડી તબે આવેલા આપણા જેવા દેશોને કોઈ કહે કે, સામ્રાજ્યવાદ નથી નહારી જ વસ્તુ નથી, તેમાંય સારો અંશ રહેલો છે,—આમ કોઈ કહે, તો માનવું મુશ્કેલ પડે. પણ જે વિચારીએ તો સાવ કાઠી નાંખવા જેવું એ વિધાન નથી. ગીતાકાર કહે છે એમ, દરેક વસ્તુમાં ગુણ અને દોષ બેઠ રહેલા છે.

રિનહોલ્ડ નીશુર કરીને એક લેખકે, કોન્ગોની અત્યારની દશા પર વિચાર કરતાં, આજું જ વિધાન કર્યું છે. ('ધી ન્યૂ લીડર' સાપ્તાહિક—તા. ૧૪-૧૧-૬૦.) તે કહે છે, બેલ્જિયન કરતાં અંગ્રેજ સામ્રાજ્યવાદ સારો કે એકે કોન્ગો કર્યું, પણ બીજાએ નાઈજીરિયા સજ્યું! અને આગળ પૃથક્કરણ કરીને—

સામ્રાજ્યવાદના ત્રણ હેતુ તે ગણાવે છે—

૧. પછાત દેશોને અગાત રાષ્ટ્રોના સુધારાના લાભ ચનાડવાનો 'મિશનરી' કે ગોરાનો ગુરુ-ભાવ;
૨. ઐશ્વર્ય કે સત્તાનો મદ ચાખવાનો સમ્રાટ અભિમાન-ભાવ,—દાં ૧૦ થયેલને હતો તેવો;—અને
૩. પછાત દેશની સંપત્તિનું શોષણ કરવાનો આર્થિક લાભ.

આ પૃથક્કરણ સાચું છે. મિશનરી ભાવથી પ્રેરણાને પશ્ચિમના દેશો ૧૬મા સૈકાથી બાઈબલ લઈને નીકળ્યા હતા. અલબત્ત, તેની જેડે બાટલી અને બેથોનેટ હતાં જ. ૨૦મા સૈકા સુધી આવતાં, બાઈબલના જૂના નવા બેઠ કરારને બદલે ગોરાનું યંત્રોદ્યોગી વિજ્ઞાન-બાઈબલ હવે તેનું સ્થાન લે છે અને બેથોનેટ બોમ્બે પહોંચ્યું છે.

અને આ યંત્રોદ્યોગી સુધારો ગોરા જગતનો એક નવો ધર્મ જ આવ્યો છે, એમ જાણી. કેમ કે, પછાત દેશો સ્વતંત્ર બનીને અને તેમ થતાં છતાં એમના માજી સમ્રાટની નવી ઓછિયાળી એ શોષે છે કે, 'અમારે પણ તમારી પેઠે યંત્રોદ્યોગી બનવું છે; તે સાડુ તમારી મદદ અમને ખરે છે; અમને ન ખરે માત્ર તમારી જાતિ-અભિમાન-બરેલી તુમાખી અને અપમાનકારક ગુલામી; કેમ કે, અમેય તમારા જેવા જ માનવો છીએ.'

આથી કરીને, ઉપરોક્ત બીજે હેતુ જ માત્ર હીન થયો છે; તેથી, જેમ કે, થયેલ જેવાને પણ હિંદ અંગે મને-કમને તે છોડવો પડ્યો. એટલે 'યુનો'માં પણ સિદ્ધાંત બન્યો છે કે, સમ્રાટ દેશોએ પોતાનો કબજો છોડવો જોઈએ. પણ દુઃખ એ વાતનું છે કે, "ત્યાગ ન ટકે કે વૈરાગ્ય વિના!" તે કબજથી મજાતા લાભનું—સામ્રાજ્યના ઉપરોક્ત ત્રીજા આર્થિક હેતુનું શું? સ્વતંત્ર થતા દેશોએ સમજી લેવું જોઈએ કે, આ ત્રીજે હેતુ હવે નથી રીતે. ગોધવાયે. એટલે તે વિરે પછાત દેશો જે યંત્રોદ્યોગી યુરોપ-અમેરિકાનું મોટા-ભાઈ-પણ માનશે,—અને હિંદ

જેવો દેશ પણ આજે તેમ માનીને ચાલે છે, — તો તેમાંથી ૧૮-૧૯મા સેકાનો સામ્રાજ્યવાદ માત્ર નવું રૂપ બદલીને આવશે, એ નક્કી છે; અને આ નવા મિશનરી ધર્મનો સ્વાંગ એવો છે કે, તેનાથી પછાત લોકો ભરપાશે. પરિણામે ગોરાઓનો ગુરુભાર અને ગુરુભાવ (એ જે પહેલો હેતુ ઉપર કહ્યો છે, તે) નવે રૂપે કાયમ રહે છે. કેમ કે, યંત્રોદ્યોગ-સંસ્કૃતિ અર્વાચીન દુનિયાનો નવો ધર્મ બની છે.

અને આજે આપણે આ લશ્કરો જોઈએ છીએ. રશિયા અમેરિકા નવું સામ્રાજ્યવાદી રાજકારણ ચલાવે બે છે, અને તેનું પીકબળ કેવળ યસ્ટાસબળ છે, — કે જેનું અગાઉના ગોરા સામ્રાજ્યવાદમાં પણ હતું. એટલે કે, મૂળ પ્રકૃતિએ જોઈએ તો, ગોરા સામ્રાજ્યવાદની જાત ફરી નથી. માત્ર તે વધારે દારુણ અને વિશ્વવ્યાપી બની છે. માનવ જગતનો હવે પછીનો પ્રશ્ન ૨૦મા સેકાના આ યંત્રોદ્યોગી સામ્રાજ્યના વિશ્વ-વાદમાંથી બચીને ‘વસુધૈવ કુટુંબકમ્’ બનવાનો છે — રાષ્ટ્રવાદને સ્થાને વિશ્વેકવાદ લાવવાનો છે.

૨૩-૧૨-૬૦

૪

“ઉદુરુ” — આફ્રિકન ક્રાંતિમંત્ર

નૂતન આફ્રિકાનો જન્મ થયો છે, એમ જણાવી એક દક્ષિણ આફ્રિકન લેખક (એલન પેટન — ‘ધી ન્યૂ લીડર’ ૧૪-૧૧-૬૦ અંક, પા. ૧૪) કહે છે કે, પૂર્વ આફ્રિકન ભાષાનો ‘ઉદુરુ’ શબ્દ (તેનો અર્થ છે — આગ્રહી) દક્ષિણ આફ્રિકાનાં મકાનોની ભીંતો પર લખાવા લાગ્યો છે; ‘ઉદુરુ’ શબ્દ આખા આફ્રિકાની હાકલ કે પોકારસૂત્ર બની છે.

તે ઉપરાંત એ લેખક નવ આફ્રિકા ખંડના બીજા બે તેને જ પળતા અને સમાન વ્યાપક બનેલા ભાવો ગણાવે છે —

“એવી ઈચ્છા કે નિશ્ચય કે, અર્વાચીન યંત્રોદ્યોગી દુનિયામાં બરોબર સ્થાન મેળવવું, ગરીબી દૂર કરવી, દરેક બાળકને કેળવણી આપવી, અમે સૌ સ્ત્રીપુરુષોને એવી તાલીમ આપવી કે જેથી તેઓ અર્વાચીન સમાજનું પોતાનું કારભારું સંભાળી શકે.” અને

ત્રીજો ભાવ છે ઉગ્ર ક્રોધ; માણ ગોરા રાજતીઓનો તુપાખીભરેલો રાજકારભાર અને તેપનું રંગદ્રેષ્યાભિપાત વગેરેને લઈને પશ્ચિમ યુરોપ માટે સખત વેરભાવ.

આજે ૧૯મા સેકાનો રાજકીય સામ્રાજ્યવાદ નાબૂદ થાય છે, ત્યારે ઉપરના ત્રણ ભાવો બધે જ પ્રગટે છે. હિંદમાં પણ આપણે એમ નથી જોતા? પણ આપણે તેમાં સંકલ્પપૂર્વક એક ફરક સાધ્યો અને તે ત્રીજા ક્રોધ-ભાવ કે વેરભાવ વિશે. ગાંધીજીએ આ બાબતમાં નવીન યુગ-કાર્ય જે ક્યું તે વ્યાપક સામુદાયિક અવેર કે અહિંસાના ધર્મપ્રવર્તનનું. હિંદની આ ક્રાંતિનો ઈતિહાસકાર જનમલો બાકી છે; કેમ કે, ફ્રેંચ ક્રાંતિ કરતાં જાણ ન ઊતરે એવી આ વસ્તુ હિંદમાં બની છે. આફ્રિકાની ‘ઉદુરુ’ હિંદચાલ ફ્રેંચ ક્રાંતિનો રાહ છોડી હિંદી ક્રાંતિનો રાહ નહિ પકડે, નો વિશ્વયુદ્ધ નોતરશે કે શું, એપ કોન્ગો ચેતવે છે.

ફ્રેંચ ક્રાંતિએ ‘સ્વતંત્રતા, સપતા અને બંધુતા’નો પોકાર જાગ્યો, અને તેની સીમા પોતાના ચાર્જ જેટલી જ માની; પરિણામે તેણે લોહી રેંકાવામાં પાછું વળીને ન જોયું. હિંદની ક્રાંતિનો પોકાર અહીં જ જુદો પડે છે. તેણે ગોરાના રાષ્ટ્રવાદને સુધાર્યો અને ફ્રેંચ પોકારની બંધુતા સમતાને બદલે માનવતાનો ભાવ આગળ કર્યો. તેણે કહ્યું કે, બંધુતા-સમતાનો સાથો અર્થ અહિંસકતા, અવેર, અને પરસ્પર સહાય-વૃત્તિ છે. હિંદની ક્રાંતિ પણ સામ્રાજ્ય-નાશ અને સર્વોદય માટેની હતી, પણ તેનો પોકાર છે — સ્વતંત્રતા, માનવતા, અને અહિંસકતા । આ વસ્તુ સ્વતંત્ર હિંદ પણ બરોબર ન સમજે, તેનો ભણેલો વર્ગ, — અંગ્રેજીની છૂપી વિચાર-ગુલામીને લઈને જ કદાચ, — છત્રે ભણતરે ન સમજે, એ આપણી આજની દુઃખદ નિષ્ફળતા છે. છતાં, હવે જગતના ચાલુ યુગનું ક્રાંતિસૂત્ર ગયા યુગનું ફ્રેંચ નહિ, પણ ગાંધી-પ્રણીત સ્વતંત્રતા, માનવતા, અને અહિંસકતાનું ભારતીય સૂત્ર બને છે. જગતનો પ્રશ્ન અહીં જ આવીને અટક્યો છે. પણ હિંદમાં જ આપણે આ ક્રાંતિ આગળ ન લઈ જઈએ, તો કયે મોઢે જગત આગળ તેની પાત કરીએ!

૨૪-૧૨-૬૦

૫

અજ્ઞાન, બેકારી અને ગરીબાઈ

ગયા અંકમાં એક વિચાર-કરવાનું બાકી રાખ્યું હતું: પંઠ જવાહરલાલજીએ કહ્યું કે, 'આપણે અત્યારે અજ્ઞાન, ગરીબી, અને બેકારીની બલા-નિપુટી સામે મહાપુલ્ક બેઠીએ છીએ; માટે તે યુદ્ધમાં ત્યાગપૂર્વક એકાગ્ર બની.'

ઓમાં ઈશારો એમ કરવાનો છે કે, જેમ સ્વરાજ માટે ત્યાગપૂર્વક એક બનીને લડ્યા, તેમ જ આજેય કરવાની જરૂર છે.

વાત બરોબર છે. આ વસ્તુ આપણી દેશદાઝ અને રાષ્ટ્રપ્રેમને પડકારરૂપ છે. પણ ત્યારે લોકો તેમ વર્તતા કેમ નથી? શું ગાંધીજીએ શીખવેલા પાઠો પરવારી ચૂક્યા છીએ? પરરાજ્ય જવાની સાથે શું આપણે બદલાઈ ગયા છીએ?

સ્વરાજ માટેના અહિંસક યુદ્ધમાં લોકો આપોઆપ વળતા હતા, કેમ કે તેમને તેનું સત્ય સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. વળી, તે એક ત્રીજા ત્રાહિત પક્ષ અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય સામે હતું. આજે જે નવું યુદ્ધ બતાવાય છે, તે વિષે લોકદૃષ્ટિ એવી બની છે?

અજ્ઞાન, બેકારી અને ગરીબીનું યુદ્ધ આપણી અંદરના આંતર વર્ગ-વિગ્રહ કે ગુલકલેશ જેવું છે. રાષ્ટ્રને વળેલી અજ્ઞાન વગેરેની બલાઓમાં સૂક્ષ્મ અવ્યક્ત એવો ત્રીજો પક્ષ જોઈ શકાય છે; પણ એ અધરું કામ છે. "અવ્યક્તમ હિ ગતિર્દુઃખં દેહલક્ષ્મિઃ બ્રવાચ્યતે ।" સંસારમાં અર્થજડ બનેલી સ્વાર્થી નજર એવું જીલું જોઈ નથી શકતી. અને ચાલુ જે આજે જેવા મળે છે, તેમાં એ યુદ્ધનો વ્યૂહ ગોઠવાતો હોય એમ લોકોને લાગતું નથી. આજે કોંગ્રેસની નિષ્ફળતા હોય તો આ છે. તેથી આવી સૂક્ષ્મ હાકલ કામ નથી દઈ શકતી.

પણ એથી આગળનું કારણ એ પણ છે કે, આ યુદ્ધ માટે જે કાર્યક્રમ દેશમાં નેહરુ-સરકારે રજૂ કર્યો છે, તેની અસર શી પડે છે? એવી પડે છે ખરી કે, તે સાચો સફળ છે? ટૂંકમાં, જે આર્થિક સામાજિક તથા શૈક્ષણિક વગેરે કામકાજ ચાલે છે, તેની આયોજન-નીતિ વિષે પ્રજામાં શ્રદ્ધા જન્મી છે કે? જે કાંઈ જન્મી હોય તે કાંઈકેય વધતી જાય છે કે? એનો જવાબ જટ દઈને 'હા' નથી આપી શકાતો. આથી આ નવાં ધર્મયુદ્ધમાં

પ્રજા જેઈએ તેટલી સાથે નથી થઈ શકતી. પરિણામે, જે રાષ્ટ્રવ્યાપી સેવા-પુરુષાર્થની હવા આજે જરૂરી છે, તેને સ્થાને રાજકીય ક્ષેત્રે સત્તાની સાકમારી, આર્થિક ક્ષેત્રે ધનિક-શાહીની લોભી સ્વાર્થપરાયણતા, અને શિક્ષણક્ષેત્રે અંગ્રેજી બલુવાની એકાંગી નોકરી-દૃષ્ટિ કે નફાખોર ધંધાબુદ્ધિ મુખ્યત્વે જેવા મળે છે. સરકારસેત્રે, — એટલે કે કોર્ટ-કચેરી વગેરે સરકારી કાર્યાલયોમાં, — આ જ ભાવ ઊંડી લાંચખોરી અને વ્યાપક કામચોરી રૂપે વકરેલો દેખાય છે. અને લોકમાનસનું સૂત્ર તો જાણીનું છે કે, "મહાજનો વેદ ગતઃ સ પત્યાઃ ।" શ્રોષ્ઠજનો જેમ વર્તે તેમ ઈતરજનો ચાલશે.

એટલે, ઉપરના બધા ઉપદ્રવો આજે ચોમેર જેવા મળે છે. નેમાં જનતા પેલું ધર્મયુદ્ધ નાંધ, પણ કરપીણ સ્વાર્થયુદ્ધ કે વર્ગયુદ્ધ જોઈને સ્તબ્ધ ઊભી છે.

જવાહરલાલજી આ સામે મુખ્યત્વે સરકારી સત્તા-બળ વડે લડે છે. અગાઉનું સ્વરાજયુદ્ધ સાંપ્તિવક ત્યાગ-બળનું હતું. આજે ત્યાગ-કે આત્મ-બળની વાત કરવી પણ મુશ્કેલ લાગે, એવી જડવાદી પાશ્વિય દૃષ્ટિ લોકોનાં મન પર સવાર થતી જાય છે.

ટૂંકમાં, આપું કંઈક ઊંડે ઊંડે જાણની પરિસ્થિતિમાં નડતું હોય એવું લાગે છે. સેવા અને સત્તા વચ્ચેનો જનગ્રાહ એવું જ એક બાહ્ય લક્ષણ ગણાય.

૨૬-૧૨-'૬૦

૬

ગાંધીજી અને જવાહરલાલજી

ડિસેમ્બર ૧૯મી તારીખે દિલ્લીમાં મળેલી, હિંદના ઉદ્યોગપતિઓની એક સભામાં પંઠ જવાહરલાલજીએ કહ્યું ('ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' તા. ૧૭-૧૨-'૬૦) —

"દરેક દેશને, પોતપોતાની પ્રકૃતિ અને ખાસ જરૂરિયાતો મુજબ, વિકાસ કરવાનો હક છે. અર્થક્ષેત્રે જેઈએ તો, એક દેશને માટે સારું હોય તે બીજાને માટે બિલકુલ તેવું ન પણ હોય એમ બને.

"ગાંધીજીનો રૅટિયાનો વિચાર હિંદની ઔદ્યોગિક પુનરુદ્ધારણના પાયા તરીકે હતો. આ વિચાર ઘણાને કદાચ બેહુદો લાગે. પરંતુ, ઉપરથી લાગે તેના કરતાં તેમાં ઊંડે ઘણું તથ્ય રહેલું હતું. જે દેશની અંદર આમપ્રજા બેકાર રહે — કાંઈ પેદાશ ન કરતી હોય, તેવા દેશમાં બીજું શું કરવાની આશા રખાય? હિંદમાં

આપણા પ્રશ્નો અમેરિકાના સમૃદ્ધ સમાજના પ્રશ્નો સાથે કોઈ હિસાબે સરખાવી ન થકાય.”

જાતોતરવાલજી કોક કોક વાર કાંઈ વિવક્ષણ વાત કરી પાડે છે, એવી આ વસ્તુ કહેવાય. જંગી યંત્રોદ્યોગી યોજનાઓ પાછળ આયોજનને ગાંડું કરવા જેવી નીતિ લઈ બેઠેલો માણસ આમ તે કહે!—એમ જ લાગે.

પણ ગાંધીજીએ કહેવું કે, મારા ગયા પછી મારી વાત માથા જેવી ભાષામાં જવાહરલાલ કરશે,—એ સાચું લાગે છે!

ગાંધીજીએ એક વાક્ય એક પત્રમાં લખેલું, તે ઉપરના કથનની નુલના રૂપે ટાંકું તો આ રહ્યું:—

“આટલો આવલ તેલ વિષે ધીરજ સપ્તીને પ્રચાર કરી જ કરવો. એ વસ્તુઓ મોંઘી છતાં સોંધી સમજવી. આપણે નવું અર્થશાસ્ત્ર રચી રહ્યા છીએ. દેશ-દેશનું નોખું હોય છે. વળી ગરીબનું અને ધનિકનું પણ નોખું છે. એટલે જુ ધારની નહિ.” (‘પ્રેમાબ્રહેમને પત્રો’ એ પુસ્તકનું પાઠ ૨૪૧)

ત્રીજી યોજના આ મૌલિક વિચાર સામે સપ્તીને આપણી સપ્તીય અર્થવ્યવસ્થા આદરે અને તેના પાયામાં ગાંધીજીની દૃષ્ટિ સખે તો કેવું સાચું!

૨૭-૧૨-૬૦

૭

ભાષાવાદનું રાજકારણ

આઠ કૃષાલાનીએ ગયે મહિને દિલ્હીમાં તા. ૮-૧૧-૬૦ના રોજ એક સભામાં “ભાષાનો પ્રશ્ન અને સપ્તીય એકતા” વિષે બોલતાં કહ્યું,

“સંસ્કૃત સત્તા મેળવવા સારુ સરકાર અને મુખ્ય રાજકીય પક્ષો ભાષાવાદને ઉકરે છે.

“લોકોની ભાષાવાદી લાગણીઓને ઉકરેલીને રાજકારણીઓ દેશની એકતાને જ હવમચાવી રહ્યા છે.

“બહેલા વર્ગો પણ આમાં ભળ્યા છે,—એવી આશાએ કે, ભાષાવાદી આગને ફૂંકતા રહીએ તો આપણે માટે પ્રધાનો કે અમલદારો બનવાની તકો વધે. બાકી સામાન્ય હિંદી નાગરિકને તો રાજભાષા કઈ છે તેની પડી નથી; તે તો તેની બોલીથી ખુશ છે.”

કૃષાલાનીજી અહીં ઈતિહાસ, રાજકારણ, શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ ઇત્યાદિ એક પ્રખર અધ્યાપક તરીકે નહિ, પણ

એક બળબળતા રાજકારણી પક્ષકાર તરીકે વધારે ખેંચાઈ જઈને બોલ્યા એવું લાગે છે.

ઉપરનાં વિધાનોમાં જે આશંકા છે તે નેમના પક્ષને પણ લાગુ પડે છે. તે જોઈને તેમણે તે પક્ષનો હવે ન્યાય કર્યો છે, એ આચાર્યને માટે માનપ્રદ ગણાય.

પરંતુ, અગિયે જોડે ધુમાડો હોય એ ન્યાયે, આચાર્યજીએ એ વળવેલા ઉપરના હીનભાવો, ભાષા-વિવેક કાંતિ આજે જે ચાલે છે, તેની આગની જોડે ધુમાય છે, એની ના ન પાડી શકાય. તેથી તે ધુમાડાના ગોટાને લઈને હિંદની કાંતિના આ એક તત્ત્વને જ ન જોઈએ, તો આપણી આંખ એ ધુમાડાથી ફૂટી ગઈ કે આંધળી થઈ ગઈ, એમ કહેવું પડે આચાર્યજીએ—એથી કરીને કદાચ—એમ પણ કહ્યું કે, ‘અગાઉની કોંગ્રેસે, ગાંધીજીના નેતૃત્વ તળે, ભાષાવાદ રાજવચ્ચનાનો ઘણ કરેલો ખરો. પરંતુ, તે તો આજે જોવા મળે છે તેનાથી જુદી વસ્તુ હતી. અરે, રાજ્ય-પુનરંચના કમિશને પણ જુદી વસ્તુ રજૂ કરી હતી.’

એનો અર્થ એ થયો કહેવાય કે, ગાંધીજીની સલાહ મુજબ કોંગ્રેસે વિચારેલો રાજવચ્ચનાસિદ્ધાંત અમલમાં મૂકવા જતાં, વાત કયળી ગઈ અને બીજા પાટે ચડી ગઈ. બાકી હિંદનો નવો નકશો રચવાની વાસ્તવિકે હકીકત કે જરૂર તો ઊભી થઈ જ હતી. દેશી રાજ્યો મટવાથી, નેમને નવા નકશામાં ગોઠવવાનાં હતાં જ, અને જૂનો નકશો ફાવતો નહોતો; સ્વરાજ્યમાં તે રોજ સત્તાવ્યા કરે, એના કરતાં તે ઠીક કરવાપણું હતું જ. એટલે, રાજ્યપુનરંચના એ કાંઈ પેટ યોગીને ઊભું કરેલું શૂળ ન જ કહેવાય. કાંઈક ઉકેલની જરૂર આપણી પરિસ્થિતિમાં જ અનિવાર્ય પડેલી હતી; તેમાંથી બંધી જવાય કે તેને ટાળી શકાય તેમ નહોતું. કૃષાલાનીજી કહેતા કે આરોપતા લાગે છે તેમ, સ્વાર્થી સત્તાભ્રમ્યાએ જગવેલું તોફાન કે કેવળ ખોટાઈ એ નહોતી જ.

એટલે ખરો સવાલ તો એ છે કે, એ ઉકેલ કરવા જતાં વાત કાંઈક વચકી હોય એમ બને; પણ, તેથી કાંઈ ઉકેલ-કામ ઊંચું ન મૂકી શકાય. નહિ તો એ ત પેલી અંગ્રેજી કહેવત જેવું થાય કે, બાળકને પણ ટબના નવપ્રવેશ પાણી-ભેગું ઢોળી દીધું!

નાજ-પ્રદેશ, પંજાબ, વગેરેમાં સળવળતો પ્રાંતવાદ જે અનિષ્ટ વિકાર છે, તો તેને મક્કમતાથી શુદ્ધ કરવો

શક્તિ, હિંદના પ્રજાતંત્રમાં હોવી જોઈએ, એમ તો ખરું જ. બાકી ભાષાનો શુદ્ધ પ્રશ્ન છે જ કે, અંગ્રેજને બદલે દેશની ભાષાઓનું ચલણ હવે થવું જોઈએ. તેનાથી એકતા મટવાને બદલે સ્થપાયે, એમ હિંદનું બંધાણ પણ માને છે. એટલે આ પુનર્દેશના થવી જ જોઈએ. એને પ્રાંતવાદ સાથે ગૂંચવવી ન જોઈએ.

૨૭-૧૨-૬૦

૮

હિંદમાં “પ્રવાહી આગ”

શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરે ભૂતેલ (જમીનમાંથી જડતા તેલ)ને ‘પ્રવાહી આગ’ કહી છે. આ ‘આગ’થી જળતનું રાજકારણ પહેલા વિશ્વયુદ્ધથી સળગતું રહ્યું છે, એમ બતાવી શકાય; હિંદમાં ભૂતેલ જડતાં અહીંનું પ્રાંતવાદી રાજકારણ (આંધિક વેશ લઈને) સળગવા લાગે છે!

આસામમાં તેલ નીકળ્યા બાદ તેને ગાળીને ચોખ્ખું કરવાનું કારખાનું ક્યાં નાંખવું, એવો વાદ જગ્યો હતો. હવે એ જ વસ્તુ ગુજરાતમાં જગી છે. ખંભાત વગેરે ભાગોમાંથી મળનારા ભૂતેલને માટે ગાળણીનું કારખાનું ગુજરાતમાં નાંખવું કે શું કરવું—એ સવાલે વાતાવરણને ગરમ કરી દીધું! સાચે જ ભૂતેલ પ્રવાહી છતાં, બળતામાં ઘી જેવી આગ જ છે!

વાત એવી ઊપડી કે, ‘ગુજરાતમાં ભૂતેલ મળ્યું માટે તેનો જે કોઈ ઔદ્યોગિક લાભ સંભવે, તે બધો ગુજરાતને મળવો જોઈએ.’ કારણ, કેટલાક વર્ગોમાં એવો ભય પેદા કે, ભૂતેલને માટે બે ગાળણી-કારખાનાં મુંબઈ નગરમાં અત્યારે છે, એટલે ગુજરાતમાં જડેલું ભૂતેલ ત્યાં જશે કે શું? ગુજરાતમાં ગાળણી નહિ નંખાય?

વડી સરકારના ભૂતેલ ખાતાના પ્રધાન શ્રી. માલ-વિષાએ અમદાવાદ આવીને આ વિષે ચોખવટ કરવાથી આ પ્રકરણ પર અત્યારે પડદો પડ્યો એ સારી વાત છે. ભૂતેલ કે કોઈ ખનિજ ગમે ત્યાં મળે, પણ તે હિંદ આખાની સહિયારી સંપત્તિ છે. ન્યાયપૂર્વક તેનો ઉપયોગ થવો જોઈએ; પ્રાંતવાદ ત્યાં ન પેસે એ એકતા માટે જરૂરી છે.

૨૮-૧૨-૬૦

૯

‘અમાનુલ્લાઈ’ સામે ચેતવણી

‘અમાનુલ્લાઈ’ એટલે પ્રજા સુધારણા છરવી શકે તેથી લધારેપડતી માત્રામાં, સત્તાને બળે, દાબીને કામ

લેવું. એ. અફઘાનિસ્તાનના શહેનશાહ અમાનુલ્લાએ આમ કરેલું, તેથી તેને ગાદી છોડી ભાગવું પડેલું; તે પરથી આ શબ્દ રચ્યો છે.

આવી ‘અમાનુલ્લાઈ’ યુવાન સુધારક માનસને સહજ છે; તેમાં જ પ્રજા અતિ પછાત હોય અને ઓચિંતી સ્વતંત્ર બની કાંઈ કરી શકે એમ અનુભવે, ત્યાંના મુવકમાનસમાં તો આ ભાવ ઝટ સવાર થાય છે. નેપાળ અને આબિસિનિયામાં હમણાં જે ઊથલપાથલ થઈ, તે આ બતાવે છે.

નેપાળમાં જાહેર ચૂંટણીને પરિણામે કોઈશલાની પ્રજાકીય સરકાર રચાઈ. નેપાળ દેશ, હજી થોડા જ વરસ ઉપર, લગભગ મધ્યયુગીન રાજાશાહીની સમાજદશામાં હતો. ત્યાં રેલ સરખી નહોતી બીજા દેશના કોઈને ત્યાં પ્રવેશ પણ નહિ મળતો. હિંદની પ્રયોશના જેરે ૧૯૫૦ બાદ ત્યાં જેરથી નવ વિચાર ફેલાવા લાગ્યો, અંતે લોકશાહી વ્યવસ્થા પર દેશને મૂકવામાં આવ્યો. આ વાતને વરસ બે વરસ થયાં હવે. તે દરમિયાન ત્યાં શું થયું, કે જે જોઈને મહારાજાએ, પોતાની બંધારણીય સત્તા અખતિયાર કરીને, એ સુધારો રદબાતલ કરીને, પોતે દેશની લગામ હાથમાં લીધી, તે બરોબર જાણવા મળતું નથી. પરંતુ તેમાં કોઈશલાની ‘અમાનુલ્લાઈ’ હતી કે શું, એમ શંકા જાય છે.

આબિસિનિયામાં બીજી તરફની ગતિ થઈ. ત્યાંના બાદશાહને કાઢીને, તે પરદેશની સફરે હતો તે દરમિયાન, ત્યાંનો નવજુવાન પક્ષ દેશનો કબજો લેવા કૂદી પડ્યો. પણ તે પાછો પડ્યો. બાદશાહની હકુમત ડગી ન ગઈ. હિંદમાં પણ રાજાજના “સ્વતંત્ર પક્ષ”ની ફરિયાદ જવાહર-સરકારની સામે, મૂળે જોઈએ તો, આવી જ જાતની નથી?

આજની પછાત દુનિયા આગળ જવા તર્લપાડ થાય છે, ત્યારે આગળપડતા પશ્ચિમ દેશોને વાટે થડી જઈ અમાનુલ્લાઈ કરી બેસવાનું જોખમ રહેલું જ હોય. કેટલો સુધારો દબાવી લેવાય અને ક્યાં લગી ગમ ખાવી જોઈએ અને ફિઝ્યુસ્ટ જડબળને કામચલાઉ નમતું જોખવું ઘટે, એ સુધારકોએ સમજવું જ પડે છે. તેમાં ‘અમાનુલ્લાઈ’ની ભૂલથી સાવધ રહેવું જોઈએ.

પરંતુ એનો અર્થ સુધારો માંડી જ વાળવો કે નાહક મંદ પાડવો, એમ હરિજન ન હોવું જોઈએ. હિંદમાં પણ

પ્રાંતવાદ, ભાષાવાદ, જાતિવાદ, જ્ઞાતિવાદ, કોમવાદ ઇત્ય
વિવિધ નામોએ વર્ણવાતી છતાં મૂળમાં અમુક ફિક્કડતા
છે, કે જેનાં મૂળ આપણા ઈતિહાસમાં અથવા પ્રજાનાં
પૂર્વકર્મમાં રહેલાં છે. તેથી કરીને સુધારણાનાં પગલાં
કુશળતાપૂર્વક ભરવાં જોઈએ. નહિ તો સુધારકની નવી
નાત પાડી દઈને જૂનો પ્રજાકીય સંસારપ્રવાહ ચાલ્યા કરે
એવું પણ બને. હિંદમાં સમાજવાદી ઢબ સ્વવા માગનાર
ચળવળની કસોટી અહીંનાં જ રહેલી છે.

૨૬-૧૨-૬૦

૧૦

પાર્લિમેન્ટમાં માધ્યમ-ચર્ચા

યુનિટ શિક્ષણના માધ્યમની ચર્ચા પાર્લિમેન્ટ સુધી
પહોંચી, એ આનંદની વાત ગણાય. તે બતાવે છે કે,
આપણી ચરૂસભા લોકહિતના આ પ્રશ્નમાં જગ્રત છે.

એક સભ્યે પૂછ્યું, “યુનિટ ગ્રાન્ટ્સ કમિશને એક
મંડળી નીમી છે અને તેને સ્વભાષાઓનું માધ્યમ ચાલુ
કરવા અંગે વિચાર કરવાનું કામ સોંપ્યું છે, તેણે તેનું
કામ પૂરું કર્યું? તેના રિપોર્ટની સાર સભા આગળ રજૂ
થશે? એની ભલામણોનું સરકારે પછે શું કર્યું?”

જવાબ મળ્યો કે, ‘સદરજુ મંડળીનો રિપોર્ટ યુ
ગ્રાં કમિશન ૩૦-૩૧ ડિસેમ્બરે મળે ત્યારે વિચારશે
અને તેની ભલામણો વિષે શું કરવું તે જોશે. ત્યાર બાદ
રિપોર્ટ ચરૂસભાના વાચતાવધવામાં મૂકવામાં આવશે.’ આશા
રાખીએ કે, લોકોને પણ તેની જાણ કરાશે.

એ મંડળીનો સભ્ય હું છું. પણ મને ખબર નથી કે,
રિપોર્ટ તૈયાર થયો કે કેમ અને થયો હોય તો તે શો
છે! હા, મંડળીના અધ્યક્ષે એક ખરડો તેની બેઠકમાં મૂકેલો.
તેની બે દિવસ સારી પેઠે સી સભ્યોએ ચર્ચા કરી. પછી
તે ચર્ચાના અનુસંધાનમાં અને તેને આધારે નવો બીજો
સુધારેલો ખરડો થવાનો હતો. તેનું આગળ શું થયું તે
ખબર નથી; કે નથી કોઈ હેવાલ વિષે મારી સહી લેવામાં
આવો.

એટલે યુ ગ્રાં કમિશન શાનો વિચાર કરશે એ
ખબર નથી. એટલું અંતમાં કહ્યું કે, આ મંડળીનું વલણ
અંગ્રેજીને બદલવાની બાબતમાં ગરબડિયું હતું; નેથી તે
કેટલીક અથકાવત્ શરતો સ્વભાષાના ઉપયોગ અંગે
લાદવા તકતી હતી, એવી મારી છાપ છે.

૨૭-૧૨-૬૦

૧૧

ઉચ્ચ શિક્ષણની કકોરતમ ટીકા

બિહારના ગવર્નર અને દેશના જાણીતા કેળવણીકાર
ડૉ. ઝકીર હુસેને શાંતિનિકેતન વિશ્વભારતીના પદવીદાન
પ્રસંગે વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું, (“ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા”,
તા. ૨૪-૧૨-૬૦):-

“ઉચ્ચ કેળવણીનો, તેની મિથ્યા તથા બિન-ભરોસાપાત્ર
પરીક્ષાઓ અને તે માટેની ‘નોટ્સ’ તથા તૈયાર
સવાલ-જવાબો અને ગોખલપટ્ટીઓ સાથે સામુદાયિક
પ્રમાણમાં એવો તો જંગલી ઉગારો થઈ ગયો છે કે,
મનની ખિલવણીને કે કેળવણીની દૃષ્ટિએ સર્જક
પ્રવૃત્તિને આ કહેવાતી કેળવણીમાં કશું સ્થાન જ
રહ્યું નથી.”

ચાલુ ઉચ્ચ અંગ્રેજી શિક્ષણનું આબેહૂબ વર્ણન કે
વધાર્થ-ચિત્ર તેમ જ નેની કકોરતમ ટીકા આટલા ઘોડ
શબ્દમાં ભાગ્યે મળશે.

ગીતાકાર કહે છે એમ, કોઈ વસ્તુનું સાચું દોષાનુ-
દર્શન પણ જ્ઞાનનો ભાગ છે. કેમ કે, તે નિંદા મટીને,
ઉન્નતિકારી સમજ બને છે; તેવા જ્ઞાનમાં આત્મશુદ્ધિની
પ્રેરકતા હોય છે.

ચાલુ શિક્ષણપ્રથાની ઉપરના જેવી નિષ્કર નિંદા
આથી જ અથવા આવી રીતે ઘટાવતાં જ રૂપપટો
પામે છે; તે ઊર્ધ્વગતિને પ્રેરનાર અંતર્મુખતા બને છે.

એટલે ‘આમ છે’ કહીને અટકવું ન જોઈએ; તે
દોષને દૂર કરવાને માટે ઉપાય વિચારવા અને યોજવા
માંડવા જોઈએ. નહિ તો નથી આત્મનિંદા તો જીવને
કલેશમય કરીને નિર્વીર્ય કરી દે. આવો પ્રયત્ન દેશમાં
શિક્ષણક્ષેત્રે નથી જેવા મળતો, એ દોષ ઉપરના દોષ
કરતાં વધુ ગંભીર ચિંતાનું કારણ છે. ડૉ. ઝકીર હુસેન
જેવા પીક શિક્ષણકારોએ આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ.

૨૫-૧૨-૬૦

૧૨

વિદ્યાદેવીની સાત્ત્વિક આરાધના

ડૉ. સત્યેન્દ્રપ્રસાદે નાગપુરમાં (તા. ૧૮-૧૨-૬૦)
એક વિદ્યાલયના ઉત્સવે પ્રસંગે કહ્યું,

“વિદ્યાલયે પોતાની આસપાસની પરિસ્થિતિ વધારે
સુધારે એવો તેની પર પોતાનો પ્રભાવ પાડવો જોઈએ.
જે આદર્શ અને ઉત્તમ છે તે સર્વની પ્રતીકમૂર્તિ એ
હોવું જોઈએ.

“જે વિદ્યાલય માત્ર ભણેલા માણસો તૈયાર કરવાથી સંતોષ પામે છે” અને તેની પરિસ્થિતિ પર મુલ્ય પ્રભાવ નથી પાડી શકતું, તેને કોઈ હિસાબે સફળ કહી ન શકાય.”

આજના વૈશ્ય અને શુદ્ધ-વૃત્તિ-પ્રક્રોધ-યુગમાં ઉપરનું વિધાન કેવું વિચિત્ર લાગે છે! તેમાંય હિદમાં તો આપણે વિદ્યાભેત્રે કેવળ દાસવૃત્તિમાં દોઢકે સેકાથી ઊછળી છીએ; સરકારી ‘ગ્રાન્ટે’ અને તેની નોકરીએ એ જાદુ કર્યો છે. હવે જ્યારે આપણો સમાજ—આપણો રાષ્ટ્ર પાછો મુક્ત બને છે, ત્યારે વિમુક્તિદાયિની દેવી (સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે) જે વિદ્યા છે તેની સાંસ્કૃતિક ભક્તિનો પુનરુદય થવો જોઈએ. દેવાલય અને વિદ્યાલયની સાંસ્કૃતિક શક્તિ જ રાષ્ટ્રો અને પ્રજાઓને સતેજ અને સત્વશુદ્ધ રાખી શકે; અને તેવા બન્યા વિના સ્વંતંત્રતા કે મુક્તિનો શો અર્થ?

૨૧-૧૨-૧૯૦

૧૩

અદાલત અને લોકશાહી

ભારતની સર્વોપરી અદાલતના ન્યાયાધીશ શ્રી. ગજેન્દ્રગઢકર અમદાવાદ આવી ગયા. તે વખતે ગુજરાતની મુખ્ય કે સદર અદાલતના વકીલમાંકે તેમના માનમાં મેળાવડો કર્યો હતો. તેમાં બોલતાં ન્યાય શ્રી. ગજેન્દ્રગઢકરે કહ્યું તેનો ટૂંકો હેવાલ છાપામાં જેવા મળે છે.

એક વાત એમણે ભારતનાં પ્રદેશચળ્યોની સદર અદાલતોની ભાષા વિષે કરી. તેમણે કહ્યું કે, પ્રદેશભાષાને બદલે આંતરભાષા હિદી રહે તો વકીલ-ન્યાયાધીશોને સારી સરળતા થાય.

સદર અને સર્વોપરી અદાલતોની ભાષાનો સવાલ તો બંધારણે જ ઉઠેલી આખો છે. એટલે એમાં બહુ વાદ-વિવાદમાં પડવાને બદલે નેનો અમલ કરવા લાગવું એ જ ચીને માટે મુનાસર છે.

પણ તેમણે બીજી એક વાત કરી તે આથી ઘણી ગંભીર ગણાય. અર્વાચીન અંગ્રેજી-અદાલત અને ન્યાય-પદ્ધતિના મૂળમાં લઈ-જનારી એ વસ્તુ છે. તેમણે કહ્યું, “આજની રાજકીય પરિસ્થિતિ જોતાં લોકશાહી સામે અનેક ભયસ્થાનો છે. એ સામે ન્યાયાધીશો અને ધારાશાસ્ત્રીઓએ સજાગ રહેવાનું છે અને લોકશાહીની

જળવણી માટે અથાગ ને અવિરત પ્રયત્નો કરવાના છે. તમારું કાર્ય યંત્રવત્ રીતે કાપદાનો અર્થ ઘટાવવાનું નથી, પરંતુ તેની પાછળનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજી ન્યાયની ઉચ્ચ પ્રણાલિકાઓ સ્થાપીને તેનો તમારે અમલ કરવાનો છે.” (‘જનસત્તા’, અમદાવાદ. તા. ૧૭-૧૨-૧૯૦).

અહીં સવાલ એ ઊઠેલો કે, લોકશાહીની વ્યાખ્યા શી? અને અમુકતમુક પ્રસંગે કે પ્રક્રિયામાં લોકશાહી શું ગણાય? તે કોણ કયવે? અદાલતમાં કામ કરતા વકીલો અને ન્યાયાધીશો શું એ વિચારીને ફેસલો આપે? ટૂંકમાં, ઊંડે જઈને જોઈએ તો, અર્વાચીન જગતમાં અદાલતોનું કર્તવ્ય શું છે?—એ મૂળ પ્રશ્ન જ અહીં સંલોચાવેલો મળ્યો. તેઓ લોકશાહીને સાચવવા માટે છે કે રાજ્યના કાનૂનસર અદલ ઈન્સાફ તોળવાને માટે છે?

લોકશાહી કોને કહેવી, એ વિષે મતમતાંતર ખૂબ સંભવે. એનો કોઈ કલમગંધ ‘કોડ’ ભાગ્યે મળી શકે. તો પણ તેની રક્ષા કરવા જવાનું અદાલતોને કેમ હાથે?

એક દાખલો ટાંકું, કે જે ખારી જાત-બાણનો છે. પુનિઠ સેનેટના મારા રૂબિંગ અંગેના ‘રિટ’ કેસના ફેસલામાં ન્યાયાધીશોએ એક એવો મત નાંખ્યો કે, ‘ચોપડીઓ વિના ગુજરાતીમાં શી રીતે શીખવાય? એમ કહેવાયું તે અમે સમજી શકતા નથી.’ પણ એ વિષે એમણે એટલેથી એ વાત છોડી દીધી.

હવે રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાનનો આ વિષે મત જુઓ. ૨૧-૧૨-૧૯૦ની સભામાં તેમણે આમ કહ્યું હતું,

“જે પૂરતાં અને સારાં પાઠ્યપુસ્તકો . . . ન હોય તો અંગ્રેજી પાઠ્યપુસ્તકો રાખીને પણ અધ્યાપકો ગુજરાતી કે હિંદીમાં શિક્ષણ આપવાની શરૂઆત કરી શકે, જેથી તેઓ પણ પોતાની ભાષામાં શિક્ષણ આપતાં દેવાઈ જાય અને પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવામાં રોકાઈ જાય.”

હવે જે લોકશાહીની રક્ષામાં વિચાર કરીને વર્તવાનું આવે તો શું થાય? ઉપરના બે મતમાંથી કયો મત લોકશાહીમાં ખર્ચે? અને અદાલતો જે આવા મત પર અવલંબીને ચાલે તો ન્યાયના ધર્મકાંટાનું શું થાય?

આ સવાલ એથી પણ આગળ જાય છે. તે અર્વાચીન અંગ્રેજી અદાલતપદ્ધતિ વિષે જ છે. અમેરિકામાં પણ તે જાઓ છે. આ ગંભીર મુદ્દાની ચર્ચા આવડી એકમાં કરવા પર ચાખું છે.

૨૦-૧૨-૧૯૦

મગનભાઈ દેસાઈ

હિંદ માટે એક લિપિ એક ભાષા

[આકાશવાણી, અમદાવાદ, તરફની તા. ૯-૧૨-૬૦ની એક ચર્ચા માટે કરેલી નોંધ આ છે.]

(૧)

ભારતીય ભાષાઓની લિપિ એક જ હોય તો કેવું? એ સવાલ ઊઠ્યા કરે છે. આખા દેશ માટે એક આંતર-ભાષા હિંદી હોવી જોઈએ, એથી જુદી વાત આ છે. જુદી જુદી પ્રદેશભાષાઓને બદલે એક જ આંતરભાષા હિંદી રહે, એવું આપણે નથી ઇચ્છતા. પરંતુ લિપિ બાબતમાં એવું કહેવાય છે કે, નિર્નયગ્રાણી લિપિઓને બદલે એક જ લિપિમાં બધી ભારતીય ભાષાઓ લખાય તો સારું નહિ?

ભાષા અંગે પણ કેટલાક લોક એવું માનનારા છે કે, દેશની વિવિધ ભાષાઓને બદલે એક જ હિંદી ભાષા થઈ જાય તો કેવું સરસ! પણ એ વસ્તુ બની ન શકે એમ લાગવાથી, તે મત હવે મોળો પડતો જાય છે.

પરંતુ અનેકને બદલે એક જ લિપિની વાત જુદી છે, કેમ કે ભાષા પેકે લિપિ લોકમાનસને એટલી બધી નિકટ ન કહેવાય; ભાષાને સ્થાકર કરવા માટે અશર એક સાધન જ છે, તેથી તેમાં ફેરબદલો કેમ ન કરી શકાય?—એમ કહેવાય છે.

(૨)

કોઈ ભાષાને લિપિ જ ન હોય અને નવેસર તેને માટે અશર-સાધન વિચારવાનું હોય, તો એક વાત; ભાષા માટે લિપિ સેંકડો વર્ષોથી ચાલુ હોય અને તેને બદલો કરવું, એ બીજી વાત છે. સેંકડો વર્ષની ચાલુ ચીજ લોક-પ્રકૃતિ-અને-સંસ્કૃતિમાં પેસી જાય છે; ભાષાનો લગભગ દેહ કે આકાર તે બની જાય છે.

આથી કરીને ભારતના સ્વભાવધારણે તેની ૨૯મી ક્વમમાં એક નાગરિક મૂળ હક બજાવે છે કે, કોઈ પણ નાગરિક સમૂહને પોતાની અલગ ભાષા, લિપિ કે સંસ્કૃતિ હોય, તો તે સાચવવાનો કે સંભાળવાનો તેનો હક છે.

(૩)

બંધારણે મુખ્ય ભારતીય ભાષાઓ ૧૪ ગણાવી છે. તેમાં સિંધી નથી. અભારતીય ભાષાઓમાં અંગ્રેજ ભાષા વધુમાં વધુ આપણે ત્યાં ચાલે છે. આ બધીની લિપિઓ ગણીએ તો લગભગ ડઝનેક થાય છે. ચાલીસ કરોડના

દેશમાં આ સંખ્યા અતિ ઘણી ખરી? છતાં આ બધી ભાષાઓ બોલનારા એક જ દેશના નાગરિકો છે, તેમની પાસે એક આંતરલિપિનું જ્ઞાન હોય તો સારું, એ ઉઘાડું છે. તો જે લોકસમૂહ ઇચ્છે તે તેનો ઉપયોગ પોતાની પ્રદેશભાષા માટે કરી શકે.

હિંદનું બંધારણ આવી જોગવાઈ કરે છે. તે કહે છે કે, આંતરભાષા હિંદી માટે નાગરી લિપિ રહેશે. એટલે દેશમાં દરેક જણ સ્વભાષા અને સ્વલિપિ ઉપરાંત આંતર-ભાષા હિંદી અને આંતરલિપિ નાગરી જાણતો થશે. આમ બધી ભાષાઓ માટે એક લિપિ વાપરવી હોય, તો સવડ આપોઆપ પેદા થશે. એક જ લિપિ અને બીજી નહિ, એવો વાદ શક્ય નથી; અને નાગરી જો દેશમાં સૌને આવડે, તો તે જરૂરી પણ નહીં રહે.

(૪)

હિંદી કમિશને આ પ્રશ્નનો વિચાર કરીને આવી જ ભલામણ કરી છે. તે રિપોર્ટ કહે છે,

“We would advocate the adoption of the *Devanagari script, optionally, for use for the writing of the other Indian languages besides the Union Language.*”

(હિંદી કમિશન રિપોર્ટ, પ્ર. ૧૩, પૃષ્ઠ ૧૨, પાનું ૨૨૮) અને આજળ જણાવે છે કે,

“We would . . . abjure any forms of action savouring of compulsion—in this behalf and advocate merely the use of the *Devanagari script for the writing of the regional languages at the option of the writer . . .*”

(સદર, પા. ૨૨૯)

(૫)

એક લિપિનો વિચાર આપણા દેશમાં ૫૦-૬૦ વર્ષ પૂર્વે શરૂ કરનાર નેતાઓએ પણ એમ જ ઇચ્છ્યું હતું. ૧૯૫૦માં બ્રિટિશ કૃષ્ણસ્વામીએ “એકલિપિ વિસ્તાર પરિષદ” નામે રાંધાના સંમેલનના પ્રમુખસ્થાનેથી કહેવું કે,

“I venture to believe that it is no crusade against the multiplicity of

languages and scripts to recommend that all these people . . . may well afford to have, . . . in addition to the several scripts which they have to learn, . . . one common script which shall be capable of being understood all over the land."

(૬)

આ જ વસ્તુ હિંદના રાજ્યબંધારણ સૂચવી છે. તે કહે છે કે, હિંદમાં એક આંતરભાષા હિંદી અને તેની લિપિ તરીકે નાગરી દરેકે ધીખવી જોઈએ. તો આપણને સહેજે એક આંતરલિપિ નાગરીનું સાધન મળી રહેશે.

ફરજિયાત 'એન. સી. સી.'

પ્રશ્ન — ગઈ સેનેટની સભામાં એક ઠરાવ હતો કે, 'એન. સી. સી.'માં જોડાવું દરેક વિદ્યાર્થીને માટે ફરજિયાત કરવું. આ ઠરાવ સામે કાનૂની વાંધો ઉઠાવી તમે તેને ઉડાડી દીધો. શું આજના વિદ્યાર્થીને માટે આ તાલીમ ઉપયોગી નથી?

ઉત્તર — એવો ઠરાવ આવ્યો હતો. તે સામે યુનિઝનાં ધાર્મધોરણ મુજબ કાનૂની વાંધો એ હતો કે, સેનેટ આવું ફરમાન ન કરી શકે; તે કામ તેના સેન્ટ બહારનું ગણાય, એમ યુનિઝ કાયદો કહે છે. તેથી વાર્ધસ ચાન્સેલરે સેનેટના પ્રમુખ તરીકે તેને કાનૂન બહાર ઠરાવ્યો હતો.

એટલે, મેં એ ઉડાડી દીધો એ વસ્તુ અર્ધસત્ય કે હકીકતથી વેગળી વાત છે.

'એન. સી. સી.' આજે ઐવિછક ઢલે ચાલે છે. તેની તાલીમ સરકારી સેનાળાનું જ આપી શકે એવો કાયદો છે. એટલે યુનિઝ પોતે ફરજિયાત કરી ન શકે; સરકાર જ તેમ કરી શકે. તેથી સેનેટે એવું ફરમાન કાઢવું, એ અનધિકાર વેષ્ટા નહિ? એમાં બેજવાબદારીની બૂ પણ રહેલી છે.

આ ઉપરાંત પણ આ બાબતમાં વાંધા રહેવા છે. 'એન. સી. સી.' વિષે વધારેપડતી આચાર રખાય છે. તે સારી શિસ્ત લાવે છે એમ કહેવાય છે, એ વિધાન ઊંડે જિતરીને તપાસવાની જરૂર છે. પવટણુચાલી શિસ્ત એક

ભારતીય ભાષાઓ અને તેમની લિપિઓની વિવિધતાનો પ્રશ્ન આ ઢલે જ ઉઠેલી શકાય એમ છે. આમ થતાં હિંદમાં દરેક ભાષાપ્રદેશ દ્વિભાષિક અને દ્વિલિપિક બનશે. એક જ ભાષાની ફરજ ન પાડી શકાય; તેમ જ એક જ લિપિની ફરજ પણ ન પાડવી જોઈએ. પણ આંતરલિપિ નાગરી દ્વારા સૌને સમાન વિકલ્પ-લિપિનું સાધન મળે છે; એ રીતે બધા એક લિપિ અને એક ભાષાવાળા થઈ શકીશું. ખરી જરૂર અત્યારે આ. પ્રયત્ન કરવાની છે, કે જે બંધારણે ફરજ રૂપે અંકિત કર્યો છે.

તા. ૭-૧૨-'૬૦

મગનભાઈ દેસાઈ

પ્રશ્ન પેટી

બાબત છે. જીવનના વિવેકમાંથી જન્મતી નાગરિક શિસ્ત બીજી વાત છે. વિદ્યાર્થીમાં બીજી પ્રકાર પેદા કરવા માગીએ છીએ. તે કામ કોલેજનું છે, તેને 'એન. સી. સી.'ના સેનાર્તક ઉપર સેરવી દેવાથી એનો અવેજ નહિ મળી શકે. પવટણુચાલી શિસ્તમાં ફિલનો અને મોટા સમૂહમાં એકનિયમથી વર્તવાની આવડતનો ગુણ રહેલો છે. કવાયત અને શિબિર-જીવન દ્વારા કડક નિયમથી એ ગુણ કેળવાય છે. આ વસ્તુ વિદ્યાર્થીની તાલીમમાં હોવી ઘટે. તે સૌને મળે એ ઈષ્ટ છે. તેથી 'પી. ટી.' કે શારીરિક તાલીમ, — કે જે દરેક માટે ફરજિયાત કરવામાં આવી છે, — તેની અંદર આ બે વસ્તુ સમાવી લેવી, એ સારી વાત છે. તે યુનિઝના હાથમાં છે, — જો એ માટે કોલેજને તૈયાર થાય તો. સરકારે આને નાણાંની મદદ કરવી ઘટે, અને તેની ફોજના માણસોની ઘટતી મદદ આપવી જોઈએ, જેથી તેના તાલીમખર્ચ થિસકો સહેજે મળી જાય.

પ્રશ્ન — ગુજરાતના જુવાનો લશ્કરમાં જતા નથી. તેમને જતા કરવા માટે 'એન. સી. સી.' ફરજિયાત કરવી ઠીક નહિ?

ઉત્તર — ફરજિયાત કરવાથી જતા થશે એમ ન માની શકાય. બડકે, ભીતિ તો એ છે કે, ફરજિયાત જ ન કરી શકાય એવો વિરોધ જાય. પછી જેમ 'પી. ટી.'ની દશા આજે છે, તેવી જ ફરજિયાત 'એન. સી. સી.'ની થઈ જાય.

સારી વસ્તુ ફરજિયાત કર્યા વગર હિંદી લોકમાનસ માન્યો નહિ, એવી જે છૂપી માન્યતા છે, તે આપણી લોકદશા અને નાગરિક ધર્મભાવનાને લાંછનરૂપ ગણાય. તેને તો સતત પ્રયત્નથી પેદા થવું યોગ્ય વિચારબળ જ દૂર કરી શકે.

જ્ઞાનવિજ્ઞાનના અભ્યાસ દ્વારા અને નિયમિત જીવનની દેવો દ્વારા આ બળ પ્રેરવું એ શિક્ષણનું ખાસ કામ છે. ‘એન. સી. સી.’ તેમાં એક ઐથિહિક સાધન તરીકે બહુ તો આવે એટલું જ, તે કાંઈ આનો સમગ્રાણ ઉપાય નથી. આ લાખું છું ત્યાં જ અચાનક નેપોલિયનનું એક વાક્ય વાંચવામાં આવે છે—

“There are only two powers in the world... the Spirit and the sword. In the long run the sword will always be conquered by the Spirit.”

—“જગતમાં માત્ર બે જ બળો છે.....આત્મબળ અને તરવારનું પશુબળ. છેવટે જતાં તરવારબળ હંમેશાં આત્મબળથી પરાભવ પામવાનું છે.”

ગુજરાત વિદ્યાપીઠની પહેલી ચાળીસી

[૧૯૬૦માં આ સંસ્થા ૪૦ વર્ષ પૂર્ણ કરે છે. આ વરસે પદવીદાન સમારંભ (તા. ૧૬-૧૨-૬૦) વેળા શ્રી. કુલનાયક તથા મહામાને કરેલાં નિવેદનો નીચે આપ્યાં છે. અને શ્રી. કુલપતિનું આદેશ-વ્યાખ્યાન પણ હિંદીમાં આ અંકમાં આપ્યું છે.]

૧

શ્રી. કુલનાયકનું નિવેદન

શ્રી. કુલપતિજી,

વિદ્યાપીઠ પરિવાર તરફથી હું આપનું સ્વાગત કરું છું. નવાસ્નાતકો આપની વાટ જોતા હતા કે, કુલપતિજી ક્યારે પધારે અને પોતાને શુભ હસ્તે અમને પદવીદાન કરે. ચાપ્તનાં અનેક કામોમાં સતત ગૂંથામેલા રહેવા છતાં, વિદ્યાપીઠના પદવીદાનનું કામ આપ બરાબર યાદ રાખો છો અને વખત કાઢીને પધારો છો, એ અમારે સૌને માટે અતિ આનંદ અને ઉત્સાહની વાત છે.

આજનો પદવીદાન સમારંભ ૧૫મો છે. તે અર્થે આપ પૂર્ણ ત્રણ વરસ બાદ પધાર્યા, આ ત્રણ વર્ષોમાં દેશ અને દુનિયામાં કંઈ કંઈ ઘટનાઓ બની ગઈ છે,

શિક્ષણ માનવ મન અને આત્માને કેળવનારું બળ છે; સેના તેના શરીરને તલવાર, બંદૂક વાપરવા તૈયાર કરનારું સ્થૂલ બળ છે. બેઉનો ખપ છે; પણ પહેલું દરેકને માટે છે, બીજું જેને જોઈએ તેને મળી શકે એમ હોવું જોઈએ.

પ્રશ્ન— ચાપ્તના સંસ્થાણુ અર્થે વિદ્યાર્થીને તૈયાર કરવા લશ્કરી તાલીમ ફરજિયાત કરવી ન જોઈએ? એ દૃષ્ટિએ ‘એન. સી. સી.’ ફરજિયાત થાય તો કેમ?

ઉત્તર— આનો જવાબ ઉપરના ઉત્તરમાંથી મળે છે. સંસ્થાણુ માટે ફરજિયાત લશ્કરી ભરતી કરવી એ એક વાત છે; ભણતા વિદ્યાર્થી પૂરતી ફરજ ઊભી કરવી એ બીજી વાત છે. પહેલી વાત દેશના સૌ અમુક ઉંમરવાળા નવજુવાનો માટે હોય; ચાહે તે ભણતા કે ના-ભણતા પા ભણેલા કે ના-ભણેલા હોય. મુનિઓ જે ફરજ ઊભી કરે તે આથી જુદી વસ્તુ છે. ચાપ્તીય સંસ્થાણુનો સ્રવાય ઊભો થાય, ત્યારે શિક્ષણસંસ્થાઓ અને બીજા કેમ વર્તે એ એક નોખો જ વિચાર છે.

૨૫-૧૨-૬૦.

૫૦

એક નવી વાત એ થઈ કે, ગુજરાતી-ભાષી હિંદીઓનો વસ્તીપ્રદેશ ભારતનું એક ઘટક રાજ્ય બન્યો. આપ તે પ્રસંગ પછી પહેલી વાર અહીં પધારો છો, એ એક વિશેષતા ધ્યાન પર આવે છે.

વિદ્યાપીઠની વાત ઉપર આજું તો, આ વરસે આપણે ૪૦ વર્ષ પૂર્ણ કરીને ૪૧મા વર્ષમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. ૧૯૨૦ના ઓક્ટોબરમાં બાપુએ આ સંસ્થા સ્થાપી. આ ૪૦ વર્ષનો બચ્ચ ઈતિહાસ અને તેની લીલીસૂકી પસાર કરી વિદ્યાપીઠ પોતાનું કાર્ય ચલાવ્યે રાખે છે, એ આપણે બધાને માટે મોટી આનંદની વાત છે. તેને માટે કલ્યાણરૂપ પ્રભુનો પાઠ માનીએ. તેની સાથે તેમાં જવાબદારી પણ મોટી રહેલી છે. બાપુએ આ સંસ્થા પાસેથી બહુ મોટી આશાઓ રાખી હતી. ૧૯૨૦માં તે સ્થાપતી વખતનું તેમનું એક વાક્ય હમેશા અમર રહેશે. તેમણે

કહ્યું, “એક વસિકપુત્ર જે કરી શકતો હોય તો મેં ઋષિનું કામ કર્યું છે.”

શિશુસૂત્રમાં અસહકારનો જીવાળ બેએક વર્ષમાં ૯ શમતો જતાં, તે બાબત રાષ્ટ્રના કાર્યક્રમમાંથી કમી કરવામાં આવી. વિદ્યાપીઠને માટે મોટો સવાલ આવ્યો કે, કઈ નીતિથી હવે આગળ ચાલવું? જેવામાંથી બહાર આવેલા બાપુએ ૧૯૨૧માં કહ્યું કે, “હિંદુસ્તાનના સ્વરાજનું ભાવી એ ૯ વિદ્યાપીઠનું ભાવી છે.”

બીજે વરસે તેમણે કહ્યું, “વિદ્યાપીઠના ભાવી વિષે મને લેશમાત્ર ચિંતા નથી. જે તમે તમારા કાર્યમાં સાવધાન રહેશો, તો ભવિષ્ય ઉજ્જવળ ૯ છે. વિદ્યાપીઠ તો એક વિદ્યાર્થી હશે છતાં પોતાનું કામ કરશે ૯, અને એ એક વિદ્યાર્થી સારું, હું કાશ્મીરમાં હઈય તો ત્યાંથી પણ, પદવી આપવા અહીં આવીશ.” ૧૯૨૮ના પદવીદાન સમારંભ વેળાએ કહ્યું: “એક દિવસ એવો આવે કે, અહીં કોઈ ન રહે; કુલપતિ ૯ બેઠો હોય, — શિક્ષક પણ એ ૯ હોય અને શિષ્ય પણ એ ૯ હોય. એની શામે એનો રેંટિયો પડ્યો હોય. તો કોંક તો જોવા આવશે. કોઈ ન આવે તો વાંદરા તો આવશે. અને એનામાં શબ્દ હશે તો તેની સાથે તે વેદભીની જેમ વાતો કરશે અને આસ્વાસન મેળવશે.”

આવી શબ્દામાંથી આ સંસ્થાનો જન્મ થયો છે. અને તેને સાકાર કરવા માટે વિદ્યાપીઠની પુનર્નિર્ધારના વિચારોને, આજે જે બંધારણ મુજબ તે ચાલે છે તે તેમણે આપ્યું.

આ બંધારણનો આત્મા એ વસ્તુમાં રહેલો છે કે —

તેનો હેતુ સ્પષ્ટ અંકવામાં આવ્યો છે કે, “વિદ્યાપીઠનું કામ કેળવણી દ્વારા ચારિત્રવાન, શક્તિર્મય, સંસ્કારી અને કર્તવ્યનિષ્ઠ કાર્યકર્તાઓ તૈયાર કરવાનું છે.” અને આ કામ તે સરકારી આશ્રય લીધા વિના સ્વતંત્ર રીતે કરશે.

આ હેતુની સાથે જે ધ્યેયો તેમણે અંકી આપ્યાં, તેમાં નીચેનાં મુખ્ય છે, જે આજે પણ આપણે માટે પ્રેરણાદાયી છે: (૧) શિક્ષણમાં સ્વભાષાનું માધ્યમ, (૨) આંતરબાષા હિંદી-હિંદુસ્તાનીનું આવશ્યક સ્થાન, (૩) ઔદ્યોગિક શિક્ષણને બીલ્ડિક ગણતારા વિષયો જેટલું

૯ મહત્ત્વ આપવું અને જે ઉદ્યોગો રાષ્ટ્રને પોષક હોય તે સેવામાં આવે, (૪) પ્રચલિત બધા ધર્મો વિષે સંપૂર્ણ આદરપૂર્વક, વિદ્યાર્થીના આત્મવિકાસને અર્થે, ધર્મનું જ્ઞાન અહિંસા અને સત્યને દૃષ્ટિમાં રાખીને આપવું, (૫) તથા કેળવણીની મુખ્ય નજર શહેરો કરતાં ગામડાં ભણી રહેલી જોઈએ, કેમ કે દેશનો ઉદ્ધાર શહેરો ઉપર નહીં પણ ગામડાં ઉપર અવલંબે છે.

આ ધ્યેયો દેશમાં સૌને ગમે એવાં છે. પરંતુ તેમને અમલમાં આણવામાં કેટલી બધી મુશ્કેલીઓ નડે છે, તે હિંદનાં ગયાં ૧૦-૧૨ વર્ષનું ચાકુ શિક્ષણસંત્રનું કામ બતાવે છે. આ મુશ્કેલીઓનો અનુભવ વિદ્યાપીઠના નાનકડા પ્રયોગ પરથી પણ કલ્પી શકાય એવો હતો. ૧૯૨૫ બાદ દસે વરસે દેશમાં ફરી નવો સંગ્રેગ એવો ઊભો થયો કે, વિદ્યાપીઠ માટે ફરી પાછી ભારે વિમાસણ જાતી બાપુએ આ કાળે ફરી પાછું દૃઢતાપૂર્વક કહ્યું કે, “વિદ્યાપીઠ ભૂતકાળમાં થઈ, વર્તમાનમાં ચાલે છે, અને ભવિષ્યમાં ચાલવાની છે. વિદ્યાપીઠનાં રૂપાંતર થયાં છે અને થયાં કરશે.”

અને ત્યાર બાદ દશ વરસ પછી સ્વતંત્રતા આવી, એની સાથે વિદ્યાપીઠના અભ્યારે ચાલતા નવયુગની શરૂઆત થઈ. આ વરસોમાં આંખે કુલપતિપદ સ્વીકારી અમને સારી પેઢે ધીર્મ અને પ્રેરણા આપ્યાં છે. આ વરસોમાં આપ અચૂક વખત કાઢીને પદવીદાન નિમિત્તે પધારતા રહ્યો છો, તેથી સંસ્થાનો સામાન્ય પરિવર્તન પણ આપને મળતો રહે છે. ગયાં ત્રણ વર્ષના કમકામ-રિરે વિશેષ બાબતો માત્રમાત્ર લખણમાં પણ આપને આપણે

અસહકારના યુગમાં પેદા થયેલી વિદ્યાપીઠોમાંની એક આ છે. તેને અમુક ધ્યેયો સામે સમીપે ચાલવાપડ્યું રહેતું છે, એ તેની વિશેષતા છે. તેને સંબાળીને નવા યુગમાં પોતાનું કામ પૂરી શક્તિથી કરવું જોઈએ, એ જવાબદારી નાનીસૂની ન કહેવાય. જવાબદારી એ છે કે, આ સંસ્થાએ સુચત્રતા માટે સાચા સેવકો તૈયાર કરવાના છે. અને આ સેવકોને ગામડાં ભણી નજરચાત્ર કરવાના છે.

• એક રીતે જોતાં, આ વસ્તુ તો દેશની સમગ્ર શિક્ષણપ્રણાલી પણ ઉદ્દેશ છે કે હોવો જોઈએ. વિદ્ય

પીઠના ધ્યેયમાં તેથી જ તેને બાપુએ અગ્રસ્થાને મૂકી છે. સધાકુલ્લન કમિશન રિપોર્ટમાંથી આ અંગે એક વાક્ય ટાંકીને મેં ૧૩મા પદવીદાન સમારંભમાં કહ્યું હતું, તે ફરી વાદ આવે છે—

“The chief issue is not where young people come from to get an education, but where they go with their education.”

આને આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રગતિ અંગે પણ આ પ્રશ્ન મોટો છે. રાષ્ટ્રના શિક્ષણ દ્વારા ઊગતી પ્રજામાં શ્રમ અને સેવાભાવ તથા ચારિત્ર્ય-ઉપરૂન રાષ્ટ્રપ્રેમ અને ઉદાર માનવભાવ જો નહીં પ્રેરી શકીએ, તો દેશને ભાગ્યે આપણે બાપુ ઇચ્છતા હતા એવા સ્વરાજને પંથે પાળી શકીશું.

આથી જ બાપુએ પાયાની કેળવણી પર ખૂબ ભાર મૂક્યો હતો અને તેમાં ઉપરના ગુણો કેળવાય એ ઠંભે ચોકસાઈ કાર્યક્રમ પણ રચી આપ્યો હતો. વિદ્યાપીઠ, તેનાં જે કંઈ બની શકે તે કામકાજ દ્વારા, આ વસ્તુને જાગ્રત રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. આશા છે કે, હવે ગુજરાત સભ્ય થવાથી તે કામકાજને વ્યાપક કરવામાં વેગ મળશે. આમ થશે તો તેની અસર દેશના શિક્ષણ સુધી પણ પહોંચવા વક્રી રાખી શકાય.

આ કામને માટે સેવકો તૈયાર કરવાનું કામ સ્થિરપણે ચલાવવાની જવાબદારી અદા કરવા અમે અહીં મથીએ છીએ. ગયાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન કુલ ૯૦ સ્નાતકો પદવીને પાત્ર તૈયાર થયા છે, તેમને આજે આપ પદવી આપણે.

ઉપરાંત, આપ હમણાં અહીં પધારતા અગાઉ હિંદી ભવનનું ઉદ્ઘાટન કરી આવ્યા. હિંદી પ્રચાર અર્થે આ ઇલાચદા મકાનની સવડ થવાથી, તે કામને અમે વેગ આપી શકીશું. હિંદી પ્રચાર માટે એમ. એ. કક્ષાના સેવકો તૈયાર કરવાનું નિર્ધાર્યું છે, તે હવે શરૂ થશે. તે અર્થે પ્રકાશન કામ પણ અમે વધારતા જઈએ છીએ. આ વર્ષે ગુજરાતી-હિંદી તથા સંસ્કૃત-ગુજરાતી કોય તૈયાર થયા છે, એ વિશેષ કામ જણાવતાં મને આનંદ થાય

છે. તેમાં હિંદી સંસ્કારે પણ અગત્ય મદદ કરી છે, તે એક આનંદની વાત છે.

આદિજાતિઓ, હરિજનો તથા પછાત કોમોની સેવાનું કામ આપણા રાષ્ટ્રમાં એક મોટી અગત્યની બીના છે.

તે ઉપરાંત મજૂરસેવાનું ક્ષેત્ર પણ વધતું જાય છે. તે માટે પણ તાલીમબદ્ધ સેવકોની જરૂર વધતી જશે.

આ કામો માટે પણ અનુસ્નાતક કક્ષાનો અભ્યાસ જોજવાને માટે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

ત્રીજું એક મોટું ક્ષેત્ર ખાદી-ગ્રામોદ્યોગનું છે. આ ઉદ્યોગો ગામડાંના વિકાસની અને બેકારીનિવારણની બાબતને મુખ્ય લક્ષમાં લેનારા છે. હુન્નરકળાના શિક્ષણમાં એક વિજ્ઞાનવિદ્યા તરીકે આ ઉદ્યોગોને રાષ્ટ્રના શિક્ષણમાં સ્થાન મળે નહીં, ત્યાં સુધી તે ઉપર ન આવી શકે. તેમાં વિજ્ઞાનની શક્તિ રહેલી હોય તોપણ આ જરૂરી છે. એક વિદ્યા તરીકે તેમનું અધ્યયન, અધ્યાપન અને સંશોધન આદિ ચાલુ કરવાં જોઈએ. આ ક્ષેત્રમાં કાંઈક કરવું એ વિદ્યાપીઠની એક જવાબદારી જણાય.

આટલું કહી હું હવે ભાઈ મગનભાઈને તેમનું નિવેદન રજૂ કરવા જણાવું છું.

૧૫-૧૨-૬૦

મોરારજી દેસાઈ

૨

શ્રી. મહામાત્રનું નિવેદન

શ્રી. કુલપતિજી,

ઈ. સ. ૧૯૫૭ના નવેમ્બરમાં આપ પધાર્યા, ત્યારથી આજ સુધીનાં ત્રણ વર્ષના કામકાજનો ખ્યાલ ટૂંકમાં આપની સમક્ષ રજૂ કરું છું.

ત્રણ વર્ષ પર મેં નિવેદન કરેલું કે, હિંદી પ્રચારના વધતા જતા કામને માટે અવાજદું મકાન ‘હિંદી ભવન’ બાંધવાનું વિચાર્યું છે. તે તૈયાર થઈ ગયું છે અને આપે હમણાં જ તેનું ઉદ્ઘાટન કર્યું છે. આ નિમિત્તે, હિંદી પ્રચાર કાર્ય વિષે ટૂંકમાં પરિચય આપતી પત્રિકા સોને વહેંચી હોવાથી તે વિષે સમય લેવાની જરૂર નથી.

‘હિંદી ભવન’ ગુજરાતમાં હિંદી શિક્ષણ, પ્રકાશન તથા સંશોધન આદિ માટે કેન્દ્રીય સંસ્થા કે ‘હિંદી અકા-

દમી' તરીકે હવે સુખે કામ દઈ શકશે. 'હિદી ભવન'ના મકાનનું બધું કામ પત્ને લગભગ બે લાખ જેટલું ખર્ચ થશે, એમ લાગે છે. આ મકાનનું બાંધકામ 'ગાંધી ભવન' બાંધનાર વેસ્ટર્ન ઇંડિયા એન્જિનિયરિંગ કંપની અને સ્થપતિ આસરપોટાએ સારી રીતે કરી આપ્યું છે.

વિદ્યાપીઠની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ માટે, તેનાં બધાં કામોને સારુ થઈને, કુલ ૧૩૦ સેવકો આજે કામ કરે છે. તેમાંથી અમદાવાદમાં કુલ ૧૦૫ છે, જેમાંથી ૭૯ વિદ્યાપીઠભૂમિ પર વસે છે. બધાને માટે નિવાસની સવડ કરવાની જરૂર ઊભી છે. નાણાંની સવડ થશે તેમ શોધક વધુ નિવાસ બાંધવા જોઈશે.

અમદાવાદ બહાર જે ગ્રામકેન્દ્રોમાં પાયાની-કેળવણીની પ્રયોગ ચાલે છે—એક બોચાસણ, જે આજે એક વાર સમય કાઢીને જાય છે. બીજું કેન્દ્ર દક્ષિણ ગુજરાતના આદિજાતિ-વિસ્તાર ધરમપુર તાલુકામાં સુખાલા ગામે છે. બોચાસણ કેન્દ્રને ૨૯ વર્ષ થયાં. સુખાલા નજીક જ કેન્દ્ર છે. આ તેનું પાંચમું વર્ષ ચાલે છે. તેની ખિલવણીનું કામ ધીમે ધીમે આગળ વધે છે, તે જણાવતો મને આનંદ થાય છે. આ કેન્દ્રની વિશેષતા એ છે કે, તે આદિજાતિ વિસ્તારમાં આવેલું છે. આ કેન્દ્ર પણ આપ એક વાર જોવા પધારો એવી આશા અમે સેવીએ છીએ.

આ જે ગ્રામશિક્ષણકેન્દ્રોમાં કુલ ૨૪ સેવકો કામ કરે છે. વિદ્યાપીઠના ગ્રામશિક્ષણ કેન્દ્રની ઢબે હવે સરકારે નાસ કરીને પછાત કોમો માટે 'આકામશાળા' નામે જીલ્લાના નમૂનો ચાલુ કર્યો છે. આમ વિદ્યાપીઠનો આ પ્રયોગ અજાણ્યે કૃતાર્થ થયો છે, એમ કહી શકાય.

વિદ્યાપીઠની શિક્ષણ પ્રવૃત્તિમાં શ્રી મહાદેવ દેસાઈ સ્મારક રૂપે સમાજસેવક મહાવિદ્યાલય મુખ્ય છે. એમાં વિદ્યાર્થીસંખ્યા ૧૨૦ની આસપાસ રહી છે. હવે ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ 'સમાજવિદ્યા વિચારદ'ની આપણી પદવી તેની બી. એ. બરાબર માન્ય કરી છે, તેથી કેટલાક આગળ અભ્યાસ કરનાર માટે એક સારી સવડ થઈ છે. આમ, વિદ્યાપીઠમાં ચાલતું શિક્ષણકામ, પોતાની વિશેષતા સંભાળતાં છતાં, ચાલુ શિક્ષણપ્રેમા સાથે ઘટતું જોણાયું.

પામ્યું છે, એ આપની આગળ નિવેદન કરવા જેવી વિશેષ વાત માનું છું.

ગયે વરસે કેટલાક સ્નાતકોએ મળીને, મારી યજ્ઞપૂતિ નિમિત્તે, લાંબેક રૂપિયાની થેલી, વિદ્યાપીઠમાં ભણતા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મદદ માટે, મને આપી છે. આથી, વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓને એક બીજી સવડ પણ મળશે.

અ્યાં ત્રણ વર્ષ મળીને કુલ ૯૦ સ્નાતકો પદવીને માટે આવ્યા છે, જેમને આપ હવે પદવી આપશો, એમની સાથે, આ મહાવિદ્યાલયમાંથી, ગયાં ૧૦ વર્ષમાં ૧૭૪ સ્નાતકો બહાર પડ્યા છે. તેઓ ગુજરાતનાં વિવિધ સેવા-સંસ્થામાં કામ કરે છે.

પાયાની કે પ્રાથમિક તથા તે બાદ વિનયમંદિરની માધ્યમિક કક્ષાની કેળવણીના પ્રયોગ તરીકે આપણે કુમાર-વિનયમંદિર ચલાવીએ છીએ. તેમાં ઘણી માંડીને ધોરણ ૧૧ સુધીની તાલીમ અપાય છે. તેમાં લગભગ ૩૦૦ની આસપાસ સંખ્યા રહે છે. ઉદ્યોગનો વિષય સર્જન બધાં જ વર્ષોમાં રાખવામાં આવે છે. સામાન્ય લાઈ સ્કૂલોમાં આ વિષય હોતો નથી; પાયાની કેળવણીમાં ધો. ૭ પછી આ અટકી જાય છે. આની માફી અસર પડે છે, કે જે વિનયમંદિરની વિદ્યાર્થીસંખ્યા પર પણ દાખવે છે.

માફી અસર પાડનારું બીજું કારણ ધો. ૧૧ કે ૮થી અંગ્રેજી શરૂ કરવાનો પ્રશ્ન પણ છે. ૧૯૩૯માં પાયાની કેળવણી શરૂ કરી ત્યારથી ગાંધીજીએ આ વસ્તુ દેશ આગળ રજૂ કરી છે. મુંબઈ રાજ્યે તેનો અમલ ૧૯૪૮થી શરૂ કર્યો, પણ ગયા વરસથી તે સ્થગિત કર્યો. ગુજરાતનું રાજ્ય થવાથી એવું પગલું અહીં લેવાનું રહ્યું, એ એક સારી ખબર આપતાં આનંદ થાય છે. ગયે વરસે આપને રૂબરૂ મળવાનો પ્રસંગ સાંપડ્યો ત્યારે આ અખિલ ભારતીય સુધારાની જરૂર વિશે વાત કરીને માટું ઊંડું દુઃખ વ્યક્ત કર્યું હતું. ગુજરાત રાજ્યે આ સુધારો અપનાવ્યો છે, તેને માટે તેને ખરેખર મુબારકબાદી થવું છે.

હિદી પ્રચારના કામ અંગે અને દેશમાં એક આંતર-ભાષાને શિક્ષણમાં સ્થાન આપવા અંગે દેશમાં આજે કાંઈક મંદીનું મોજું આવી ગયું છે, એ દુઃખની વાત છે. સદ્ભાગ્યે ગુજરાત એથી કાંઈક મુક્ત છે એમ કહી

યક્રમ. અહીંયાં શાળાઓમાં ધો.૦ પછી ફરજિયાત હિદી શીખવાય છે, તે કોલેજના બીજા વર્ષ સુધી ચાલુ રહે છે. અંગ્રેજોને બદલે સ્વભાષાનું માધ્યમ અપનાવવામાં પણ ગુજરાત આગેવાનીભર્યું કામ કરે છે.

આ ઉપરાંત સામાન્ય પ્રગમમાં હિદી પ્રચાર કરવાને માટે ધ્યાન ક્રમિક પરીક્ષાઓ લેવાનું કામ વ્યવસ્થિત ચાલે છે. તેમાં દર વરસે લગભગ લાખની આસપાસ પરીક્ષાર્થીઓ બેસે છે. છઠ્ઠી પરીક્ષા આવતા વર્ષથી યોજવા માગીએ છીએ. એની વિશેષતા એ હશે કે, તેમાં બેસવા માગનારે વ્યવસ્થિત સત્રો ભરવાનાં રહેશે. આ પરીક્ષાનું ધોરમુ ભાષાના ‘પારંગત’ કે એમ. એ. જેટલું કરવું હોય, તો આમ કરવું અનિવાર્ય માન્યું છે.

હવે પછી દેશમાં હિદીનું કામ ખૂબ વધશે, એમાં શંકા નથી. ગુજરાતની આ વધતી જતી જરૂરને માટે ‘હિદી ભવન’નું ઉદ્ઘાટન આજે આપે કર્યું છે. આપના અધીર્વાદથી અમે આ કામને પહેાંચી વળવા આશા રાખીએ છીએ.

વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય તથા પુસ્તક પ્રકાશનની બીજી મુખ્ય પ્રવૃત્તિ પણ આ વરસોમાં સંતોષકારક રીતે ચાલી છે. ૧૯૫૮-૬૦ સુધીના વાર્ષિક રિપોર્ટોમાં એનું વિગતવાર વર્ણન પ્રસિદ્ધ કર્યું હોવાથી અહીં તેની વિગતોમાં મારે ઊતરવું ન પડે.

ગ્રંથાલયમાં દર વરસે સરેરાશ લગભગ સાઠ ત્રણ હજાર પુસ્તકો નવાં ઉમેરાય છે. વાર્ષિક સરેરાશ ૨૦ થી ૨૫ હજાર પુસ્તકો દેશ વિભાગમાંથી વાંચવા અપાય છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતી કૌશીરાઈટ તથા અલબ્ધ એવા સંદર્ભગ્રંથો વગેરે અદેશ વિભાગમાં રહે છે, તેનો ઉપયોગ ગ્રંથાલયમાં બેસીને વાચકો કરી શકે છે. આ અદેશ વિભાગ આખા ગ્રંથાલયનું એક આકર્ષક અને ઉપયોગી એગ છે. દર વરસે ગ્રંથાલય પેટે ૬૦-૬૫ હજારનો ખર્ચ થાય છે; સરકાર ૧૩ હજાર જેટલી તેમાં મદદ આપે છે.

પુસ્તક પ્રકાશન કામ બીજી એક મોટી પ્રવૃત્તિ અંગે અત્યાર સુધીમાં કુલ ૨૭૫ પ્રસિદ્ધ થયાં છે, જેને માટે લગભગ ૫૫ લાખ જેટલી મૂડીનું રોકાણ થયું છે. દર વરસે પુસ્તકો વધે, તેમ આ કામ માટે ચાલુ મૂડીની

ગરજ પણ વધતી જાય છે. ગયાં ત્રણ વરસોમાં બે નવા કોશનું કામ ઉપાડ્યું છે, તે શ્રી. કુલનાયકે હમણાં જ આપને જણાવ્યું. હવે મોટા જોડણીકોશની મુદ્રણ-વધારા સાથે નવી આવૃત્તિ છપાવવાનું કામ આવતે વરસે શરૂ કરવા ધાર્યું છે. અત્યારે ત્રણ વરસથી આ તેની નવી આવૃત્તિના સંપાદનનું કામ ચાલે છે. તે માટે સરકારે ઈ. સ. ૧૯૫૭-૫૮ થી ૩ વર્ષ માટે વાર્ષિક રૂ. ૫,૦૦૦ મદદ રૂપે આપ્યા છે, તે જણાવતાં આનંદ થાય છે. આ પ્રકાશનને છપાવીને તૈયાર કરવા માટે લગભગ દોઢેક લાખ જેટલી મૂડી આવતા વર્ષે રોકવાની થશે, એવો અંદાજ છે.

પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ અંગે વિજ્ઞાન ઇ.૦ની ગુજરાતી પરિભાષાનું કામ પણ ગયાં ૩ વરસોમાં લગભગ ચાલુ રહ્યું છે. તેમાં રાજવહીવટની પરિભાષાનું કામ આ વર્ષે નવું ઉપાડ્યું છે. ગુજરાત રાજ્યે આ કામ માટે એક સમિતિ રચીને વિદ્યાપીઠના કામની કદર કરી છે, તે માટે તેના આભારી છીએ. ગુજરાત રાજ્યની વહીવટી ભાષા ગુજરાતી બનવાથી આ કામનું તાત્કાલિક મહત્વ ધણું વધ્યું છે.

આ ઉપરાંત બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં કોચરબ સત્યાગ્રહ-કામ સ્મારક સંસ્થાનું કામ છે. ત્યાં આજે સાંજે આપ ઉપાસના વખતે પધારશો, તેથી અમને આનંદ થયો છે. એ કામ મુંબઈ સરકારે વિદ્યાપીઠને ઈ. સ. ૧૯૫૬થી સોંપ્યું છે. ગયાં ત્રણ વર્ષમાં ત્યાં નવો ઉમેરો એક કર્યો છે તે ખાદી ગ્રામોદ્યોગની વસ્તુઓ તથા ગાંધી સાહિત્યનું સંગ્રહાલય સ્થાપ્યું તે છે. આ વસ્તુઓ ત્યાંથી વેચાંતી મળી શકે એવી ચોકવસુ પણ રાખી છે. ઉપરાંત ગાંધીજીને પ્રિય એવાં સ્થનાકાર્પોનો આ સ્મારક દ્વારા બને તેટલો પ્રચાર થાય, એવાં કામો ત્યાં ચલાવીએ છીએ.

ચાલુ કામો વિષે આટલું જિવેદન કરીને હવે આપની આગળ સ્નાતકોને પદવીદાન માટે રજૂ કરવા આજ્ઞાં માર્યું છું. આ પ્રસંગે આપ તથા અન્ય સૌ મહેમાનો અને યથાર્થ તેને માટે સોનો અંતઃકરણથી આભાર માનું છું.

“સંભવામિ યુગે યુગે”

રાષ્ટ્રોના ઇતિહાસની કે માનવસમાજની ગતિ જોતાં એક એવો સિદ્ધાંત જોવા મળે છે, કે જેને આપણી પ્રાચીન પરિભાષામાં ‘અવતાર-વાદ’ કહી શકાય. આનું મથદૂર વાક્ય ગીતાનું પેલું “યદા યદા હિ ધર્મસ્ય . . .” છે. એને સાદી સામાન્ય ઇતિહાસ-ભાષામાં મૂકીએ તો તે એમ કહે છે કે,—

માનવ સમાજ કે માનવલોકનું ધારણ તેના ધર્મબળે કરીને જ સંભવે છે. સમાજ સ્થિર નથી; તે એક સંસાર છે. તેથી તેમાં એવું જોવા મળે છે કે, ધર્મના ધારણ-બળની માત્રામાં ચડતી-પડતી થવા કરે છે. જ્યારે તેની પડતી કે “ગ્વાતિ” એટલી બધી થાય કે અધર્મની ચડતી કે ઉછળો જોવા મળે, ત્યારે તે સમાજમાં એક કામ અવશ્ય આવી પડે છે કે—

જે સાધુ કે સારું છે, તેનું રક્ષણ થવું જોઈએ. અને ચડી વાગવા મરેણું જે નકારું કે દુષ્કૃતનું અધર્મબળ હોય તેનો નાશ થવો જોઈએ.

આ સામાજિક કામ એક અતિ અઘરું “ઓપરેશન” છે: સામાજિક ક્રાંતિ વડે તે કરવાનું આવી પડે છે. ભક્તિની આસ્તિક પરિભાષામાં કહીએ તો,—એમ કહો કે, પરમેશ્વર જ તે કરી શકે એવું અતિ કઠણ અને અશક્યવત્ હોય છે.

તેથી જ, જે માનવને હાથે તે થાય તેને પરમેશ્વરનો પેગંબર કે અવતાર આપણે માનીએ છીએ. તેથી જ ધર્મભાષામાં કહ્યું છે કે, “એ કઠણ ક્રાંતિકાર્ય કરવા હું યુગે યુગે જન્મ લઉં છું.” એટલે કે, એવા યુગકાલે, આ ક્રાંતિ દુષ્ટર છતાં સરળાય છે—તે થાય છે અને ધર્મનો મંદ પડેલો કાંટો પાછો તેની જડથી ગતિથી ચાલવા લાગે છે. આવા કાર્યને જ ગીતાકારે ભગવાનનાં દિવ્ય જન્મ અને કર્મ કહ્યાં છે. (અ. ૪-૯) અને એનું તત્ત્વ સમજીને ત્યાગપૂર્વક વર્તનારા પણ સંસાર તરી જઈ શકે એમ જણાવ્યું છે. વાનર અને રીંછ જેવા સામાન્ય માણસો પણ તે સમયે લોકોત્તર કામ કરી શકે છે, તે પણ આથી જ. આવી ધર્મની આંધી આવતાં, સામાન્ય લોક પણ, પૂજા અને પાન પેટે, ઉચિ ઉચિ થયે છે.

ખરું જોતાં, આ વિધાન ઇતિહાસ-શાસ્ત્રનું છે. તેને સંકુચિત ધર્મશાસ્ત્ર માનવામાં ભૂલ છે. અર્વાચીન ભાષામાં એ જ વાત નીચે પ્રમાણે એક અમેરિકન વિચારકે કહેલી વાંચવામાં આવી. તે લખે છે:—

“માનવ ઇતિહાસમાં મહાપરિવર્તનના સમયો આવે છે, ત્યારે તે તે કાળના અતિ સંવેદન-શીલ લોકને ઊંચી તેના ઉપાય તરીકે પૂર્વની સ્થિરતાને યાદ કરીને, તે પાછી લાવવાનું વચણ બજાવે છે. પણ આવા પૂર્વેદથી કે જીર્ણોદ્ધારક પ્રયોગો હમેશ મિથ્યા હોય છે. જીવનમાં જ્યારે સામર્થ્ય થી છે તે સ્પષ્ટ ન જણાય,—બીજા ભાષામાં કહું તો, ઈશ્વર રહ્યો નથી એમ લાગે,—ત્યારે નવો જ સ્થિર-સ્થાવર અર્થ શોધવો જોઈએ; તે એવો હોવો જોઈએ કે જે નવી પરિસ્થિતિના વખાના માર્ગો તે ખોજવો પડતો હોય તે ધ્યાનમાં લઈને, તેને પહોંચી વળે એવો એ હોય. આ શોધ તાત્ત્વિક કે આધ્યાત્મિક હોવી જોઈએ.” (‘ફિલોસોફી ઇન ધી માસ-એન્ડ’—જ્યોર્જ ગ્રાન્ટ, પાઠ ૧૯)

તેવા કાળે સામે કંઈ બળ ઠેકચાય છે, તે-વિશે પણ એ લેખક સ્પષ્ટ કહે છે—એ બળ યાજુ અર્થાત્ત્વસ્થાનું સ્થિતિયુક્ત અર્થબળ હોય છે, કે જેને સામાન્ય લોક—આમપ્રજ આપોઆપ વશ વર્તે છે. મહાભારતનાં મહાન વયોવૃદ્ધ પાત્રો—ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપ અને યત્ય, તેમના મુખમાં વ્યાસજીએ (ભીષ્મપર્ય અઠ ૪૩-૪૧) આ જ સત્ય મૂક્યું છે—

अयंस्व पुरुरो दासः दासः तु अयं न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज ॥

—આ ‘જ’ સામાજિક ઇતિહાસ-સત્ય માર્ફસાદીઓ પણ આજે બતાવે છે. પણ તેમાંથી ધર્મવિરુદ્ધ પુરાણો માર્ગ જ ચીંધે છે—હિંસા, યુદ્ધ, દૂડકપટનો. જગતની આજની પરિસ્થિતિ તેમનો ત્યાગ માગે છે. તેમ કરીને રસ્તો કાઢવો એ અત્યારના ઇતિહાસ-નુગની માગ છે. આનો જવાબ મંત્રોદ્યોગ-સંસ્કૃતિ છે કે હોઈ શકે? ‘ના’ જવાબ જ મળે છે. તો બીજે જવાબ ખોજવો જોઈએ, એ આજનો વિશ્વપ્રશ્ન જણાય. તેમાં યુવાવતારનાં બીજ સંતાપેલાં છે.

જગનભાઈ દેસાઈ

સન્માન છે. યોગ્ય વખત પહેલાં ચિન્તકના સન્માન. માટે દિવસવાલ ઊપડેલી ત્યારે મેં વાતવાતમાં કહેવું કે ચિન્તકની પ્રતિષ્ઠા ધોધવા માટે કયાંય જવાની જરૂર નથી. તેની સાચી પ્રતિષ્ઠા તો તેના વિદ્યાર્થીઓના દિલમાં છે. સરકાર તેને ગમે તેટલો ગ્રેડ કે ઈલકાબ આપે તેનાથી પ્રતિષ્ઠા ખાસ વધી જતી નથી, તેમ ન મળે તો તેથી ઘટી જતી પણ નથી. આથી આજના દિવસે હું ધન્યતા અનુભવું છું કે તમારા સીના દિલમાં મારા માટે ભાવ છે; એ જ મારી મોટી કમાણી છે. એ જ કમાણીના જોરે હું આજ સુધી કામ કરી રહ્યો છું. આ સન્માનમાં મને થેલી આપવાનો વિચાર વસ્તુતઃ મને ગમતો નહોતો એ વાત સાચી છે. પણ એ વિચારનો મેં પ્રત્યાક્ વિરોધ કર્યો હોત તો મારા મનથી હું તેને *Pride of virtue* સદ્ગુણનું અભિમાન માનત. સદ્ગુણનું પણ એક અભિમાન હોય છે. હું પોતે શ્રી. મોરારજીભાઈ, શ્રી. દેબરભાઈ, શ્રી. જ્યાભાઈને વગેરે મારાં નિકટનાં મિત્રો કરતાં મારી જાતને વધારે સિદ્ધીતવાદી માનું છું એમ સમજશો નહીં. એટલે શ્રી. દેબરભાઈ વગેરેઓ ભેગા મળીને મને પ્રિય એવી શિક્ષણપ્રવૃત્તિના મૂર્તરૂપ સમી મારી બે સંસ્થાઓને 'વેગ આપવાના હેતુથી સદ્બુદ્ધિપૂર્વક જે કંઈ કર્યું, તેને મેં વિના સંકોચે સ્વીકાર્યું છે.

આ સન્માન-થેલીમાં મારાં વિદ્યાર્થીઓની સાથેસાથ મારા શુભેચ્છક મિત્રોમાં રાજકીય પક્ષના કાર્યકરોએ પણ રસ લીધો છે, એ જાણીને ઘણાંને નવાઈ-લાગ્યું. પણ ઘણાંને એ જાણીને પણ નવાઈ થશે કે, 'લોકભારતી' સંસ્થાની સ્થાપનામાં જેટલો મારો હિસ્સો હતો તેટલો જ શ્રી. દેબરભાઈનો, શ્રી. મોરારજીભાઈનો અને તે વખતના સૌરાષ્ટ્રના અગ્રેસરોનો હતો. જેમ ભાવનગર રાજ્યના રાર પ્રભાશંકર પટ્ટણીનો સક્રિય ટેકો દક્ષિણામૂર્તિને ઉપયોગી અને મૂલ્યાવાન નીવડ્યો, તેથીજે વધારે કહી શકાય કે, આ બધા મિત્રોના સક્રિય ટેકા વિના 'લોકભારતી' પણ ઊભી થઈ શકત નહીં એમ હું ચોક્કસ માનું છું. એટલે આ ભાઈઓએ 'લોકભારતી'ની સ્થાપનામાં કોઈ નાનો-સૂનો ભાગ નથી લીધો, એ મારે સીને સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ.

વળી એ વાતનો પણ મારે જાહેર ઉલ્લેખ આ સ્થળે કરવો જોઈએ કે રાજકારણમાં ગળાબૂડ પડેલા આ બધા સ્નેહીઓએ પોતાના રાજકીય વિચારો કે માન્યતાઓનું પાલન આ સંસ્થા બંને તેવું આડકતરું સૂચન પણ કદી કર્યું નથી. આજના રાજકારણીય મુગમાં આવી ઊંડી સમજ અને સંયમ હોવાં તે કેવી દુર્લભ વસ્તુ છે તે તો તેના જાણકારો જ સમજી શકે.

બીજા જે જે મિત્રોએ આજ સુધીમાં દક્ષિણામૂર્તિ તેમ જ 'લોકભારતી'ની મારી પ્રવૃત્તિઓમાં મને સક્રિય સાથ આપ્યો છે, ને જેમણે જેમણે હાથમાં હાથ પસોવીને મારી સાથે કામ કર્યું છે, તેમનો હું આ પ્રસંગે આભાર માનું છું. બીજી રીતે પણ જે જે ભાઈજાઓ મને મદદરૂપ થયાં છે, તેમનો પણ હું જાહેર આભાર માનું છું.

આ સ્થળે મારે વિશિષ્ટ ઉલ્લેખ પણ કરવો જોઈએ અને તે સીરાણ રચનાત્મક સમિતિનો. 'લોકભારતી'નો આરંભ કરવામાં એ સમિતિએ અને ખાસ કરીને શ્રી. નારણદાસભાઈએ જે રસ લીધો અને મને જે સાથ આપ્યો હતો, તે કેમ ભૂલી શકું?

આ પ્રસંગે એક બે વધારે વાતો કહેવાનું મન થઈ આવે છે. આ થેલી તમે મને આપતાં નથી, પણ 'લોકભારતી' અને દક્ષિણામૂર્તિએ કરવાનાં નહીં તાલીમનાં કામ માટે આપ્યો છે. આપણા દેશમાં આજે અંધપરંપરાથી જે કેળવણી ચાલી રહી છે, તેને સ્થાને નહીં તાલીમને સ્થાપવી જોઈએ, તેમાં મને ખિલકુલ શંકા નથી. આ હું માત્ર નહીં તાલીમના જડ ભંડાર તરીકે નથી બોલતો પણ વિચારપૂર્વક બોલું છું. જીવનનાં 'સાચાં મૂલ્યાંકનો' જે આપણે વિદ્યાર્થીઓને ન આપીએ, તો તેમને કેળવણી આપી ન કહેવાય, એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. આપણી ચાલુ કેળવણીમાં જીવનનાં ખોટાં મૂલ્યોને જ આપણે સ્થાપીએ છીએ અને વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં તે ખાંખાં ઠસાવવાનો પૂરો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આપણી જૂની કેળવણી, ખરી રીતે બોહીએ તો, આજે બાગરશી બસે તેવી ભપકાદાર લાગે, તો પણ તેનો પાયો સંકોચે છે, તેમ સમજુ લોકો જાણે છે. જેઓ સ્વતંત્ર વિચાર કરનાર છે

એવા પુરોષ અમેરિકાના વિચારકો પણ આ જ વાત જોરજોરથી બતાવે છે. પણ આપણા શ્રદેષ્ઠ જ્ઞાન ઉપર તે પડતી નથી, તે જ આપણું દુર્ભાગ્ય છે!

ખરી સીને કહું તો જે કેજવણીમાં આત્માની યોગને ખિચકુષ સ્થાન નથી, તે કેજવણી ગમે નેરકી બપસદાર લાગે ની પણ ખોટી છે. બપસદાર મક્કાનો અને મોડા પથારવાળા શિખકો ખોટી કેજવણીને સાચી કહી શકતા નથી. પણ આજે તો આપણે કેજવણીને બજરુ કહી ચૂકી છે; તે એક જનનો જલ્દી કે ધંપો થયે છે. આ વાત જે સમજાવે, તો ઘણી બધાનક સાચી જોઈએ. આ ઘણીકન આપણા સમાજના સમજુ વર્ગને તેમ જ સરકારના સમજુ વર્ગને જેટલી વહેલી સમજાય, નેરકના આપણાં સદ્ભાગ્ય.

મૂ. આપણને આપણને જે અનેક બેટો આપી છે તેમાં તેમણે પોને નઈ નાલીમને સીખી કોષ ભેટ નધાવી છે. પણ એ મૂંઝાંડન આપણને માન્ય નથી એમ દેખાય છે. નઈ તાલીમની આ ભેટનું સાચું મૂંઝાંડન આપણો દેશ વગેવામાં વગેરો કરે અને નઈ તાલીમ તેના સાચા સ્વરૂપમાં દેશચાપી બને, એમ હું ઈચ્છું છું. એ વાત સાફ કોણે જોઈએ કે, માત્ર નઈ તાલીમનું પાટિયું લગાડવાથી જૂની તાલીમ નઈ નાલીમ બની શકતી નથી. જે શિખકોના માનસમાં તેમ જ લોકો અને સરકારના માનસમાં પરિવર્તન થાય, તો જ જૂની તાલીમને સ્થાને નઈ તાલીમ આવે ને પાંચદે. આજે નઈ તાલીમ માટેનાં આપણાં ફાંફાં નકામાં જતાં લાગે છે; કારણ કે આપણી કાલ્પા જ આપણે ગુમાવી બેઠા છીએ.

આજના જનનની સીખી મોટી કડમ્બા મને એ જ લાગે છે કે, માનવી પોતાના આ-માને ગુમાવી બેઠો છે. આપણા ભારતવર્ષમાં આ જનની આ-માનુવશી કેજવણી આપણે વર્ષો સુધી જાળવી રાખી; પણ આજે આપણે તેને વેગળી મૂકી લાગે છે અને તે પુરાણી ગણાવા લાગી છે. હું ઈચ્છું છું કે, યુગને અનુકૂળરૂપે પણ એ જ આ-માનુવશી કેજવણીની પુનઃસ્થાપના થાય.

કોઈના પણ અંજન ઉપજીગ માટે નહીં પણ આપે આપેલી ધેલી 'લોકભારતી' અને ગ્રામદર્શિપ્રામુખિની ઉદ્દેશ

અને કાળને સિદ્ધ કરવા માટે અને વેગ આપવા માટે લખવાયેલી છે, તે કોણેવાની જરૂર ન લોષ. હું ઈચ્છું છું કે આ ધેલી મુગ્ધા પછી અમે વાંદરે સંપત્તી ખતીએ અને અમારમાં વાંદરે કરકસર આવે. આમ થાય તો જ ધેલી યોગ્યશે. પણ આ ધેલીને જોરે અમે ઉઘડી થઈશું, તો અમે નઈ તાલીમને એજ લગાડશું. ઉપર પાંચે આ ધેલીનો સદુપયોગ કરવાનું બંને સંસ્થા માટે જવ માર્ગ છે.

વપાવ્યાં ભાઈ જનેનો, આ પ્રસંગે આટલું કોણની તમે મને રજા આપી તે માટે નમારો યીનો આભાર માનું છું. મને પછી માથ મનમાં નથી 'લોકભારતી' કે નથી ગ્રામદર્શિપ્રામુખિ સંસ્થા. પણ એક દર્શિપ્રામુખિદેવને જોયા હું નવસી રહ્યો છું. આ પ્રસંગે નીચેનો મ્લોક તમને સંખવાનું છું:

જ્ઞાતવન્તા દ્વ માર્ગ મયા:

જ્ઞાનં મયા લલ્લારા: કુમારો: ।

ત્રિય ત્રિવેય સ્મૃતિર્ન વિરક્તા

મનોઽર્તવિન્ધ્યાસ વિદુર્મને સ્વામ્ ॥

[પાંખ વિનાનાં પડોનાં બધાંઓ જેમ પોતાની માની વાટ જુઓ છે, જેમ જૂનાં વાજરુ માતાનાં દૂધ માટે આનુર બને છે અને જેમ ભણર મોથા પતિની પત્ની ઉઠકાબેર રાત જોઈ રહે છે તેમ તે કામગીરન, માટું મન આપના દર્શન માટે અતિ ઉચ્ચ બનું છે.]

દર્શિપ્રામુખિદેવને સાક્ષાત્ અનુભવવા માટે હું તપસી રહ્યો છું, આજે પમારીમાં પડ્યાં પડ્યાં પણ એ જ એક જ વાત માથ મનમાં આજ્યા કરે છે. તમારૂં સ્ત્રીના આસીર્વાદથી દર્શિપ્રામુખિદેવને હું સાક્ષાત્ અનુભવી શકું એટલું જ માનું છું. સીનું કલ્યાણ ઈચ્છું છું.

લોકભારતી, સપ્તોગ્રહ.

નાનાબાઈ

તા. ૬-૧-૬૧

સુધારો

વિશેષજ્ઞતા અમમાં જરૂરો પાને બીન કાલમમાં બીન મયાળામાં વિદ્યાર્થીઓનું પાંચવા વિનંતી છે.

“પુદાઈ પુરશી ખાલી”

કવિશ્રી ‘કુસુમાકર’ (શ્રી. શંભુપ્રસાદ જોષીપુરા) ને ગુજરાતી સાહિત્ય જગત નહોતું. એક રીતે એ ૨૫૦ નાનાલાલ યુગના એક વિદ્યમાન કવિ ગણાય, જોકે અત્યારે વર્તમાનપત્રોમાં વહેતી કાવ્ય-નદીમાં એમની કોઈ નાવડી ફરતી નહોતી. પણ હું કોઈ એ નદીનો કે તેના કિનારાનો પ્રવાસી કે પ્રેક્ષક નથી; એટલે એ વિષે આજુ’ કે ચોકસ કહી ન શકું.

કવિ કુસુમાકર હાઈસ્કૂલમાં મારા શિક્ષક હતા. નિવૃત્ત થઈને હાલ અમદાવાદમાં તે રહે છે. અમે અરસપરસ ભાવપૂર્વક એકબીજાને યાદ કરીએ છીએ, અને મજવાનો પ્રસંગ પણ મળે તો ચૂકતા નથી.

કવિએ મહાત્માજી ઉપર એક વિપુલ કાવ્ય-‘મહાત્માયન’ લખ્યું છે. પોતાની કવિ-રીતે તે મહાત્માજીના ગુણ, ગુણાનુ-રાગી અને પ્રશંસક છે. મને થયું કે, બંનેવારી ૩૦ ને

નિમિત્તે એમણે ૧૨૨ લખ્યું હશે જ. તે કાંઈ મળે તો ‘નવલખન’માં છાપવાની ઇચ્છાએ મેં તેમની પાસે એની માગણી કરી. તેમણે આ નિમિત્તે લખેલાં કેટલાંક કાવ્ય-પુષ્પ મને ચોકડી આપી તેમાંથી ગમે તે એકાઠ વીખી લેવા કહ્યું. તે પરથી નીચેનું હું ‘નવલખન’ના વાચકો માટે લઈ આવ્યો છું.

બંનેવારી ૩૦-પ્રસંગ અતિભાવપૂર્ણ છે. તે વિષે કવિ-કલ્પના કેવી ચગી છે-હિંદમાં ગુજરાતમાં એ ખબર નથી. પણ એમ મને મનમાં છે ખડું કે, ઈશુનો વધસ્તંભ* નેઈને ગાનાર કવિ પેકે, ગોળા ખાઈ રાજપાટ ચિતામાં ચૂનેલા ગાંધી વિષે કોઈ ઇતિહાસભિદ્ધ કવિહૃદયને કેમ ગાન ન સુરે? કવિ ‘કુસુમાકર’ આ તારીખે લગભગ વરસોવરસ કલમ વડે કાંઈ ને કાંઈ ગાઈ ‘દે’ છે. તેવાં ગાનોમાંથી એક નીચે ઉતાર્યું છે:

ઈશુ-દિન ૨૫-૧૨-૧૦

મ૦

(રાજાના ઓળા)

દૂળે છે એ લાણ નહોતું અંતર ઘડીએ,
વિશ્વ-કલ્યાણ-સત્ર મથે અંતર ઘડીએ.
ગીતાનો, ગાનાર જમુનાએ નીરખ્યો*તો,
ગીતાનો, જીવનાર જમુનાજળ નીરખે છે.
પંચજન્ય ફૂંકનાર, જમુનાએ પરખ્યો*તો,
પંચ-જન્ય ફૂંકનાર જમુનાજળ પરખે છે.
કર્મયોગ ગાનાર જમુનાએ નીરખ્યો*તો,
કર્મયોગ જીવનાર જમુનાજળ પરખે છે.
જગનો તારણહાર, આજ ગાંધી દળે છે,
પૃથ્વી તણાં શું પુણ્ય, સ્વર્ગે આજ પળે છે.
હિંસક ધર્મયુદ્ધ યમુનાએ નીરખ્યાં*તાં,
અહિંસક એ સુદ્ધ જમુનાજળ નીરખે છે.
શાંતિ તણી અશાંતિ જમુનાએ પરખી*તી,
અશાંતિનીય શાંતિ જમુનાજળ પરખે છે.
ઈસુને વધસ્તંભ અશુ વિશ્વે દાખ્યાં*તાં,
ગાંધી અગ્નિસ્નાન અશુ જગ દાળે છે.
ઈસુનો - ઈસુ ભંયું જગ આગે છે ખાલી.
ગયો બુદ્ધનો - બુદ્ધ, બુદાઈ પુરશી ખાલી.

૩૦-૧-૪૮

“કુસુમાકર”

*મહાત્માયન’ ભા. ૧ ગાંધી]

શિક્ષણ પદ્ધતિમાં કયાં દોષ છે?

હાલની ચાલુ યુનિઓની પ્રચલિત શિક્ષણપદ્ધતિ સંબંધમાં જુદી જુદી રીતે વિચાર કરવામાં આવે છે અને તેને સુધારવા માટે વિવિધ જાતનાં સૂચનો કરવામાં આવે છે. તે સંબંધમાં ડૉ. એચ. જે. ટેલર કરીને એક અધ્યાપકે પોતાના એક લેખમાં સમીક્ષા કરી છે તે જોવા જેવો છે. તેનો ટૂંકમાં સાર નીચે પ્રમાણે છે :

તેમના કહેવા મુજબ, હાલમાં પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ કોર્સ પૂરો કરવાની વાતો બહુ ચાલે છે. અમુક અધ્યાપકે કોર્સ પૂરો કર્યો અને અમુકે નથી કર્યો, એવી વાતો વિદ્યાર્થીઓ કરતા હોય છે. એટલે જેમણે કોર્સ પૂરો ન કર્યો હોય તે કોર્સ મુજબ ગજાણી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે; જા તો વિદ્યાર્થીઓને વધુ સમય રોકીને કોર્સ પૂરો કરે છે.

આમાં મુખ્ય દૃષ્ટિ પરીક્ષાની હોય છે. વિદ્યાર્થીની સ્વતંત્ર રીતે સમજવાની અગર વિચારવાની શક્તિ કેટલી કેળવાય છે તે જોવાનું નથી.

આ રીતે કોર્સ પૂરો કરવાના કાર્યમાં વિદ્યાર્થી કંઈ સુઝ-સમજ બતાવે એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવતી નથી. જે માહિતી તેની આગળ પીરસવામાં આવે, તે વિષે કંઈ શંકા કરવાની હોતી નથી; માહિતી ફક્ત ગોખી મારવાની હોય છે. વિદ્યાર્થીને વિચારવાની જરૂર ન પડે, એવી બધી પુસ્તિકાઓનો પૂરો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એવી પુસ્તિકાઓમાં નોટો ઉતારી લેવી અને ગોખી મારવી, રાવાલ જવાબોની ગાઈશે, સંભવિત સવાલોનાં સૂચનો અને તેના જવાબો, વગેરે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રશ્નપત્ર ઉપર એમ લખવામાં આવે છે કે, “ઉમેદવારોએ બને ત્યાં સુધી પોતાની ભાષામાં જવાબો આપવા.” પણ જે વિદ્યાર્થી એવી રીતે પુસ્તકના શબ્દોમાં લખવાને બદલે સ્વતંત્ર રીતે પોતાની ભાષામાં લખે છે અને સ્વતંત્ર વિચારો રજૂ કરે છે, તે નાપાસ થવાનું જન્મ ખેડે છે.

ચાલુ પદ્ધતિમાં બુદ્ધિમત્તા કરતાં યાદદાસ્તને વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. તેથી જ વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષા-ખંડમાં છેવટ સુધી પુસ્તકમાંથી ગોખણપટ્ટી કરતા હોય છે, —એવી આશાએ કે, છેવટનું ગોખેલું કંઈ આવી જાય, તો લખી પાડીએ અને પાસ થઈ જવાય. આને પરિણામે

મૌલિકતા અને સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ કેળવાવાને બદલે યંત્રવત્ ગોખણિયા યુવાનો તૈયાર થાય છે.

ચાલુ પદ્ધતિમાં ધોડાની આગળ ગાડી મૂકવામાં આવી છે. શિક્ષણમાં ત્રણ બાબતો જોવાની હોય છે: (૧) હેતુ, (૨) શિક્ષણનું સ્વરૂપ, અને (૩) પરીક્ષા. આમાંથી પરીક્ષાનો જ ખ્યાલ રાખીને બધો વિચાર થાય છે અને હેતુ અને શિક્ષણનો પ્રકાર તો જોવાતો જ નથી. આ રીતે પરીક્ષાને સર્વસ્વ બનાવી દેવાના વલણમાં ફેરફાર ન થાય, ત્યાં સુધી શિક્ષણમાં કંઈ સુધારો થવાની આશા નથી.

પરીક્ષાઓને જ પ્રભુત્વ આપવું એવું કંઈ યુનિવર્સિટીના નિયમોમાં હોતું નથી, પણ આપણા વિચારોમાં એની જડ જામેલી છે. આ બાબતને ધ્યાનમાં લઈને હાલની પદ્ધતિમાં મુધારા કરવા માટે લેખકે નીચેની મતલબનાં સૂચનો કર્યાં છે:

(૧) શિક્ષણની યોજના કરતી વખતે તેનો હેતુ પણ નક્કી કરવો જોઈએ અને શીખવતી વખતે અધ્યાપકે તેને ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ.

(૨) વિદ્યાર્થીને વિચાર કરતો કરવો અને તેનામાં વિશાળ રીતે વિષયને સમજવાની, જોવાની દૃષ્ટિ પ્રેરવી, એ અધ્યાપકનું મુખ્ય કામ છે. અધ્યાપકે વિદ્યાર્થીની યાદદાસ્ત પર ભાર મૂકવાને બદલે તેના માનસિક વિકાસ પર વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

(૩) શિક્ષણ સાંભળવાથી નથી મળતું પરંતુ પ્રત્યક્ષ કાર્ય દ્વારા મળે છે. માટે વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરવાની ટેવ પાડવી, ગ્રંથાલયનો ઉપયોગ કરતાં શીખવવો; પોતાની મેળે માહિતી એકઠી કરવાનું, ચર્ચા કરવાનું, નિબંધ લખવાનું અને પુસ્તકમાં ન હોય તેવા નવા પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાનું શીખવવું.

(૪) કોલેજોમાં શાળાની માફક વિદ્યાર્થીઓને કામ સોંપીને નક્કી અભ્યાસક્રમ મુજબ વર્ગવાર કામ લેવાનું નહીં રાખવું; પણ અમુક વ્યાખ્યાનોમાં આગળ પાછળના બધા વિદ્યાર્થીઓ ભેગા થઈ શકે એમ રાખવું. પ્રાથમિક અગર ઊંચી કોલેજનાં વ્યાખ્યાનો જુદાં જુદાં હોઈ શકે, જોને જે અનુકૂળ હોય તેમાં તે જઈ શકે.

(૫) વિજ્ઞાનના વિષયોમાં નક્કી કરેલા પ્રયોગોની મર્યાદામાંથી બહાર આવવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓને સ્વતંત્ર રીતે વિચારવાની અને પ્રયોગ કરવાની સગવડ હોવી જોઈએ. વિજ્ઞાનની મૂળ વસ્તુ એ છે કે, અજાણી વસ્તુને શોધી કાઢવા પ્રયોગો કરવા. એટલે તેમાં ગતાનુગતિક રીતે

ચાલવાને બદલે નવું વિચારવાને, શોધવાને ઉત્તેજન મળવું જોઈએ.*

૧૦

* ડૉ. એચ. જી. ટેલરના "The Tyranny of Examinations" એ લેખ ઉપરથી.

અગરેલી હવા

સુધરેલી દુનિયા પોતાના વાતાવરણને, શરીર-સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ, હાથે કરીને બગાડી જેરી પણ બનાવતી જાય છે!

કોઈ તમારા ઘરમાં આખો વંખત જેરી ધૂમસ ધડેલાં કરે, અને ઉપરાંતમાં તમારા રોજના ખોરાકને પણ જેરી કર્યા કરે, તો તમને કેવું લાગે? અને વળી પાછો તે જ માણસ તમારી હવા અને તમારા ખોરાકને જેરી બનાવવાના અર્થ બદલ તમારા ઉપર બિલ મોકલે, તો?

પણ ખરેખર, આજની 'સુધરેલી' બનતી કહેવાતી દુનિયામાં આપણ સૌની એ જ વલે છે; આપણી હવા અને ખોરાકને સતત જેરી બનાવ્યા કરવામાં આવે જ છે, અને ઉપરાંતમાં તેમ કરવાનું અર્થ પણ આપણે જ ચૂકવીએ છીએ!

બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન બે જ અણુબોમ્બ ફોડીને આપણે પૃથ્વી ઉપરના દરેક માણસની હવા, અન્ન અને પાણીને જેરી બનાવી મૂક્યાં છે. તેનાથી કેટલાંય માણસો મરી ગયાં અને બીજાં લાખો મરવાની અણી ઉપર જીવી રહ્યાં છે. અને આટલું જાણે ઓછું હોય તેમ, ત્યાર બાદ આણુશક્તિના શાંતિમય પ્રયોગોને મિષે પેસિફિક મહા-સાગરમાંના કેટલાંય ટાપુઓના લોકોને કેટલીય ચાતનાઓ અને બીમારીઓ (જેવી કે ચાંદા, વાળ ખરી જવા અને અસહ્ય પીડા)ના મોમાં ધકેલી દેવામાં આવ્યા છે.

વળી આ યુગમાં માણસો ઔદ્યોગિક કેન્દ્રોમાં મોટી સંખ્યામાં એકઠા થઈ, હવામાં જોખમકારક ધુમાડા જ ફેંકવા માંડે છે. ઍન્ગ્લોનોનું બળતણ પૂરેપૂરું બળનું ન હોવાથી, લોસ એન્જલેસ શહેરમાં એકલામાં જ ૩૦ લાખ મોટરો પોતાની પાછલી ભૂગળીઓમાંથી રોજ ૨,૦૦૦ ટન હાઈડ્રોકાર્બન હવામાં ફેંકે છે.

દુનિયામાં આવાં ૧૦,૦૦૦ મોટાં શહેરોને હવાના બગાડનો પ્રશ્ન મૂંઝવી રહ્યો છે. '૧૯૫૨ના રિસેમ્બરમાં લંડન શહેર ઉપર બીનાશવાળા ધુમસનું

એક પડ આવીને બેઠું. પરિણામે હવામાંની જેરી ધૂણી જમીન સુધી નીચે આવી ગઈ. થોડા દિવસમાં ૪,૦૦૦ માણસ તો શબ્દશઃ જેરથી અને શ્વાસની ગૂંચળામણનાં માર્યા મરી ગયાં. ૧૯૪૮માં ચેન્નિસલ્વેનિયાના ડોનોરા શહેર ઉપર પણ એવો જ બનતાં બનતાં ૨૦ માણસો માર્યા ગયાં હતાં. સર્જન જનરલ બર્ને જણાવે છે કે, હવામાંના બગાડને કારણે તેની હેઠળ જીવનાર લોકોને શ્વાસનળીનું કેન્સર મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. પરિણામે શહેરમાં રહેનાર લોકોનું આવાં કેન્સરોથી થતાં મરણનું પ્રમાણ ગામડાં કરતાં બમણું હોય છે.

આણુપ્રયોગોથી હવામાં ફેંકાતા રેડિયો-એક્ટિવ અવશેષોને કારણે હવાને, જેરી બનાવવા માટેના અર્થનું બિલ લોકો જ ભરે છે! અમેરિકાના 'એટલાસ' અક્ષને ફોડવા તૈયાર રાખવા માટે જ દર વર્ષે ૨૮ લાખ ડોલર જેટલું અર્થ કર્યા કરવું પડે છે! અમેરિકા ૧૯૬૩ સુધીમાં આવાં ૧૦ 'એટલાસ' અક્ષોવાળી ૧૩ ટુકડીઓ ઊભી કરવા માગે છે. અર્થાત્ તે બધીને ફોડવા તૈયાર રાખવાનું અર્થ દર વર્ષે ૩૬ કરોડ ૪૦ લાખ ડોલર થશે! અને તેનું કારણ એ છે કે, તેમાં ભરાવું પ્રવાહી બળતણ અત્યંત લાલ્ભનું છે, એટલે તેને વારંવાર ભર્યા કરવું પડે છે!

આણુશક્તિથી સંચાલિત વિમાનની કિંમત,— તા. ૨-૭-૧૯૮૧ 'ન્યૂયોર્ક ટાઈમ્સ'માં મોટે મથાળે જણાવ્યા પ્રમાણે,— ૧૦ અબજ ડોલર ગણાય છે.

આણુશક્તિનો શાંતિમય ઉપયોગ કરવા જતાં જે જેરી અવશેષો ઊભા થાય છે, તેમને વગે કરવાનું જે ભારે અર્થ આવે છે, તે પણ સમજવા જેવું છે. સામાન્ય રીતે હવવા જેરી અવશેષો તો સમુદ્રમાં કે નદીઓમાં પલાવી દેવામાં છે અથવા જમીનમાં દાટી દેવાય છે. પણ હજી

અમેરિકામાં જ ૬ કરોડ ૫૦ લાખ ગેલન રેશિયો-એકિટવ અવશેષો એવા છે કે જે એટલા બધા ગરમ છે કે તેમને ક્યાંય વગે કરી શકાય તેમ નથી. તેથી તેમને જમીનમાં કરેલાં મોટાં 'ટેન્કો'માં મોટે ખર્ચે સંઘરી રાખવામાં આવ્યા છે. વોશિંગ્ટનના હેન્ડર્સમાં જ તેવાં ૪૫ 'ટેન્ક' છે. તેમાં ૯ કરોડ ગેલન પ્રવાહી સંઘરી શકાય તેમ છે અને તેનું ખર્ચ ૩ કરોડ ૭૫ લાખ ડોલર આવ્યું છે—અર્થાત્ એક ગેલને ૪૧ સેન્ટ (લગભગ ૨ રૂપિયા). આ અવશેષો હજાર વર્ષ સુધી એવા જ ગરમ રહેશે; પરંતુ ટેન્કો થોડાક દશકા જ ટકી

રહે તેવા હોવાથી, આ અવશેષોને નવાં નવાં ટેન્કોમાં બદલવા કરવા પડશે.

હવામાં ફેંકાયેલા બગાડ બીજી રીતે પણ ખર્ચાળ છે. કપડાં, મકાન, આંખ, નાક, વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓને તેથી થતા નુકસાનનો આંકડો કાઢવો અશક્ય છે; છતાં અંદાજ એવો છે કે, અમેરિકામાં હવાના બગાડને લીધે માણસ દીક્ર દુગ ડોલર ખર્ચ આવે છે (અર્થાત્ વાર્ષિક ૪ અબજ ડોલર!)

—'અવેક', ૨૨-૯-૬૦]

—જો

સુરતનો જરી ઉદ્યોગ

[ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્નાતક પરીક્ષા માટે ૨જી ધરેલા નિબંધ ઉપરથી ટૂંકાવીને.]

ઐતિહાસિક ભૂમિકા

સુરતના જરી ઉદ્યોગનો રામાયણ અને મહાભારતમાં ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. મીર્ય સમયમાં (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦) આવેલા મેગેસ્ટિનિસ જેવા મુસાફરના વર્ણનમાં પણ સુરતના કિનખાખના કાપડનું વર્ણન મળી આવે છે.

મોગલકાળ (ઈ. સ. ૧૫૦૦-૧૭૦૦) દરમિયાન આ ઉદ્યોગને રાત્રું એવું પ્રોત્સાહન તેમ જ આકાષ મળ્યો હોવાને કારણે તે ધમધીકાર ચાલતો અને સુરત પણ બંદરી વેપારવ્યવહારને કારણે જાહોજલાલી ભોગવતું હતું. પણ ત્યાર પછીના સમયમાં, ક્વિ નર્મદે જસ્ટાવ્યું છે તે મુજબ 'સુરત જે સોનામૂરત' હતી તેના પર ઝાંખ લાગી.

ઈ. સ. ૧૬૦૦ પછી, આપણા દેશમાં ફ્રેંચ, અંગ્રેજ, પોર્ટુગીઝ જેવી જુદી જુદી પરદેશી પ્રજાઓ આવી. તેમને આ ઉદ્યોગમાં ઘણો રસ પડવા લાગ્યો અને ફ્રેંચ પ્રજાએ તો આપણી આ કળાનું અનુકરણ કરી પોતાના દેશમાં આ ધંધો વિકસાવ્યો. તેમનું ઉત્પાદન મશીન મારફતે થતું હોવાથી સૌંદર્ય અને સફાઈદાર ઢગલાબંધ માલ તેમની તરફથી બહાર આવવા લાગ્યો. આની સામે આપણી હાથકારીગરી ટકી ન શકી અને આપણું પરદેશનું બજાર નુટરું. જ્યાં સુરતનો માલ જતો હતો, ત્યાં ફ્રાંસનો માલ જવા લાગ્યો અને દિવસે દિવસે નિકાસને બદલે આયાત થતો માલ વધતો ગયો.

આની સામે ત્યારની અંગ્રેજ સરકારે બહારથી આવતા માલ પર જકાત નાખી. તેથી ઘણો ફેર પડ્યો. જકાતને કારણે પરદેશી માલ મોંઘી પડતાં ભારતનાં કેન્દ્રો ભારતનો માલ વાપરતાં થયાં. વળી વિશ્વયુદ્ધો વખતે કેટલાક જળમાર્ગો બંધ થઈ ગયા એટલે ફ્રાંસ પૂર્વના એશિયાઈ દેશોને પોતાનો માલ પરોંચાણી યંત્રનું નહિ અને એ દેશોનાં બજારો આપણા હાથમાં આવ્યાં. ત્યારથી પાછળ આપણે પરદેશ સાથે વેપાર કરતા થયા છીએ.

ઉદ્યોગની પ્રક્રિયા

આ ઉદ્યોગ સળંગ ઉદ્યોગ નથી, પણ તેમાં પાવકા, તાલિયા, કસબ બનાવનાર, ગિલિટ કરનાર, તેનું જુદી જુદી જાતનું વણટકામ કરનાર, કિનખાબ, કરનાર, જરી-બોર્ડર, સાડી વગેરે વણનારા વિભાગો છે. વળી જરદોશી કામનો કાચો માલ બનાવનાર અને જરદોશીકામ કરનાર એમ જુદા જુદા વિભાગો છે. તેમાંથી આપણે કળા કારીગરીના કાચા માલની કિંયા ટૂંકમાં જઈએ.

પાવકા : પાવકામાં ચાંદી વા તાંબાની ધાતુમાંથી ૩૦ એસ. ડબલ્યુ. જી. નંબરનો તાર બને છે. પહેલાં ચાંદીને ઓગાળી તેના ચોરસ સળિયા બનાવવામાં આવે છે. પછી તેને ટીપીને સરખા કરી ગોળ બનાવવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ તેનો એક છેડે તીક્ષ્ણ કરી તેને વેતમાં પરોવી ખેંચવામાં આવે છે; અને અનુક્રમે નાના વેલની 'ગ્રાઈ'

તાર પાતળો કરવા વાપરતા જાય છે. આખરે ૩૦ એસ. ડબલ્યુ. જી. નંબરના તારનું સ્વરૂપ આપે છે. સુરતમાં આને માટે લાથના અને મશીનના બન્ને પાવકા હોય છે. પાવકામાં તૈયાર થયેલો માલ તાલિયામાં જાય છે.

તાલિયા:- પાવકામાંથી તૈયાર થયેલા તારને તોલામાંથી ૬૦૦ થી ૨,૦૦૦ વાર સુધી પાતળો કરવામાં આવે છે. પાવકામાંથી આવેલા તારને સલ્ફ્યુરિક એસિડ તથા લીંબુના પાણીમાં ધોઈને ઝીણા ઝીણા વેંચની અનુક્રમે 'ડાઈ' વાપરી ફરી બેંચવાની ક્રિયા કરે છે અને ૨,૦૦૦ વાર સુધીમાં કોઈ પણ નંબરના તાર કાઢે છે. આ તૈયાર થયેલો તાર વણાટ-તેમ જ જરદોશી-કામ માટે જાય છે. વણાટમાં આ કસબ વપરાય છે.

કસબ:- તાલિયાના તૈયાર થયેલા ગોળ તારને પહેલાં ચપટો કરવામાં આવે છે અને પછી ચૂતર યા રેશમના તાર પર વીંટાળવામાં આવે છે. આ રીતે કસબ તૈયાર થાય છે. આ તૈયાર થયેલો કસબ ફેપરી હોય છે. બાદ તેને ગિલિટ કરી, સોનેરી બનાવવામાં આવે છે.

જરદોશીકામનો કાચો માલ:- આ માલમાં ચલક, સલમો, કાંગરી, સાદી, બાદલુ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ બધા માટે જુદાજુદા નંબરનો અનુક્રમતા પ્રમાણે તાર લેવામાં આવે છે. ચલક, બાદલુ અને સાદી માટે તારને ચપટો કરવામાં આવે છે. ચપટા કરેલા તારને ચોરસ સોય ઉપર વીંટાળી સિપ્રાંગ જેવો ચોરસ બનાવે છે, તેને ચલક કહે છે. સાદીને ગોળ સોય ઉપર વીંટાળી ગોળ સિપ્રાંગ બનાવવામાં આવે છે; અને બાદલુ એ ચપટો કરેલો તાર જ હોય છે. કાંગરી, સલમો માટે ગોળ તાર જુદા જુદા નંબરના લેવામાં આવે છે. તેમજ ગોળ તાર વીંટાળવામાં આવે છે. આ માલ મોટે ભાગે ગિલિટ પહેલાં થાય છે.

જરદોશીકામમાં બીજી એક જાણીતી વસ્તુ તે કટોરી અને ફેન્સી સિતારા છે. હાલમાં તે મશીન પર જ બને છે. આજે સાડીઓ, બ્લાઉઝ, ચલિયા પર એનું ભરતકામ સારું થાય છે.

ગિલિટ:- હાલમાં સોનું ઘણું મોઘું હોવાથી સોનેરી ગિલિટ બે ત્રણ રીતે થાય છે: (૧) સોનાનું શુદ્ધ ગિલિટ; (૨) સોના-પાવડર ગિલિટ; (૩) સોના-

સિપ્રિટ ગિલિટ. આ ત્રણેનું દ્રાવણ બનાવી વિદ્યુત-શક્તિથી ગિલિટની ક્રિયા થાય છે.

કિનખાબ, જરીબોર્ડર અને જરદોશીકામ

સુરતમાં ચલકી આવતી જરી કળાકારીગરીમાં કિનખાબ, જરીબોર્ડર અને જરદોશીકામ મુખ્ય છે. કિનખાબ અને જરીબોર્ડરના વણાટમાં ડિઝાઈન-માટે તૈયાર કરેલું જાળું અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. તેનાથી કાપડ તેમ જ બોર્ડરની ડિઝાઈન તૈયાર કરી શકાય છે. કિનખાબનું કાપડ મશીન પર વણી શકાતું નથી. ફક્ત હાથસાળ પર ચાલે છે. જ્યારે આજે જરી-બોર્ડર મશીન પર પણ વણાતી થઈ છે.

જરદોશીકામમાં ચલક, ટીકી, સલમો, સાદી, કાંગરી, કટોરી વગેરેનું ભરતકામ બે લાકડાના ખોખાં ગોઠવી તેના પર ફ્રેમ ગોઠવી થાય છે. આના ભરતકામના નમૂનામાં કંગલ, સાડી, બ્લાઉઝ, ગર્લેટ, પર્સ, ગાલીશા, પટ્ટા વગેરે હોય છે. આજે કિનખાબ અને જરદોશીકામ બન્ને માટે ખાસ બજાર રહ્યું નથી. હાલ કટોરી અને ફેન્સી સિતારાના ભરતનું બજાર છે; પણ ઉપર જણાવેલી બીજી ચીજોના ભરતનું બજાર ઓછું થયું છે. એનું કારણ પાકિસ્તાન છૂટું પડ્યું એ છે. વળી દેશી રાજ્યોનું વિધીનીકરણ થવાથી ઉપરોક્ત માલ ખરીદનાર રાજ-મહારાજાઓની શક્તિ ઘટી ગઈ અને આ માલની માગ ઓછી થઈ ગઈ છે.

ઉદ્યોગનું માગનું

આ આખા ઉદ્યોગનું સંચાલન મૂંઝાદારોના હાથમાં છે. પૈસા આપીને તેઓ બધો માલ તૈયાર કરાવે છે.

વળી-આ ઉદ્યોગમાં પરદેશની અસર આવતાં બનાવટી માલ પણ બનતો થયો છે. આ માલ મશીન પર જ ચાલે છે. સાચા અને બનાવટી બન્નેનાં કેટલાંક મશીનો પણ જુદાં છે. જરીઉદ્યોગમાં આજે દિવસે દિવસે સાચા માલની જગ્યા ખોટી માલ લેતો જાય છે. સાચા માલના પાવકા અને તાલિયા ઓછા થતા જાય છે અને એ સાથે બનાવટી માલ વધતો જાય છે. આજે ફક્ત ઉત્પાદનનો ૨૦ % માલ સાચો બને છે અને ૮૦ % જેટલો માલ બનાવટી બને છે.

પાવદમાં સાચા માલમાં એક સંગઠન છે, જેણે કારીગરોની રોજ અને કામના કલાક નક્કી કર્યા છે. તેના નિયમોનું પાલન ન કરનારની સામે સંગઠનની સમિતિ પગલાં પણ લે છે.

આ સાથે ખરા તાલિયાનું પણ એક મંડળ છે. તે 'ખરા તાર મંડળ'ના નામે જાણીતું છે. એણે પણ રોજ અને કામના કલાકો નિયમિત કર્યા છે. તદુપરાંત આ મંડળ સભ્યોના ધંધા અંગેના રસને પણ પ્રોત્સાહન આપે છે.

વળી અખાઉદારનું સંગઠન છે જે 'સુરત જતી અખાઉદાર હિતવર્ધક મંડળ'ના નામે ઓળખાય છે. આ મંડળમાં મોટા ભાગના કસબ વીંટનારનો સમાવેશ થાય છે. આ મંડળે કારીગર, અખાઉદાર તથા વેપારીઓ વચ્ચે ચાલતા રોજ, કલાક તથા બીજા પ્રશ્નો અંગેના ઘણા સમિતિ નીમીને પતાવ્યા છે. આમ આ મંડળે સારું એવું કામ કર્યું છે.

સાચા માલની માફક બનાવટી માલનું પણ સંગઠન છે, જે 'ઈમિટેશન તાર અને કસબ ઉત્પાદક મંડળ' નામે ઓળખાય છે. આ મંડળ ઉેનું અને કાર્યની દૃષ્ટિએ સાચા માલના સંગઠનના જેવું જ છે.

વળી ઉદ્યોગના વેપારીઓનું પણ સંગઠન છે, જે 'જતી મરચન્ટ એસોસિએશન'ના નામે ઓળખાય છે.

આ ઉદ્યોગની નવીનતા એ છે કે, આ ઉદ્યોગના સંચાઓ કેન્દ્રિત ન હોતાં અખાઉદાર તથા કારીગરને ઘરે જોવા મળે. માલિક તો પૈસા વડે ધાનું ખરીદે, મજૂરી આપીને માલ તૈયાર કરાવે છે.

બજાર અને અર્થરચના

આગળ જોઈ કે મોગલાઈના કાળથી આ ઉદ્યોગનો પરદેશ સાથે વેપાર-વ્યવહાર ચાલે છે. વચ્ચે ફ્રાંસના માલને કારણે એ મંદ પડ્યો હતો. પછીથી પરિસ્થિતિ સુધરી ખરી, પણ તે જોઈએ તેવી નહીં. આજે ભારતના જતી-વણાટમાં સુરતનો કસબ વપરાય છે, પણ પરદેશ આપણી માલ જોઈએ તેવો જતો નથી. કારણ, કેટલાક દેશોમાં આ મોજબોખની વસ્તુ માનીને એના પર જકાત નાંખી છે. વળી પાકિસ્તાન સાથેનું મોટું બજાર તૂટી પડ્યું છે.

બીજું, આ ઉદ્યોગ માટે વ્યવસ્થિત મોજના થઈ નથી તેને કારણે ઘણી મુશ્કેલી પડે છે. આથી આ ઉદ્યોગને સહકારના પાયા પર ચોક્કસવાની જરૂર છે.

આ ઉદ્યોગની અર્થરચના બરાબર નથી. થોડા મોટા વેપારીને બાદ કરતાં સામાન્ય નાના જતી-ઉત્પાદકો પાસે નથી હોતું પૂરતું બજેજ કે નથી હોતી કામકાજ માટે જોઈતી મૂડી. અપૂરતી આવક અને કીટુંબિક સંજોગોમાં એ એવો ગૂંચવાયેલો હોય છે કે ધંધાના વિકાસ માટે તે કંઈ બચાવી શકતો નથી. મોટે ભાગે ઉધાર વેપાર ચાલે છે. વેપારી કાચો માલ ઉધાર ખરીદી પાકો માલ બનાવડાવે છે અને ઉધાર વેચવા માટે મોટા એજન્ટોને આપે છે. તેની પાસેથી માલ ફરતો ફરતો વેચનાર વેપારી પાસે આવે છે અને તે વેચીને પૈસા ધીમે ધીમે આગળ પહોંચાડે છે. આમાં ઘણી વખત પૈસા હૂંપે પણ છે. આવી ઉધારી વહેવાર આ ઉદ્યોગ માટે સામાન્ય છે.

ઉદ્યોગમાં શેકાયેલા લોકોનું જીવન

આ ઉદ્યોગમાં શેકાયેલાના મુખ્ય ત્રણ વર્ગ છે: કારીગર, અખાઉદાર અને વેપારી. વેપારી અખાઉદાર (કારખાનાદાર) પાસે માલ તૈયાર કરાવે છે અને અખાઉદાર પોતાના કારખાનામાં મજૂરી પાસે તૈયાર કરાવે છે. અખાઉદાર પોતાની જવાબદારી પર માલ તૈયાર કરતો નથી પણ વેપારીની વરદી પ્રમાણે માલ તૈયાર કરાવી આપે છે. આ ત્રણમાંથી સૌથી ખરાબ હાલત હોય તો કારીગરની છે. નથી એની પાસે આર્થિક મૂડી કે નથી રહી સામાજિક મૂડી. બધી રીતે એ પાછળ પડેલો છે. આ કારીગર એટલે સુરતના નવાપુરાની ગોલવાડની ચાણા કોમ.

અખાઉદારની સ્થિતિ સાધારણ મધ્યમ, એટલે ખાસ પોષે સુખી છે, પણ એટલી બધી સારી તો ન જ ગણી શકાય.

આ ઉદ્યોગમાં કમાણી કરીને પૈસા મેળવી ગયો હોય તો તે વેપારી વર્ગ. આજે એની પાસે મોટાં મકાનો છે, પૈસો છે. એમનાં બાળકો પાસે શિક્ષણ છે અને ઉચ્ચ લોકોના સમાગમમાં આવવાથી સભ્યતા અને સ્વચ્છતા પણ છે.

ઉદ્યોગ અને સરકારી નીતિ

આ ઉદ્યોગને ગુલઉદ્યોગ અને નાના પાયાનો ઉદ્યોગ ગણીને આજે સરકારે જુદી જુદી સંસ્થા દ્વારા મદદ કરી છે. તે સંસ્થાઓ નીચે મુજબની છે-

(૧) જડી ઉત્પાદક સંસ્થાકારી મંડળી સુરત. મંડળીના સભ્યોને તે કાચો માલ પૂરો પાડે છે અને ઉલ્લેખીત ઉત્પાદન ઉદ્યોગનગરમાં તાબાના નાના સંખ્યા બનાવવાની શેલિંગ મિલનું ભાષકામ શરૂ કરી દીધું છે.

(૨) બીજી સંસ્થા તે પાયલોટ ઓફેસ ચેન્ડર. ના કિનખાખ, તંછોઈ તેમ જ હિંમુનું વસુદેવ શીખવવામાં આવે છે.

(૩) ત્રીજી સંસ્થા તે ખાદી ગ્રામોદ્યોગ જરી રેશમ કેન્દ્ર. આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ કારીગરોને હાથકારીગરીનો કાચો માલ પૂરો પાડવાનો તથા આ ઉદ્યોગને નવું સ્વરૂપ આપવાનો છે. આમ આ રીતે સરકાર મદદ કરે છે. સાથોસાથ આ ઉદ્યોગ એ મોજશોખનો ઉદ્યોગ છે. એટલે સરકારી આર્થિક પાસું સમતોલ કરવા આ ઉદ્યોગ પર જાત તથા સેક્સટેક્સ પણ નાંખવામાં આવ્યાં છે.

ઉદ્યોગની પ્રગતિ માટે

ઉદ્યોગની પ્રગતિ માટે નીચેની બાબતો પર લક્ષ આપવાની જરૂર છે -

૧. કાચો માલ છૂટથી મળવો જોઈએ. તેના પર જરૂર છે તે દૂર થવો જોઈએ.

૨. આજે બહુ ઓછો માલ પરદેશ જાય છે. તેમાં વધારો કરવા માટે પરદેશની ફેશન જાણી તે પ્રમાણે ડિઝાઈનનો અને સ્ટાન્ડર્ડ માલ બનાવવો જોઈએ.

૩. આપણા દેશમાં રેલવેની સારી સગવડ ન હોવાને કારણે માલ મોઢે પહોંચે છે અને કોઈ વાર તો ગુમ પણ થઈ જાય છે. આમાં સરખતા અને સગવડ થવી જોઈએ.

૪. આજે તૈયાર માલ પર જાત-સેક્સટેક્સ સારા પ્રમાણમાં વડે છે, તેમાં ઘટાડો થવો જોઈએ.

૫. વળી કારીગરોની સ્થિતિ ભુલાવી ન જોઈએ. તેમના સામાજિક તેમ જ સાંસ્કૃતિક જીવનના વિકાસ માટે પણ પગલાં લેવાં જોઈએ.

આકુલતા મનુષ્યમાં મહેતી

વિજ્ઞાનની રજોટી

૧

ફેક્સના કેન્સરનું વધુ કારણ

'અમેરિકન સોસાયટી ઓફ ક્વિનિકલ પેથોલોજિસ્ટ્સ' તથા 'કોલેજ ઓફ અમેરિકન પેથોલોજિસ્ટ્સ'ની એકઠી સભામાં એવો અહેવાલ રજૂ કરવામાં આવ્યો કે, સિગરેટોની તંબાકુ તૈયાર કરવામાં નિકલનો ઉપયોગ થાય છે અને તેના અવશેષો તેમાં સારી પેઠે રહી જાય છે; પણ સિગરેટ ફૂકવામાં આવતાં નિકલના અવશેષોની ધુણી ફેક્સમાં કેન્સર કરે છે.

કેટલાય ઉદરગ્રાહીને દસ લાખે ચાર લાખ એવા નિકલ-કાર્બોનિકલના ધુમાડામાં ૩૦ મિનિટ સુધી અઠવારિયામાં ત્રણ વખત રાખવામાં આવ્યા. આ પ્રયોગ ૧ વર્ષ ચાલુ રાખવામાં આવ્યો. આ પ્રથમ પ્રયોગ પછી બે કે વધુ વર્ષ બાદ તે ઉદરોને કેન્સરના ફેલાવા જણાવા લાગ્યા.

વધુ સિગરેટો પીનારા જેટલું નિકલ ધુણી ભેગું શ્વાસમાં લે, તેટલી ગાતરીથી જ ઉદરો ઉપરનો એ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

નિકલ-કાર્બોનિકલ અથવા નિકલની રજાણુ શ્વાસમાં લેનારા ઔદ્યોગિક કારીગરોને પણ વધુ પ્રમાણમાં આ રોગ થાય છે, એવું પહેલાંની એક તપાસમાં જણાવ્યું હતું. - 'ઈડિયન રીવ્યુ', ડિસેમ્બર, '૬૦]

— વનસ્પતિથી બનાવવાનો પણ (તેલને ઠરે તેવું બનાવવા) નિકલ ધાતુનો ઉપયોગ થાય છે. એ પ્રક્રિયા પછી એ તેલમાં રહેતા નિકલના અવશેષોને જ હાનિકારક માનવામાં આવતા હોઈ, એવા ઠરેલા તેલ કરતાં સાફ તેલ ખાતું વધુ સાતું, એમ કહેવાય છે.

હવે, નિકલના અવશેષો જો ફેક્સનું કેન્સર ઊભું કરવામાં સીધા કારણભૂત પુરવાર થતા હોય, તો પછી વનસ્પતિથીમાં પણ નિકલના અવશેષો કયા રૂપમાં, કેટલા અંશે રહે છે તે, તથા એ અવશેષો જે રીતે ખાવામાં જાય તેનાથી કેટલા પ્રમાણમાં શું શું નુકસાન થતું હશે, એ બધી માહિતી આપણા દેશના કલ્યાણસૂચક પાસેથી કે તેના આરોગ્યખાતા તરફથી મળે એવી આશા રાખવી ફોજ છે. કારણ કે, કોંગ્રેસ પક્ષના વારંવાર આગ્રહ

છતાં નેલુરારકાર વનસ્પતિ-ઉદ્યોગ બાબત કંઈ જ કરવા નથી માગતી એ ઉઘાડું છે. અને દેશનું આરોગ્યખાનું તો ઉવે સંતતિનિયોજન સિવાય બીજી બાબતો તરફ ડમણાં લક્ષ આપી શકે તેમ નથી. એટલે લોકોએ જ સ્વ-કલ્યાણ વિચારી, આ બધા વનસ્પતિ-થી સંબંધી ઔદ્યોગિક અકલ્યાણથી વેગળા રહેવું એ જ હાલપણ ન કહેવાય? ખોરાકની પદ્ધતિમાં સહેજ ફેરફાર કરી વેવાથી એ વસ્તુનો સહેજે અમલ થઈ શકે તેમ છે.

૨

પંચવર્ષીય યોજના અને દાડબંધીની વર્ણા!

ખિલ્લાર સરકારે પ્લેનિંગ કમિશન તથા કેન્દ્ર સરકારને જણાવી દીધું છે કે, ત્રીજી પંચવર્ષી દરમ્યાન પણ તે ખિલ્લાર ચળ્યામાં સંપૂર્ણ દાડબંધિ દાખલ કરવા માગતી નથી. યોજનાઓ માટે જે મોટી નાણાંકીય જવાબદારીઓ ચળ્યાને ઉપાડવાની છે તે જોતાં, વર્ષે ચાર કરોડની દાડબંધિ આવક ચળ્યાને જાતી કરવી પાવવે તેમ નથી.

હવેનાં પાંચ વર્ષ દરમ્યાન કોઈ જિલ્લા કે વિભાગમાં ઓછી કે વત્તી દાડબંધિ દાખલ કરવાનો પણ ખિલ્લાર સરકારની વિચાર નથી.

— ‘ઈન્ડિયન રીવ્યુ’, ડિસેં, ૧૯૬૦]

કેટલી દૂરંદેશીથી ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે દાડબંધિ આવક પર એકી નજર ન રાખતા. એ અવક આશાદી નથી, બરબાદી છે.

૩

. દાડબંધિ શા માટે?

અમેરિકાનાં ૧,૧૦૦ શહેરોનું ગુનાપત્રક

ગુના	ટકા
૧. દાડના કાયદાનો ભંગ	૨.૧
૨. દાડના ઘેનમાં મોટર ડાકચી	૫.૧
૩. ભટકણવેણ	૩.૬
૪. હુમલાખોરી	૩.૯
૫. છાકટાપણ	૪૦.૬
૬. ગેરવર્તણૂક	૧૧.૬
	૬૬.૯
૭. ચોરી-ખાતર	૨.૨
૮. જુગાર	૨.૨
૯. બીજા બધા ગુના	૨૪.૬
૧૦. શંકા	૪.૧
	૩૩.૧

— અર્થાત્, દાડના વ્યસન સાથે જોડી શકાય તેવા ગુના ૬૬.૯ ટકા છે; ત્યારે બીજા બધા ગુના માત્ર ૩૩.૧ ટકા છે! દાડથી પ્રજાની કેટલી પાપમાલી થઈ શકે, તેનું કેવું જીવનુજાનું પ્રમાણ!

‘વિસન’, નવેં—ડિસેં, ૧૯૬૦]

જેવામાં આખું વશકર!

અમેરિકાના ક્રાંતિમુદ્રમાં જનરલ જ્યોર્જ વોશિંગ્ટને અંગ્રેજોના હાથમાંથી અમેરિકાનાં સંસ્થાનોને જેટલા વશકરથી મુક્ત કર્યા, તે વશકર કરતાં વધુ માણસો લોહ એન્જેલસ એકલામાં દર વર્ષે છાકટાપણ માટે કેદ પકડવામાં આવે છે! ૧૯૫૮માં ૮૫,૩૮૫ છાકટા પકડવામાં આવ્યા હતા. તેમને કેદ પકડવાનું ખર્ચ જરૂર દીઠ સરેરાશ ૪૩ ડોલર આવ્યું. અર્થાત્ કુલ ૪૧,૦૧,૮૮૧ ડોલર.

એ પકડાયેલા દરેક છાકટાને ‘સીધો’ કરવાનું ખર્ચ રોજના ૩.૫૦ ડોલર આવ્યું. અર્થાત્ લોસ એન્જેલસની ૨૪,૭૫,૦૦૦ની વસ્તીમાંથી ૨ ટકા જેટલા છાકટા લોકોને કેસાણે લાવવા કરવેરો ભરનારાઓને કુલ ૭૦ લાખ ડોલર ખર્ચ વેકવાનું આવ્યું!

અમેરિકામાં કુલ ૬ કરોડ માણસો વેપાર્યધામાં કામે રોકાયેલા છે; તેમાંથી ૩ ટકા જેટલાં લોકો તો દાડનાં વ્યસની-રોગી છે. દરેક વ્યસની-રોગી વર્ષના સરેરાશ ૨૨ કામકાજના દિવસો ગેરહાજર રહે છે; અર્થાત્ વ્યસની-રોગીઓથી દેશને દર વર્ષે ૧ અબજ ડોલર નુકસાન થાય છે.

— ‘વિસન’, નવેં—ડિસેં, ૧૯૬૦]

૪

ભારતમાં નીતિ-સદાચાર

તાજેતરનાં વર્ષો દરમ્યાન ભારતમાં નીતિ-સદાચાર નૂરી પડવા લાગ્યા છે. મુખર્દના એક પોલીસ-કર્મચારીના જણાવ્યા મુજબ, “દર અઠવાણે પુરુષો જામનું અપહરણ કરી જતા હોય છે તેવી છોકરીઓની મદદ માટેની ૫૦ ચોસો અમને સાંભળવા મળે છે.”

ઉત્તરપ્રદેશના મુખ્ય પ્રધાન સંપૂર્ણનંદે આજના જુવાનોનાં ચિત્તને ‘પાગલખાનું’ કહીને વર્ણવ્યાં છે.

ન્યૂ દિલ્હીની એક છોકરીએ દર્શાવ્યું કે, આજકાલ જુવાન છોકરીને તેની ગુલુવત્તા કે તેના સાસા દેખાવને કારણે નોકરી નથી મળતી, પરંતુ “તે પોતાના શેઠને

કેટલી હદ સુધી અનુકૂળ થવા તૈયાર છે," એ વડે મળે છે.

—‘અવેક’, ૮-૧૧-૬૦]

૫

માથા દીઠ આવકમાં ઘટાડો

લોકસભામાં તા. ૩૦ નવેમ્બરના રોજ જવાબ આપતાં શ્રી. સાદતઅલીખાને જણાવ્યું કે, ૧૯૫૮-૫૯ કરતાં ૧૯૫૯-૬૦માં માથા દીઠ આવકમાં ઘટાડો થયો છે. ૧૯૫૮-૫૯માં માથા દીઠ વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૯૩.૬ હતી; ત્યારે ૧૯૫૯-૬૦માં તે રૂ. ૨૯૧.૩ થઈ.

ખેતીવાડી-ઉત્પાદનમાં પ્રતિકૂળ હવામાનને કારણે આ વર્ષે ૩.૯ ટકા ઘટાડો થવાથી રાષ્ટ્રીય આવકમાં આ ઘટાડો થયો કહેવાય. અર્થાત્ આપણા યોજનાકારે ૭૦ ટકા લોકોના આધારરૂપ ખેતીવાડીના ઉત્પાદનને રિથર કરી આપી શકતા ન હોય, તો પછી તેમની યોજનાઓ દેશની ભારે બહુમતીને યા કામની છે?

તેમાંય જે માથા દીઠ આવકનું જુદા જુદા ધંધાદારી વર્ગોની દૃષ્ટિએ પૃથક્કરણ કરવામાં આવે, તો જણાયે કે, ખરેખરો માર ખેત-મજૂરો અને બીજા ગરીબમાં ગરીબ લોકોએ જ પાધો છે. સામાન્ય વર્ષોમાં પણ ખેત-મજૂરોની આવક રાષ્ટ્રીય આવકના દરના પ્રમાણમાં ઓછી રહે છે. અર્થાત્, આપણી યોજનાઓ અસમાનતા દૂર કરવા તરફ જવાને બદલે ચાલુ અસમાનતાને વધારવા તરફ જ આપણને લઈ જતી લાગે છે.

—‘વિજ્ઞા’, ૧૦-૧૨-૬૦]

૬

એક કમૂઘાત!

આચાર્ય કૃપાલાનીએ એવી ફરિયાદ કરી કે, સરકારે નોકરો ગ્રામ-જનતા સાથે ભળી જતાં અવકાશ છે. તેનો તા. ૨૬-૧૧-૬૦ના રોજ મહારાષ્ટ્રના એક અમલદારે જવાબ આપતાં ગ્રામજનતા સાથે ભળી શકવામાં સરકારી નોકરોને અનુભવથી પડતી કેટલી ‘વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓ’નો ઉલ્લેખ કર્યો. મોટે ભાગે તેમના પોતાના જ શબ્દોમાં તે મુશ્કેલીઓ આ પ્રમાણે છે—

(૧) શહેરી ભૂમિકાવાળો સરકારી નોકર રોજિંદા જીવનમાં શહેરી જીવનની સફલિતગતોથી દેવાયેલો

હોઈ, દેશના કોઈ પણ ગામડામાં જોવા મળતી ગંદકી અને દુર્ગંધથી, તથા સામાન્ય ગામડાના અમાનુષી જીવનધોરણથી ત્રાણી બિઠે છે. શહેરી માણસ એ બધું થોડા દિવસ માટે પણ સહન ન કરી શકે તેવું હોય છે.

(૨) ગામડાના લોકોનો ખોરાક પણ શહેરી માણસની સ્વાદવૃત્તિને અનુકૂળ આવે તેવો હોતો નથી . . . ત્યારે બાજુની ગરીબાઈ અને દુઃખ . . . ગંદા કપડાંની દુર્ગંધ . . . ટૂંકમાં સમગ્ર ચિતાર એવો હતાશ કરી મૂકે તેવો હોય છે કે, એ પરિસ્થિતિમાં સરકારી નોકર ભાવનાથી પ્રેરાઈને રહે અને કામ કરે, એવું પ્રમાણિકપણે બનવું અશક્ય છે.

(૩) ગામડાના લોકો સરળ-ચિત્ત, પ્રમાણિક, પરોપકામતની ભાવનાવાળા ઈંદ છે એવું માનવું ખોટું છે. . . આપણને ગામડામાં તો એક એવું લુચ્ચું પ્રાણી સામું જોવા મળે છે કે જે બરાબર સમજવું હોય છે કે શહેરના બાંધા માણસને સહેલાઈથી ભરમમાં નાખી શકાય છે! તે પોતાના સ્વાર્થી આધિક બાબ સિવાય બીજા કંઈની પરવા જ કરવું હોતું નથી. ગામડામાં કદીક પણ કયાં માનવમૂલ્યો અસ્તિત્વ પરાવર્તા હશે, તો તે કષારનો લુપ્ત થવા લાગ્યાં છે.

(૪) આ ભૂમિકામાં કોમ્યુનિટી-પ્રોગ્રેસરના બધા કાર્યક્રમોની નિષ્ફળતા માટે માત્ર સરકારી નોકરને જ દોષિત ઠરાવવો, એ સમજી ન શકાય તેવી ભાવના છે.

બ્રિટિશ સરકારે પોતાની કેળવણી દ્વારા, પૂજામાં ઘાય થાવી મેઝો થતાં ઝનતારો તથા દેખવ-ખુશીએ બેસીને જ કામ કરવાનું જાણનારો વર્ગ સર્જ્યો છે. તે વર્ગના નોકરો દ્વારા સરકાર ગામડાના ૯૦ ટકા માણસોનું જીવન-ધોરણ સુધારવા ઈચ્છા રાખે, તે કેવી અશક્ય વાત છે, તે આ અમલદારના ખુલ્લા દિલના પત્ર ઉપરથી સમજાય છે. પરિણામે આપણી બધી યોજનાઓ થોડેક મોટી અને દેખાડની વસ્તુઓ પૂરતી જ મર્યાદિત રહે છે અને અફસર જનતાના કલ્યાણ માટે ઝમીને તેમના સુધી કિતરવામાં તથા તેમની પોતાની તથા દેશની સમૃદ્ધિ માટે તેમનામાં તમન્ના બિભી કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે. માણસ ગમે તેવો હંવકી સ્થિતિનો હોય, પરંતુ સરકારી નોકરી મળે અને દેખવ-ખુશી ઉપર બેસવાનું આજીવન

કે આખા એક પલકારામાં જ તે ‘ચહેરી’ ‘સાબલોક’ બની જાય છે. પછી નેનો એકમાત્ર ધંધો ફાઈવોને આશમપૂર્વક આગળ ધકેલા કરવાનો બની રહે છે. — ‘વિનિવ’, ૧૦-૧૨-૬૦]

૭

રોજની ૧,૮૦૦ કૅલરી

મહેનતુ માણસને રોજની ૩,૦૦૦ થી ૩,૫૦૦ કૅલરી ભોજનમાંથી મળી રહેવી જોઈએ; સામાન્ય માણસને ૨,૫૦૦ થી ૩,૦૦૦. પરંતુ ભારતમાં સરેરાશ માથા દીક ૧,૮૦૦ કૅલરી ભોજનમાંથી મળે છે. આમાં નો જેઓ શારીરિક શ્રમ નથી કરતા અને છતાં જેમને જોઈએ ને કરતાં વધુ કૅલરીઓવાળું ભોજન મળે છે તેઓ પણ આવી ગયા. એટલે ખરેખર મહેનતુ તથા ગરીબ માણસોને તો કેટલી ઓછી કૅલરી મળતી હશે! છતાં અનાજના ઉત્પાદનને આપણી યોજનાઓમાં ઘટતું સ્થાન મળે છે ખરું?

‘બિપગભારતી’, ડિસે, ૧૯૬૦]

૮

ચાંદીનો રોગ

અિશ્વ આરોગ્યખતા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા અદે-વાયમાં જાણીયું છે કે, અિશ્વમાં ચાંદીનો રોગ ઝડપથી વધતો જાય છે. ખાસ કરીને ૧૮ થી ૧૯ વર્ષની ઉંમરનાં જુવાનિયાંમાં એ વધારો વધુ થયો છે. સ્ત્રીઓમાં ૨૭.૯ ટકા અને પુરુષોમાં ૩૬.૩ ટકા.

‘વિક’, ૨૭-૧૧-૬૦]

૯

આધુનિક શસ્ત્રો

“ગ્રીક લોકો પોતાના ભાગ્યો અને તરવારોથી બહુમાં બહુ તો એટલું જ કરી શક્યા કે, તેઓએ પોતાની સંસ્કૃતિ ઇન્દ્રિયનિર્મળ કરી નાંખી અને પોતાનાં સ્થાનિક શસ્ત્રો હાથમાંથી જતા દીધાં. પરંતુ આપણાં અણ-શસ્ત્રો વડે આપણે તેથી પણ વધુ કરી શકીએ નેમ છીએ: આપણે માનવજાતનો અંત લાવી શકીએ છીએ.”

આર્નેસ્ટ ટોલ્સ્તો

— ‘અરેક’, ૮-૧૧-૬૦]

૧૦

એશિયાઈ દેશોમાં શાળાઓ

“તે લાખો અને અમળેતી સંખ્યાથી દેવાયેલા આજના જમાનાના આપણ લોકોને મોટી સંખ્યા કહેવાથી કશો ચમકારો લાગતો નથી. પણ અહીં જ અજ્ઞાન રહેતા બાળકોની મોટી સંખ્યાની વાત કરીએ છીએ, તે તો દરેકે એક એવા મનુષ્ય-જીવનની વાત છે, કે જેનું ભવિષ્ય કેવું ઉજ્જવળ કે આખા વિશ્વની દૃષ્ટિએ મૂલ્યવાન નીવડે, તે કાલી જ ન શકાય!”

“છતાં અફઘાનિસ્તાન, બ્રહ્મદેશ, કંબોડિયા, સિલોન, ભારત, ઈંડોનેશિયા, ઈરાન, કોરિયા, લાઓસ, મલાયા, નેપાલ, પાકિસ્તાન, ફિલિપાઈન્સ, થાઈલેન્ડ અને વિયેટનામ — એ ૧૫ એશિયાઈ દેશોમાંનાં ૧૩ કરોડ બાળકોમાંથી લગભગ અધારે કેળવણીની નક જ મળતી નથી.”

કોરિયામાં ૬ થી ૧૨ વર્ષની ઉંમરનાં બધાં બાળકો શાળાએ જાય છે. થાઈલેન્ડમાં ૭ થી ૧૪ વર્ષની ઉંમરનાં લગભગ બધાં બાળકો શાળાએ જાય છે. પરંતુ વિયેટનામ, ભારત, પાકિસ્તાન, ઈંડોનેશિયા અને ઈરાનમાં ૧૦માંથી માત્ર પાંચ બાળકો શાળાસિત્તસુ મેળવવા ભાગ્ય-શાળી બને છે. બાકીનાં અધાં (ગણતરીનાં હોય તો) કંતો ખેતરમાં કે ઘેર ધૂળ-પમા જડ મજૂરી કરે છે, અથવા (ચહેરનાં હોય તો) શેરીમાં રખડે છે.

અફઘાનિસ્તાન, લાઓસ અથવા નેપાલમાં દર ૧૦માંથી ૭ અથવા ૮ બાળકો શાળાકીય શિક્ષણથી વંચિત રહે છે. એશિયાનાં કેટલાંક રાજ્યો તો ૧૫ વર્ષથી સ્વતંત્ર થયાં છે, છતાં ત્યાં કેળવણીની બાબતમાં ‘ઝુક જાઓ’ કે ‘ધીરે ચલો’ની પરિસ્થિતિ જ પ્રવર્તે છે.

નાના બાળકને ઘેરથી શાળાએ જતાં એકાદ માઈલ ચાલવું પડે, તો તેમાં બહુ વાંધા જેવું ન ગણાય. અર્થાત્ ૩ થી ૫ ચોરસ માઈલના વિસ્તારમાં એક શાળા જોઈએ. પરંતુ કોરિયા, પાકિસ્તાન, થાઈલેન્ડ અને મલાયામાં ૭, ૮, અથવા ૧૦ ચોરસ માઈલ એક શાળા છે. બ્રહ્મદેશ અને નેપાળમાં ૨૩ ચોરસ માઈલ કે તેથી પણ વધુ વિસ્તારમાં એક શાળા આવે છે; અને ઈરાનમાં તો ૭૫ ચોરસ માઈલ એક.

એવી ગણતરી છે કે, ભારતમાં બાળકના ઘેરથી ૧૫ માઈલના વિસ્તારમાં શાળા હોય તે રીતે શાળાઓ

પૂરી પાડવા માટે ૧૯૬૨ પહેલાં ૧,૮૦,૦૦૦ નવી શાળાઓ બાંધવી જોઈએ. (—કે જે બની શકે એવું ત્રીજી પંચવર્ષીયાના પણ માની શકતા નથી.)

ભારત, પાકિસ્તાન અને ઈરાનમાં છોકરીઓની સંખ્યા શાળામાં ૫૦ ટકાથી ઓછી હોય છે; બીજા દેશોમાં ત્યાં ૧૦ કે ૧૨ ટકા છોકરાં જ શાળાએ જાય છે, ત્યાં દર દસ છોકરાઓએ એક છોકરી જ શાળાએ જાય છે.

—‘કોરિયર’, નવેં, ૧૯૬૦]

૧૧

સંધરવાનું નુકસાન

એવી ગણતરી છે કે, આખી દુનિયામાં થઈને, સંધરેલા અનાજને ઉંદર, જીવજંતુ અને ફૂગથી દર વર્ષે ૩ કરોડ ૩૦ લાખ ટન જેટલું નુકસાન થાય છે.

—‘એવેક’, ૮-૧૧-૬૦]

૧૨

ત્રીજી યોજનાનું વલણ

ત્રીજી યોજનામાં ૨/૩ જેટલી મૂડી જાહેર વિભાગમાં રોકવાની છે. હવે, જાહેર વિભાગમાં ૩/૪ જેટલું રોકાણ ખેતીમાં નહિ—એવાં ક્ષેત્રોમાં થવાનું છે. અર્થાત્ એક બાજુ આપણા ૭૦ ટકા લોકો જમીન ઉપર મજૂરી કરીને જીવી રહ્યા છે; પરંતુ ત્રીજી યોજનાનું ૨/૩ જેટલું રોકાણ ખેતી માટે નથી થવાનું!

—શ્રી. એમ. આર. મસાલુડી

—લોકસભા ૨૪-૮-૧૯૬૦]

૧૩

વીજળીનાં વજ્ર

પૃથ્વી ઉપર દરેક સેકન્ડે ૧૦૦ જેટલાં વીજળી-વજ્રો પડે છે. દરેકમાં વીજળીના લાખો-કરોડો વોલ્ટ હોય છે અને ૧,૦૦૦ થી ૩,૪૦,૦૦૦ એમ્પિયર વિદ્યુત્પ્રવાહ હોય છે.

—‘સાયન્સ ડઈજેસ્ટ’, નવેં, ૬૦]

૧૪

બ્રિટન-અમેરિકા-પાકિસ્તાન

રાષ્ટ્રસંઘની સામાન્ય બેઠકે પોર્ટુગલનાં ગોવા વજેરે સંસ્થાનોને, તેના મહારાજાના પ્રાંતો તરીકે ગણવાનું

નામંજૂર રાખી, અસ્વાયત્ત પ્રદેશો તરીકે જાહેર કર્યાં છે. અર્થાત્ એ પ્રદેશોના રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક વિકાસમાં રાષ્ટ્રસંઘને પોતાને રસ છે તથા તે પ્રદેશો અંગેનો અહેવાલ તેને મળતો રહેવો જોઈએ, એમ પોર્ટુગલને સીધીસીધું કહેવામાં આવ્યું. અલબત્ત પોર્ટુગલ એ વસ્તુ નાકબૂલ રાખવાનું, એ તો જાણીતી વાત છે. પરંતુ દુનિયાના દેશોનો અભિપ્રાય એ અંગે શો છે, તે તો જાહેર થયું; અને ત્યાંની પ્રજાને સ્વાતંત્ર્ય માટેની પોતાની લડત માટે દુનિયાની બીજી પ્રજાઓનો નૈતિક ટેકો પણ મળ્યો કહેવાય.

પરંતુ રાષ્ટ્રસંઘના આ ઠરાવ ઉપર બ્રિટન, અમેરિકા અને પાકિસ્તાને મત આપ્યો નહિ. બ્રિટન જે રીતે ભારત તથા આફ્રિકાના બીજા દેશો સાથે વર્ત્યું છે, તે જોતાં તેનું પોર્ટુગલની બાબતમાં આમ તટસ્થ રહેવું એ તેના મિત્રોને મૂંઝવનારું થઈ પડશે. એવું જ સ્વાતંત્ર્ય-પ્રેમી અમેરિકાનું પણ ગણાય. અલબત્ત, હવેથી તો આ બધાં સંસ્થાનોને પોર્ટુગલના પ્રાંતો તરીકે મંજૂર જ રાખ્યાં હતાં, તે કરતાં અત્યારે અમેરિકાએ કંઈક પોતાના અભિપ્રાયમાં સુધારો બતાવ્યો કહેવાય. છતાં વિશ્વશાંતિને જોખમીયે તેવી આં બાબતમાં અમેરિકાએ આવું વલણ રાખવું એ યોગ્ય તો ન જ કહેવાય.

પણ પાકિસ્તાન? વિશ્વની વર્તમાન પરિસ્થિતિ સાથેનો સંબંધ ખોઈ બેઠેલાં પોર્ટુગલ જેવાં રાજ્યો માટે પાકિસ્તાન સહાનુભૂતિ બતાવે, એમાં આપણને નવાઈ જેવું ભાગે જ લાગે.

—‘લિક’, ૧૮-૧૨-૬૦]

૧૫

નવું અને જૂનું!

ગુજરાતના ગવર્નર જ્યારે સોમનાથના મંદિરના પ્રવાસે ગયા, ત્યારે તેમને જણાયું કે, પાંચ વર્ષ ઉપર જ નવા બાંધેલા આ મંદિરના પથ્થરનાં કોતરકામ ઉપર આબોહવાની અસર થવા લાગી હતી અને તેઓ ખરી પડવા લાગ્યાં હતાં. જ્યારે મહમુદ ગીજનીએ તોયે પાડેલા જૂના મંદિરનાં મૂર્તિલાં કોતરકામ સેકા પહેલાં જેવાં હતાં તેવાં જ હતી!

—‘લિક’, ૧૮-૧૨-૬૦]

ઓ૦,

ગુજરાત વિષે જાણવા જેવું

[ગુજરાત વિષેના જાણવા જોગ કેટલાક અંકક્રમ અહીં જુદા તારખા છે. વાચકને તે ઉપયોગી તથા રસિક લાગશે.]

મુંબઈ નગરમાં વસતા ગુજરાતીઓની સંખ્યા ૫,૬૫,૮૭૮ છે. ત્યારે ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં ૫,૬૨,૯૨૪ ગુજરાતી વસે છે!

ગુજરાતની ૧,૬૨,૬૨,૧૩૫ જેટલી વસ્તીમાં ૮૫ ટકા લોકો વેપારી અને ઉદ્યોગપતિઓના આશ્રિત નથી.

૩૬ લાખ લોકો આદિવાસી છે, અને વન-પર્વતમાં રહે છે. ગુજરાતના ૧૭ જિલ્લાઓમાંથી છ જિલ્લા વન-પર્વતથી ભરેલા છે.

ગુજરાતની વસ્તીના ૫૭ ટકા લોકો ખેતી કરે છે. છતાં અહીં કેવળ પાંચ ટકા જમીન સીંચાઈની સગવડવાળી છે.

૨૫ લાખ ગુજરાતી ભારતના અન્ય રાજ્યો, પાકિસ્તાન, મધ્યપૂર્વ આફ્રિકા, દૂરપૂર્વ અને યુરોપમાં ફેલાયા છે.

પૂર્વ અને મધ્ય આફ્રિકાના હિટીઓમાં ૮૦ ટકા ગુજરાતી છે.

ગુજરાતમાં પરદેશોથી કમાઈને દર વર્ષે દોઢ અબજ રૂપિયા આવે છે.

ગુજરાતમાં નદેરો અને પાકી રાડકો નહીંવત્ છે.

ગુજરાતમાં સાઘાત્રણ ઉપર ધાર્મિક કારખાનાં છે; તેમાં સવા ત્રણ લાખ લોકોને રોજ મળે છે.

મોટી મોટી નદીઓ છતાં અહીં ઔદ્યોગિક શક્તિના ઉત્પાદન માટે બિલકુલ વ્યવસ્થા થઈ નથી. ગુજરાતનો ઉજારો કારખાનાં માટે બહારથી રેલવે દ્વારા મેંથો કોલસો જ આવે છે. દૂરથી આવતો હોવાને કારણે તે કોલસો ત્રણ ગણું મેંથો પડે છે.

ગુજરાતનાં કારખાનામાં મજૂરી કરવા ગુજરાતના જ મજૂરી પૂરતા નહીં મળતા હોવાથી તેમાં ઉત્તર પ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ, રાજસ્થાન અને મલ્લારાષ્ટ્રના મજૂરી લેવાય છે. તે બહારના લોકોમાં મુખ્યત્વે ગુજરાતના સામવાદીઓ પોતાનો પ્રચાર વધારી રહ્યા છે. અમદાવાદમાં કુલ બે લાખ મજૂરી છે,

ગુજરાતમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ (૧૯૫૧ની ગણતરી અનુસાર) ૨૫.૮ ટકા છે. —કેરલ છોડીને આખા ભારતમાં ગુજરાતનો બીજો નંબર છે. બંગાળમાં ૨૪.૬ ટકા અને મલ્લારાષ્ટ્રમાં ૨૧ ટકા છે. ગુજરાતમાં ૧૫ ટકા સ્ત્રીઓ જાણેલી છે.

ગુજરાતમાં અનાજ ઓછું વચાય છે. આખા ભારતની કપાસની ખેતીના ૧૦ ટકા દક્ષિણ ગુજરાતમાં જ વચાય છે.

ગુજરાતમાં ૧૧૨ ગિરો છે (ભારતમાં કુલ ૫૧૧ છે). તેઓ દેશના વસ-ઉત્પાદનના ત્રીજા ભાગ જેટલું કાપડ પેદા કરે છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં ભારતની મગફળીના કુલ પાકનો બે-તૃતીયાંશ ભાગ પેદા થાય છે. બીજાં તેલીબિયાં તો ગુજરાતના લગભગ બધા હિસ્સાઓમાં વચાય છે, તેલ કાઢવાની ૩૧૦ મિલો ગુજરાતમાં છે, અને વનસ્પતિ-ધી બનાવવાનાં ચાર કારખાનાં છે.

મધ્ય ગુજરાતમાં વસે ૨૫ ઉપર ટન તમાકુ ઉત્પન્ન થાય છે.

ગુજરાતનાં નાનાં મોટાં બાવન બંદરો છે.

એક લાખથી વધુ વસ્તીવાળાં છ શહેર છે: અમદાવાદ, સુરત, વડોદરા, ભાવનગર, રાજકોટ, જામનગર.

ગુજરાતનું ક્ષેત્રફળ ૭૨,૧૩૮ ચોરસ માઈલ છે.

(તેમાં સૌરાષ્ટ્ર — ૨૩,૪૪૫ ચોરસ માઈલ છે અને કચ્છ ૧૬,૭૨૯ ચોરસ માઈલ છે.) ગુજરાત રાજ્ય ક્ષેત્ર-ફળને હિસાબે બિહાર, ઓરિસા, મદ્રાસ, પંજાબ અને બંગાળથી મોટું છે. વસ્તીને હિસાબે તે પંજાબ, રાજસ્થાન, ઓરિસા, આસામ અને કેરલથી મોટું છે.

ગુજરાતમાં ૧૮,૭૨૯ ગ્રામડાં છે, તથા ૨૪૩ કસબા તથા શહેર છે. ૧૭ જિલ્લા છે.

દક્ષિણ ગુજરાતમાં વરસાદ ૬૦ થી ૮૦ ઈંચ, મધ્ય ગુજરાતમાં ૩૫ થી ૪૦ ઈંચ, ઉત્તર ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં ૨૦ થી ૩૦ ઈંચ, તથા કચ્છમાં ૧૦ થી ૨૦ ઈંચ થાય છે.

ઉષ્ણતામાન ૫૦ અંશ શિયાળામાં અને ૯૫ અંશમાં ૧૦૫ અંશ ફેરનું થાય છે.

ભારતના કુલ ૩૫૩૫ માઈલ દરિયાકિનારાનો ચોથો ભાગ (૯૨૫ માઈલ) ગુજરાતમાં છે.

ગુજરાતમાં રેલવે લાઈન ૩૩૦૭ માઈલ છે. (૫૪૩ માઈલ મોટી, ૨૦૩૯ માઈલ મધ્યમ અને બાકીની નાની.)

ગુજરાતમાં ત્રણ યુનિવર્સિટીઓ અને ૭૦ કોલેજો છે. — 'વિશાલ ભારત', સપ્ટેમ્બર '૬૦]

નવું વાચન

કન્યાસ્તન (ભા. ૧-૨ [અલગ] : લે. 'સોપાન'; પ્રકા. ૦ આર. આર. રોકની કંપની, મુંબઈ ૨; પૃ. ૦ ૩૮૨, ૩૭૮; કિં. ૧.૦૦ + ૧.૦૦.

અમદાવાદ નજીક ગોમા નદી ઉપર રાજગઢ નામે ગામ છે. ત્યાં સાત ધોરણની શાળામાં મુખ્ય શિક્ષક તરીકે કામ કરતા [હવે નિવૃત્ત] પ્રબુદાસ ભારતર અને તેમનાં ધર્મપત્ની જન્મનાના.

તેમને બે દીકરા, જયંતશર્મા અને કશંતિશર્મા, તથા ત્રણ દીકરીઓ, ન્યાયબહેન, પ્રજ્ઞાબહેન અને હેલી કીર્તિદા. એ કીર્તિદા આ પુસ્તકનું 'કન્યાસ્તન' છે. (ભા. ૨, પૃ. ૧૪૮) જન્મીને મોટી થયે નહોતે એ પોતાના કુટુંબની આ બધી કયા બચપણથી માંડીને છેવટ સુધીની કહેતી હોય, તેમ પહેલે પાનથી એ વાત મંડાઈ છે.

બધાં છોકરાં અમદાવાદ રહી બહુતાં હોય છે; અને પ્રજ્ઞા થોડુંક અને કીર્તિદા વધારે, પોતાનું બહુતર મુંબઈમાં પણ વધારી આવે છે.

આઝાદીના સંગ્રામ પૂરે થઈ ગયા પછીની આ વાત છે; છતાં આખી વાર્તામાં કોઈ પાત્રના મનમાં પણ એ આખી ક્રાંતિના પડયા સંભળાતા નથી. આઝાદી બાદ દેશમાં જે નવસર્જન ચાલી રહ્યું છે, તેના જવન પણ ધરના ઓરડાની સાંત જ્યોતને ઉદ્દેશ્ય પૂરતોય કંપાવતો નથી. બધું નહોતું આ કુટુંબની કક્ષાની બહારનું—અન્ય લોકનું છે.

એ જલ્દના એક મધ્યવર્ગી કુટુંબની કન્યાઓ આઝાદ દેશમાં પોતાના જીવન વિષે કે જીવનકાર્ય વિષે કોની રીતે વિચાર કરે, તેનું આ નિરૂપણ છે. એ આપું નિરૂપણ વાર્તારૂપે રત્ન કરવામાં લેખકની કલમની કુશળતા છે. તેમાં સામાન્ય અર્થમાં લગ્ન-પ્રણયનાં કરાં ખાસ 'ધમસાણું' નથી. આર્થિક ધમસાણું તો કયાંય છે જ નહિ. આ પાત્રોને એવી કરી ચિંતા કે જંવાલ જ નથી. છોકરીને મુંબઈમાં રહીને નૃત્ય-ચિત્ર-સંગીત શીખવું હોય, તો કુટુંબનું નહિ તો મુકુંદભાઈ અને વત્સલાબહેન એવાં બધાં—નિઃસંતાન દંપતી—એાનું ધર ઉધાડું જ છે !

એટલે આર્થિક ચિંતા જેમને કરવાની નથી, તથા આઝાદીના સંગ્રામ અંગે કે આઝાદી બાદના રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો અંગે જેમને ખાસ કશું લાગતું વળગતું નથી, માત્ર સાંસ્કારિક એટલે નૃત્ય, સંગીત, નાટક, બહુતર એવી પ્રવૃત્તિઓ તથા સામાજિક એટલે લગ્નવિષયક પ્રશ્નો જેમને કંઈકે સમસ્યા એવું જણી રહે છે, એવાં નૃવાનિયંત્રિયં કે પ્રોડ સી-પુરુષોની આ વાત છે.

એવાં પાત્રોની એવી મથામણની વાર્તા ન સંભવી શકે એવું નથી. એના પુરાવા રૂપ આ લગભગ આઠસો પાન છે, એમ માનો.

શ્રી. સોપાનનાં આ 'સ્તનો'ની મૂંઝવણ અને મથામણ ખીજી રીતે યથોચિત રહ્યું થઈ છે. કર્મચોગી-સંન્યાસી કે સાંતિનિકેતન આમાં ન આવે એ બનેલ નહિ; પણ મુખ્યત્વે નૃત્ય-નાટકનો તખ્તો એ જ આની મુખ્ય ભૂમિકા છે. પાંડિત્યરી આમાં નથી આવતું. બીજા લેખલેખાની ચિંતા આ 'લિખરલ' વાર્તા અંગે અરથાને છે.

જયંતી, જગન્નાથ વગેરે નૃવાનો લગભગ ન પરણવાના હમેદવાર છે; છતાં જયંતીને 'સુભગા'ને ખાતર તેની સાથે પરણવું પડે છે. જગન્નાથ પરણતો નથી. છતાં સુભગા, પ્રજ્ઞા વગેરે માટે તેની રૂતિ અણછી નથી. ખીજા બાતુ રમાકાંત, મુરેશ, દિનેશ એ નૃતી જલ્દનાં પાત્રો છે, તેમની લગ્નસમસ્યાઓ પણ એ રીતની જુદી છે.

પણ ખાસ તો જયા-પ્રજ્ઞા-કીર્તિદા એ ત્રણની 'પરણું'—'ન-પરણું' એ જલ્દના સમસ્યાઓને અંગે જ આ નવલકથા વિસ્તરે છે. અને એ વિસ્તાર સાધવામાં જ લેખકનો ખસે કસળ તથા ખરી સફળતા રહેલાં છે.

સામાન્ય પ્રેમપ્રણય અને લગ્નની આ વાત હોત, તો તેમાં કરી નવીનતા ન હોત. પરંતુ આઝાદ ભારતમાં હવે સંસ્કારી, વિચારવંત કન્યાઓ દેશના તખ્ત ઉપર આવવાની, અને લેખક એવાં પાત્રોનું અસ્તિત્વ વાર્તા પૂરતુંય કહી શક્યા એ આનંદની વાત છે. એવાં પાત્રો અને એમની સમસ્યાઓ કેમ ન હોય? લગ્નને કે પ્રેમને માત્ર મુદ્દામૈત્રી આવશ્યકતાથી બહાર વિચારવા-જેવાની દૃષ્ટિ આઝાદ દિંદેમાં થોડાંક પાત્રો પણ ન ધરાવે, તો ખરેખર નિરાશ થઈ જવાય.

લેખકે વાચકને એ નિરાશામાંથી ઉગારી લીધા છે. માત્ર વાર્તાના ફલક ઉપર ચીતરાયેલાં આ પાત્રો 'વિગુણ ન જુલો' ને સાથે આપણા શુભવાતી સમાજમાં છેક જ નહિ હોય એમ ન કહી શકાય. ખરેખર ફરો તોપણ તેમને આ બહેર વાર્તા ઉપર લાવવા બહલ લેખકને અભિનંદન.

પુનર્મુદ્રણ પામતી આ વાર્તા માટે અત્યારની ધંડોએ વિરોધ કંઈ કહેવાનું હોય નહીં. વાર્તાનું પ્રકાશન પણ ખાસ સંપત્તી થયું છે. પરંતુ અશુદ્ધ-શુદ્ધ એવાં નેટકાંના કોને નીચે કેટલીક ભૂલો એટલા માટે બતાવી છે કે, આવા ગંભીર પુસ્તકનુંય શુદ્ધ પ્રકાશન આપણા પ્રકાશન-તખ્ત ઉપર હજી કેટલી દુરની વાત છે ! કેટલીય પ્રકાશન-સંસ્થાઓ તથા લેખકો નહોતે કે અશુદ્ધ પુસ્તકો પ્રગટ કરવાની બાબતમાં હોડમાં ભેળમાં છે !

ગયું-થયું, ધજ-ધૂજ, મરી-મારી, વિચાંતી-વિચારતી, પણીનો-પાણીનો, વતોમાંથી-વાતોમાંથી, પ્રસન્ન-પ્રજ્ઞાબહેન,

મર્ગ-માર્ગ, દંડોજતતી-દંડોજતી, સમાચાર-સમાચાર, દષ્ટિએ-દષ્ટિએ, એપણું-આપણું, સાંજળવા-સાંજળવા, કલાકાનાં-કલાકારનાં, નેનું-તેનું, સંબંધ-સંબંધ, મુદ્દલ-મુદ્દલ, દિવસની દિવસની, દષ્ટિએ-દષ્ટિએ, નંદિનીની-નંદિનીની, જવાબ-જવાબ, તખ્તે-તખ્તે, દિવસોમાં-દિવસોમાં, ગુમરા-ગુમરા. આ બધી બૂકો તો છાપબૂકો કહેવાય તેવી છે. પરંતુ બહુવચનના શબ્દોમાં અનુસ્વારીની તથા સંસ્કૃત શબ્દોના હસ્ત-દીથેની બૂકો છે એવી ગણી શકાય તેવી નથી. તે પણ અનેક છે. તે ગણાવી જમા શકવી ઠીક નથી.

આ વાર્તા ગુજરાતનાં સૌ વિચારવંત યુવાન-યુવતી વાંચવાનું નહિ ચૂકે, એવી આશા રાખીએ.

‘વાચક’

અગત્યેશ : લેં ૦ સારંગ બારોડ; પ્રકાં ૦ આર. આર. રોડની ફંપની, મુંબઈ-૨; પૃં ૦ ૨૫૨; કિં ૦ ૪-૦૦.

સિનેમાની નટનટ્રીઓ તરફના ‘આંધળા આર્થલેક્ષી ઘેરાયેલા’ ‘આપણા’ યુવાન વર્ગને ફિલ્મની ‘અંદરની દુનિયામાં’ હોક્તિયું કરાવવાને બદલા ધરાવે, ફિલ્મ લાઈનના ‘નતઅનુસર’ વાળા લેખકે આ નવલકથા લખી છે. અલબત્ત, એ સિવાયના વર્ગ માટે પણ ‘હોઅય’ બને એવી ચીવટ તેમણે રાખી છે; અને ‘ગુજરાતને’ આ નવલકથા ગમે, તો ‘આ જ વાતાવરણની ખીલ નવલકથા’ રચવાની હોંશ લેખકને થશે એમ જણાવ્યું છે.

ફિલ્મની દુનિયામાં ‘અંદર’ આપણને સૌને પહોંચાડવા લેખકે એક ચાતુર યુક્તિ અજમાવી છે : વાર્તાલેખનની શક્તિ વાળો બનાવસને એક જુવાન ફુંદન, જેનો બાપ કારખાને ધર્મેનિષ્ઠ પંડિત હતો, તથા જેને ગુલશન નામની વેશ્યાપુત્રી સાથે પ્રેમમાં પડવા બદલ જાણે ધરમાંથી હાંધી કાઢ્યો હોય છે - તે પોતાના મિત્રના પિતાની ઝોળખાણથી મુંબઈના એક રોડ હીનદયાળના મહેમાનખાનામાં આશરો મેળવે છે. તે રોડનો પુત્ર શ્રીકાંત લેખક તરીકે બહાર આવવા ઇચ્છતો હોય છે, તે આ સાહિત્યકારને અપનાવે છે. પછી આ સાહિત્યકારને ફિલ્મી દુનિયાનો મુકરજ, શ્રીકાંત ઉપર વર્ચસ્વ મેળવવાને લોકે અપનાવે છે. પછી મુકરજ અને ફુંદન તથા શ્રીકાંત મળી એક ફિલ્મ કંપની ઘાટે છે.

આપણને આ રીતે ફિલ્મી દુનિયામાં પ્રવેશ કરાવી લેખક શું બતાવે છે? મુકરજ જેવા ફિટ્સરોકો મૂકી માટે મૂકીદારોને કેવી રીતે નરીયા દ્વારા ફસાવે છે; તે ફિટ્સરોકો પણ નવી આવતી કુલીન-ખાનદાન યુવતીઓને દારૂ પાઈ કેવી રીતે ફસાવે છે; પોતાના બહેનપરિયા થવા આવતા ખીન હરીફને કેવી રીતે નરીયા દ્વારા ફસાવી બદનામ કરી દૂર કરે છે, ઇં...

આ બધું ‘નતઅનુસર’ થી કહેવામાં આવતું હોય, તો છેવટે પ્રશ્ન તો એ ઊઠે છે કે, પોતાના મનોરંજન માટે સંકેતો યુવાન-યુવતીઓને આવું બધું જીવન સરજ આપવું, એ સંસ્કારી પ્રજા માટે કેટલે દરજ્જે યોગ્ય કહેવાય? ઉપરાંત એ નટ-નટ્રીઓની કામ-લીલા ઉવટે એ લોકોના મંજળ પૂરતી જ મર્યાદિત રહે ખરી? કે પછી તેના છાંટા કે ચેપ ધરધરાનું જીવાનિધાને લાગવાના? અને અત્યારે ધરનાં નાનાં બાળકો પણ મોટરોમાં સાથે સિનેમા-નટોના જીવન વિષેની વિગતવાર સાહિત્યી અંગેની પોતાની ભણકારી ‘મિશાવતાં’ હોય છે, ત્યારે એ નેહને તો નટ-નટ્રીઓ અને કુટુંબો વચ્ચે કરો જ અંતરગત રહ્યો છે એમ જ લાગતું નથી. બધું કચારનુંય એકાધાર થઈ ગયું છે!

અને મુંદરીઓ પાછળ જ પાછલ બનેલા લોકો, અત્યારે અમદાવાદમાં ચાલતાં ‘ફાવે તેમ’ લડવાની ‘શરતવાળાં કુસ્તી-ફંગલોની ડિફેટો પણ મળતી બંધ થઈ નય એ હદે તરી પડે છે, ત્યારે લોહીની રમતો (‘લોહીનો વેપાર’ - એ અર્થમાં પણ!) રમવા પાછળ પડેલા શોખનોનો ઇતિહાસ યાદ આવે છે; અને ધડીકાર એમ થઈ નય છે કે, આપણું આઝારી-તખ્ત હજી હમણાં તો જીત્યું થયું તેટલામાં જ ‘Decline and Fall’ [અધઃપાત અને વિનાશ] નો ઇતિહાસ લખાવાના પ્રકરણમાં તો નથી પ્રવેશી ચૂક્યું?

‘વાચક’

શું હતા અને શું થઈ ગયા! લેં ૦ હાથ સાંભાળી; પ્રકાં ૦ નવયુગ પુસ્તક બંડાર, રાજકોટ; પૃં ૦ ૧૮૮; કિં ૦ ૩-૫૦.

નાટકિયા - ચટપટી બાયાનાં અને માત્ર હંસાવવા ખાતર ગોડાવેલા વસ્તુનાં આ ટાત ‘મનકિયા’ નાટકો છે. સમાજમાં જે જુદી જુદી તરેહની નફાર્થ ચાલી રહી હોય છે, તેને એક જ પરાકાષ્ઠાએ લઈ જઈ, ફેલેટ કરી, લેખક હાસ્ય રૂપના કરે છે. અને હાસ્ય એક જીતું કરે છે કે, કદાચ એ પ્રમાણે બદખર નફાર્થ કરનારા માણસ પણ એ નાટક ભજવાતાં જીતે તો કેવળ આનંદ જ માણે; જરાય હાથ ન અનુભવે. કારણ કે એની ફેલેટી તે એવી સામાન્ય તરકીબથી ગોડાવેલી જીતે છે, કે જેવી તે પોતે કદી ગોડાવે જ નહિ! બહુ તો ફેલેટી થાય એવી એ તરકીબ ન અજમાવવી એટલું જ એ શીખીને નય! આ નેહને એક પ્રશ્ન વિવેચકો પાસે મૂકવા જેવા લાગે છે કે, આનાં ફારસ જેવાં પ્રહસનોનો વિનંદ સંસ્કાર-પેાષક અને સુરુચિબંધ ખરો?

એમ કે ખેલેલા નાટકમાં વિલા નામની એક જીવાન ઠોકરી, પોતાના રૂપથી આકર્ષયિલા અનેક યુવાનો પાસેથી લક્ષ્મી બાળતમાં માત્ર એટલા જ કારણે તરછાડાય છે કે, તેનો બાપ ગરીબ અને ‘કરજદાર’ છે. અર્થાત એ જીવાનિશાઓને સીતું રૂપ પણ નેહંએ છે, તેમ જ તેના બાપના પેસા પણ

નેહીએ છે. એટલે વિશ્વા પડોશના એક બીજા મનમોહન નામના ગૃહસ્થ, જે પોતાની પત્ની અને પુત્રીના કૂલકલ્યાણકા-
રેલા અને ખરચાણપણાથી ખૂબ ત્રાસેલા છે, તેમની પાસેથી (એ પત્ની-પુત્રીની ગેરહાજરીમાં, અલબત્ત) સાક્ષીઓ તેમ જ કેટલોક ટોંબિટ-સામાન ભાડે લાવે છે, અને પછી વાત કરાડે છે કે, પોતાના પિતાને 'વારસામાં અણધાર્યો' ગયેલા હાથ આવ્યો છે. બસ, પછી તો વિકાને પહેલાં ગરીબ માની તરછાંડનાર જીવાનિપાઓ તેની આગળ 'ગમે તે કરવા' તૈયાર થઈ નય છે અને તેની પાછળ માથોની પેટે બણબણવા લાગે છે. અરે, મનમોહનની તાલેવંત દીકરી રિમતોના જ પ્રેમી લલિત પણ, હવે વિશ્વા પાસે રૂપ અને પૈસા બંને હેપાતાં, રિમતોને છોડીને આવે છે!

'બંને સરખા' નાટકમાં પણ પોતાને ખોટી રીતે બીજાના કાંઈયે પૈસાદાર બતાવી, પોતાની પ્રેમિકા 'સુનિતા'ને છેતરવા માગતો પ્રેમલ, તથા 'મંજુ'ને પૈસાદારની દીકરી બતાવી પ્રેમલને છેતરવા માગનાર શોભારામ-એ બંને પોત-પોતાની શુકિતોમાં છેતરાય છે, એ બીનાથી હાસ્ય ઉપજાવ્યું છે.

'સ્વાતિના પ્રેમ' એ નાટકમાં સ્વાતિ તેમ જ સ્વેતા એ બે યુવતીઓને પોતાના બનાવટી પ્રેમથી-છેતરવા સંહિતનો ફળેતો બતાવ્યો છે.

'નયુભાઈની લાગવગ' - એ નાટકમાં નોકરી અપાવવાની પોતાની લાગવગની ખોટી રૂઝીસાથી પડોશના મુધીરને છેતરી તેને ત્યાં મિત્રબાનીઓ પડાવતા નયુભાઈનાં કારનામાંથી હાસ્યરસ ઉપજાવ્યો છે.

'માનગી માનપત્ર'માં કેટલાક ગામડિયા એક દુરસ્તબોય અમલદારને માનપત્ર આપી હાથમાં લેવા પ્રયત્ન કરે છે; પણ સાહેબ પહેલાં આવેલા પ્રેસ-રિપોર્ટરને જ સાહેબ માની માનપત્ર આપી દેવાનો છબરડો વાળે છે.

'પરજીવી જતી રહી'માં ધનુભાઈની માથાભારે પત્ની સુનંદા પોતાની દીકરી પરજીવીને લલક નામના બાઈડિયા પણ ધનિક જીવાનિયાને પરજીવી દેવા છુટે છે, ત્યારે ધનુભાઈ પરજીવીને નાસી જઈ, પોતાને મનકાંચતા જીવાને પરજીવામાં મદદ કરે છે. પણ છેવટે એ ઉપાડું પડી જતાં ચોડુંક હાસ્ય નીપજે છે.

'સ્વપ્નું સાચું પડ્યું'માં એક ભ્રષ્ટ્ર પોતાનાં સ્વપ્નાંની વાવથી કેવી રીતે જગમાનેને જમાવે છે, અને એ વાતોથી જમાયેલા જગમાને હાથે કરી એવું પરિણામ કેવી રીતે લાવી મૂકે છે, તેની વાત છે.

એક વાપામાં નાટકિયારેલા કેવા ભવા કરે છે તેના નમૂના આ રહ્યા:—
તારા બાપુ 'અમુક બાબતમાં હાંચરેનું બાહ્યમૂલ પીતા હોય એવું' બચ્ચું કહેવાય.' આના ધરની રિયલિટ 'તલિયા

વગરની બારકેટ જેવી થઈ ગઈ છે!' ચોરડીની 'ભોં ભેધા પછી તો મારા જેવા દેશલક્ષને 'વધુ અનાજ ઉગાડો'ની જુલિય ઉપાક્રવાનું મન થઈ નય. કેમ કે વરસાદના ટાઈમમાં મારે પાણી બહારથી નથી લાવવું પડતું, પણ અંદરથી પાણી બહાર કાઢવું પડે છે."

ખીજી રીતે આ નાટકોની ભાષા 'ચર્ચે કલાત' છે! અનુસ્વારોનાં ઠંકાણાં નથી; સ્ત્રીઓ માટે પુરુષ જેમ અનુ-સ્વારોના અસ્થાવ અને પુરુષ માટે સ્ત્રીઓ જેવાં અનુસ્વારો! બધું મુંબઈના 'ભેળ-સેજ' જેવું છે! નપુંસક લિંગના સમ્બોને તો અનુસ્વારો કતારી લઈને પરાણે નરભક્તિના જનાની દેવામાં આવ્યા છે! નર, નારી, નાન્યતર બધાં એક અજે મૂડી નાખવાની આ ટેવ એકદમ 'પિટ-કલાત' જેવી છે.

'વાચક'

શામળ ભટ્ટ કૃત ત્રિહાસન બત્રીશીઃ સંખાં હરિવલ્લભ સુનીલાલ બાયાણી; પ્રકાં ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ-૭; પૃ. ૪૧૨; કિ. ૮૦૦.

ચાર સો ને બાર પાનના કેમી સાહજના આ પુસ્તકમાં સંપાદક કવિ શામળ ભટ્ટની સિંહાસન બત્રીશીમાંની ૧૮ થી ૨૨ સુધીની પાંચ વાર્તાઓને સમીપા છે. કૃતિના આરંભ પૂર્વેની પ્રાકૃત્યનરૂપે અપાયેલી ૪૭ પાનાંની ભૂમિકામાં, સંપાદક બત્રીશીની વાર્તાઓનો સારાંશ આપીને આ વાર્તાઓની પ્રણાલી વિષે પણ વિચાર કર્યો છે. આની પહેલાં સદૃગત અંબાલાલ બની દોરા બત્રીશીની પહેલી સત્તર વાર્તાઓ પ્રકાશિત થયેલી છે તે વાતને ધ્યાનમાં લેતાં, જીજ્ઞાસી સાહિત્યમાં આ કૃતિના પ્રકાશનથી સિંહાસન બત્રીશીની પરિરોધિત રૂપે એકથી બાવીસ વાર્તાઓ હવે અવધારીઓને સર્જક રૂપે ઉપલબ્ધ બને છે.

આ પાંચ વાર્તાના વિષયને રસપ્રાપ્તિ, તો તેમાં આવી અન્ય વાર્તાઓ કરતાં ઈર્ષ નાવીન્ય નથી. ચિકિત્સા સિંહાસન પર રાજ્ય ભોજ પગ મૂકવા બંધ તથાઈ કોઈ એક પૂનત્તી તેને રોષીને રાજ્ય ચિકિત્સા સંગોવરિયા જ તે સિંહાસને બેસી શકે તેમ કહે અને પછીથી ચિકિત્સા ઓઈર્ષ તથા પરઃખ-બંધનત્વને નિર્દેશી વાર્તાઓ કદી નય. બસ, આ પ્રમાણે જ એક પછી એક વાર્તાઓ કહેવાની નય છે.

આમાંની પહેલી 'વહાણની વારતા'માં મંદનાવતી નગરીના નગરરોડે નિર્મલસાને પુત્ર અભયવંદ, દમવપુરના રાજ દેવીકંતના રાજ્યમાં વસતા બાનુશીની પુત્રી દુરિતાને વરવા અર્પે નય છે, તે વસ્તુ છે. પછીથી તો શામળની અન્ય વાર્તાઓમાં બને છે તેમ જ અહીં પણ અલ્પિત આ વલ્લિપુત્રને ફેલાવે છે. તેનાં વદાણ પણ અલ્પિત દાપ કરી લે છે. અને પરિણામે તે કાર્યને કરવત મુદાવવા નય છે. માર્ગમાં ચિકિત્સા

મળતાં તેનું દુઃખ દૂર કરવાનું વિક્રમ જણાવે છે. ને પછીથી તો પેલી ગણિકાને સુક્રિતથી હરાવી, વહાણ પાછાં લાવી વર્ણિકપુત્રને સોંપે છે અને પેલી કન્યા પણ પરણાવે છે.

અન્ય ચાર વાર્તાઓમાં પણ આ જ રીતનું કોઈ ને કોઈ પરાક્રમ વર્ણવાયું છે. 'ભાશારામ'ની વારતામાં વિક્રમ, કણ્ઠી ભાશારામને મોક્ષ આપાવે છે તે વર્ણવાયું છે; તો 'વેતાલ હાટની વારતા'માં ગરીબ વેતાળને પરણ્યાની વિક્રમે કેટલા બધા છવેને મુખી કર્યાં તે વારતે વર્ણવે વિષય બનાવાયો છે. કર્પુરગીરી નામક પૂતળીએ કથેલી 'પાંનની વારતા'માં લગ્નશ્રમ અસાધ્ય હતી શકાય તેવી 'પાંન' લાવવાની ઘટના વિક્રમ દ્વારા શક્ય બનતી બતાવાઈ છે. ને છેલ્લી 'કામધેનુની વારતા'માં તો રાત્રને ચક્રસવા મથેતા ઇન્દ્ર પણ આશ્ચર્યથી પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ નય તેવું ગાયત્રી રક્ષાનું કાર્ય વર્ણવાય છે. આ પરદુઃખમર્જન રાત્રની કારીએ કરવત મુકાવવા જતા નાગર બ્રાહ્મણને બચાવી તેને પરણાવે છે ને ચોતાના આખા કુટુંબના લાભે મળેલી ગાય તે દંપતીને સોંપી દે છે, એ સંકાર્યથી વાર્તાનું પરિણામ થયું છે.

આમ આ પાંચ વાર્તાઓમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારનું વિક્રમનું સ્વર્કાર્ય વર્ણવાયું છે. આના પછે રામજની ને રીતિ છે તે મુજબ બીજા અનેક આક્રમકાર્યો, વ્યવહાર હઠાપણ, ભુલિને કસે તેવા કોપકાર્યો અને તેના ઉત્તરોમાંથી મળી રહેતું વિવિધ પ્રકારનું જ્ઞાન ઇત્યાદિ વર્ણવાયું છે. જુદી જુદી રીતે મુકતી આ કથાઓમાં પુરાણોની વાતો પણ જનસામાન્યને જાણી નય તેવી રીતે ગૂંથી લેવામાં આવી છે અને આ પ્રમાણે શ્રોતાવર્ગને આનાથી હઠાપણ અને યોધ બને કાલ્પાગ્રહની જેમ અપાર્થ જતાં જણાય છે.

પાંચ વાર્તાઓમાં ક્યાંક ક્યાંક તો કવિતા પણ કેવી કાવળી જનીને યેસી ગઈ છે ! જુદા જુદા વાતની રાત્રની મુલાકાત, રાત્રીએ ઈર્ષક વર મોગવાનું હઠેતાં ભાશારામ કણ્ઠીએ આપેલા ઉત્કૃષ્ટ રાત્રીએ મોડેલી કામધેનુની સેવા ઇત્યાદિ આનાં ઉદાહરણો છે.

અહીં મુખી તો કૃતિનો સામાન્ય પરિચય તથા રામજની વર્ણવે રીતિની વાત થઈ. પરંતુ આવી કૃતિઓનું આ પ્રકારનું વર્ણનાત્મક વિવેચન પર્યાપ્ત નથી; ખરેખર તો બદ્ધ જરૂરી પણ નથી. આ પ્રકારના લોકસાહિત્યને આપણે તુલનાત્મક રીતિએ ચકાસીને આપણા તત્કાલીન સમાજથી અન્ય સમાજ કઈ રીતે જુદા પડે તો તે અંગેનાં પ્રમાણિત મતગણા—Valid hypotheses બ્રક્ષાં કરવાનું છે. આવા સાહિત્યમાંથી મળી આવતાં પ્રતીકો આપણને તુલનાત્મક અભ્યાસમાં ખૂબ મદદરૂપ થઈ શકે, અન્ય સાહિત્યમાં મળી આવતાં આવાં સરખાં પ્રતીકોનો અભ્યાસ એ સ્વયં એક રસિક

વિષય તો થવાનો જ; પણ તે ઉપરાંત આવા તુલનાત્મક અભ્યાસમાંથી સમાજની એક પ્રકારની ચોક્કસ વ્યવસ્થા પણ જોવી થઈ શકે. લોકસાહિત્યની કૃતિઓના આ પ્રકારે અભ્યાસ થવો આપણા સાહિત્યમાં ખૂબ જ જરૂરી છે. આમ થશે તો જ મૂળધોયા સંશોધકના પરિશ્રમનું કંઈક વળતર થયું ગણાશે.

શ્રી. ભાયાળીએ જુદી જુદી નવેક પ્રતોના આધારે આ કૃતિ તૈયાર કરીને ઉપયુક્ત અભ્યાસ અંગેનાં સિદ્ધાંત જુલ્યાં કર્યાં છે. પાછળ આપેલી પાઠાંતરોની માહિતી તેમ જ કૃતિમાંથી નીકળતા લગ્નશ્રમ ચારસો નેટલા રાખેલી સુચિ સંપાદકના પ્રવૃત્ત પ્રયત્નના કળારૂપ ગણાવી નોંધે. સંપાદકની આ તેમ જ અન્ય જૂની ગુજરાતી તેમ જ અપભ્રંશની સંપાદિત કૃતિઓમાં ઉપરનો દરિયનિહી અભ્યાસ થવાનું સૂચન અહીં આક્રમક તો નહીં જ ગણાય.

છવટે, આવા પ્રમાણિત સંશોધન માટે સંપાદકને બ.ન.વાદ.

શાન્તિ આચાર્ય

કૂલમાળા: લે. ૦ વલ્લભદાસ અક્ક; પ્રકા. ૦ મેસરે કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ, મુરત; પૃ. ૩૬; કિં. ૫૦ નં. ૫૦.

સરલ શૈલીમાં લખાયેલ આ પુસ્તિકા બાળકો તેમ જ કિશોરોને ઉપયોગી થઈ પડે તેવી છે. બાળકોને કેળવણી કર્યાંથી કર્યાંથી મળે છે એનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરીને, લેખકે બાળકો તથા માળાઓ અને વાલીઓ માટે સારી સામગ્રી પૂરી પાડી છે.

કોક કોક જગ્યાએ નોંધણીની ભૂલો રહી ગઈ છે. પા. ૨૩ પરનો છેલ્લો ફકરો, અટપટી વાક્યરચના ઠોવાને કારણે, ઠીક રીતે સંકલિત થયો નથી. પા. ૨૫ ઉપર છેલ્લા ફકરામાં આપવામાં આવેલ રૂપક યોગ્ય રીતે નિરૂપાયું નથી.

ચં. ઉપાધ્યાય

બાળગીતો ભાગ ૧-૨-૩: સંપા. ૦ સોમાભાઈ ભાવસાર; પ્રકા. ૦ સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, ભાવનગર; પૃ. ૭૨, ૬૪, ૬૪; કિં. ૧ રૂપિયા દરેકનો.

આ ત્રણે ગીતસંગ્રહો આવકારને પાત્ર છે. નાનાં બાળકોને ધ્યાનમાં લઈને ગીતોનો સંગ્રહ સંપાદકે કર્યો છે. વિષયોની વિવિધતા એમાં છે. ભાવગીતો, પ્રસંગગીતો, કુદરતી દરજો અંગેનાં ગીતો, વગેરેને ધોરને ગીતોના ત્રણે સંગ્રહો સારા બન્યા છે. સારા રાગ અને ઢાળોવાળાં ગીતો બાળકોને ગમશે એમાં કહેવાપણું નથી.

આ સંગ્રહો યુનિયુક્તિત યાચ ત્યારે નોંધણીની ભૂલો મુકાવી લેવા વરફ સંપાદકનું ધ્યાન ખેંચવા જેવું માનીએ છીએ. બાળકોને શરૂઆતથી જ શુદ્ધ નોંધણી ઇતરવાચનમાં પણ મળે, તો નોંધણીનો પાયા સુદૃઢ થાય.

ચં. ઉપાધ્યાય

બાળક સાથે વાતો કેમ કરશે? લે. શ્રી. હરશર્મા
ત્રિવેદી; પ્રકાં પરિચય દ્વર, બોમ્બે મુમ્યુઅલ ચેમ્બર,
ચોથો માળ, ૧૯/૧૧ હામા સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૧; ૫૦ ૩૨;
ફિ. ૪૦ નં. પૈં.

મનોવિજ્ઞાનના એક અધ્યાપક તરીકે શ્રી. હરશર્માનું
નામ ગુજરાતમાં બહુજાણીતું છે. પરંતુ તેમજ સમાજમાં
બાળકોનું વિશિષ્ટ રચન છે, એ વાત હવે ધીરે ધીરે બધાંએ
ચીકારી છે. પરંતુ બાળકો સાથેના વર્તન વિષે, બાળકના
વિકાસાર્થે એને કેવા 'લાવથી' બોલાવવું, બોલાવવું ઇત્યાદિ
વિષે, નમ્રત વાને વિચારનારાં ઘણાં જોઈને માથાપે છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તિકા એવાં માથાપાને સરસ માર્ગદર્શન
આપે છે. સાચાદાથ આ પુસ્તિકા શિક્ષકો માટેજ જીવ
મહત્વની સામગ્રી પૂરી પાડે છે. "બાળક હવેનું વ્યક્તિત્વ
ધરાવવું સંવેદનશીલ મનુષ્યપુષ્પ" છે એ જાવને મધ્યમાં
રાખીને શ્રી. હરશર્માએ લખેલ આ પુસ્તિકા આવકારદાયક
છે, માથાપો અને શિક્ષકો સૌને આ ચોપડી ઉપયોગી
નીવડે એવી છે.

અં. ઉપાધ્યાય

ડૉ. આદ્યપત્નિ રવીન્દ્રકર : લે. ચંદ્રલાલ પરીખ; પ્રકાં
વૉરા એન્ડ કંપની, પબ્લિશર્સ (પ્રાઇવટ) લિ. મુંબઈ; ૫૦ ૩૨;
ફિ. ૬૦ નં. પૈં.

એક સાધુચરિત પુરુષનું જીવનકાર્ય આ પુસ્તિકામાં
લેખકે આલેખ્યું છે. સેવા શી વસ્તુ છે, એની હકની શી
ચીજ છે, અને સાધુ પુરુષોનું ચરિત કેવું ગહન અને મહાન
હોય છે, એની રસપ્રદ વાતો આમાં મળે છે.

૮૪-૮૫ વર્ષની જીમરના આ હજી-યુવાન બીજી રીતની
અનેક સાદારી વગેરે શક્તિઓ ધરાવતા હોવા છતાં, આંતરે
આફ્રિકાનાં જંગલોમાં માનવસેવાનું કાર્ય કરી રહ્યા છે. એવા
સાધુચરિત પુરુષોનાં પુલકથી સંસારની સાધુતા ટકી રહી છે.

આ પુસ્તિકા, બાળકો તથા મોટાં બધાંને ઉપયોગી છે.

અં. ઉપાધ્યાય

કાયાની કરામત : લે. ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી; પ્રકાં
ગુજરાત વિદ્યાલય, અમદાવાદ; ૫૦ ૨૩૪; ફિ. ૩. ૪૦૦.

કડકે કડકે લખાઈને પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખોનું સંકલન
કરીને આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલું છે. પુસ્તક સુંદર
અને સુવાચ્ય છે. તેમાં કોઈકે ઠેકાણે 'ગયા હવામાં આપી
મર્યું', કે '૧૯૯ મા અંકની માપુકરીમાં આ વિરોધી નોંધ
આપી હતી' એવા ઉલ્લેખો રહી ગયા છે; તે સર્જક
પુસ્તકમાં આવવા ભેળંતા ન હતા.

ખા. ૨૫ : 'તેને આધિની વસ્તુ શ્રમ વગર જોવા માટે
બહિર્ગોળ ... એવું છે. ત્યાં 'આધિની' ને બદલે 'પાસેની'
હોયું' નોંધ્યો.

ખા. ૨૬ : લાંબી દૃષ્ટિબાંધને દૂરની વસ્તુ જોવા માટે
દૃષ્ટિમેળ સાધવો પડે છે' એવું છે તેમાં 'દૂરની વસ્તુ' ને
બદલે 'પાસેની વસ્તુ' નોંધ્યો.

સરકુત તેમજ અંગ્રેજી અપરજોખામાં ધણી બૂલે
જેમણે છે. બીજી આદતિમાં આપી ક્ષતિઓ ન રહે એ
કમ્પાસ જોય છે.

આ પુસ્તકમાં જ્ઞાનતંત્ર, યંચિતંત્ર, પ્રજનનતંત્ર, વૃદ્ધિ,
નિદ્રા, રોગસાધેનું રક્ષણ તથા મૃત્યુ સંબંધી ચર્ચા કરવામાં
આવેલી છે. આ ચર્ચા અદ્યતન વૈજ્ઞાનિક દબે થયેલી છે.
સરજ બાબતમાં લખાયેલું આ પુસ્તક હરકોઈ માટે વાંચવા
જેવું ગણાય.

'દક્ષતરી વિજ્ઞાન' નાં પુસ્તકો પરિલાખા નથી' માટે ન
લખી શકાય એવું માનનારાઓએ આ પુસ્તક ખાત
વાંચી જવું નોંધ્યો. લેખકને ત્યાં ત્યાં અંગ્રેજી શબ્દોની
જરૂર લાગી, ત્યાં ત્યાં તેમણે એ વિના સંકેતે વાપરેલ છે.
ત્યાં બધોજેસતા શબ્દ મળી આવ્યા, ત્યાં તેમને ઉપયોગ
પણ કરી લીધેલા છે. લખાણની ટબ પણ જોઈલી સરસ છે
કે, વાચનમાં તેમજ સમજવામાં જરાય અડચણ પડે નહિ.
આવા પ્રયત્નો ખૂબ થતા રહે તે જરૂરી છે,

અંસીધર ગાંધી

ગૃહસંચાલન : લે. ડૉ. લીલા શાહ; પ્રકાં ગૃહ
અંચરન કાર્યાલય, અમદાવાદ; ૫૦ ૨૬૬; ફિ. ૩. ૫૨૫.

ડૉ. લીલા શાહનું ગૃહવિજ્ઞાનનું આ પુસ્તક સુંદર રીતે
લખાયેલું છે. તેમાં ગૃહવિજ્ઞાનનાં તમામ પાસાંની વૈજ્ઞાનિક
જણાવટ વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ કરવામાં આવેલી છે. આજના
જીવનનાં બદલાતાં જતાં મુદ્દાઓને અડરૂપ થતા શું શું
કરવું પડે અને શા માટે ? તેના કારણો મેરફાઈ - ઇલ્પાઈ
સર્વ વિગતો રસપ્રદ રીતે ચર્ચાવામાં આવેલી છે.

લોકશાહીમાં કૌટુંબિક જીવન, આવક અને નવક,
સમય અને શક્તિ - નાં પ્રશ્નો પૂણજ સારી રીતે લખાયેલાં
છે. રસીકામાં કઈ કઈ સજવડો જરૂરી ગણાય, જગા
તેમજ સગર અને શકિતનો કચ્છસરથી ઉપયોગ શી રીતે
કરી શકાય, તેના ખ્યાલ પણ સારી રીતે આપવામાં
આવ્યા છે.

પુસ્તક ગૃહવિજ્ઞાનના વિષયના શાક્યપુસ્તક તરીકે
લખાયું છે. છતાં ગૃહિણીઓને વ્યવહારુ રીતે પણ આ પુસ્તક
ઉપયોગી થાય તેવું છે. વિરોધમાંથી સજવડ અગવડ વેડીને પણ
તેમાં સૂચવેલી દબે કામ કરવાની ટેવ પાડવામાં આવી, તે
જોઈ નથી. તેમ કરવાથી સમય અને શક્તિનો સારો જોવા
અવાપ થશે.

અંસીધર ગાંધી

कुलपति डॉ. राजेन्द्र प्रसाद का भाषण

[गुजरात विद्यापीठके १५ वें पदवीदानके अवसर पर, ता. १६-१२-६०]

गुजरात विद्यापीठ मेरी अपनी ही संस्था है इसलिये इसमें आनेका मेरे लिये यह पहला ही अवसर नहीं है। मैं बार बार यहां आ चुका हूँ और आपके इस दीक्षान्त उत्सव में भी भाग ले चुका हूँ। पर जब जब आता हूँ, मुझे बड़ी खुशी होती है और कई पुरानी स्मृतियाँ मेरी आँखोंके सामने आ जाती हैं। यहां आनेके अवसरका स्वागत करनेके कई कारण हैं, किन्तु सबसे बड़ी खुशोका कारण मेरे लिये यह है कि इस विद्यापीठको मैं एक वृक्ष के रूप में देखता हूँ। यह वही वृक्ष है जिसका पौधा स्वयं बापूने अपने हाथसे लगाया था। उस समय उन्होंने जो आशाएं, इच्छाएं और अपने दिलकी आकांक्षाएं व्यक्त की थीं, इस अवसर पर उनका सुखद स्मरण हो आता है। सुखके साथ साथ थोड़ी सी वेदना भी होती है। कम से कम शिक्षाकी स्थिति पर नये राष्ट्रीय दृष्टिकोणसे विचार करनेकी प्रेरणा तो मिलती ही है। इस दृष्टिकोणको मैं नया कहूँ या पुराना यह निर्णय करना भी मेरे लिये आसान नहीं है। कितने ही वर्ष हुए बापू ने शिक्षा के जिन सिद्धान्तोंका प्रतिपादन किया था और जिनका उल्लेख आपने अपने विवरण में किया है, आज भी वे सिद्धान्त हमें ललकारते दिखाई देते हैं। मेरी वेदनाका यही कारण है कि उन सभी सिद्धान्तोंकी अभी तक हम अपनी शिक्षा पद्धतिमें यथोचित स्थान नहीं दे पाये हैं।

विद्यार्थियोंके बौद्धिक विकास, सिद्धान्तों में हिन्दी के लिये आवश्यक स्थान और सभी धर्मोंके ज्ञानकी प्राप्ति पर उन्होंने जोर दिया था। किन्तु सबसे महत्वपूर्ण बात जो

एक भविष्यवक्ताकी भाँति बापूने कही थी वह यह थी कि शिक्षाकी व्यवस्था करने-वालोंको शहरोंकी अपेक्षा गाँवोंकी तरफ अधिक देखना चाहिये, क्योंकि वास्तवमें देशका आधार शहरों पर नहीं बल्कि गाँवों पर है। इस निर्देशका कुछ प्रभाव हम लोगों पर पड़ा है और इधर देहातों में अथवा छोटे शहरोंमें शिक्षण-संस्थाएं स्थापित करनेकी प्रवृत्ति देखने में आ रही है। कुछ राज्योंमें ग्रामीण विश्वविद्यालय स्थापित भी हुए हैं अथवा उनकी स्थापनाकी बातचीत चल रही है। यह बात बहुत संतोषजनक है। पर यह सब कुछ होते हुए इस बातकी अवहेलना भी नहीं की जा सकती कि बड़े शहरोंमें स्थित स्कूलों और कोलेजोंकी ओर देहातोंके विद्यार्थी जितनी बड़ी संख्यामें भाज आकृष्ट हो रहे हैं, इससे पहले इतने कभी नहीं हुए थे। यदि इन शिक्षण संस्थाओंका वातावरण और शिक्षण-पद्धति ऐसी होती कि ग्रामीण विद्यार्थियोंकी शिक्षित बना कर फिरसे देहातों में रहनेकी प्रेरणा देती, तो इसमें किसीको आपत्ति न होती। दुर्भाग्यसे स्थिति कुछ और ही है। अधिकांश ग्रामीण विद्यार्थी शहरी वातावरणमें आकर देहातोंकी ओरसे विमुख हो जाते हैं और भावि जीवनके कार्यक्रममें गाँवोंको कोई स्थान देनेको तैयार नहीं होते। आधुनिक शिक्षा-प्रणालिका यह एक प्रमुख दोष है। सारा दोष ही शिक्षा-प्रणाली पर मढ़ना भी उचित नहीं होगा। जीवनकी सुविधाओंकी दृष्टिसे देहाती और शहरी जीवनमें जो गहरी खाई पहले थी वसी ही अब भी है। शहरी जीवनके सुधारके लिये जो अनेक

आयोजन किये गये हैं अथवा किये जा रहे हैं उन्हें कोई भी देख सकता है, किन्तु हमारी विकास-योजनाओंका ग्रामीण जीवन पर अभी तक प्रत्यक्ष प्रभाव नहीं पड़ा है। इसलिये इस ओर विशेष ध्यान देनेकी आपकी योजना तथा व्यावहारिक कार्यक्रमका मैं हृदयसे स्वागत करता हूँ।

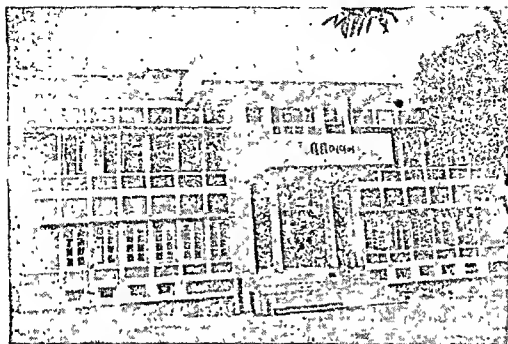
गुजरात विद्यापीठने हिन्दीको आरंभसे ही अपने पाठ्यक्रमका एक आवश्यक अंग माना है। इसलिये यदि इस ओर आप और अधिक उत्साहसे आगे बढ़ रहे हैं तो मेरे लिये यह आश्चर्यकी बात नहीं। इस संबंधमें मैं दो शब्द कहना चाहूंगा जो आपके स्नातकों तथा हिन्दी भाषा-भाषियों दोनोंके लिये हैं। हिन्दीके स्वरूप अथवा कलेवरके संबंध में कितना ही वादविवाद हो, और कंसा हो मतभेद हो, उसकी हमें चिंता नहीं करनी चाहिये। महत्त्व केवल इस बातका है कि हिन्दीका ज्ञान प्राप्त किया जाय और ऐसा करनेमें यदि कोई अहिन्दी क्षेत्र अपनी प्रादेशिक शैली अथवा शब्दोंका उपयोग करता है तो उसमें घबराने या चिंता करनेकी कोई बात नहीं है अपितु उसका स्वागत होना चाहिये। मेरी यह दृढ़ धारणा है कि यदि हिन्दीको अखिल भारतीय भाषा होना है तो उसके आधारकों भी हमें सांवदेशिक रूप देना होगा। यह बात हमें अंग्रेजीके उदाहरणसे सीखनी चाहिये। अंग्रेजी कई देशोंकी भाषा है। यदि उसका आधार इतना विस्तृत और व्यापक न होता कि वह सभी प्रादेशिक तथा राष्ट्रीय प्रवृत्तियोंको खपा सके तो संभवतः इंग्लैंडको छोड़कर अंग्रेजी किसी और दूसरे देशकी भाषा आज न होती। सभी शैलियों, शब्दावलीयों तथा विशेष प्रवृत्तियोंको अपने

भाषा-परिवारमें स्थान देकर अंग्रेजी स्वयं समृद्ध हुई और फली फूली। अंग्रेजोंसे जहां हम और बहुत सी बातें सीखनेका दावा करते हैं, उनसे हमें यह बात भी सीखनी चाहिये और हिन्दीको एक व्यापक और वास्तविक रूपसे अखिल भारतीय भाषा मानना चाहिये। यही दृष्टिकोण इस संबंधमें गांधीजीका भी था। इसलिये गुजरात विद्यापीठके हिन्दी भवनका उद्घाटन करके मुझे आज विशेष खुशी हुई और जो विचार मैंने हिंदी भाषाके संबंधमें व्यक्त किये हैं, इस भवनके निर्माणसे उन्हें ओर बल मिलेगा। मेरा विश्वास है कि हिन्दी-भाषी क्षेत्र भी इस दृष्टिकोणको अपनायेंगे और अन्य प्रादेशिक भाषाके सहयोगसे हिन्दीको समृद्ध बनायेंगे।

गुजरात विद्यापीठके स्नातकोंको भी मैं वचाई देता हूँ। उनसे हमें यह आशा है कि इन सब सिद्धान्तों और प्रणालियोंको वे अपने जीवनमें उतारेंगे और व्यवहारिक रूपसे उनपर चल कर निजी उन्नतिके साथ साथ देशकी उन्नतिमें भी हाथ बटावेंगे। मैं उन्हें यह परामर्श दूंगा कि वे निजी विवेकसे काम लें। कोई भी भाग्य हो, आरंभमें उसमें कठिनाइयाँ हो सकती हैं। किन्तु मेरा विश्वास है कि उन्हें अपने शिक्षण और विद्यापीठसे उपाजित संस्कारोंसे जीवनमें प्रेरणा मिलती रहेगी और जीवनके कार्यक्षेत्रमें वे सफल होंगे। मेरी यह कामना है कि गांधीजीकी विचारधारा, जो गुजरातमें पूर्ण रूपसे विकसित हुई, आपको उससे सत्प्रेरणा और मार्गदर्शन मिलेगा। विद्यापीठके सभी विद्यार्थियों तथा शिक्षकोंका भी मैं हृदयसे अभिनन्दन करता हूँ और इस अवसर पर सबको वचाई देता हूँ।

गुजरातमें हिंदी प्रचार कार्य

[हिंदी भवनके उद्घाटन निमित्त एक निवेदन । ता. १६-१२-१९६०]

महात्मा गांधीने देशकी समस्याओं पर बड़ी गहराईसे विचार किया और अपने विचारोंको उन्होंने 'हिंद स्वराज'में प्रकट किया। देशके लिए राष्ट्रभाषाका प्रश्न उनमेंसे एक था।

इस विचारके अनुसार सन् १९१८के हिंदी साहित्य सम्मेलनके अधिवेशनके बाद उन्होंने दक्षिण भारतमें हिंदीका प्रचार शुरू किया।

सन् १९१९में महात्माजीने भारत सरकारके खिलाफ असहयोग आंदोलन शुरू किया। सरकारी स्कूलों और कॉलेजोंके बहिष्कारसे उस आंदोलनका श्रीगणेश हुआ, और देशमें राष्ट्रीय विद्यापीठोंकी स्थापना हुई।

गुजरात विद्यापीठ, अहमदाबाद, सबसे पहला विद्यापीठ था कि जिसकी स्थापना महात्माजीने १९२०में की। राष्ट्रभाषा हिंदीकी शिक्षा विद्यापीठके ध्येयोंमें ही रखी गई। इस तरहसे राष्ट्रभाषा हिंदीका कार्य विद्यापीठका

अनिवार्य अंग बन गया। अपनी स्थापनासे आज तक विद्यापीठ हिंदीका कार्य करता आया है। इसका संक्षिप्त हाल आज जबकि हिंदी भवनका उद्घाटन हो रहा है, इस अवसर पर बताना उचित होगा।

१९१८के बाद हिंदी साहित्य सम्मेलनका अधिवेशन १९३५में इन्दौरमें हुआ। इस सम्मेलनके सभापति महात्मा गांधी दूसरी दफ्ता हुए। इस सम्मेलनमें महात्माजीने राष्ट्रभाषाकी व्यवस्थामें एक और कदम आगे उठाया, वह यह कि महात्माजीने दक्षिण भारतके अलावा देशके बाकीके अ-हिंदी प्रांतोंमें हिंदीका प्रचार करना तय किया। इसके फलस्वरूप उन्होंने १९३७में राष्ट्रभाषा प्रचार समिति, वर्धा, की स्थापना की। इस समितिके शुरूके अध्यक्ष श्री. काका कालेलकर बने। गुजरातके लिए काकासाहबने एक कामचलाऊ खास समिति क्रायम की। गुजरात

विद्यापीठने इस कार्यमें इस समितिका हाथ बंटाया। खासकर इस विचारसे १९३९में गुजरात विद्यापीठने 'हिंदी-गुजराती कोश' प्रसिद्ध किया, जिसकी तीन आवृत्तियाँ आज तक छप चुकी हैं।

१९४१ दिसम्बरमें-हिंदी प्रचार कार्यमें एक बड़ा भारी पलटा खाया। हिंदी साहित्य सम्मेलनका अधिवेशन १९४१ दिसम्बरमें अवोहरमें हुआ। इस अधिवेशनमें हिंदी साहित्य सम्मेलनने राष्ट्रभाषा हिंदीकी व्याख्यामें उर्दू लिपि और उसके साहित्यको हटा दिया, और राष्ट्रभाषाकी व्याख्या संकुचित कर दी। महात्माजी और दूसरे देशभक्तोंको राष्ट्रभाषाकी नई व्याख्या उचित नहीं लगी।

इस समय देशकी राजनीतिक परिस्थिति बड़ी गंभीर थी। मगर यह सब कुछ होते हुए भी मई १९४२में महात्माजीने राष्ट्रभाषा प्रचारके लिए डॉ० राजेन्द्रप्रसादकी अध्यक्षतामें एक नई संस्था 'हिन्दुस्तानी प्रचार सभा, वर्धा' की स्थापना की; और हिंदीकी संकुचित व्याख्या हो जानेके कारण महात्माजीने राष्ट्रभाषाका नाम 'हिन्दुस्तानी' रखा। इस नई संस्थाका उद्देश्य मुख्यतः यह था कि, यह हिंदी और उर्दूकी मिली-जुली भाषाका प्रचार करे और इसके लिए 'हिन्दुस्तानी' की परीक्षार्थी नागरी और उर्दू दोनों लिपियोंमें ले। राजनीतिक आंदोलनके कारण सरकारने ९ अगस्त १९४२को देशके जिम्मेदार कार्यकर्त्ताओंको गिरफ्तार कर लिया और यह संस्था अपना काम तब शुरू न कर सकी।

इस सभाके प्रथम होने पर, गांधीजी काकागाह्य यंत्रण राष्ट्रभरनेमें साहित्य सम्मेलन और वर्धा समितिना त्याग किया और हिन्दुस्तानी

प्रचार सभाके जरिये राष्ट्रका यह काम चालू किया।

इसका प्रारंभ बड़ी कठिन हालतमें हुआ। गुजरातकी समितिने जनवरी १९४४में दोनों लिपियोंमें 'हिन्दुस्तानी पहली' की परीक्षा ली। इस परीक्षामें गुजरातके ९४१ भाई-बहनोंने भाग लिया। सितम्बर १९४४में 'हिन्दुस्तानी दूसरी' परीक्षा शुरू कर दी गई, सितम्बर १९४५में 'हिन्दुस्तानी तीसरी' और सितम्बर १९४६में 'हिन्दुस्तानी चौथी'—विनीत। सितम्बर १९४६की परीक्षामें परीक्षार्थी-संख्या ३,७४८ थी। इस तरह हिन्दी-हिन्दुस्तानीका काम धीरे-धीरे बढ़ने लगा।

सितम्बर १९४९में देशकी संविधान सभा राजभाषा संबंधी प्रस्ताव पास किया। राजभाषाका नाम हिंदी रखा, मगर उसका स्वरूप हिन्दुस्तानीका रहा, और लिपि देवनागरी रखी। इस प्रस्तावसे विद्यापीठके हिंदी प्रचारके कार्यमें कुछ फर्क हुआ और वह यह कि, हिन्दुस्तानीकी परीक्षामें दोनों लिपियोंके बजाय नागरी लिपिमें लेनी शुरू की।

जून १९५०में विद्यापीठने हिंदी शिक्षकोंको तैयार करनेके लिए हिंदी शिक्षक मन्द की शुरू किया और १९५१में हिंदीकी पाँचवी परीक्षा 'हिंदी नेपथ्य' शुरू की। १९५७में जब सरकारने सिनिपर हिंदी शिक्षक तालिम परीक्षाकी योजना की तो विद्यापीठने इस परीक्षाके परीक्षार्थियोंके लिए यंत्रण शुरू किया। जैने जैम हिंदीका काम बढ़ना गया, तो बढ़ते हुए कामके लिए जगदीश तंगी मरमूम होने लगे। उपर विद्यापीठने १९४७में महादेव समाज नेपथ्य महाविद्यालय शुरू किया, और जैम महाविद्यालयका काम बढ़ा

तो जगहकी कमी बहुत ही मालूम होने लगी । 'गांधी भवन' के तैयार हो जानेसे पुस्तकालय उस इमारतमें चला गया, जिससे कार्यालयके काममें कुछ संहलियत होते हुए भी मुश्किल अनुभव होती रही । आज वह दिन आया है कि हिंदी प्रचारके लिए 'हिंदी भवन' तैयार हो गया है । जगहकी संहलियत हो जानेसे आशा है कि हिंदीका काम और बढ़ेगा । आज अध्यापन, परीक्षण और प्रकाशनका कार्य चल रहा है । जुलाई १९६१से हिंदी सेवकके आगेकी परीक्षा शुरू की जायगी इसका आयोजन हो रहा है । इस तरह गुजरातमें हिंदी प्रचार-कार्यके लिए अब विद्यापीठ 'हिंदी अकादमी' सा काम करेगा ।

अब तक जो काम हुआ है, उसके विषयमें कुछ जानकारी नीचे दी जाती है :

(१) परीक्षायें :

विद्यापीठ आजकल हिंदीकी पांच परीक्षाएँ ले रहा है । १९४४से आज तक परीक्षावार परीक्षार्थी-संख्या इस तरह है :

हिंदी पहली	२,६२,३६९
हिंदी दूसरी	३,०४,७००
हिंदी तीसरी	१,६५,४२९
हिंदी विनीत	८०,८६७
हिंदी सेवक	१,३८२

इन परीक्षाओंकी तैयारी करानेके लिए भिन्न भिन्न केन्द्र अपनी अनुकूलताके अनुसार वर्ग चलाते हैं ।

(२) प्रचारक वर्ग :

प्रचारकोंका हिंदीका अभ्यास बढ़ानेके लिए गरमीकी छुट्टियोंमें तीन सप्ताहका प्रचारक वर्ग चलाया जाता है । जो संस्थाके प्रमाणित प्रचारक हैं उनसे भोजनखर्च नहीं

लिया जाता । १९४५ से १९६० तक ५४५ प्रचारक भाई-बहनोंने इस वर्गसे लाभ उठाया है ।

(३) प्रकाशन कार्य :

हिंदी-गुजराती कोशकी तीन आवृत्तियाँ निकल चुकी हैं और गुजराती-हिंदी कोश आजकल छप रहा है । आशा है मार्च १९६१के अंत तक छप जायेगा ।

हिंदीकी पाँचों परीक्षाओंके लिए अठारह पुस्तकें तैयार की हैं ।

माध्यमिक शालाओंके लिए हिंदी पाठ्य-पुस्तकोंके रूपमें 'आंतरभाषा पाठावली'की पुस्तकें छपी हैं । और सामान्य वाचकोंके लिए, कि जिससे उनका हिंदीका ज्ञान बना रहे, और बढ़े, ऐसी पुस्तकें भी छपी हैं ।

इस तरह कुल मिलाकर ३३ पुस्तकें छप चुकी हैं । दो पुस्तकें प्रेसमें हैं, दो हमारे पास तैयार हैं, और तीनकी तैयारी चल रही है ।

(४) हिंदी शिक्षक सनद वर्ग :

जुनियर शिक्षक सनद वर्गका अभी तक २८५ और सिनियर शिक्षक सनद वर्गका ४३ विद्यार्थियोंने लाभ उठाया है ।

(५) सम्मेलन :

लोगोंको हिंदी प्रचारका महत्त्व समझानेके लिए समय समय पर जिलेवार और गुजरातके सारे प्रचारकोंके सम्मेलन होते हैं ।

(६) हिंदी विभाग 'नवजीवन' : (गुजराती)

गुजराती वाचक हिंदी पढ़ें इस लिए 'नवजीवन'में एक भाग हिंदीका रखा गया है ।

(७) केन्द्र संख्या ५२८ :

प्रचारक संख्या ४८५
महामात्र, गुजरात विद्यापीठ मंगनभाई देसाई
अहमदाबाद-१४

ધ્યાન-ચિંતનનો આધ્યાત્મિક કસબ

છેવટે હું એક સુદો છલ્લવા ઇચ્છું છું, અને મારે મન ખીજ સૌ મુદા કરતાં એ વધુ અગત્યનો છે. ગાંધીજીને રોજબરોજનું પાર વિનાનું કામકાજ કરવાનું રહેતું. આજના સંજોગોમાં દરેક મહાન હિલચાલના નેતાને ભાગ એ વસ્તુ આવે જ છે. પરંતુ ગાંધીજીને ગમે તેટલું કામ હોય છતાં તે વ્યાવહારિક બાબતોમાંથી અમુક સમય માટે ખસી જઈને ધ્યાન-ચિંતનનો નિયત સમય સાચવતા. ધ્યાન-ચિંતન માટે એ સમય બુદ્ધો કાઢીને ગાંધીજી પોતાને જ નહિ પણ આખા ભારતવર્ષને સાચા નીવડતા હતા.

આજે ભારતના લોકોને ઘણાં તાત્કાલિક અગત્યનાં તથા અનિવાર્ય વ્યાવહારિક કામો પાર પાડવાનાં છે. દાખલા તરીકે કહું તો સામુદાયિક વિકાસ-યોજના માટેનાં બધાં અમલી કામોનો પહાડ ! ભારતના ખેડૂતોનું ભૌતિક ધોરણ બિચું લાવવાનું ક્ષેત્ર કોઈ અર્થમાં મૌલિક ક્ષેત્ર નથી. એ તો એક પહેલા નંબરનું આધ્યાત્મિક અગત્યનું કામ છે; કારણ કે કોઈ પણ આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ માટે એ તો આવશ્યક સહાયક પરિસ્થિતિ છે. પરંતુ ગાંધીજીનો દાખલો પુરવાર કરે છે કે, ગમે તેવું સખત વ્યવહારુ કાર્ય પણ જગતની ચિંતાઓથી પોતાના આધ્યાત્મિક જીવનને રૂંધાવા કે ગૂંચળાવા દીધા વિના આચરવું શક્ય છે. અરે, એથી પણ વધુ તો, ગાંધીજીએ એ દર્શાવી આપ્યું છે કે, આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ એ તો વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિ માટેનું મૂળ જરૂરું છે, તથા એ પ્રેરણા જ વ્યવહારુ પ્રવૃત્તિને સફળ બનાવે છે તથા આસુરી ધમસાળને માર્ગે વળતી રોકે છે.

ભારતવર્ષે આજના જગતને આ જ સૌથી મોટો પાઠ શીખવવાનો છે. પાશ્ચાત્ય ખ્રિસ્તી સાધનામાં કંઈક પ્રમાણમાં મધ્યયુગ સુધી ધ્યાન-ચિંતનનો આચાર સ્વીકારાયો હતો તથા સેવાતો હતો. પરંતુ ત્યાર પછી આપણે (પાશ્ચાત્યો) આ આધ્યાત્મિક કસબ સંદેહરં જોઈ બેઠા છીએ. અને આપણી આ જોટ વધુ ગંભીર છે, કારણ કે ધ્યાન-ચિંતનનો કસબ એ જીવન જીવવાના કસવનું જ ખીલું નામ છે. તેથી હવે આપણે ભારત તરફ વળ્યા છીએ. આ આધ્યાત્મિક બક્ષિસ, કે જેના વડે માણસ 'માનવ' બને છે, તે હજી ભારતીય આત્માઓમાં જીવંત છે. . . માનવજાતને આત્મ-નિર્કંઠનમાંથી બચાવવામાં ખીલું કાંઈ જ એટલું બધું મદદગાર નીવડી શકે તેમ નથી.

— 'આશા મેમોરિયલ લેક્ચર્સ' - ૧૯૬૦]

— આનોંદ દોષબા